

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti
Kutatócsoport

MOSZT Könyvek 10.

MOSZT Könyvek 10.

De disciplina "Rusistica" I.

Magyar ruszisták
a hazai történeti ruszisztikáról

PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport

Pécs, 2017

PTE BTK Történettudományi Intézet –
Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti
Kutatócsoport – MOSZT

Szerkesztette:
Csurgai Zoltán, Huszár Mihály

Technikai szerkesztő: Csurgai Zoltán

Korrektúra: Schnellbach László és Schnellbach Éva

Címlaptervező:
Vámos Eszter

Nyomdai munka:
B-Group Kft.

© Szerzők, 2017

© Szerkesztők, 2017

ISSN: 1788-4810

ISBN: 978-963-429-164-0

Tartalomjegyzék az ismertetések sorrendjében

Bebesi György: Bevezető 13

Ismertetések monográfiákról

Bebesi György: Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején (1682-1725) az írott források és az ikonográfia tükrében 17

Bótor Tímea: Ukrajna története 25

Dávid Ferenc: A Francia Antibolsevik Légión a keleti hadszíntéren 31

Harsányi Iván: Lenin újraolvasva. Krausz Tamás Lenin-monográfiájáról 35

Huszár Mihály: Kollaboráns francia haderő a Waffen-SS-ben 51

Krausz Tamás: „Úriember” megszállók és „jogtipró” partizánok? 57

Lengyel Gábor: Az Orosz Birodalom legfontosabb tartópillére 85

Makai János: Két birodalom szomszédságában 99

Székely Gábor: Lenin a teoretikus 111

Ismertetések kismonográfiákról

Kolontári Attila: A roszaktag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században 117

Kolontári Attila: Georgij Zsukov életpályája és katonai tevékenysége 125

Végh Ferenc: Följegyzések Nagy Péter katonai modernizációjáról és európai külpolitikájáról (1695-1721) 133

Ismertetések tanulmánykötetokről

<i>Bebesi György: Állam, hatalom, ideológia</i>	137
<i>Bebesi György: Az „oroszágismeret” budapesti iskolája</i>	143
<i>Bene Krisztián – Bótor Tímea – Huszár Mihály: Az orosz birodalom születései</i>	165
<i>Bodnár Erzsébet: Életutak találkozása (1703 – 1848)</i>	183
<i>Bodor Mária: A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében</i>	187
<i>Bodor Mária: Tanulmányok a ruszisztika műhelyéből</i>	197
<i>Csurgai Zoltán: Emberek a birodalom összeomlása mögött</i>	205
<i>Dinnyés Patrik: Háborúk és békék</i>	211
<i>Gyóni Gábor: Klió és a hatalom szolgálatában</i>	219
<i>Hetényi Zsuzsa: Nagyhatalom közelképekben. Szvák Gyula ismeretterjesztő könyveiről</i>	223
<i>Hornyák Árpád: Birodalom összeomlás előtt</i>	229
<i>Makai János: Tanulmányok a közép- és újkori orosz történelemről</i>	235
<i>Sashalmi Endre: A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra</i>	243

Ismertetések konferenciakötetektől

<i>Bodnár Erzsébet: Új irányzatok és eredmények a ruszisztikában</i>	249
<i>Bodor Mária: Állam és nemzet kérdéseinek vizsgálata a budapesti Ruszisztikai Központban</i>	255
<i>Bodor Mária: Regionális iskolák az orosz történetírásban</i>	263
<i>Fóris Ákos: 70 év távlatából a Szovjetunió megtámadásáról</i>	271
<i>Kolontári Attila: Alternatívák, töréspontok és rendszerváltások az orosz történelemben</i>	277

Ismertetések forráskiadványokról

<i>Krausz Tamás</i> : Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évében	295
<i>Pálffy Géza</i> : „A koronáról”: egy XVIII. századi eleji kézirat, az orosz–magyar kulturális kapcsolatok dokumentuma	313
<i>Veszprémy László</i> : Régmúlt idők elbeszélése: A Kijevi Rusz első krónikája	321

Ismertetések kiadványsorozatokról

<i>Bene Krisztián</i> : MOSZT Könyvek. A Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport kiadványsorozata	327
<i>Sashalmi Endre</i> : Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéből	353

Ismertetések tudományos értekezésekről

<i>Dinnyés Patrik</i> : Recenzió Makai János habilitációs kötetéről	359
<i>Szvák Gyula</i> : Opponensi vélemény Filippov Szergej <i>Vallási küzdelmek Oroszországban a XVII. század közepén és a tradicionális kultúra válsága</i> című PhD-dizertációjáról	365

Tartalomjegyzék a recenzensek betűrendjében

<i>Bebesi György: Bevezető</i>	13
<i>Bebesi György: Állam, hatalom, ideológia</i>	137
<i>Bebesi György: Az „oroszágismeret” budapesti iskolája</i>	143
<i>Bebesi György: Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején (1682-1725) az írott források és az ikonográfia tükrében</i>	17
<i>Bene Krisztián – Bótor Tímea – Huszár Mihály: Az orosz birodalom születései</i>	165
<i>Bene Krisztián: MOSZT Könyvek. A Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport kiadványsorozata</i>	327
<i>Bodnár Erzsébet: Életutak találkozása (1703–1848)</i>	183
<i>Bodnár Erzsébet: Új irányzatok és eredmények a ruszisztikában</i>	249
<i>Bodor Mária: A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében</i>	187
<i>Bodor Mária: Állam és nemzet kérdéseinek vizsgálata a budapesti Ruszisztikai Központban</i>	255
<i>Bodor Mária: Regionális iskolák az orosz történetírásban</i>	263
<i>Bodor Mária: Tanulmányok a ruszisztika műhelyéből</i>	197
<i>Bótor Tímea: Ukrajna története</i>	25
<i>Csurgai Zoltán: Emberek a birodalom összeomlása mögött</i>	205
<i>Dávid Ferenc: A Francia Antibolsevik Légión a keleti hadszíntéren</i>	31
<i>Dinnyés Patrik: Háborúk és békék</i>	211
<i>Dinnyés Patrik: Recenzió Makai János habilitációs kötetéről</i>	359
<i>Fóris Ákos: 70 év távlatából a Szovjetunió megtámadásáról</i>	271

<i>Gyóni Gábor</i> : Klió és a hatalom szolgálatában	219
<i>Harsányi Iván</i> : Lenin újraolvasva. Krausz Tamás Lenin-monográfiájáról	35
<i>Hetényi Zsuzsa</i> : Nagyhatalom közelképekben. Szvák Gyula ismeretterjesztő könyveiről	223
<i>Hornyák Árpád</i> : Birodalom összeomlás előtt	229
<i>Huszár Mihály</i> : Kollaboráns francia haderő a Waffen-SS-ben	51
<i>Kolontári Attila</i> : Alternatívák, töréspontok és rendszerváltások az orosz történelemben	277
<i>Kolontári Attila</i> : A roszakatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században	117
<i>Kolontári Attila</i> : Georgij Zsukov életpályája és katonai tevékenysége	125
<i>Krausz Tamás</i> : Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évében	295
<i>Krausz Tamás</i> : „Úriember” megszállók és „jogtipró” partizánok?	57
<i>Lengyel Gábor</i> : Az Orosz Birodalom legfontosabb tartópillére	85
<i>Makai János</i> : Két birodalom szomszédságában	99
<i>Makai János</i> : Tanulmányok a közép- és újkori orosz történelemről	235
<i>Pálffy Géza</i> : „A koronákról”: egy XVIII. századi eleji kézirat, az orosz–magyar kulturális kapcsolatok dokumentuma	313
<i>Sashalmi Endre</i> : A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra	243
<i>Sashalmi Endre</i> : Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéből	353
<i>Székely Gábor</i> : Lenin a teoretikus	111
<i>Szvák Gyula</i> : Opponensi vélemény Filippov Szergej <i>Vallási küzdelmek Oroszországban a XVII. század közepén és a</i>	

BEVEZETŐ

<i>tradicionális kultúra válsága</i> című PhD-diszertációjáról	365
Végh Ferenc: Följegyzések Nagy Péter katonai modernizációjáról és európai külpolitikájáról (1695-1721)	133
Veszprémy László: Régmúlt idők elbeszélése: A Kijevi Rusz első krónikája	321

BEVEZETŐ

A hazai történeti ruszisztika és szovjetológia a politikai rendszerváltás után – mint az közismert – súlyos válságot élt át, egészen odáig, hogy a tudományterületnek a történeti kutatásból történő eltűnése fenyegetett. A helyzet a 90-es évek közepére kezdett megváltozni, amikor a Magyar Ruszisztikai Egyesület, majd utódja a Magyar Ruszisztikai Intézet, amely az ELTE önálló műhelyeként folytatta szervezeti létezését, maga köré gyűjtötte a témával hitelesen, korszerű szempontok alapján foglalkozó maradék szakembergárdát és megkezdte a tudományos utánpótlás nevelését.

Az ezredforduló után aztán már részben munkásságuknak, részben a 90-es évek közepétől beinduló doktori képzéseknek köszönhetően a nagyobb vidéki egyetemi központokban is sorra alakultak, illetve alakultak újjá ruszisztikai-szlavisztikai műhelyek, örvendetesen megnőtt a témával érdemben, színvonalasan foglalkozó szakemberek száma.

Kis műhelyünk, a Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT – ahogy ma már elfogadottan emlegetik), ennek a folyamatnak a részeként, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Történettudományi Intézetének tudományosan önálló egységeként jött létre még 2004-ben, Ormos Mária akadémikus kezdeményezésére, jelen bevezető írójának irányítása alatt. Annak ellenére, hogy önálló költségvetéssel sohasem rendelkezett, de egy stabil egyetemi-logisztikai háttér birtokában, tudományos kutatók autonóm társulásaként fórumot tudott teremteni a régióban a ruszisztikai - szovjetológiai kutatások iránt érdeklődő szakemberek, illetve az ezt a témát választó diákok számára. A műhely tevékenységét eddig 9 kötet, 4 füzet, számos konferencia, előadássorozatok, workshopok, s többek között utánpótlás nevelését, tehetséggondozó tevékenységét elismerő rektori oklevél is tanúsítja.

2016 őszén merült fel egy vezetőségi megbeszélésen, amelyen távlati terveinket próbáltuk összeállítani, hogy a hazai ruszisztikai kutatások palettáját egy új elemmel lehetne bővíteni. Nincs már ugyanis hiány monográfiákban, tanulmánykötetekben, konferencia-kiadványokban, örvendetesen megnőtt a forráskiadások száma is, új egyetemi jegyzet, tankönyv jellegű publikációk is megjelentek, egy valami azonban nagyon esetlegesnek tűnik: a

visszhang, a szakma recepciója, amely rendszertelenül, különböző fórumokon, különböző terjedelemben és különböző szempontok alapján lát napvilágot, s így nagy része észrevétlen marad, vagy el is kallódik.

Arra gondoltunk, hogy nagyjából az elmúlt másfél évtizedre visszanyúlóan megpróbáljuk összegyűjteni a szakma ismertebb és kevésbé ismert képviselőitől egyrészt azokat a dolgozatokat, amelyeket ők írtak mások műveiről, másrészt azokat, amelyek egy-egy szerző fontosabb saját munkáiról megjelentek. Úgy véltük, ez kitűnő lehetőséget adna a „hol tartunk” és a „hogyan látjuk, hogyan értékeljük önmagunkat” kérdéseinek a megválaszolására, hiszen itt csokorba gyűjtve, tematizált rendszerességgel jelenhetne meg a korábban sporadikusan publikált, esetlegesen napvilágot látott recenzió anyag. Egyfajta tudományos tükörré gondoltunk, amely a hazai szakma értékrendjét, szempontjait, minőségét mutatná be, illetve ezek alaposabb megismeréséhez járulna hozzá. Ez jól kiegészíthetné a ruszisztikai publikációk palettáját, másrészt segítene a számvetések, tervek készítésében, és talán sikerülne egy új műfaj, a gyűjteményes történeti recepció megteremtésében, illetve meghonosításában. Úgy képzeltük el, hogy egyrészt már megjelent művek másodközlésére vállalkoznánk (amennyiben az első közlőnek nincs kizárólagos copyrightja, illetve arról kérésre nem mond le), de akinek az íróasztalfiókjában lapul egy írás, vagy éppen készül egy új recenzióra, és műhelyünket megfelelő fórumnak tartja az első megjelenésre, úgy másrészt friss írásokkal is bővítenénk az összeállítást.

A munkát három lépésben képzeltük el: első körben összegyűjtenénk a magyar történeti ruszisztika elmúlt másfél évtizedének hazai recepcióját – ezt a kötetet tartja most a kezében az olvasó. Második lépésben beszereznenk és megszerkesztenénk a külföldi ruszisztikai művek magyarországi recepcióját, végül harmadik lépésben terveink szerint megjelentetnénk a hazai történészszakma ezen a területen publikáló tagjainak külföldön megjelent műveiről szóló reflexiókat.

A gondolatot tett követte, először a hazai ruszisztika elsőszámú intézetével, az ELTE Ruszisztikai Kutatási Központjával egyeztetnünk, amelynek vezetője egyértelmű támogatásáról biztosította a kezdeményezést, ezután szétküldtük országosan felhívásunkat valamennyi általunk ismert elektronikus levelezési címre.

Azt is kértük, főként a vezető professzoroktól, tudományos műhelyek irányítóitól, hogy amennyiben van olyan doktoranduszuk, mester szakos hallgatójuk, fiatal kutatójuk, aki már produkál, de kívül esik a látókörünkön, ismertessék meg őket a lehetőséggel, és juttassák el hozzájuk felhívásunkat. A megjelenésnek 3 kritériumát határoztuk meg: az első publikálás helyének ne legyen kizárólagos közlési joga, vagy arról írásban mondjon le; a szerző bocsássa rendelkezésünkre a munkáját; és a recenzált szerzőnek se legyen ezen újraközlés ellen kifogása - jogilag és tudományetikailag ezt kizárólag így tartottuk korrektnek. Szintén alapelv volt a kötet összeállításakor, hogy kizárólag történeti ruszisztikával foglalkozó szakemberek írásai, illetve az ő műveikről szóló dolgozatok jelenhessenek meg benne, és szintén szerkesztési elv volt, hogy eltekintettünk a „viszontválaszok” a viták közlésétől, jelen kötet ezek összegyűjtését és újraközlését nem tartotta feladatának, ki-zárólag az egyes művekről szóló első bírálatokat fogadtuk be.

A fogadtatásban kicsit benne volt a jelenlegi Magyarország emberi és tudományos mentalitás-béli kor- és kórképe. Úgy fogalmazhatnánk, hogy a reagálások széles skálán mozogtak, a lelkes támogatástól a felkérés teljes figyelmen kívül hagyásáig. Mégis összességében a kezdeményezés visszhangja, a hozzáállás többségben jóindulatú és kooperatív volt, sőt fiatal kutatók egy csoportja meglátta a fantáziát a történetben, és számos friss recenziót készített kifejezetten a kötet számára, köszönet érte.

Mindezek miatt a jelen kötet – bár törekedett rá – nem tartalmazhat teljességre törekvő, komplex képet, hiszen bizonyára fontos művek maradtak ki belőle. Azt mondhatjuk, hogy a kiadvány a hazai ruszisztika elmúlt mintegy másfél évtizedének egy szeletét, de nagyon széles és jellemző szeletét engedi látni, ami azért már érdemes a közlésre, az újragondolásra. A tudományos „met-szet”, amely megszületett, nyilván a fentebb leírtak eredménye-képp tartalmaz aránytalanságokat, de úgy gondoltuk – és ez már a kötet terjedelméből is jól látszik –, hogy jelentős szerzői körtől nagy mennyiségű, értékes anyag gyűlt össze, amelynek publikálása már egészen bizonyosan reprezentatív értékű.

Az arányok fenntartására annyiban kívántuk ügyelni, hogy limitáltuk az egy szerző által írt, illetve egy szerzőről szóló munkákat, így egy történész kolléga legfeljebb hatszor szerepelhet a

kiadványban, három ízben, mint recenzens, és három ízben, mint recenzió alanya. Ezt a magunk alkotta szabályt is nagyon rugalmasan értelmeztük, hiszen voltak olyan kollégáink, akik több recenziót is írtak, de az ő műveikről még nem született mértékadó értékelés (vagy még nem született meg az értékelhető mű), és volt olyan kollégánk is, aki nem ír recenziókat, viszont munkáiról több bíráló is megjelent. Minden esetben az „összesen hat” elvét tartottuk irányadónak, és ezt is tovább kellett finomítanunk kollégáink kérésére a több szerzős művek arányainak beszámításakor.

A kötet szerkezetét tematikusan alkottuk meg, attól függően, hogy műfajilag miről szól az adott írás. Így külön csokorba szedtük a monográfiákról, a tanulmánykötetektől, a konferenciakiadványokról, a forráskiadványokról, illetve kiadványsorozatokról szóló írásokat – ez már alapja lehet egy későbbi elemzésnek. A publikációk sorába egyaránt felvettünk rövid ismertetéseket, szigorú bírálatokat, méltatásokat, tanulmányértékű elemzéseket. Munkánknak két tartalomjegyzéke készült, egy, amelyik a vázolt tematikus csoportosításban mutatja be a közölt írásokat, és egy, amely a recenzensek szerinti bontásban tekinti át az összegyűjtött anyagot. Magát a kötetet fiatal mesterszakos és dokto-randuszhallgatóink szerkesztették, tervezték a borítót, készítették a korrektúrát, igen nagy lelkesedéssel. Reméljük, hogy a kiadvány minden buktatójával, és megalkotásának minden nehézségével együtt figyelemreméltó anyagot tartalmaz, amely hozzájárul a hazai történeti ruszisztika fejlődéséhez, a tudományos paletta ezen szegmensének bővítéséhez, optimális esetben egy új történeti műfaj, a gyűjteményes történeti recepció meghonosításához.

Bebesi György
A Kutatócsoport vezetője

BEBESI GYÖRGY

**TRÓNÖRÖKLÉS ÉS ISTENI JOGALAP NAGY PÉTER
URALKODÁSA IDEJÉN (1682-1725) AZ ÍROTT FORRÁSOK
ÉS AZ IKONOGRÁFIA TÜKRÉBEN**

Sashalmi Endre egyetemi tanár a PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszékének professzora szakmai névumnak számító, műfajában és feldolgozásmódjában is kísérletinek számító kötettel jelentkezett a Pécsi Kronosz kiadó gondozásában megjelent, formátumában is ízléses, igényes kivitelű új művében.

A Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején (1682-1725) az írott források és az ikonográfia tükrében című művében olyan területre merészkedett, amely eddig – mint bevezetőjében írja – a művészettörténészek felségterületének számított. Konceptiója szerint a képi ábrázolás napjaink történészei számára is fontos forrás, akármelyik kort kutatják is, éppen ezért jelent meg és erősödött meg egy új műfaj, a politikai ikonográfia. Az ikonográfia, Sashalmi definíciója szerint, a képek és a képi ábrázolások mögöttes, kódolt jelentésének feltárásával és megértésével foglalkozó tudomány. A hatalmi ideológia vizuális ábrázolása, mint kifejti, különösen fontos volt Oroszországban az analfabetizmus magas aránya, másrészt a nyomdatechnika késői elterjedése miatt. (Az 1500-as évektől az 1700-ig terjedő időszakban mindössze kb. 500 kiadványt jelentettek meg, nagyon kicsi, 1200-2400 példányszámban.) Mindezek folytán a hatalom megjelenítése, üzenete az alattvalókhöz elsősorban képi ábrázolások formájában jutott el. Sashalmi módszertani újítása, hogy a korszak írott forrásanyagát – pl. szónoklatokat, és a képi forrásanyagát, pl. ikonokat, metszeteket - komplex vizsgálatban, egymással párhuzamosan mutatja be.

A szerző a trónöröklésben találta meg azt a problémát, amelyen keresztül a hatalom jellegének és képi ábrázolásának bemutatását elvégezheti. Témáját jól szemlélteti már könyvének borítója is: ez Sztorozsevi Szent Szava halálának 600. évfordulója alkalmából készült modern, 2007 táján készült ikon, mely Szavát, az Isten által kiválasztott cárok védőszentjét, a Rurik- és a Romanov-ház uralkodóival ábrázolja. A szerző ennek

segítségével magyarázza meg az Isten által adott örökletes hatalom eszméjét, amely így képi motívumokkal fejezi ki a bibliai alapelvet: „Mert nincs hatalom, csak Istentől”. Az ikon történeti kontextusának elemzésében nyomatékos jelentőséget tulajdonít az orosz egyház 1551-es zsinati határozatának, amely engedélyezte élő uralkodók ábrázolását az ikonokon. Ez azért fontos, mert teológiai értelemben a megfelelően festett ikonon a Szentlélek lakozik, így az egyes ikonok szakrális jelentőséggel bírnak. Szintén teológiai jelentősége van, mint Sashalmi rámutat, hogy az ilyen ikonok „összemossák” a földi téren és időn kívüli létet a földi térben és időben létező uralkodó ábrázolásával, és ily módon egyértelműen a dinasztia szakralizációját szolgálják.

Historiográfia bevezetőjében a szerző elméleti érvénnyel tisztázza, hogy az örökletesség elve a trónutódlásban, azaz a primogenitúra és a királyi hatalom isteni jellege, azaz isteni jogalapja egymással szorosan összefüggő, de korántsem azonos jelenségek. Az uralkodó hatalma ugyanis nem pusztán analógiája, hanem egyenes folytatása az isteni hatalomnak – ahogy a Biblia írja: „Általam uralkodnak a királyok”. A nyugati kultúrkörben a két jelenség gyakran szétválk, Oroszországban azonban Sashalmi koncepciója szerint nem választható el egymástól, ezért a szerző deklarálja, hogy a két jelenséget szoros korrelációban, az írott és a képi források egymással összefüggő rendszerében vizsgálja.

Munkájának első, historiográfiai fejezete a témára vonatkozó 1682-1725 közötti szakirodalmat tekinti át, majd második fejezetében a trónöröklés és az isteni jogalap 1613 és 1682 közötti oroszországi helyzetével foglalkozik. Kiindulópontja Mihail Romanov 1613-as trónra lépését megerősítő irat, amelynek elemzése során arra a következtetésre jut, hogy itt nem a дума döntéséről vagy a nép akaratának kinyilvánításáról van szó, „hanem Isten szándékának kitalálásáról.” Az isteni jogalap és az örökletesség elve oly módon fonódik össze, hogy az irat hangsúlyozza a Rurikidákkal való rokonságot.

Harmadik fejezetében az oszmánellenesség megjelenésével és ennek képi ábrázolásával foglalkozik a cárok isteni jogalapjának elemzése során. Hely hiányában és a teljesség igénye nélkül ebből a fejezetből a recenzióban a cári lovasportrék megjelenése című alfejezetet emeljük ki. Az 1550-es és 1650 közti nyugati lovasportrék esetében a szakirodalom alapján megkülönbözteti a császári,

keresztényi, és uralkodói jellegű portrékat. A lován szilárdan ülő király az állam stabil kormányzását testesíti meg, a kezében lévő lovaglópálca pedig a jogar megfelelője – az ilyen típusú lovasportrék az isteni jogalap képi kifejezői voltak. Mihail és Alekszej cárok posztumusz lovasportréinak elemzéséből a hétágú Konstantin kereszt alapján azonban, más kutatóktól eltérően, a szerző Nagy Konstantin kultuszát olvassa ki, és összegzésében hangsúlyozza, hogy az Alekszej cár korától megjelenő ábrázolási módok az isteni jogalap mellett a cárok oszmánellenességét is hangsúlyozzák.

Negyedik fejezete a trónöröklés 1682-1696 közötti helyzetét tekinti át. Itt a fő problémát a kettős cárság kérdése jelenti, amikor is 1682 és 1689 között két legitim cár uralkodott egyidejűleg, amire egy rövid zavaros időszakot leszámítva az orosz történelemben korábban nem volt példa. Ez a moszkvai hagyományok krízisét hozta magával, annál is inkább, mert a régensi szerepet nem Péter anyja, hanem féltestvérének nővére, Szofja töltötte be, amire korábban szintén nem volt precedens. Bár az alkalmasság elve a fiatalabb fivér, Péter mellett szólt volna (és először valóban őt kiáltották ki cárrá), Szofja politikai ambíciói miatt végül kettős hatalom alakult ki (kerülve az 1613-as isteni szándék kitalálásának gondolatát), amelynek hivatalos indoklásából már egy nagyon halvány, óvatosan megfogalmazott államérdek koncepció bontakozik ki. Az új helyzet új teológiai-politikai paradigmát hozott magával, és részleges ideológia megújulással járt.

Sashalmi utal arra, hogy ebben a helyzetben megváltozik a politikai nyelvezet, pl. terjed az alattvaló szó használata, felbukkan a korábban ismeretlen közjó fogalma, vagy megjelenik az állam (goszudarsztvo) fogalmának az uralkodó személyétől határozottabban elkülönülő használata is. A szerző kiemeli a metszetek elterjedésének fontosságát a korszakban, amelyek már önállóan, nem mint a könyvek díszítőelemei jelennek meg. A műfaj Ukrajnából ered, a kijevi barlangkolostor szerzetesei készítettek először önálló metszeteket, innen terjedt el aztán egész Oroszországban. Miután 1682-1689 közt vita folyt arról, hogy a három egyidejűleg működő „szuverén” (a két cár és a régens Szofja) közül ki az elsőszámú, Sashalmi elemezve a metszeteket, arra a következtetésre jut, hogy Szofja tekinthető ezen periódusban az elsőnek. A mindössze 2-300 példányban

megjelenő metszetek akkora politikai veszélyt jelentettek Péterre, hogy hatalomra kerülése után mindent megtett a felkutatásukra és megsemmisítésükre, ennek tudható be, hogy nagyon kevés maradt fenn belőlük.

Szofja carevna koronázási vagy „sasos” portréjának elemzésében a szerző bemutatja, hogy azon allegorikusan 7 erény ábrázolása látható. A további alfejezetben a szerző levezeti az ún. krisztocentrikus ikonográfia helyreállítását Szofjának a hatalomból való eltávolítása (1689) után, és ismerteti egy új műfaj, a konklúzió létrejöttét. Az új médium azért izgalmas, mert a szöveges és képi motívumok együttesen jelennek meg benne. A szintén ukrán hatásra létrejött, korábban ismeretlen műfaj szöveges része filozófiai, teológiai, logikai disputák összefoglalását, nevének megfelelően konklúzióit tartalmazta, amelyhez később olyan képi ábrázolások társultak, amelyek nem voltak feltétlenül kapcsolatban a szöveggel, és amelyeket nem a szöveg alkotója készített. Az ilyen újszerű ábrázolásokat az uralkodóknak ajánlották, az ajánlás hamarosan laudációvá változott, a hozzá kapcsolódó allegorikus képi ábrázolás feladata pedig az égi és a földi szféra összekapcsolása volt, tulajdonképpen az uralkodói dicsőség legitimációjának egy újabb eszköze.

Következő fejezetében a szerző az ikonográfiai forradalom problematikájával foglalkozik. Ennek lényegét abban összegzi, hogy az ábrázolások Péter azovi győzelmét követő moszkvai bevonulása után döntően már nem a korábbi vallásos, hanem az antik Rómában szokásos mintát követték, s ezt tükrözik az új típusú ábrázolások, valamint a „Jöttem, láttam, győztem” jellegű feliratok is. A legfontosabb teológiai változás, hogy a dicsőítés már nem elsősorban a győztest oltalmazó istenségnek szól, hanem magának a győzelmet arató személynek, akinek alakját már az antik mitológia figuráival rokonítják, a már szinte menetrendszerű diadalmenetek során Pétert pl. előszeretettel hasonlították Herculeshez.

Megfigyelhető a szimbólumrendszer egészének átalakulása: ez kiterjedt az épületek díszítésére, a zászlókra, a kalendáriumokra, grafikus művészetre, pénzérmékre. Ez utóbbit elemezve a szerző bemutatja, hogy az 1704 után vert ezüstrubel, amit főként a felsőbb osztályok használtak, már európai mintát követett.

A szerző ötödik fejezetének következő alfejezetében a hatalom új ikonográfiájával foglalkozik elsősorban Nagy Péter „Szimbólumok és jelképek” című 1705-ös könyvének címlapja alapján. A változásokat az uralkodó nyugat-európai utazásából vezeti le, amelyek forradalmat hoztak elsősorban a grafikus művészet terén. A Sashalmi dolgozatában részletesen elemzett művet az új ikonográfia kézikönyvének szánták, és aszerint is használták, a külföld felé pedig kétnyelvű felirataival és szimbólumaival jelezte, hogy Oroszország is belépett az európai jelképrendszerbe.

Következő gondolatkör azokat a kríziseket és megoldásokat tekinti át, amelyek a trónöröklés és az isteni jogalap tekintetében 1715 és 1722 között felmerültek. Megállapítja, hogy ebben az időszakban a szónoklatok, illetve a képi ábrázolások közül a metszetek, s közülük is különösen a konklúziók gyakoroltak hatást a kor gondolkodására. Ebben az időszakban már a portré fog vezető szerepet játszani, részben önállóan, részben pedig csataképek vagy konklúziók elemeként. Az ukrán rézmetszők által meghonosított műfaj ekkori alkotásaira jellemző, hogy a szentek elhagyva szokásos helyüket a felhőkből ereszkednek a földre, és a valóságos földi „hősökkel” együtt tevékenykednek.

A kötet következő alfejezete nagyon fontos problémakört tárgyal, a legitimitás és idoneitás kérdéskörét vizsgálja, elsőként Feofán Prokopovics „Dicsőítő szónoklat...” című műve (1716) alapján. Az ukrán származású szerző Péter tetteinek legfőbb dicsőítője volt, nevéhez fűződik a cári hatalom modernizált, nyugati elemekkel átszőtt ideológiájának a megalkotása és a reformok legitimálása. Idézett szónoklatát aktuálpolitikai kérdés tette szükségessé: Alekszej cárevics, a trónörökös ugyanis igyekezett kibújni az alól, hogy apja elvárásainak megfelelően szintén reformer cár legyen. 1715-ben azonban megszületett Péter cár második házasságából származó fia, Péter Petrovics, valamint Alekszej fia, Péter Alekszejevics is - a trónöröklés kérdése így nyitottá vált. Prokopovics koncepciójának lényegét egy korabeli cári levél egyetlen mondata fejezi ki legtalálóbban, amit Péter Alekszejnek írt: „jobb lesz egy méltó idegen, mint a méltatlan saját fiam”. Tudván Péter fenntartásait alkalmatlannak tartott elsőszülött fiával kapcsolatban, Alekszej cáreviccsel szemben az idoneitás mellett tette le a voksot, és világossá tette, hogy az örökösét Péter Petrovicsban látja.

Minthogy azonban Péter másodszülött fia még kiskorú volt, megkezdődött Péter második feleségének, Katalin uralkodói imázsának a tudatos felépítése. Ebben úgyszintén szónoklatok és metszetek játszották a vezető szerepet, s első lépésnek a folyamatban Katalin védőszentje napjának állami ünneppé tétele említhető. Az udvari teoretikus, Prokopovics ebben is alapvető szerepet játszott: központi elem volt a szónoklatokban, hogy égi patrónusához hasonlítsák erényeiben Katalint, a cári feleséget, amit később látványos konklúziók is megerősítettek, pl. Alekszej Zubov 1717-es névnapi metszete.

A szerző külön alfejezetében taglalja a koronázásnak mint ikonográfiai és teológiai problémának a kérdését. Péter idején vált gyakorivá Oroszországban az uralkodó szárnyas alakok általi megkoronázásának ábrázolása. Viktória, a győzelem és hatalom istennője koronázta meg az antikvitás korában a császári hatalmat és a dicső hadvezéreket: ezt a szerepet a 18. század eleji Oroszországban nyugati hatásra szárnyas angyalok veszik át.

Történészek számára különösen érdekes lehet a korszak történettudományról vallott felfogása, amelyet ismét csak Feofan Prokopovics fejtett ki „Költői művészetéről” című írásában. Markánsan, pontokba szedve nevesítette azokat a különbségeket, amelyek a történetírást a költészettől megkülönböztetik. Így utóbbi verses, előbbi prózai kifejezésmódban alkot, a történész ragaszkodik a rövidséghez, világossághoz és igazsághoz, a történész a dolgok kronológiai rendjét követi, saját elbeszélésmódja van, és valóságos eseményt mond el.

Külön alfejezetet szán a szerző Alekszej trónfosztásától (1718-tól) a trónöröklésről szóló törvényig (1722) terjedő időszaknak. Bemutatja, hogy a kizárási folyamat 1718-ban egy komplett rituálé keretében történt, amelyen 53-an vettek részt „nyitott ablakok mellett”, hogy minél többen hallják. A manifesztum pedig, amely kimondta a megfosztást, 21 pontból állt, lényege hogy Péter, mint apa és uralkodó megfoszthatja a cárevicset az öröklés jogától. A jelzett időszak szellemi terméke Prokopovics virágvasárnapi újabb szónoklata, 1718-ból, a „Cári hatalomról és tiszteletről” amely azért érdemel figyelmet, mert ötvöződnek benne az isteni jogalap régi és új elemei, mint az a részletes elemzésből is világosan kiderül.

Sashalmi kötete zárófejezetének kiemelt témája tulajdonképpen „saját konklúziója”, „Az uralkodó akaratának

joga az állam örökösének meghatározására” című tanulmány, amely ismét csak Prokopovics alkotása, és nem véletlenül 1722-ben, az örökösödési törvény megalkotása évében született, mintegy megideologizálva azt. A műben a termékeny szerző jogi, racionális, bibliai példák sokaságával igazolja, hogy bármely uralkodónak, így tehát Péternek is joga van bárkit kijelölni utódjául, akit arra méltónak tart, a méltatlan vérokonát pedig jogosult kizárni. Tehát az idoneitás joga felülírta a legitimitásban megtestesülő korábban oly fontosnak tartott jogot. Az isteni akarat letéteményese az uralkodó – érvel a szerző – tehát az uralkodó akarata: Isten akarata.

Nagyon fontos volt még az udvari filozófus és Péter számára is, hogy bizonyítsák a kortársaknak és a külföldieknek is, hogy Katalin kettős felhatalmazás alapján lesz (lett) uralkodó: ahogy Prokopovics fogalmaz, „Katalin Isten és Péter akaratából lett császárnő”. Ennek képi kifejezését láthatjuk Ivan Zubov konklúziójában, Katalin megkoronázásáról 1724-ből, amely a szerző szerint az egyik leggyakrabban idézett konklúzió. A koronázásra készült érmeveret is megerősíti a fentebb ismertetett politikai szándékot: „Isten és a császár által” olvashatjuk rajta.

Nagy Péter törekvései sikerrel jártak: megalapozta Katalin utódlását, aki annak ellenére gond nélkül át tudta venni a hatalmat, hogy Péter nem jelölte ki egyértelműen utódját. 1725-ben bekövetkező halála azonban új korszakot indított el az orosz történelemben, amelyet a palotaforradalmak vagy gárdapuccsok koraként tart számon a történetírás, és amelynek egyik fő oka, Sashalmi Endre és a recenzens szerint is, az 1722-es örökösödési törvény.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a kötet jól illik a szerző elsősorban államfejlődéssel és politikai gondolkodással foglalkozó eddigi történészi munkássága keretébe, egy új színnel, új dimenzióval bővítette a kutatást, olyan területet vont be a történettudomány vizsgálódási körébe, amely eddig primer módon direkt politikai indíttatású kutatások tárgyát még nem képezte. Az írott és képi források szintézisére épülő, magabiztos teológiai háttértudással megírt nagyszabású kísérletét sikeresnek gondoljuk. Ez a fajta új metodika biztos, hogy új szempontrendszert állít a korszak más kutatói elé is.

BEBESI GYÖRGY

Sashalmi Endre: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején (1682-1725) az írott források és az ikonográfia tükrében*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2013. 185 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

BÓTOR TÍMEA

UKRAJNA TÖRTÉNETE

2006 decemberében jelent meg Font Márta és Varga Beáta *Ukrajna története* című egyetemi tankönyve. A mű létrejöttétől vállalkozás, a kötet hiánypótló a magyar felsőoktatás bölcsészettudományi karain tanuló hallgatók számára, elsősorban a történelem, orosz, ukrán szakos diákok részére. Ukrajna történetéről a kezdetektől a második világháború végéig tartó összefoglalás, tudományos igényű összegzés magyar nyelven eddig nem készült. Külön kiemelendő, hogy a könyv (létrejött) a felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése érdekében létrehozott Nemzeti Fejlesztési Terv keretében, az Európai Unió támogatásával jelent meg. A könyvborító sárga-kék alapszínei az ukrán zászló színeit tükrözik, az ukrán címer középső szimbóluma a középkori grivnák veretét ábrázolja.

Font Márta, a Pécsi Tudományegyetem egyetemi tanárának több mint három évtizedes, a felsőoktatásban eltöltött szakmai, oktatói, vezetői szerepét csak méltatni lehet. Kutatási területei között kiemelkedő jelentőséget kap - a korai magyar történelem, a krónikakutatás mellett - a középkori orosz történelem, Ukrajna középkori gyökereinek és történetének vizsgálata. 1995-ben hiánypótló monográfiaként jelent meg az *Oroszország, Ukrajna, Rusz (Bevezetés a keleti szlávok történetébe)* című könyve, melyet 1998-ban újabb kiadás követett a Balassi Kiadónál. Egy évvel korábban látott napvilágot az *Oroszország története* nagymonográfia a Maecenas Kiadó gondozásában, melyben Font Mártának a Kijevi Rusz és a Rusz régiói fejezeteket köszönhetjük. A kötet másik szerzője, Varga Beáta a Szegedi Tudományegyetem Újkori Egyetemes Történelmi és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének egyetemi adjunktusa. Kutatási területének meghatározó eleme az újkori orosz-ukrán kapcsolattörténet, Ukrajna története a 17-18. században. Az ismertetett könyv előfutáraként jelent meg 2004-ben a szerző tollából a szegedi JATEPress kiadásában az *Orosz-ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654-1667)* című kötet.

A könyv egyértelműen két részre bontható. Font Márta Ukrajna középkori gyökereit tárgyalja a kezdetektől a 15. század

végéig a 7-104. oldalon. Varga Beáta a 15. század végétől a második világháború végéig összegzi Ukrajna történetét a 105-229. oldalon.

A kötet bevezető részében Font Márta Ukrajna középkori gyökerei vizsgálatának problematikáját tárgyalja a történetíró szemszögéből. Előljáróban leszögezi: az „Ukrajna” szó mint területi megjelölés már a 13. században „határvidék” jelentésben szerepel, de ez a határ nem kötődött egy meghatározott földrajzi térséghez. Felmerül a kérdés, vajon milyen szempontok mentén lehel megírni egy olyan mai ország történetét, melynek régebbi és mai területe között nem mutatható ki folytonosság? Az egyik az ukrán nép genezise, a másik a Kijev környéki terület politikai hovatartozásának alakulása. Font Márta megoldása kitűnő, meghatározó szempontnak tekinti a nyelvi-kulturális identitáson alapuló közösségtudatot, és ennek határait körvonalazza. Az ukrán történelem kezdete a szlávok kelet-európai megjelenéséhez, illetve a szláv népesség differenciálódásához (13-14. század), a keleti szláv tömb elkülönüléséhez köthető. A középkori Ukrajna gyökere egybeesik a keleti szlávok közös történetével, az orosz, a belorusz nép etnogenezisével, és a Kijevi Rusz államalakulathoz köthető. Az ukrán nép történetére vonatkozóan a szláv-varég elemek mellett a szteppéi nomádok államalkotó szerepét hangsúlyozza a szerző.

A könyv középkori fejezetei további három egységre tagolhatóak. A középkori államiság megtestesítője: a Kijevi Rusz című fejezet részletesen tárgyalja a Rusz korai történetének fő vonulatait. Nagy szerepet kap az államszervezés problémája, a dinasztikus uralom keresztény legitimációja, a monarchia megteremtésére tett kísérlet, a részfejedelemségek formálódásának kora, majd a gazdasági élet szinterei (kereskedelem, településtörténet), a lassan tagolódó társadalom felépítése, a bizánci kultúra jelenléte, hatása az életmódra, mentalitásra, művelődésre.

A könyv következő egysége a Rusz régióinak történeti, önállósodását, a regionális különbségek kialakulásának okait, a szteppéi népeknek - különösképpen a kunoknak - a részfejedelemségek formálódásában betöltött szerepét vizsgálja. A tatárjárás előtt a 12-13. század fordulójára Kijev háttérbe szorult, a perifériákon új hatalmi központok szilárdultak meg. Ukrajna történetére vonatkozóan két államalakulatot emel ki Font

Márta: a Halics-Volhíniai, illetve a Csernyigovi Fejedelemséget. Az előbbi fontos állomást és összekötő láncszemet jelentett a Kijevi Rusztól az ukrán terület kialakulásáig. A fejedelemség szoros dinasztikus és diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn a szomszédos nyugati országokkal. A Csernyigovi Fejedelemség a szeppe népeivel állt közeli viszonyban, a tatárjárás következtében megpecsételődött sorsa, területét az Arany Horda foglalta el.

A következő alfejezet a Halics-Volhíniai Fejedelemséggel foglalkozik a 15. század végéig, és betekintést ad a Lengyel-Litván Királyság keleti végvidékének történetébe. A Halics-Volhíniai Fejedelemség rövid életű önállóságának létrejöttével lehetőség nyílt a tatár politika és a nyugati orientáció közötti lavírozásra. A 14. század folyamán a részfejedelemség területe eltérően alakult: Volhínia a litvánok, Halics a lengyelek uralma alá került 1340-ben, és a krewói unió (1385) után a lengyel-litván állam részévé vált. A lengyel uralkodó azonnal hozzálátott a római egyház megalapozásához, megindult a nyugati misszió. A határvidék („ukraina”) mind a lengyelek, mind a litvánok számára a haderő háttérbázisát jelentette, ennek eredményeként jött létre az ukrainai területeken a szabad kozákság. Meghatározó a terület vallási orientációja, mely a keleti szláv hagyományok továbbélését mutatja, és a Moszkvai Rusz felé irányul. 1458-ban megtörtént az orosz metropólia végleges kettéválása: a Rusz déli-nyugati területein, amelyek a lengyel-litván állam részét képezték, nem ismerték el a Moszkvában megválasztott metropolita hatalmát, és Konstantinápoly jurisdictióját részesítették előnyben.

Font Márta az általa megírt időszak legkiválóbb magyarországi ismerője és kutatója. Kiemelkedő forrásismerete, a külföldi szakirodalom pontos adaptálása emeli a kötetet magas színvonalra. A tudományos szemlélet mellett közérthetően, logikusan felépített tézisek mentén, gondolkodásra serkentve ad betekintést Ukrajna középkori történetébe.

A tankönyv második részében Ukrajna történetét követhetjük végig a második világháború lezárásáig. Először a kozákság kialakulásának és felemelkedésének történetét tárgyalja Varga Beáta a 15. század végétől 1648-ig, a perejaszlavli egyezmény megkötéséig. A szerző a kozákság önszerveződésének formaváltozásait négy periódusra osztja. A korszak végére

körvonalazódik a kozákság három típusa: a magánföldesúri, az állami vagy lajstromozott és a „szabad kozákság”.

A könyv következő részeiben az ukrán autonómia kérdése kerül előtérbe. Az autonómia előtörténetének meghatározó eseménye az 1569. évi lublini lengyel–litván unió, melynek eredményeként a lengyel pánok kiterjesztették a fennhatóságukat az ukrán területekre is, illetve egyháztörténeti vonatkozásban az 1596-os breszti uniós zsinat legitimálta a görög katolikus egyház létrejöttét. Bogdán Hmelnyickij mozgalmanak (1648-1654) fő célkitűzéseiben a Lengyelországtól való elszakadás és az ortodox egyház védelme fogalmazódott meg.

A kötet legrészletesebben kidolgozott fejezete „Az autonóm Ukrajna, a hetmanátus kora 1654-1764”, mely a szerző szűk kutatási területét és a kozákság önszerveződésének utolsó nagy szakaszát érinti az 1780-as évekig. A 17. század közepén a Dnyeper menti kozákok szembekerültek a lengyelekkel, és Moszkvával keresték a kapcsolatot. A korszak jelentős politikátörténeti eseménye az 1654-es perejaszlavli egyezmény és a cári kormányzat által kiadott Adománylevél megszületése. Varga Beáta széles körű autonómián alapuló hűbéri viszonyként értékeli az ezek nyomán létrejött kapcsolatot. Az ukrán hetmanátust jelentős autonómiával ruházták fel: a hetman a cár régenseként kormányozta Ukrajnát. Az orosz uralkodó viszont nem mindig tudta joghatóságát érvényesíteni a Zaporozsjei Had felett. A kozák vezetők patrónusi viszonyként értelmezték az 1654-es eseményeket, amelyben Ukrajna elismerte az orosz uralkodó védnökségét, adót fizetett, hogy cserébe fegyveres segítséget kapjon a lengyel-litván állam ellen. A perejaszlavli egyezményt Moszkva kiváltságlevélként kezelte, az ukrán területekkel történő egyesülést pedig az ukránok behódolásának tekintette.

Az újabb meghatározó eseményt Ukrajna történetében az 1667-es andruszovói béke megkötése jelentette, melyben az orosz cár kiegyezett a lengyel-litván kormányzattal, és a Dnyeper mentén felosztották egymás között Ukrajnát. A bal parti területek Oroszország kötelékében maradtak, míg Nyugat-Ukrajna hivatalosan is visszakerült a Rzeczpospolita, a lengyel-litván nemesi köztársaság kötelékébe. A következő alfejezetek a kettéosztott Ukrajna történetét, Iván Mazepa szerepét, a hetmanátus társadalmát, gazdaságát, szüneteltetésének okait,

majd annak végleges, II. Katalin nevéhez fűződő, 1764. évi felszámolását, a kozák autonómia teljes megszűnését mutatják be. A könyv utolsó fejezeteiben Ukrajna mint orosz és osztrák provincia történetét (1764-1914) vizsgálja a szerző. Részletesen elemzi Ukrajnának az Orosz Birodalomban és a Habsburg Monarchiában elfoglalt helyét, szerepét, említést tesz az ukrán nemzeti mozgalomról. A kötet utolsó két fejezetében Ukrajna történetének 1914 és 1939 közötti eseményei és a második világháború rövid politikatörténete olvasható.

Varga Beáta a 17-18. századi autonóm Ukrajna történetét, a hetmanátus korát kiemelkedő tudományos színvonalon mutatja be. A könyv második részének utolsó két fejezete, főként Ukrajna 20. századi története jóval rövidebb, kevésbé részletes kidolgozású, és főleg az eseménytörténet leírására szorítkozik.

A kötet bibliográfiai anyaga gazdag, bő tájékoztatást nyújt a forrásokról és a külföldi szakirodalomról. A precízen elkészített térképmelléletek nagymértékben emelik a könyv színvonalát. A kötet a vállalt feladatot maximálisan teljesíti: átfogó kép rajzolódik ki Ukrajna történetéről a kezdetektől a 20. század közepéig.

Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Bölcsész Konzorcium – JATEPress, Budapest – Szeged, 2006. 249 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Világtörténet*, 2007/3-4. 80-81.

DÁVID FERENC

**A FRANCIA ANTIBOLSEVIK LÉGIÓ
A KELETI HADSZÍNTÉREN**

A Magyar Hadtudományi Társaság Dél-dunántúli Tagozatának *Fejezetek a hadtörténelemből* című kiadványsorozata második köteteként 2013-ban jelent Bene Krisztián *A Francia Antibolsevik légió a keleti hadszíntéren* című kötete. A szerző Bene Krisztián, a Pécsi Tudományegyetem Francia Tanszékének vezetője, habilitált egyetemi adjunktus, a téma elismert hazai szakértője.

A szerző ebben a művében a második világháború alatti francia fegyveres kollaboráció témakörében folytatott doktori kutatásainak összefoglaló eredményeit adta közre. A monográfia legnagyobb érdeme hiánypótló jellege, mivel a második világháború folyamán a keleti hadszíntéren bevetett francia fegyveres alakulatok témája korábban hazánkban gyakorlatilag teljesen ismeretlen volt. A mű értékét tovább emeli a rendkívül alapos levéltári kutatómunka, amelyről a kötet egésze tanúskodik. Francia és német levéltárak anyagainak felhasználása növeli a közreadott információk hitelességét.

A könyv első fejezete történelmi bevezetőként szolgál, amely bemutatja a francia szélsőjobboldal több évtizeden keresztül tartó fejlődését, valamint Franciaország második világháborús részvételét. Az 1940-ben elszenvedett vereség után létrejött és Pétain marsall nevéhez kötődő új politikai rendszer és a német megszálló hatóságok tevékenysége elősegítette a fegyveres kollaboráció kiépítését.

Ezt követően az olvasó megismerkedhet a Francia Antibolsevik Légió (*Légion des volontaires français contre le bolchevisme*) vagy röviden LVF megszületésével, amely a francia szélsőséges pártok és a német hatóságok együttműködésének eredményeként jött létre 1941 júliusában. A szervezet ezt követően a Wehrmacht 638. gyalogezrede lett és a keleti hadszíntéren teljesített szolgálatot teljes fennállása alatt. A jelentkezők kiképzésére a megszállt Lengyelországban létrehozott debai kiképzőtáborban került sor. A kiképzés német tisztek és altisztek irányításával zajlott, és néhány hét alatt kívánta átadni a

legszükségesebb katonai ismereteket az önkénteseknek, akiknek jelentős része semmilyen katonai tapasztalattal sem rendelkezett.

A harmadik fejezetben Bene az alakulat első harctéri szereplését mutatja be, amelyre 1941 novemberében-decemberében Moszkva előterében került sor a szovjet főváros elfoglalására indított sikertelen német támadás során. A hiányosan kiképzett, rosszul vezetett és motiválatlan alakulat már a frontra utazás során is meglepően magas veszteségeket szenvedett, ami jól jelezte a később rá váró sorsot. A harctéren alig két hét alatt az ellenséges harctevékenység és főképpen a hideg időjárás a francia katonák majdnem felét harcképtelenné tette. Ebből kifolyólag a német hadvezetés a francia egység leváltása mellett döntött, és a túlélőket visszaküldte Lengyelországba, ahol újbóli, ezúttal már alaposabb kiképzésnek vetették alá őket.

A negyedik részt a szerző a francia belpolitika katonai szempontból fontos eseményei bemutatásának szentelte. A francia kormány ekkor döntött úgy, hogy komolyabb katonai erőfeszítéseket fejt ki a németek oldalán a távlati külpolitikai viszonzás reményében. Ebből kifolyólag került felállításra a Trikolór Légión (Légion Tricolore) nevű katonai alakulat, amelyet a gyarmatbirodalom védelmében kívántak felhasználni az Észak-Afrikában harcoló német-olasz csapatokkal együttműködve. Néhány rövid egyeztető tárgyalást követően a francia kormány 1942 nyarán hozta létre az új egységet, amely két komoly (és végzetes) problémával találta szemben magát. Egyrészt a toborzás során csupán kevés francia jelentkezett az alakulat kötelékébe. Másrészt a német némi kivárás után közölte, hogy a Trikolór Légión létrehozása megsértette a fegyverszüneti megállapodás feltételeit, ezért elrendelte annak feloszlását.¹ Ezzel az új alakulat megszűnt létezni, ugyanakkor mivel tagjainak engedélyezték az LVF-be történő átlépést, amivel sokan éltek is, megszűnése fontos és minőségi utánpótlást jelentett a keleti hadszíntéren harcoló francia egység részére.

¹ A geopolitikai háttérért lásd Bene Krisztián: *A Vichy-kormány észak-afrikai háborús erőfeszítései a tengelyhatalmak oldalán a Trikolór Légióntól az Afrikai falanxig*. Aetas, 28. évf. 2013. 1. szám, 61-73.

A kötet kétségtelenül egyik legérdekesebb és legtöbb újdonságot hozó része az utolsó fejezet, amely a Francia Antibolsevik Légió 1942 és 1944 közötti partizánvadász tevékenységét tekinti át. Az ezred két zászlóalját (az elsőt és a harmadikat) a német hadvezetés saját irányítása alatt egymástól távoli helyeken vetette be 1942 nyarán, amely helyzet a következő bő egy év folyamán is hasonló maradt. Ugyanakkor az aszimmetrikus hadviselésben elért kiemelkedő francia eredményeket elismerve 1943 őszén újból összevonták a két zászlóaljat és egy harmadik alegységgel kiegészítve újból ezredként vetették be ugyanabban a szerepkörben. Ebben a döntésben nagy valószínűséggel jelentős szerepet játszott az a felismerés, hogy a gyarmati hadviselésben jártas franciák hatékonyabban alkalmasabbak voltak a partizánok elleni akciókra, mint a többi megszálló alakulatban szolgáló más nemzetiségű katonák. A fenti megfontolásból és a hadi helyzet alakulásából kifolyólag a francia alakulat 1944 első felében több jelentős partizánvadász hadműveletben vett részt, amelyek számos kitüntetést hoztak az egység tagjainak. 1944 júniusában az első vonalba rendelt alakulat másfél napon keresztül a Vörös Hadsereg reguláris csapatai ellen is harcolt, amikor a Moszkva-Minszk autóút mentén rövid ideig feltartóztató küzdelmeket vívott. A német hadsereg francia ezredének története 1944 augusztusában ért véget, amikor a német parancsnokság feloszlatta, túlélő tagjait pedig áthelyezte a Waffen-SS kötelékében egy évvel korábban létrehozott francia egységbe (amely a Franciaország rohamdandár, később pedig a Nagy Károly hadosztály nevet viselte).²

A kötet egyik nagy értéke objektivitása mellett, hogy a levéltári források és visszaemlékezések kombinálásával részletes, ezáltal érzékletes képet tud festeni a keleti hadszíntéren a szovjet erők ellen harcoló francia alakulat mindennapjairól. Emellett fontos megemlíteni, hogy a könyvet jelentősen gazdagítják a szövegben előforduló fontosabb történelmi személyek életét bemutató életrajzi áttekintések, a térképek, a fényképek, a

² Ennek történetét részletesen bemutatja a szerző egy másik könyvében: Bene Krisztián: *A Nagy Károly hadosztály. A Waffen-SS francia önkénteseinek harcai a keleti hadszíntéren*. MOSZT, Pécs, 2016. 358 o.

DÁVID FERENC

levéltári dokumentumok magyar nyelvű változatai és az alapos bibliográfia.

Ennek alapján kijelenthető, hogy a levéltári kutatómunkára épülő, szakmailag igényes és olvasmányos kötetet haszonnal forgathatja mindenki, aki érdeklődik a Szovjetunió, Franciaország vagy a második világháború története iránt.

Bene Krisztián: *A Francia Antibolsevik Légión a keleti hadszíntéren.* Magyar Hadtudományi Társaság, Pécs-Budapest, 2013. 320 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

HARSÁNYI IVÁN

LENIN ÚJRAOLVASVA

KRAUSZ TAMÁS LENIN-MONOGRÁFIÁJÁRÓL

Impozáns munka, nemcsak méreteinél fogva, hanem az általa megmozgatott óriási forrástömeg révén is. A kötetet megjelentető Napvilág Kiadó a borítón így ajánlja olvasóinak: „Igyekszik lehántani Leninről a sok évtizedes ráakódásokat, és olyan képet állít elénk, amely lehetőleg mentes mind a régi korszak apologetikus elfogultságaitól, mind az új korszak ellenkező előjelű manipulációitól.” Merész vállalás. Ha a szerző ezt a célt konzekvensen akarja követni, ehhez csak erős közegellenállást figyelembe véve közelíthet. Lenin nemcsak elméleti alkotó volt, nem is csak stratégiai-taktikai tervező, nem csupán a hatalmat meghódítani akaró mozgalom mindinkább kiemelkedő irányítója, majd a megszerzett hatalom birtokában állami vezető. A 20. század nem jelentéktelen szakaszán egy hatalmas nemzetközi mozgalom irányadó vezetője is, fél évtizeden át fizikai valójában, utóbb hosszú évtizedeken át a követői számára sugallt, később mások által is formált elvek közvetítésével. Közben jelképpé is lett, személyéhez érzelmileg is kötődő tízmillióké. Meggyőződéses, rajongó híveinek egy részét éppoly nehéz rávenni arra, hogy bizonyos, évtizedekig vallott eszméiktől a világ változásai által diktált szükségletek nyomán megváljanak, mint a benne a patás-szarvas sátánt látókat arra, hogy Lenint, az élő embert és gondolkodót sokoldalúan szemléljék, és hatásáról ennek a fényében ítéljenek.

Persze fölvethető a kérdés: mi értelme ma Leninről monográfiát írni. Nyilván nem az, hogy az apró részletekig rekapituláljuk Lenin életének egyes mozzanatait. Erre az egyszerűen elérhető ismeretek szintjén sincs szükség. Vlagyimir Iljics „összes” munkái magyarul is hozzáférhetők – az utolsó, legteljesebb kiadás esetében 55 kötetben. Akik életének az eseményeit akarják követni, ezt megtehetik a moszkvai Politikai Irodalmi Kiadó tizenkét kötetes „Életrajzi krónikájának” forgatásával, amelyhez 1985-ben a tanulmányozást megkönnyítő útmutató is megjelent (pl. a korhoz kapcsolódó szervezetek,

nevek, munkák gondos fölsorolásával).¹ Ráadásul, nem éppen a népszerűsítés szándékával, rendelkezésükre áll számos újabb kiadvány. Ezek között megemlíthető a hosszú és kanyargós alkotói pályát bejárt Volkogonov kétkötetes „Lenin: történelmi arckép” című munkája, vagy Service magyarra is lefordított kötete.² A budapesti Kairosz-kiadó pedig, kifejezetten a leleplezés szándékával, közölte a Richard Pipes által sajtó alá rendezett, újabban felszínre hozott, a szovjet korszakban elhallgatott, a kiadott Lenin-sorozatokban nem szereplő 122 dokumentumot tartalmazó kötetet, ezek köré rendezve az általa igaznak vélt új Lenin-képet.³ Ennél is jóval több látott napvilágot a „V. I. Lenin. Ismeretlen dokumentumok 1891–1922” című gyűjteményben.⁴ Már itt szeretném jelezni, hogy Krausz sem tagadni, sem bagatellizálni nem akarja ezeknek a kiadványoknak a tartalmát vagy létjogosultságát. Csak a szerkesztők egyikének, Loginovnak a kötet utószavában tett megállapítására hivatkozik, miszerint az általuk közölt több mint 400 dokumentum „elvész annak a 24000 dokumentumnak a tengerében, amelyeket Lenin Összes Művei 55 kötete, a Lenyinszkij Szbornyik kötetei, „A szovjethatalom dekrétumai” sok kötete és a Biográfiai krónika világszerte ismert alapvető szovjet forráskiadványai tartalmaznak.” És az értékelést nem hajlandó elvonatkoztatni attól a vitathatatlan tényről, hogy azokban az években, amelyekben Lenin a szovjetköztársaság élén állt, ez az állam háborús, sőt nagyrészt polgárháborús helyzetben küzdött a fennmaradásáért. Ez különösen a diktatúra kérdésében nagy súlyú körülmény. Mert diktatúra volt; sőt, más autoriter rendszerekkel ellentétben ezt az állam vezetése retorikailag sem leplezte. Csupán ennek egy, a jövő felé nyitott változatát tervezte és igyekezett megvalósítani. Hogy a híres Kék füzetben megfogalmazott vízió történetileg hogyan és mikor siklott más

¹ Vlagyimir Iljics Lenin. Biograficseskaja hronyika 1870–1924. Szpravocsnij tom. Insztyitut Marxizma-Lenyinizma pri CK KPSZSZ. Izdatyelsztvo Polityicseszkoy Lityeraturi, Moszkva, 1985.

² Dmitrij Volkogonov: Lenyin: isztoricieszkij portret. 1-2. köt. Novosztji, Moszkva, 1994.; Robert Service: Lenin. Egy forradalmár életrajza. Park Könyvkiadó, Budapest, 2007.

³ Az ismeretlen Lenin. A titkos archívumból. Kairosz Kiadó, Budapest, 2002.

⁴ V. I. Lenyin. Nyeizvesztijnje dokumenti. (Szerk.: Jurij N. Amiantov, Jurij A. Ahapkin, V. T. Loginov.) ROSZSZPEN, Moszkva 1999.

vágányra, ebben milyen külső és belső tényezőknek volt szerepe, és - lévén szó Krausz könyvéről - hogyan játszottak szerepet benne Lenin változó koncepciói és döntései, nos, erről töpreng és értekezik a szerző.

Nem könnyű elképzelni, hogyan juthatna el Krausz monográfiája a mai ifjúság kicsit is szélesebb rétegeihez. A manapság használatos középiskolai tankönyvek aligha adnak ösztönzést erre. A 10. századi Salamon királyról többet lehet megtudni belőlük, mint Leninről. Eszembe jut a mi 1940-es évek eleji főgimnáziumi történelemkönyvünk. Ebben a Magyar Tanácsköztársaságról egy mondat második fele tájékoztatott, eképpen: „...amely után a gonoszlelkű vörösök rövid rémuralma következett”. Mindenesetre vigasztaló, hogy ezek után azért nem hülyültünk el teljesen. Már akkor igaz volt ugyanis, ma pedig evidencia, hogy a tanuló az iskolán és tansegédletein kívül számos más helyről is tájékozódik, ha erre indíttatása van. Krausz könyve, ha eljut odáig, hogy - akár csak valami Leninről szóló historiopletyka kapcsán is - a kezébe vegye, önmagát adja el. A szerző ugyanis, aki láthatóan tisztában van azzal, hogy a téma közoktatási megalapozása nagyon is vékonypénzű, a kötet első fejezetében („Ki volt Lenin?”) 66 oldalon mégiscsak ismerteti életpályája alapvonalait. Bőven kitér családjára, iskolái leírására. Kitér hazai politikai száműzetésének, és az 1905-1907-es forradalom által megszakított két emigrációjának az eseményeire is. Itt aztán az olvasó meglelheti nemcsak politikai alkatanak rajzát, hanem a Lenin név eredetére, élete két asszonyának, a betonbiztos, öt évtizedekkel túlélő feleségének, Nagyezsda Krupszkajának, illetve a gyönyörű, korán meghalt Inessza Armandnak a szerepére is a bolsevik vezető életében. Itt tér ki arra az epizódra is, amikor sor került Vlagyimir Iljicsnek és vele harminc más (nemcsak bolsevik) hivatásos forradalmárnak a kalandos hazatérésére a februári forradalom utáni Oroszországba, s amelyhez szorgos kezek a „Lenin, a német kém” antilegendáját kapcsolták. Azt is követi, hogy „miből élt” az emigrációban Lenin és környezete. Krausz semmit nem hallgat el, de mindent órásmesteri precizitással tesz helyre. Természetesen előkerül a hírhedt tifliszi bankrablás esete is, amelyben, mint ismeretes, Sztálinnak is szerepe volt, valamint egy hagyaték (amelynek megosztása körül a mensevikek és a bolsevikok között a II. Internacionálé egy bizottsága igyekezett „rendet tenni”).

Ennek a fejezetnek a végén a szerkezet egy piruettel egész más jelleget ölt. Az eddigi, lényegében kronologikus tárgyalást egy feszes, kronologikus-tematikus egységekre tagolt vizsgálódás váltja föl. Egyre inkább nemcsak az oroszországi mozgásokra, hanem vele együtt a világfejlődés gyorsulásából eredő nemzetközi fejlemények hatására is figyel Lenin elképzeléseire. A recenzensnek az az érzése támad, hogy ehhez ad eligazítást a könyvnek a szerző által adott alcíme: „Társadalomelméleti rekonstrukció”. Ez a jelentős történelmi vállalkozás értelméről jobb útmutatást ad a borítón szereplő (amúgy jogos) könyvterjesztői szempontú bemutatásnál. Krausz nem tartja elégségesnek azt követni, hogyan alakult Lenin álláspontja a tőle és harcostársaitól független vagy csak korlátozottan függő változók közepette. Vizsgálja a szélesebb környezetet is, illetve hogy társai, ellenfelei és ellenségei hogyan látták ugyanezeket a változásokat. Ezt kellett tennie, ha nem akarta elfogadni, hogy Lenin irányváltásait kizárólag saját mindenkori megfontolásai vezérelték. Az alcím tehát akár így is hangozhatna: „Társadalomtörténelmi és -elméleti rekonstrukció”.

A II. fejezet óriási zsákot vesz a hátára. Az orosz fejlődés sajátosságait vizsgálva Lenin a legfontosabbnak a gazdaság tőkés fejlődésének a meggyorsulását tartja, annak a hangsúlyozásával, hogy ezt a fejlődést az önkényuralom támogatja, ezért a burzsoázia nem szorgalmazza az önkényuralom radikális lebontását. Olyan kérdésekre kellett válaszolnia, amelyek így korábban nem vetődtek föl. Ilyen volt a forradalom leverését követő agrárreformok jelentősége és következményei; az 1905. októberi, a hatalom első ijedségében kilátásba helyezett alkotmányos politikai megoldásoktól 1907 júliusáig visszaköz, de mégis új lehetőségeket hordozó politikai szerkezet (tanácskozó Állami Duma, legális pártok, szakszervezetek, a parlamenti munka korlátozott lehetősége); a burzsoázia nagy pártjának, a kadeteknek a jelenléte, egyszersmind a szélsőjobboldali feketeszázások megjelenése és aktivitása. Krausz bemutatja, hogyan osztotta meg mindez a cárizmussal így vagy úgy szembenálló erőket, a parasztság tetemes részének hangulatát kifejező eszereket, és természetesen a szociáldemokráciát is. Hullámzó erőviszonyok közepette folyt a szociáldemokraták 1903-as II. kongresszusán kialakult, és relatív végpontjáig az 1912-es prágai konferencián jutó szétválás, a mensevik és a

bolsevik irányzat párton belüli küzdelme.⁵ A különbségek, majd ellentétek, mint Krausz bemutatja, egyaránt vonatkoztak a kapitalizmus oroszországi fejlődésének a megítélésére, és arra, hogy mi következik ezekből a szociáldemokrácia stratégiájára és taktikájára; arra is, hogy ehhez a különböző időszakokban milyen szervezetre van szükség. Részletesen kitér a bolsevikok körében, mindenekelőtt Lenin és Bogdanov között kialakult filozófiai vitára. Bár ami ezt a vitát illeti: a szerző ugyan engem meggyőzött ennek a későbbiekre nézve is nagy jelentőségéről, ám kétlem, hogy a mai olvasó ezt könnyen átlátná.

Krausz jelentős mozzanatnak tartja, hogy Lenin 1905 novemberétől 1907 végéig – egyre inkább bujkálva – otthon kísérhette figyelemmel a forradalom eseményeit. Kiemeli, hogy 1906 májusában, 1917 előtt egyetlen alkalommal, Karpov álnéven tömeggyűlésen szólalhatott föl, amit eredeti filmfelvétel is dokumentál. Mint mondja: „Sohasem lett belőle nagy szónok, de belső hitét át tudta plántálni másokba.”

A megújult önkényuralom időszakában növekedett Lenin szerepe a nemzetközi munkásmozgalomban, miközben egyre nőtt a nagyhatalmi vetélkedés által gerjesztett világháború veszélye, és a képviselt pártok vezetői lázasan keresték az erre az esetre alkalmazandó szociáldemokrata reagálás mikéntjét. 1912-ben, a II. Internacionálé utolsó háború előtti kongresszusán – Rosa Luxemburg és a mensevik Julij Martov társaságában – dolgozta ki azt a javaslatot, amelyet a nemzetközi szervezet hivatalos álláspontjaként fogadott el. Eszerint ha háború fenyeget, a szociáldemokratáknak a lehető leghatékonyabb eszközök alkalmazásával arra kell törekedniük, hogy ezt megakadályozzák. Ha mégis kitörne, „kötelesek annak gyors befejezésért síkraszállni, és minden erejükkel arra törekedni, hogy a háború okozta gazdasági és politikai válságot a nép felrázására használják föl, és ez által a tőkés osztályuralom megdöntését siettesék”.⁶ Krausz később bemutatja, hogy éppen ebben a

⁵ Ezt a folyamatot aprólékosan ábrázolja a Voproszi isztorii sok folytatásban közölt dokumentumgyűjteménye, amely alátámasztja Krausz állítását, hogy ez bonyolult, sok fordulatot megélt folyamat volt.

⁶ A II. Internacionálé. Kongresszusi jegyzőkönyvek 1889–1912. Válogatta, a jegyzeteket, a lap- és névmutatót készítette Jemnitz János és Pető Andrea. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989. 360 o.

kérdésben alakul ki 1914-ben a hadi költségvetéseket megszavazó, a saját kormányt támogató, és az ezt ilyen vagy olyan formában elítélő pártok és párt-töredékek ellentéte. Ez ügyben Krausz vitatkozik Service-szel, aki azt állítja, hogy Lenin 1914-ben, Svájcba érkezése után „meghirdette a forradalmi helyzetet”. Mint írja, Lenin azt ismerte föl, hogy a háború fogja következményei révén „megteremteni” a forradalmi helyzetet.

Krausz a kötet különböző részeiben lépésről lépésre ábrázolja annak a folyamatát, hogyan jutott Lenin arra a megfontolásra, hogy nagy nemzetközi kataklizma nyomán hatalmas nemzetközi forradalmi hullám bontakozhat ki. Fölismerte, hogy a tőkés hatalmak gazdaságának egyenlőtlen fejlődése nyomán az újonnan felzárkózó országok tágabb helyet akarnak teremteni maguknak a nemzetközi porondon. Ám a Föld területi fölosztása a hatalmak és a nemzetközi vállalatbirodalmak között lényegében befejeződött, ezt csupán mások rovására tehetik. Ez háborús veszélyt teremt, amely a formálódó nemzetközi katonai blokkok jelenlétében csak világméretű lehet. A háborús megrázkódtatás hoz majd létre olyan társadalmi mozgásokat, amelyek világszerte a kapitalizmus megdöntésére ösztökélik a tömegeket. És ennek a gondolatmenetnek a logikája mentén alakul Lenin álláspontja arról, hogy mi lehet Oroszország szerepe egy ilyen helyzetben. Nem gondolja, hogy az oroszok lehetnek a szocialista társadalom felépítésének az élenjáró osztaga, de azt igen, hogy hatalmas megmozdulásuk kiváltója lehet a fejlett országok munkásosztálya által végrehajtott forradalmi változásoknak, amelyek sodrában Oroszország is elindulhat a szocializmus irányában.

Krausz ábrázolja, mekkora csalódást okozott Leninnek, hogy a nagy nyugati szociáldemokrata pártok többsége szembefordult az Internacionálé határozataival. Az ő általa hirdetett jelszavak: (a „törekvés a saját kormány vereségére”, „a háború polgárháborúvá változtatása”) abból indultak ki, hogy a háború imperialista jellegű. Éppen ezért értékelte fontosnak, hogy a forradalmi szocialisták és a pacifista csoportok 1915-ös zimmerwaldi, illetve 1916-os kienthali tanácskozásán, bár nézeteit általánosságban nem tudta a többséggel elfogadtatni, ezt a háború jellegét tekintve sikerült elérnie.

Krausz joggal tulajdonít nagy jelentőséget Lenin teljesen be nem fejezett Állam és forradalom című tanulmányának, amelyben annak a hatalomnak a jellegét próbálja körvonalazni,

amely a győztes forradalom után alakulhat ki. Ismeretes, hogy ezt Lenin 1917 őszi rejtekhelyen dolgozta ki, miután a februárban létrejött Ideiglenes Kormány a bolsevikokat illegalitásba kényszerítette. Olyan átmeneti állam terve volt ez, amely – pontosan meg nem határozható idő után – olyan hatalommá alakul át, amely a szónak a történelemben kialakult fogalma szerint már „nem állam”, vagyis nem a társadalom egyik osztályának a másik osztály fölötti uralma. Leírja, hogy Lenin már 1905-ben fölfigyelt a szovjetekre, mint a mozgásban lévő tömegek által létrehozott félig mozgalmi, félig hatalmi szervekre. A forradalom visszavonulása után ezeknek a fenntartása irreális gondolat lett volna, de 1917-ben, amikor hazaérkezett, már országosan elterjedtek, és a cári kormány bukása után, az Ideiglenes Kormány mellett párhuzamos hatalmi szervekké lettek, egyelőre mensevik-eszer többséggel. Ám miután kiderült, hogy az Ideiglenes Kormány nem akar kilépni a háborúból, és nem lép a földkérdésben, már megváltozott az összetételük. Ha kissé lekerekített is Krausznak az a megállapítása, hogy „a februári forradalomnak nem volt polgári-demokratikus kifutása”, eléggé hamar kétségtelenül mindinkább egységes forradalmi folyamat bontakozott ki. A bolsevikok nem államosítási programmal léptek föl, hanem „a javak társadalmi termelésének és elosztásának a munkásküldöttek általi ellenőrzéséért”, a bankok egyetlen nemzeti bankká való egyesítéséért, a munkásküldöttek szovjetje által ellenőrizve. A földet nacionalizálni akarták, hogy azután a parasztszovjetek ellenőrzése alatt fölosszák. (Míg az előbbieket az anarchistákat közelítették hozzájuk, az utóbbi az eszer párt erősödő balszárnyának és tömegeinek támogatását volt hivatva biztosítani).⁷ Ezen az alapon jöhetett létre „a politikailag aktív népesség abszolút többsége”, hangsúlyozza Krausz, amelyre támaszkodva Lenin szeptembertől már a hatalom meghódítását célzó felkelés időpontjának kitűzését és lebonyolításának a megszervezését sürgette, a Szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusához időzítve, még ha ezzel eleinte a vezetésben nem mindenki értett is egyet.

⁷ Ezt a megoldást az eszerek egy csoportjának az Alkotmányozó Gyűlés akkor küszöbön álló választásán induló jelöltjeiknek szóló választói „Utasításából” emelték át.

A szerző itt nehéz feladat elé került. Az Alkotmányozó Gyűlésnek az Ideiglenes Kormány által kiírt választásai az előző hetekben zajlottak. A Gyűlés alakulásának időpontját 1918. január 5-ére tűzték ki. Az október 25-i pétervári felkelés a kormányt megdöntötte. A szovjetkongresszuson Lenin kihirdette a szovjetek hatalmát, a jelenlevő küldöttek túlnyomó többsége döntött a nagyhatalmaknak küldendő azonnali, „annexió és hadisarc nélküli békéről szóló ajánlat” elküldéséről, és dekrétumot fogadott el a nagybirtokok kárpótlás nélküli kisajátításáról, illetve a parasztok közötti fölosztásáról. (Krausz jelzi, hogy a mensevikek kivonultak a kongresszusról.) Lenin a felkelés előtti hetekben javaslatokat tett a többi politikai erőknek, többek közt arról, hogy minden hatalmat adjanak át a szovjeteknek és a nekik felelős mensevik-eszer kormánynak, így biztosítva a forradalom békés győzelmét, de nem talált egyetértő fogadtatásra. Egy korábbi tanulmányára⁸ támaszkodva Krausz részletezi a Gyűlés január 5-i nyitó ülésén történeteket. Itt Szverdlov, mint a bolsevik frakció tagja, reményét fejezte ki, hogy a Gyűlés elismeri a szovjetek hatalmát, valamint annak minden (általa felsorolt) dekrétumát. Válaszul az eszer Lordkipanidze közölte: „Nincsen más hatalom az Alkotmányozó Gyűlés hatalmán kívül.” A kompromisszum megíúsult, és 6-ára virradóra a palotaőrség föloszlatta az ülést. 8-án pedig a szovjetek III. Összoroszországi Kongresszusán elfogadták „A dolgozó és kizsákmányolt népek jogainak deklarációjá”-t, amelyet a bolsevikok eredetileg az Alkotmányozó Gyűlésen kívántak előterjeszteni.

Krausz érzékelteti: Leninnek itt, 1918 elején kell először szembenéznie azokkal a kérdésekkel, amelyek részben a Szovjet-Oroszországot kívülről fenyegető súlyos veszélyekből, részben a legyőzött, de nem hatástalanított belső ellenség lépéseiből, de jó részben abból eredtek, hogy a bolsevikok élén most már nem hatalomra törekvő, hanem a hatalmat védelmező, erősítő, a közügyekért felelős politikus szerepét kell eljátszania. Olyan téziseit kell felülvizsgálnia, amelyeket korábban foggal-körömmel védelmezett. Amikor a német hadsereg megindult Pétervár felé,

⁸ Krausz Tamás: Az Összoroszországi Alkotmányozó Gyűlés és a bolsevikok. In: Dél-Európa vonzásában. Tanulmányok Harsányi Iván 70. születésnapjára. University Press, Pécs, 145–156.

értelmetlenné vált a jelszó, hogy a saját kormány veresége legyen a cél. Mikor Kalegyin, Kornyilov, Dutov vonult Oroszország szíve felé, még abszurdabb csengése lett volna annak a lózungnak, hogy „változtassák a háborút polgárháborúvá”. Ha arról volt szó, hogy támogassák más országok munkásainak a harcait a forradalom szféráinak a terjesztése végett, fölvetődött: megtehetik-e ezt úgy, hogy közben gyengüljön a forradalom gerincének, Szovjet-Oroszországnak az ellenállási potenciálja, biztonsága. Vagy: alig néhány héttel a hatalom megragadása után olyan békéről kellett tárgyalnia az imperialista elutasítást saját jól felfogott érdekében megtörő Németországgal (amely hajlandó volt tárgyalóasztalhoz ülni vele), amely a saját dekrétumába foglalt „annexió és hadisarc nélküli békéhez” még csak nem is volt hasonlítható.

Ám ennél is sokszorta nehezebb dió volt a társadalmi-gazdasági és politikai feladatok meghatározása. Egy szándékai szerint önigazgató, a szovjetekben saját történelmi lehetőségeit fölfedező dolgozói társadalmat úgy vezetni, hogy közben a számtalan fenyegetés elhárítása érdekében meg kellett növelnie a hatalmi központ szerepét; a frissen fölosztott földeken nagyarányú terménybeszolgáltatást rendelni el, hogy a csak születőben lévő hadsereg mozogni tudjon, a városok pedig ne éhezzenek. Megjelent az erőszak szükségessége, gyakran azokkal szemben is, akik nevében a proletárdiktatúra azt gyakorolta. Elviselni, hogy az anarchisták a központosítás lépései miatt előbb-utóbb szembe kerüljenek vele, a parasztok boldogulásának lehetőségei lenullázódjanak, mert nem tudják termékeiket eladni, a munkások pedig lázadozzanak az ellátás roppant nehézségei, saját szovjetjeik szűkülő hatásköre miatt.

Krausz nagy figyelmet szentel annak a bírálóknak, amelyet olyan forradalmi harcos, Rosa Luxemburg fogalmaz meg 1918 őszén, aki a nemzetközi mozgalomban talán a legközelebb állt hozzá. Úgy értékeli, hogy Luxemburg „harmadik utat képviselt, egyfelől Lenin, Trockij, a bolsevikok, másfelől Kautsky, illetve a szociáldemokrata mensevikek között, közelebb állva a bolsevikokhoz”. Luxemburg nem vonta kétségbe nemcsak a proletárdiktatúra szükségességét, hanem az Alkotmányozó Gyűlés fölösztatásának indokoltságát sem. Krausz szükségesnek tartja idézni tőle, hogy a bolsevikok elévülhetetlen történelmi érdemének tartja a szocializmus végcéljainak proklamálását a

gyakorlati politika közvetlen programjaként, illetve hogy úgy látta: nem bízhatták a forradalom sorsát olyan gyűlésre, amely a tegnapi, a Kerenszkij-féle Oroszországot fejezte ki. Bírálatainak a lényege viszont, hogy a bolsevikok alábecsülik a képviseleti demokráciát egy olyan időszakban, amikor magának a közvetlen demokráciának a működése is objektív akadályokba ütközik. Lenin (más polémiáira nem jellemző) tapintatos elhárító válaszáat Krausz azzal menti, hogy Luxemburg viszont a polgárháborúval fenyegető időszak rendkívüli körülményeit becsüli le. Ezt a vitát egyrészt nagyon hamar új megvilágításba helyezte, hogy a novemberi német forradalom után két hónappal különítményes fegyveresek brutálisan meggyilkolták Rosa Luxemburgot. Másrészt a vita a lényegre érinti: miért nem találtak rá a bolsevikok a probléma föloldásának útjára későbbi, kedvezőbb körülmények között. Ebben az értelemben Krausz nem lép föl ítélőbíróként, de a luxemburgi kritika elméleti relevanciáját nem vonja kétségbe. Azt is elveti, hogy a mensevikok Luxemburg nagyon is szolidáris bírálataát összemossák Kautsky sokkal élesebb, elutasító kritikájával.

Az intervenció és a polgárháború eseményei Krausz megvilágításában Lenint más tényezőkkel is szembesítették. Értelmeznie kellett azt, hogy az október után szinte minden országban mutatkozó forradalmi erjedés miért nem eredményezett a szovjetállam helyzetét jelentősen megkönnyítő áttörést jelentős tőkés országokban; hogy a nemzeti érzés miatt írta fölül szinte minden esetben a szociális fölszabadulás iránti vágyat. Az utóbbira Krausz különösen az 1920-as lengyel-orosz határháború esetében mutat rá, ahol a bolsevik várakozásokkal szemben a lengyel oldalon nem a forradalmárok, hanem a „honvédők” akarata érvényesült, még akkor is, amikor a Vörös Hadsereg csapatai már Varsóhoz közeledtek. Ezt azzal is összeveti, hogy a világháború előestéjén Lenin általánosságban is állást foglalt a nemzetek önrendelkezési joga mellett, illetve hogy az október utáni szovjet kormánydöntéseknek része volt Lengyelország államiségának a helyreállításában.

Krausz alaposan vizsgálja azt a folyamatot, amelynek egyik ága a kronstadti felkelésben kicsúcsosodó munkás- és katonaelenállás, a másik pedig az Új Gazdasági Politika bevezetése. Elkerüli a csapdát, amely az utóbbit közvetlenül az előbbiből vezetné le, hiszen a felkelés az OKP(b) X.

kongresszusának a napjaiban robbant ki, ahova Lenin már kész tervvel érkezett a NEP-ről. Arra is utal, hogy Trockij már 1920-ban előállt ilyen javaslattal, bár akkor ezt Lenin még elutasította. Egyben vázolja Leninnek és másoknak a bevezetendő NEP-hez fűződő aggodalmait. (Az általa újjászülető kapitalizmus veszélyeit).⁹ Elemzi az ambivalenciát is Lenin tervei és azok álláspontja között, akik a hadikommunizmust a már bevezetett szocializmussal azonosították, feladását pedig az ebből való kihátrálással. Mindazonáltal Lenint elmarasztalja abban a tévedésben, hogy 1919–1920-ban „az államosítás keretein belül eltúlozta a társadalmasítás, a társadalmi ellenőrzés lehetőségeit, és alábecsülte a piac és a pénz szabályozó szerepének a meggyökerezettségét, amit később maga fel- és elismert.” (Lenin már 1918 tavaszán figyelmeztetett arra „A szovjethatalom soron levő feladatai” című cikkében, hogy a szovjethatalom többet sajátított ki, mint amennyit igazgatni tud, bár ezt akkor még menthette, hogy a pénzügyi és ipari menedzsment megtagadta az együttműködést.)

Krausz egyik leginkább elgondolkoztató vállalkozása az 1922-ben kibontakozó repressziós hullám magyarázata és értékelése. Addigra az intervenció és a polgárháború véget ért, de a bolsevikok úgy érezték, hogy a szovjethatalom megdöntésének a veszélye nem hárult el. Aggódtak a továbbra is főnnálló nemzetközi elszigeteltség hatásai miatt; tartottak a NEP társadalmi és politikai következményeitől; bizonytalanság töltötte el őket – mint írja – „az új burzsoázia, a piac és általában a kapitalizmus egyes elemeinek a visszaállítása és az ennek megfelelő szociális, kulturális és ideológiai konfliktusok” miatt. A legsúlyosabb destabilizációs tényező a szörnyű 1921/22. évi éhínség volt. A példátlan aszály következtében ötmillió ember halt éhen. Ez megfoszthatta a kommunista pártot attól, hogy szociális céljaihoz közeledjen, és oda vezethetett, hogy a szovjethatalommal szembenálló igen különböző erők egyesüljenek. Úgy érezték, hogy a politikai küzdelmek mindaddig nem zárultak le, amíg a régi rendszert fenntartó társadalmi rétegek befolyását fel nem számolták. Számolni kellett

⁹ A merész lépés sokak értetlenségét váltotta ki; még a Két és Feles Internacionálénak a Komintern kongresszusán akkor még megjelenő képviselőiből is.

azzal is, hogy a munkásságot, amely a forradalmi folyamat leginkább homogén hordozója volt, megtizedelték a polgárháború katonai műveletei, másik jelentős részét a politikai apparátusok nyelték el. A NEP föllendítő hatása komolyabban még nem bontakozott ki.

A represszió erőszakos intézkedései az egyházakat, az értelmiség bizonyos részét és az aktív vagy potenciális politikai ellenzék erőit érintették. Krausz megállapítja, hogy „Lenin még mindig a 'ki kit győz le' polgárháborús pszichológia hatása alatt állt, ami nélkül maga az 1922-es repressziósorozat nem érhető”. Az egyházi javak kisajátításából több száz millió aranyrubel értékű bevételre számított, amellyel az éhínséget enyhíteni, a gazdaságot élénkíteni lehet. Krausz lelkiismeretesen beszámol az akciót kísérő bírósági eljárásokról, amelyek során tizenegy papot és egyházi vezetőt ítélték halálra, huszonhetet pedig börtönbüntetésre. Végül öt halálos ítéletet hajtottak végre, a többiek büntetését pedig enyhítették. A hatalmi apparátusok logikája szempontjából azonban az elrettentés sikeres akciónak tűnt. Ekkoriban zajlott le a „tudósok hajója” néven elhíresült akció is, amelynek keretében 228 neves értelmiségit utasítottak ki Szovjet-Oroszországból, és indítottak útnak egy hajón Nyugatra (köztük Nyikolaj Bergyajevet, és Pityirim Szorokint). Más értelmiségieket kiutasítottak a legnagyobb városokból.

A legnagyobb visszhangja az eszerek vezető gárdája elleni pernek volt, amely „a jobboldali eszerek elleni per” néven futott, 1922. június 8-ától augusztus 7-éig. Krausz az ügyet megillető alapossággal járja körül az eseményt, amelyet a párt vezetői „a szovjetellenes politikai pártok adminisztratív fölszámolása demonstratív befejezésének szántak.” A vádak tartalmazták azokat az eseteket, amikor a polgárháború éveiben az eszerek merényleteket követtek el, együttműködtek a fehér tábornokok létrehozta, diktatórikusan kormányzott elszakadt területek hatóságaival, kiemelten a szamarai alkotmányozó gyűlési ellenhatalom megszervezésében játszott szerepüket, amikor részük volt ennek fegyveres konfrontációjában a Vörös Hadsereggel. Kiemelkedő bolsevik vezetők is részt vettek a vádak előterjesztésében (Buharin, Lunacsarszkij, Pjatakov). Krausz kiemeli: legfőbb célként olyan ígéretet akartak kapni a vádlottaktól, hogy a jövőben beszüntetik a szovjethatalom elleni harcot. Ez azonban nem sikerült. A vádlottak hosszú

védőbeszédekben nem a vádak cáfolatát fejtették ki, hiszen ezek nem kitalált mozzanatok voltak. Ellenkezőleg: úgy nyilatkoztak, hogy ha egyszer kiszabadulnak, ugyanott fogják folytatni a harcot, ahol abba kellett hagyniuk. A helyzet bonyolultságát fokozta, hogy ugyanebben az időszakban zajlott a három Internacionálé berlini értekezletének az előkészítése, amelynek a tétje hármuk fasisztaellenes összefogása volt. Ezt tekintetbe véve a II. és a két és feles Internacionálé küldötteinek engedélyezték, hogy végig jelen legyenek a per tárgyalásán. Részben ugyanezért a perben hozott halálos ítéleteket szabadságvesztésre módosították.

Krausz nem használja föl a lehetőséget, hogy az eljárás és a per körülményeit tételesen szembeállítsa a '30-as évek második felének politikai megtorlásával és ítélkezésével;¹⁰ vélhetően feltételezi, hogy ezt az olvasó maga megteszi. Azt azonban határozottan leszögezi, hogy „a politikai és ideológiai ellenfelek eltávolításának ez a jogi procedúrákat jórészt félretevő módja a jövőre nézve nem egyszerűen 'rossz üzenet' volt, hanem olyan cselekvési struktúrák előtt kövezte ki az utat, amelyek ellenőrizhetetlenné tették a politikai ellenfelek elszigetelésének egész metódusát”. Ez azt mutatta, hogy a bolsevikok még mindig az 1917. októberi kérdés bűvöletében cselekszenek: „Megtartják-e a bolsevikok a hatalmat?”

Mint tudjuk, a világforradalom aktusai részben már 1921-ben, 1923-ban pedig végleg hosszabb időre lehanyatlottak. Szovjet-Oroszország nemzetközi kapcsolatai pedig a rapallói orosz-német megállapodások után, részben a genovai konferencia következtében lassan szélesedtek, megkezdődtek a diplomáciai kapcsolatfelvételek. Krausz sok lényeges megállapítást tesz arról, hogyan dolgozta ki Lenin a szovjet állam által ellenőrzött piaci vegyes gazdaság távlatait. Az államszocialista és az államkapitalista szektor mellett ebben az állami terményadónak alávetett paraszti magángazdálkodás volt a legfontosabb elem. Emellett összegezte a szövetkezetek alakításának alapelveit, és élete utolsó aktív szakaszában kísérletet tett a gazdaság és a pénzügyek fölötti munkás-paraszt ellenőrzés szervezeti

¹⁰ Lásd pl. Prozessbericht über die Strafsache des antsowietischen „Block der Rechten und Trotzlisten“ verhandelt vor dem Obersten Gerichtshofes der UdSSR vom 2-13. März 1938. Volkskommissariat für Justizwesen der UdSSR, 1938.

rendszerének a kidolgozására. Közben azonban, mint írja, a proletárdiktatúra nagyon hamar – társadalmi felhajtó erők hiányában – párt-diktatúrába csapott át. Ezt Lenin látta, de meghaladásának módját már nem volt ideje és ereje kimunkálni. A húszas évek sztálini thermidorja pedig, utóbb ismét keményedő nemzetközi környezetben, gyakorlatilag levette a napirendről.

*

Krausz könyve a maga nemében a nemzetközi „piacon” is egyedülálló kísérlet a szovjet fejlődés átfogó ismertetésére és magyarázatára, számos – a recenzióban terjedelem híján nem is tárgyalható – vetületében. Aligha ad fogódzót olyan értelmezéshez, amelyre alapozva a sztálini típusú szovjet struktúra és módszerek, illetve az ezt megalapozó ideológia apológiáját lehetne fölronni neki. (Ami egyáltalán nem teszi valószínűtlenné, hogy ezt valakik mégis megkíséreljék.) Bizonyára kiegészíthető lenne későbbi nyugat-európai vagy harmadik világbeli forradalmi-demokrata gondolkodóknak azokkal a megfontolásaival, amelyek szerint a Szovjetunió pusztán létének és tevékenységének így is nagy jelentősége volt a nyugat-európai jóléti rendszerek defenzív célú kiépülésében, illetve a volt gyarmati területek állami önállóságának a kivívásában. Ez azonban már egy másik Lenin – „életrajz” kidolgozását követelné, amely a lenini gondolatvilág utóéletét követné a mai, sőt a holnapi napig, a világ minden sarkában.

Valamikor 1995-ben az *Eszmélet* című folyóirat 25. száma körkérdés formájában kért válaszokat arra: Miért alakult ki az államszocializmus? Mint az egyik megszólított, erre azt a választ adtam, hogy a 20. században a világ gazdasági és nemzetközi folyamatai olyan irányt vettek, hogy szinte minden nagyobb társadalmi projektum keresztülvitele masszív állami rásegítést igényelt, esetleg még a tőkés profit állami koncentrációja révén is. Ez egyaránt vonatkozott a legfejlettebb országokra, mint a függetlenségüket éppen csak elnyert államokra.

Erős fantázia kell annak a feltételezéséhez, hogy az 1917–1923 közötti Oroszország az állam ilyen mértékű közreműködését a kapitalista államok gyűrűjében akár a legjobb szándékokkal is sikeresen elkerülhette volna. Hiszen ennek a szándéka – mint Krausz bemutatja – Leninnél is fölfedezhető, sokszor megfogalmazást is nyert. Olyan erős fantázia kell hozzá, mint a

spanyol anarchistáknak volt, akik a polgárháború tűzviharában harmonikus libertáris közösségi szigeteket próbáltak kiépíteni, vagy 1968 diákjainak, akik a munkásokat rá akarták ébresztetni, hogy magasabb béreik helyett az elidegenítést megszüntető magasabb rendű szükségletek jegyében cselekedjenek.

Nem zárhatom ezt az ismertetést a kötet *mellékleteinek* bemutatása nélkül. A bibliográfiában megjelennek a legrangosabb, a tárgyban illetékes észak-amerikai és oroszországi kutatóhelyek: levéltárak és könyvtárak; Oroszországban és az emigrációban kiadott sajtótermékek; nyomtatott levéltári és egyéb források, memoárok és monográfiák 25 apró betűs oldalon, benne a jelen monográfiában idézett Lenin-írások; húszoldalas időrendi áttekintés; kétféle névmutató, egy kislexikon-jellegű annotált jegyzék, és egy másik, a nevek oldalszám szerinti előfordulásával; képmelléklet és az illusztrációk jegyzéke; rövidítésjegyzék. Több mint elég ahhoz, hogy az ember viszonylag könnyen eligazodjon a szerkezetből eredően olykor kronologikus bakugrásokban haladó monográfiában.

Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 558 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

HUSZÁR MIHÁLY

KOLLABORÁNS FRANCIA HADERŐ A WAFFEN-SS-BEN

Bene Krisztiánnak – a PTE Francia Tanszéke vezetőjének, egyetemi docensnek, a MOSZT Kutatócsoport alelnökének – a könyve *A Nagy Károly hadosztály. A Waffen-SS francia önkénteseinek harcai a keleti hadszíntéren. MOSZT Könyvek 9.* címet és sorozatszámot viseli. A 2006-ban útnak indult sorozatban fennállásának tíz éve alatt többek között az első orosz forradalom évfordulójára összeállított tanulmánykötet (*Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom. Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából.* 2006), forráskiadvány (*Azef levelei: 1893-1917. Piszma Azefa: 1893-1917. Egy kettősügynök hagyatékából.* 2008.) és az afganisztáni háborúkat bemutató konferencia kötet (*Afganisztán – 1979 – 89- 99 – 2009. Konferencia kötet.* 2010.) is helyet kapott. A kiadási nehézségek ellenére nagy teljesítmény, hogy a kutatócsoport mindig friss kutatási eredményekkel tud megjelenni.

A szerző, aki a témában rendszeresen publikál magyar és francia nyelven, egy olyan hadtörténeti téma kutatását összegezte, amely eddig szinte teljesen ismeretlen volt a magyar szakirodalomban. (Megemlítendő, hogy a téma bizonyos közkezdveltséget élvez a szélsőjobboldali könyvkiadási szubkultúrában.) A második világháborúval kapcsolatos kutatások mindig hoznak újabb és újabb eredményeket, kiváltképp, ha a keleti front úgynevezett „fehér foltjait”, a különböző ideológiák által kiszzelektált tényanyagát lehet és kell kiegészíteni. A magyar történettudomány legutóbbi eredményei, gondolok itt Krausz Tamás – Varga Éva Mária: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941-1947.* 2013. és Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941-1944. Esemény – elbeszélés – utóélet.* című könyvekre, amelyek vitákat gerjesztettek, ám új orosz források bemutatásával előre is haladt a megismerhető múlt kutatása. Közép-Európában még mindig alig ismerjük szomszédaink második világháborús szerepvállalását. A szlovák, román, horvát hadseregek részvétele marginális sikereket és jelentős veszteségeket jelentett, ahogyan a magyar hadsereg szerepvállalása is. Bene Krisztián egy olyan

kollaboráns hadsereg szerepvállalását kutatta fel és mutatta be könyvében, amely szintén marginális szereplő volt, de a tevékenysége a történeti tények megkerülhetetlen részét képezi. A közismerten a vesztes félből, a győztesek oldalán kikötő francia szerepvállalás „árnyoldalai” között találjuk a néhány száz, majd párezres létszámú kollaboráns alakulatokat. A bemutatott dokumentumok, alakulattörténetek és nem utolsósorban a személyes történetek által válik közérthetővé az a pusztítás, amely máig kísértő örökségével együtt meghatározta a 20. századi világtörténelmet. A francia önkéntes alakulatok szervezettörténeti bemutatásával jól kiegészül a hadtörténelem, hogy még részletesebb és pontosabb képet nyújtsanak, ami által akár a legendás és vitatható események is hitelesen megismerhetővé válhatnak.

A kötet előszavában a sorozatszerkesztő, Bebesi György kiemeli a francia és német levéltári primér források használatát, amelyek összegyűjtését a szerző – elismerésre méltó kitartással és jelentős utánjárással – egészen rövid kutatási munkával végezte el. (Segítségére voltak a bordeaux-i, nantes-i, prágai egyetemekkel kialakított mély szakmai kapcsolatai is.)

Bene Krisztián az előszóban ismerteti a 2006-tól folyó kutatásait, amelynek 2010-ben megvédett doktori munkája a szakaszlezárást jelentette.¹ Ezt követően két pályázati támogatásnak – Erős Pál Fiatal Kutatói Ösztöndíj 2014, Bolyai János Kutatói Ösztöndíj 2015 – köszönhetően tudta a kutatását folytatni. Eredményeként megjelent egy francia nyelvű monográfia 2012-ben,² egy azonos nyelvű forrásközlő munka 2015-ben,³ majd 2016-ban a sikeres habilitációval egy időben ez a kötet.

Ebben a könyvben négy különböző francia kollaboráns hadszervezetet és számos olyan kisebb katonai egységet mutat be a szerző, amelyek a magyar olvasók számára szinte teljesen ismeretlenek. A Francia Milícia, a Francia Antibolsevik Légión, a

¹ Bene Krisztián: *A francia fegyveres kollaboráció a második világháborúban* (PhD-értekezés). Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2010. 404 o.

² Krisztián Bene: *La collaboration militaire française dans la Seconde Guerre mondiale*. Éditions Codex, Talmont St. Hilaire, 2012. 592 o.

³ Krisztián Bene: *Les archives de la collaboration militaire française dans la Seconde Guerre mondiale*. Éditions Codex, Talmont St. Hilaire, 2014. 344 o.

Francia SS-rohamdandár és a Nagy Károly hadosztály című fejezetekben megismerjük az alakulatok geneziséjét, főbb parancsnokait, katonai szerepüket, bevetésüket és feloszlásukat. Általánosságban elmondható, hogy a francia kollaboráns vezetők terveihez képest gyengébb, létszámában kisebb és rosszul felfegyverzett alakulatok jöttek létre, amelyek a háború végére, csekély eredményesség mellett szinte teljesen felmorzsolódtak, vagy feloszlatták őket. Ugyanakkor egyes csapatok esetében, mint például a haditengerészeknél, a források kiemelték a magas szaktudást és megbízhatóságot. A Francia Milícia bemutatásával olyan paramilitáris szervezetről kaphatunk képet, amelynek a vezetői személyes ambícióik megvalósításához felhasználták a 30-as évek fasiszta mintáit, és a francia ellenforradalmi hagyománnyal ötvözték. Érdekes adalék a személyes történelem megismeréséhez az olyan eset, amikor a milícia parancsnoka precízen szétválasztotta Pétain marsallnak tett esküjét a német követségen Hitlerre letett SS esküjétől. Szerinte az előbbi politikai, míg a másik katonai. Ezek a differenciálni akaró hatalmi, majd a háború vége felé menekülési politikák általában már nem érdekelték a győztesek bíróságait. Ugyanakkor jól szemléltetik például Joshep Darnand esetét, aki a legvégső pillanatig, a németek oldalán, azok alárendeltségében, de az emigráns francia kormány rendfenntartó minisztereként mintegy 500 fős haderő parancsnokaként akart „versenyben” maradni. Bene Krisztiánnak 2013-ban önálló kötetben jelent meg *A Francia Antibolsevik Légió a keleti hadszíntéren*. (Magyar Hadtudományi Társaság, Budapest-Pécs, 2013.) című munkája. Jelen kötetben a Francia Antibolsevik Légió egy 26 oldalas fejezetként, a nagyobb összkép részeként szerepel.⁴ 1944 nyarának végére sürgetővé vált a veszteségek minél előbbi pótlása, amelynek az egyik részét jelentette a különféle francia önkéntes katonák egy SS alakulatba való szervezése. Ez lett a Nagy Károly hadosztály, hozzávetőlegesen 7-9 ezer fővel. A keleti front közelében volt az állomáshelyük, kiképzésük is itt kezdődött, de csökkentette harcértéküket, hogy különféle, egymással is olykor ellenséges viszonyban lévő alakulatokból érkeztek, az alkalmassági vizsgákon sokan nem feleltek meg, a felszerelésük is, mint a korábbi időkben ugyancsak

⁴ Lásd erről Kult László recenzióját. In. *Századok*. 2016. 6. szám. 1593-1595.

hiányos volt, illetve jelentős volt a dezertőrök száma is. A bevetésükre 1945 februárjában került sor Pomerániában, egy meggyengült frontszakaszon. A második világháború utolsó hónapjait város harcokban küzdötték végig, óriási veszteségeket szenvedve, majd Berlinben zárták körül a maradék néhány száz főnyi francia önkéntest, akinek a nevéhez fűződött az egyetlen sikeres ellentámadás a német főváros ostroma során.

A fegyveres kollaboráció utóélete című fejezetben megismerhetjük a hadifogságba esettek és a megtorlásban kivégzettek sorsát. 1944 őszén a felszabadított Franciaországban sok száz internálótábor és börtön nyílt meg, ahol egymillió főt gyűjtöttek össze. Egészen döbbenetes számsorokat publikált a szerző. Számos magas rangú milicista vezető és kollaboráns politikus kapott rövidebb-hosszabb börtönbüntetést, amelynek a letöltése után szabadult. Ugyanakkor sokaknak sikerült megszökni a büntetés elől. A könyv egy rövidebb fejezete szól a gyarmati területek kollaboránsairól, ezt érdemes lesz mélyebben bemutatni majd, hiszen számos francia kollaboráns az 1940-es évek második felétől az indokínai háború résztvevőjeként még hosszú évekig szolgált a francia hadsereg kötelékében.

A *Nagy Károly hadosztály* című kötetet jól összeállított, lexikailag pontos életrajzi fejezet, forrásokot közlő melléklet, alakulatok szervezeti listája, valamint alapos és széleskörű irodalomjegyzék zárja. Ez a munka jó példa lehet doktori képzésben résztvevő hallgatók és szakdolgozók számára is, hiszen mérnöki pontosságú szakirodalmi hivatkozásai, széles merítése a szakmunkákból mind-mind mutatják alaposágát. Garantálja Bene Krisztián felkészültségét és olvasottságát az is, hogy Ormos Mária volt a témavezetője és mentora. Reméljük, hogy azok a kitekintések, amelyek felmerültek, akár a francia kollaboránsok indokínai utóéleténél, akár a francia szélsőjobboldali pártoknál, a következő munkáiban hasonló mély bemutatással kerülnek az olvasók elé. Kívánatos lenne a francia kollaboránsok történetének orosz forrásokból való megismertetése is, amint engedik a levéltárak, vagy ha jelentek már meg ebben a témában orosz szaktudományos munkák. Ez a kötet ajánlható mindenkinek, aki kedveli a második világháború történetét és a francia történelmet.

Bene Krisztián: *A Nagy Károly hadosztály. A Waffen-SS francia önkénteseinek harcai a keleti fronton.* (MOSZT Könyvek 9.) Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeli Kutatócsopord, Pécs, 2016. 357 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

KRAUSZ TAMÁS

„ÚRIEMBER” MEGSZÁLLÓK ÉS „JOGTIPRÓ” PARTIZÁNOK? A MAGYAR MEGSZÁLLÓ CSAPATOK NÉPIRTÓ TEVÉKENYSÉGE UNGVÁRY ÉRTELMEZÉSÉBEN

„Minden Egész eltörött
Minden láng csak részekben lobban”.
(Ady)

Ungváry Krisztián új könyvében végképp feje tetejére áll a világ: a magyar megszálló csapatok történelmi bűncselekményeinek értelmezése során a szerző a hidegháború kezdeti szakaszában megszilárdult avított „elmélet”, „a két totalitáriánus diktatúra” harcának olyan koncepciója alapján áll, amely megszünteti, „felszámolja” a jó és rossz oldal, az agresszor és a honvédő, a hóhér és az áldozat, a fasiszmus és antifasiszmus közötti különbséget. Céltudatosan kiiktatja az antifasiszta „narratívát”, számos ponton szinte észrevétlenül tér át elemzéseiben a náci és a szövetséges megszállók, valamint a megszállókat támogató lakossági csoportok magatartásának mentegetésére, sok tekintetben igazolására, noha a holokauszt tényét elismeri és el is ítéli. Részben szakít azzal a kelet-európai hagyománnyal, amely a holokausztot leválasztja a nemzeti történelemtől, de „narratívájában” a háborúért, a népiért, a korlátatlan erőszakért a felelősség nagy részét leveszi a náci Németországra, valamint csatlósai válláról és a Szovjetunióra, Sztálinra, a Vörös Hadseregére, a partizánmozgalomra helyezi át.

Általános nézőpontja az új rezsim legitimációs ideológiájának megfelelő „korszerű narratívaként” vissza-visszatér a Wehrmacht, az SS és szövetségeseik, mindenekelőtt a magyar megszálló csapatok bűncselekményeinek racionalizálásához, a valóságos rendszerbeli okok elfedéséhez, végső soron a nácizmus, a népiértés egészenek relativizálásához, „normalizálásához” – Ernst Nolte módjára, bár nála is élesebben.¹ Ungváry könyvét áthatja a civilizációs rasszizmus és a kulturális felsőbbrendűség ideológiája. Számára a nyugati civilizáció

¹ Vö.: Fóris Ákos: A nemzetiszocialista múlt historizálásának kérdése a német történelemvitában. in: Fekete Bálint, Nyúl Viktor (szerk.): Paletta – I. Új- és Jelenkortörténeti Diákkonferencia. Tanulmánykötet. ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 2014. 105–131.; Bartha Eszter: Történetírás és ideológia: vita a totalitarizmusról. *Múltunk*, 2013, 3. sz. 6–38.

még náci és horthysta formájában is az emberi fejlődés abszolút viszonyítási mértéke a sztálinizmus „leleplezésében”. Könyve végén a Szovjetunió „félázsiai” jellegével szemben ezt az európai kulturális fölényt őszintén és tömören meg is fogalmazza, de szomorúan hozzáteszi: „Válságos helyzetekben azonban a lakoságnak ebből semmi előnye (sic! - KT) sem származott. Felkészültségük hiányosságai és az emberi alkalmatlanságok sorozata semmivé tette azt a kulturális előnyt, amellyel a megszállók a megszálltak felé (szégyenlősen a felé szó szerepel a felett szó helyett - KT) rendelkezhettek volna.” Ezek szerint a holokauszt és maga a náci népiirtás pusztán „emberi alkalmatlanságok” és „felkészültségi feszültségek” eredménye, azaz pusztán hiba, nem pedig a német kapitalizmus válságterméke, az európai történelem sok évszázados fejlődési eredménye. Sőt, a szerző végkövetkeztetésében odáig megy, hogy „még a magyar honvédség is (hát még a Wehrmacht! - KT) jóval közelebb áll a nyugat-európai civilizációhoz.”² A „nyugat-európai civilizáció”, amelyről szinte semmit nem tudunk meg Ungváry elméleti tekintetben rendkívül szegényes könyvéből, jelentsen bármit is, itt vita nélküli önérték, általánosított formális és végső viszonyítási pont a holokauszt, a nácik és csatlósáik, köztük a magyar megszálló csapatok szovjetunióbeli hároméves rémuralma ellenére.

Célok és módszerek

Ungváry Krisztián mindjárt könyve elején kimondja: egyik fő célkitűzése, hogy a témakör szovjet és kommunista történetírásával el- és leszámoljon. Nem hagy kétséget afelől, hogy Magyarországon e tárgykörben mindenekelőtt az általunk publikált dokumentumkötetre³ és annak bevezető tanulmányára gondol. Mindennek ellenére csupán néhány sort veszteget koncepciónkra és a kötetre, amely, úgy mond, a meg nem történt tudatos népiirtást bizonyítja. Nézete szerint „a történészszakma véleménye a forráskötetről több szempontból is egységesen elutasító volt”. Ám túl azon, hogy megállapítása ebben a

² Ungváry...id.m. 44. o.

³ Krausz T. - Varga Éva Mária szerk.: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941-1947. Bp., L'Harmattan, 2013. Ungváry csupán két forráscsoportot ismert fel a több mint 600 oldalas könyvben, noha valójában hat különböző forráscsoport szerepel ott, ha a fotódokumentumokat is beleszámítjuk: peranyagok, RÁB jelentések, Ráb jegyzőkönyvek, tanúvallomások, hadifogoly nyilvántartási lapok, fotódokumentumok.

vonatkozásban sem állja meg a helyét,⁴ Ungváry és körének kritikáit megfogalmazó kollégái egyike sem tud oroszul és sohasem jártak orosz levéltárakban, ennél fogva nem tanulmányoztak orosz levéltári forrásokat, nem járatosak a Szovjetunió történetében, nem ismerik a Rendkívüli Állami Bizottság (RÁB) tevékenységét: azt pusztán a katinyi tömeggyilkosság dokumentumainak meghamisításával azonosítják. A sok millió oldal dokumentum, amely rögtön az ellenség kiűzése után a helyi lakosok közreműködésével készült, hitelességét és bizonyító erejét is kétségbe vonták, noha német, orosz, osztrák stb. történészek és levéltárosok is publikálják és használják azokat. A „szakmaiság” netovábbja, hogy a dokumentumok hitelességével szemben egyetlen szakmai érvet sem hoztak fel. De ez apróság. Fontosabb maga a kirekesztő attitűd, amely azt sugallja, mintha a tudományos igazságnak valamely „historikusi” többség kritériuma lenne. Eközben Ungváry a szerkesztőtársammal és az általam írt szaktudományos válaszcikkeket másokéval együtt⁵ úgyszólván még csak meg sem említi, szakmai ellenérveinkre egyetlen vonatkozásban sem reagál „historiográfiai” bevezetőjében, ami szakmaetikai szempontból is igen aggályos eljárás. Mindeközben – a fantáziátlanág vagy talán a kisstílusú ravaszkodás netovábbja! – könyvének gyakorlatilag ugyanazt a címet adja, mint ami a mi dokumentumkötetünk címe.

Nem ilyen fajsúlyú apróság azonban, hogy a mai orosz történetírásnak szentelt néhány sorában a szerző utalást sem tesz arra, hogy 1989 óta az új hatalmi elitek a balti államoktól Lengyelországon és Ukrajnán át Magyarorszáig lankadatlanul a saját ízlésüknek és érdekeiknek megfelelően íratják át a nagy

⁴ Megemlíteném példaképpen Sipos Péter, Szilágyi Ákos vagy Vaszilij Hrisztoforov kollégák nevét.

⁵ A magyar megszállás – vajdó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra. Bp., Russica Pannonica, 2013, (Szerk.: Gémesi Ferenc) Különösképpen Papp Gyula, Szilágyi Ákos és Sipos Péter írásaira hívom fel a figyelmet, amelyek rendkívül értékesek a vitában. Jelen recenzióban elsősorban a következő cikkeinkre támaszkodtam: Krausz T-Varga Éva Mária: Egy könyvrecenzió – tizenkét csúsztatás. Történelmi Szemle, 2013. 2. sz. 325-340.; Uők: A kitaláció mint kritikai eszköz. Hadtörténelmi Közlemények, 2013. 4. sz. 1067-1075.; Krausz T.: Hogyan írná át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét? Századok, 2014. 1. sz. 201-228.

honvédő háború történetét. Az újraírt történelem pedig magán hordozza a ruszo- és szovjetofóbia minden jellegzetes vonását. Az olvasó számára érthetetlen marad a mai kontextus egésze, az Ungváry álláspontját meghatározó általános szellemi és politikai-hatalmi közeg. A historiográfiai vitát nem helyezi a megfelelő történeti-politikai összefüggésrendszerbe, ahogyan egy történeti munkához illenék. Ungváry gondolkodását és tollát egy jól körülhatárolható ideológiai meggyőződés mozgatja, ami önmagában természetesen legitim eljárás, ám a másféle „narratívák” elhallgatása, vulgarizálása nem erősíti a könyv szakmai hitelességét. Az az állítása pedig, hogy a „nagy honvédő háború” pusztán szovjet fogalom lenne, s mint ilyet feltétlenül ki kell iktatni, ha finoman fogalmazok, a legközhelyesebb tévedés. Elkerülte ugyanis Ungváry figyelmét, hogy könyvtárnyi történeti irodalom van angol (német, francia stb.) nyelven is a Great Patriotic War címszó alatt.

Ungváry „elbeszélő” könyvéből e téren még azt sem lehet megtudni, hogy melyik fél mikor és miért támadta meg a másikat. Úgy fogja fel a „két totalitáriánus diktatúra” harcat, mintha két egyenlő fél harcolt volna az egyetemes történelmi tértől és időtől függetlenül. E formális és felszínes gondolkodás mögött az a közhelyesen hamis beállítás húzódik meg, amit Ungváry számos helyen fejtegetett már, hogy a két diktatúra azonos módon felelős a háború kirobbantásáért, sőt, e tekintetben a goebbelsi propagandának engedve, a náci Németország, úgy mond, preventív háborút indított a Szovjetunió ellen. Bár nem ismerek komoly történészt sem Európában, sem az Egyesült Államokban vagy Oroszországban, aki ezt az intellektuális kóklerkedés tárgykörébe tartozó teorémát komolyan venné, Magyarországon vannak hívei e „tanításoknak”. A fenti okfejtések részei annak a nemzetközi antikommunista kereszteshadjáratnak, amely a tudomány perifériájáról nálunk már be-becsúszik a mainstreambe is, az oktatásban pedig már ez uralja a gondolkodást.⁶ Erre a kirekesztő szellemiségre koncentrálna foglalt állást az ismert liberális történész, Yehuda Bauer, aki az általam elvetett totalitarizmus „elmélet” alapjáról

⁶ Egy középiskolai tanár – példaként említem - a Hvg c. liberális lapban már evidenciaként szajkózza a végletekig leegyszerűsítő „téziseket”: hvg.hu/velemenynyuzsog/20151221_Jozan_orulet

is így vélekedett egy EU-s fórumon 2009-ben: „A két rezsim totalitáriánus volt, és mégis teljesen különböző. Az emberiség számára a nagyobb fenyegetést a náci Németország képezte, és a Szovjet Hadsereg volt az, amely felszabadította Kelet-Európát, illetve a náci Németország vereségében a döntő erőt alkotta, valamint felszabadította Európát és a világot a náci rémálom alól. Tényszerűen, nem szándékoltan, a szovjetek megmentették a balti nemzeteket, a lengyeleket, a cseheket és más népeket attól, hogy kiterjessék rájuk a náci népiertást. Ez nem vezetett volna a totális fizikai megsemmisítésükhöz, mint a zsidók esetében, de ezek a nemzetiségek »mint olyanok« eltűntek volna.”⁷ Ez az a különbség, vagy egyik, de döntő különbség, amelyről Ungváry noha nagyon pontosan tájékozott, de nem beszél. Ugyanis, ha valamiről nem beszélünk, az nincs. Furcsa történet szemlélet, de ma újra divatos, és Ungváry egész könyvét áthatja: a feltárt – dicséretesen – nagy anyagot torz megvilágításba helyezi.

Ungváry Krisztián az *antifasiszta narratíva* „dekonstrukciója” nyomán a könyv oldalain egy saját világot épít fel, s abba szuszakolja bele a feltárt eseményeket, tényszerűségeket. Ezért is van az, hogy számos ponton a tények teljesen önkényes csoportosítását alkalmazza, az ún. reflektor-módszert, amelynek van egy trükkös sajátossága: mintha egy sötét barlangba ereszkedne le a kutató és csak a számára érdekes, fontosnak látszó tárgyakat világítaná meg, másokra, mint érdektelenekre meg egyáltalán nem bocsát fényt. Így jár el például a magyar vezérkar ún. 10-es számú, narancssárga füzetével kapcsolatosan is, amelyre a megfelelő helyeken majd részletesebben is kitérek.

Ungváry a könyve kapcsán adott számos interjújában saját érdekéért hangsúlyozza, hogy művében ő alkalmazza elsőként e témakörben a *szociálpszichológiai* megközelítést. Talán nem sértődik meg a szerző, ha e téren is elvitatom eredetiségét, amennyiben Závada Pál a témakörben nem régen megjelent és széles körben ismert művében írói eszközökkel alkalmazza ezt a módszert. Ungváry triviális módon egy közismert amerikai kísérletre hivatkozik, mely szerint a csoportdinamika

⁷ Yehuda Bauer: Memo to the ITF on Comparison between Nazi Germany and the Soviet regime. 5. o.

<http://www.erinnern.at/bundeslaender/oesterreich/gedenktage/23.-august/23-august-ein-gedenktage-als-ausdruck-eines-gemeinsamen-europaischen-geschichtsbewusstseins-oder-von-geschichtsklitterung/yehuda-bauer.pdf>

meghatározó egy adott egyén brutalizálódásában, az erőszak elfogadásában és alkalmazásában. Ám ez az egész hivatkozás a szociálpszichológiára rendkívül felszínes, félrevezető és manipulatív. Nem egyszerűen a szociálpszichológiai szakma, mint önálló tudomány félreértéséről, durva vulgarizálásáról van szó (bár arról is). A náci megszállás igazi története döntően nem akörül forog, hogy a katonák háborús feltételek között hogyan veszítik el morális tartásukat és válnak gyilkosokká, ami valóban minden háborúban jellemző. Hanem arról, hogy a náci és irányításuk alatt a magyar (román stb.) hatóságok *tudatosan* és *rendszeresen* folyamodtak a brutális erőszakhoz. Az állam által szervezett erőszakra van szó! Miközben Ungváry egy helyen leírja a náci vezetők parancsait a háború brutalizálásáról, a megsemmisítő jellegéről, a népirtásról és annak megtervezettségéről, másutt mindezt zárójelbe teszi és éppen a *rendszerűséget* hallgatja el. Ungváry ezzel a „megközelítéssel” csupán eltereli a figyelmet a döntő tényről, arról, hogy a magyar megszálló csapatok (is) *történetileg* meghatározott módon és *rendszeresen* vettek részt a holokausztban, rendszeresen vettek részt a szovjet lakossággal szembeni népirtásban a nácik fennhatósága alatt. Szubjektivizálja a problémákat ott, ahol a rendszerűség az uralkodó tendencia. A Horthy-rendszer háborús politikája alkalmazkodott – ezt Ungváry sem tagadja – a náci népirtás politikájához, ami kifejeződött a tömeggyilkosságok módszerességében és eszközrendszerében. De ezt az „alkalmazkodást” nem magából a Horthy-rendszerből, annak negyedszázados hivatalos rasszista jellegéből és politikájából vezeti le. A horthysta katonai hatalom 10-es számú füzeté azért is értékes forrás, mert ez a *rendszeresség* hitelesen dokumentálódik is benne.

A háború jellege – a népirtás

Ungváry Krisztián – noha tesz bizonyos megszorításokat – nem ismeri el a Szovjetunió népei elleni általános náci népirtás tényét, csak az annak részeként megvalósult holokausztot. Dehát Ungváry módszerére – mint fentebb hangsúlyoztam – jellemző, hogy az összetartozó dolgokat elválasztja egymástól, s mint a legójátékban saját premisszáinak megfelelően rakja össze a történetet, az események különféle darabjait, elemeit. Ungváry polemizál azzal a ténnyel, hogy „tudatos népirtás” történt. Név

nélkül, de velünk, a kommunista propaganda itt ragadt megátalkodott, szerencsétlen szálláscsinálóival vitatkozva ezt írja a német és magyar megszállók tevékenységét értékelve: „A kommunista propaganda nyomán a történetírás bizonyos irányzatai hajlamosak arra, hogy az ezzel kapcsolatos atrocitásokat egy, a holokauszton túlmutató tudatos népirtó politika termékének állítsák be... Az említett háborús bűncselekmények nem tekinthetők ennek, annak ellenére, hogy a német politikai vezetés részéről csakugyan létezett népirtási intenció.” De vajon komolyan lehet-e venni egy ilyen álláspontot?

Ungváry tulajdonképpen három érvet hoz fel tézisének igazolására, amelyeket mindjárt maga meg is cáfol, de ez a könyv az ilyesfajta belső ellentmondásoktól hemzseg. Az egyik érve az, hogy Hitler népirtó politikájának voltak ellenfelei a náci vezetők és a Wehrmacht tábornokai között, továbbá nem is hajthattak végre népirtást, mert szükségük volt a lakossággal való együttműködés javítására. (De miért kellett „javítani”?) Harmadik érve az, hogy a katonák nem voltak tudatában annak, hogy népirtást hajtanak végre. (Ez utóbbi állítás a *magyar* katonák többségére valószínűleg helytálló.) Mégis - rögtön ellentmondva önmagának - „bizonyos esetekben” elismeri, hogy népirtás történt. Három „esetet” említ. Emberek millióiról van szó! 1. „Leningrád szisztematikus és tervszerű kiéheztetése”.⁸ 2. A hadifoglyok elpusztítása, mert, úgymond, a náci vezetőség „nem tervezte a róluk való gondoskodást”. 3. A holokauszt.

Eufemisztikus megfogalmazása szerint a hadifoglyok kiirtásával a magyar megszálló hadsereg csak „áttételesen került érintkezésbe”. Elfelejteti, hogy csak Ukrajnában jóval több mint 20 ezer hadifogoly legyilkolása szárad a magyar megszállók lelkén (is). De hadifoglyok legyilkolásáról maguk a magyar katonák is beszámolnak. Ráadásul Ungváry, helyesen, elismeri a magyarok aktív részvételét a zsidók kiirtásában, amit korábbi, a „passzív részvételt” hangsúlyozó álláspontjához képest akár előrelépésnek is tekinthetünk.⁹

⁸ Miért csak Leningrád? - Jó, itt volt a legtotálisabb, de a német tervek alapvetően számoltak az élelmiszer elvonásával a keleti területekről. Adalék: Götz Aly számítása szerint 21,2 millió embertől vonták meg teljes mértékben a táplálkozás lehetőségét! (Hitler népállama Bp., Atlantisz, 2014. 232. - Ez a szám sokszorosa a leningrádi népirtásnak..

⁹ Ungváry...435-438.

Ungváry szerint tehát intenció volt a népiirtásra, népiirtás is volt, de nem volt *tudatos népiirtás*. Ha valaki ezt érti...?

Nézzük most a valóságos tényeket! Ungváry régebb óta *intencióról* beszél a náci politikai vezérkar részéről, holott a népiirtásra vonatkozó hitlerista dokumentumok *parancsok* voltak, nem egyszerűen intenciók – ezt pedig a hadtörténet iránt érdeklődő Ungvárynak evidens módon tudnia kell(ene).

Mi történt hát valójában? Az olvasó kedvéért csaknem szó szerint megismétlem a Századok folyóiratban írt Ungváry-kritikám ide vonatkozó részét (persze nem számítok arra, hogy Ungváry az érveket másodjára figyelembe veszi!). A népiirtás tekintetében mind a tervekben, mind a technikai-stratégiai parancsokban, mind a gyakorlati kivitelezésben összefüggés állt fenn, ha nem lenne morbid, azt mondanám, hogy a terv és a végrehajtás között harmónia jött létre. Ungváry hic et nunc egész egyszerűen „elfeledkezett” az Ost-tervről, amely adatok szintjén végső soron 30-50 millió emberben határozta meg az elpusztítandó szlávok számát és a zsidók teljes kiirtását egyazon oldalon. A valóságban a terveket nemhogy nem lehet szembeállítani a gyakorlattal, hanem a kezdeti nehézségek után a nácik messze túlszárnyalták az előzetes előírásokat, már 1941 végén az áldozatok száma meghaladta az egymilliót, noha a tömeges likvidálás alig volt túl az első kísérleteken.¹⁰

Az Ungváry által emlegetett tábornoki „tiltakozások” sohasem vezettek a népiirtás leállításához, sőt maga a Wehrmacht egyre mélyebbre süllyedt ezen a téren is. Nem egy helyen, mint pl. Manstein tábornok délen, a maga hatáskörében döntött a krími zsidók kiirtásáról 1942 telén a meleg holmik megszerzése érdekében. Nyilván a „tábornoki ellenállás” mitológiájához tartozik, hogy Ungváry elhallgatja: a komisszár-parancs nemcsak a komisszárokra vonatkozott egyedül. Amikor Ungváry korábban – kizárólag náci dokumentumok alapján – viszonylag kis számú komisszár kivégzését rekonstruálta, „elfeledkezett” arról, hogy e parancs a zsidó hadifoglyok mellett elvben minden kommunista vöröskatonára és parancsnokra kiirtását is magában foglalta. Márpedig ha ezt nem hangsúlyozzuk, akkor megakadályozzuk annak megértését, hogy a náci katonai vezetés egy előre eltervezett és konkrétan parancsokban is előre

¹⁰ Ld. erről Krausz T.: Hogyan írta át...Századok id. c. 206-207.

megformált, tudatos népiirtásra törekedett és a népiirtást rendkívül radikális módon meg is valósította. Az viszont kétségtelen, hogy a Vörös Hadseregnek köszönhetően azt nem fejezte be! Aron Shneer, lett-izraeli történész egy igen érdekes tanulmányában a népiirtás kérdéskörét elemezve ugyancsak a náci vezetőség parancsainak a belső összefüggéseire hívja fel a figyelmet, ami nélkül nem érthető meg a népiirtó szándék tudatossága, tervszerűsége és gyakorlati megvalósítása közötti összhang. Magában a „komisszár-parancsban” a népiirtás egyik fő irányának megjelenését kell látnunk, amely a kommunista ideológiai befolyás fizikai kiirtását tűzte ki célul a Vörös Hadseregben és végre is hajtotta. Tehát a parancs mindenkire vonatkozik, aki a kommunista ideológia potenciális képviselője. A komisszár-parancs a kivégzések konkrét végrehajtását a Wehrmacht és az SS közös együttműködésére bízta. Még a Szovjetunió megtámadását megelőzően megszületett, a hírhedt május 13-i Keitel-parancs, amely büntetlenséget irányzott elő a szovjet civilek elleni katonai bűncselekmények esetében (!), és különösen is kitágította a Wehrmachtnak a holokausztban és általában a népiirtásban játszott szerepét. E parancsokban, direktívákban a „zsidó-kommunista”, „zsidó-komisszár” azonosítások oly erőteljesek voltak, hogy a katonák maguk is azonos fogalmakként kezelték a zsidókat és a kommunistákat, a zsidókat és a szovjethatalom képviselőit. Ez vonatkozik a magyar katonákra is különösen 1942 tavasza, a vezérkar ún. 10-es számú füzetének kiadása után, amely tételesen ebben a fogalomrendszerben íródott.) Az antiszemita és oroszellenes népiirtás tehát összefolyt az antikommunista tömeggyilkosságok rendszerével, nem voltak világos elválasztó határok. Vagyis a kivégzéseket mindig konkrétan „racionalizálták”.

Mindezt a Biztonsági Szolgálat 1941. július 2-i – Heydrich által aláírt – direktívája „szintetizálta”. A parancsot a szovjet területeken állomásozó SS és a rendőrség parancsnokainak címezték. A direktíva 4. szakasza, amely a Kivégzések címet viselte, pontosan meghatározta a megsemmisítendő ellenséget. A kivégzendők felsorolása megmutatja a népiirtás igazi arcát: „... a Komintern munkatársai és az összes hivatásos kommunista államférfi; felső- és középszintű munkatársak a pártban és az alsó szintű aktív munkatársak a Központi Bizottságban, a területi és kerületi bizottságok népbiztosai. Zsidók – párttagok és állami

szolgálatban állók, és más radikális elemek (diverzánsook, szabotőrök, propagandisták, orvlövészek, gyilkosok, uszítók stb.).” Így lesz a népiirtás gyakorlata teljessé és általánossá.¹¹

Ungváry egész egyszerűen elhallgatja, hogy a Vörös Hadseregben ilyen parancsokat nem adtak ki!

És Ungváry akkor még nem is említette a népiirtás belorussziai rémtörténetét, amely valóban kivételes, de nem abban az értelemben, ahogyan ő ezt más „esetekre” alkalmazta, hanem világtörténelmi értelemben. Mindenekelőtt a belorussziai falvaknak a lakossággal együtt való megsemmisítésére gondolok. Elkerülte szerzőnk figyelmét, hogy csak Belorussziában a náci és bűntársaik 9200 falut és települést gyújtottak fel, de voltak falvak szép számmal, amelyeket nem is egyszer égettek fel. A majd tízezres adatból 5295 falut lakossággal együtt gyújtottak fel vagy semmisítettek meg. Ráadásul a falvak 63 %-át már a sztálingrádi ütközetet követően, 1943-ban égették fel. Összességében szovjet Belorussziában minden harmadik ember: 2 230 000 a náci népiirtó politika áldozatává vált.¹²

Mindennek fényében Ungváry sztorija az erőszak fokozatos csökkenéséről csupán a képzelet szüleménye. Ungváry szerint a - fentebb már említett - hírhedett, 1942 áprilisában kiadott 10-es számú, ún. narancssárga füzetet, amely a vezérkar instrukcióit tartalmazta (Szombathelyi, a Honvéd vezérkar főnöke neve alatt), én tévesen értelmezem, mert a „füzet” nem radikalizálta a partizánok elleni harc módszereit, hanem éppen ellenkezőleg hatott a harc módszereire.¹³ A történelmi valóságban azonban az általunk kiadott szovjet dokumentumok alapos áttanulmányozása is meggyőzhet bárkit arról, hogy Ungváry e tekintetben is félreértelmezi az eseményeket és hallgat fontos körülményekről.¹⁴ 1942 tavaszától a területileg egyre kiterjedtebb

¹¹ Vö.: Krausz T.: *Hogyan írta át Ungváry...* id. c. *Századok*, 2014. 1. sz. 206. skk A hivatkozásokat ld. az eredeti cikkben, ismétlésüktől terjedelmi korlátok miatt eltekintek

¹² Vö.: *Tragedyija belorusszkih dereveny. Dokumenti i matyeriali.* (Szosztaviteli: N. Kirillova/V. Szelemenjev). Minszk-Moszkva, 2011. 8-9.

¹³ Ungváry...117. o.

¹⁴ A dokumentumkötetünk bevezetőjében részletesen vizsgáltam és idéztem a „füzetet”, amely hosszan foglalkozik a zsidók és a partizánok elleni harc fokozásával. A dokumentum és a hozzá tartozó 16-os számú melléklet megállapítja, hogy „A zsidók maradéktalan kiirtása elsőrendű érdek.” A vezérkari instrukció 31. oldalán kertilés nélkül kimondja - nyilván nem a „rossz

harcok módszereiben új elem volt, hogy pl. Ukrajna vagy Belorusszia területein - mely utóbbi az elemzés szintjén csaknem teljesen elkerüli Ungváry figyelmét (reflektor-módszer!) - a partizánharc jelszava alatt falvak sokaságát lőtték tűzérségi lövegekkel, sőt még repülőgépről is, s mint imént jeleztük, többségüket felgyújtották és tömeges kivégzéseket hajtottak végre 1942 nyarától 1944 nyaráig folytatólagosan. A visszavonulás - éppen a parancsnokok nyomására is - inkább dühöt váltott ki a megszállókból,¹⁵ és a partizánharc ürügyén intenzifikálták a népiertást. Csupán „ízeltől”: „A második hadművelet a jelinói erdőekben¹⁶ 4-5 napig tartott, ...útjuk során a magyar megtorló különítmények gyújtogattak, békés polgárokat lőttek agyon, fosztogattak, nőket erőszakoltak meg...” A belorussziai események sokaságából is érdemes felidézni az Ungvárynál

módszerek” visszafogása érdekében - hogy „Minden zsidó - nemre és korra tekintet nélkül - a partizánokkal tart!” És akkor már a zsidók alapvető tömegeinek kiirtásán túlvanak...

¹⁵ Ungváry Krisztián, aki preferálja a „szociálpszichológiai” módszert, elidőzhetett volna a *vereségtudat és a bosszú* fogalmainál és valóságánál.

¹⁶ Ungvárynak a szovjet forrásokhoz való viszonyára egy jellemző példa: Jelinó falu elpusztítása kapcsán magyar dokumentumokból kiindulva megjegyzi, hogy miközben a magyarok a falut felgyújtották, és elfogtak 230 „partizánt”, „közülük 30-at rögtön agyonlőttek”, de Ungváry mindjárt találgatásba is kezd, hogy ez milyen kényszerítő feltétel miatt *történhetett*. Én már eleve gyanakodnék a forrás pontosságát illetően, amely 230 embert „partizánnak” nevez. Ungváry éppen ellenkezőleg. A mi kötetünkben publikált egyik RÁB -jelentést idézi, amely szerint itt Jelinóban 296 embert öltek meg. Ő szerinte nyilván ez a téves adat, mert három évvel az események után készült a jelentés. Ungváry több dolgot sem nem érzékelt, sem nem tudott. Először nem érzékelt, hogy a „rögtön lőttek le 30 embert” kitétel, mit is jelent. A forrás arról nem szól, a többiekkel mi lett később, mert nem tudja vagy nem akarja elárulni. De ez a kisebbik baj Ungváry forráskritikájában. Nagyobb baj, hogy nem tudja, a *jelentések* a jegyzőkönyvek alapján készültek, amelyek viszont az események friss nyomán keletkeztek! Azt sem tisztázza a történész, hogy vajon mi értelme lett volna annak, hogy a halottak számát eltúlozzák!!! A helyi lakosság életben maradt tagjai nem tudták egy kis faluban családtagjaikat összeszámolni? A magyar katonáknál biztosan jobban tudták. Ráadásul nem a megszállók temették el a halottakat vagy hantolták ki őket, hanem az áldozatok hozzátartozói, képviselői. Mi több, a probléma Sztálin számára éppen az volt, hogy a RÁB-adatokból túlságosan is magas halálozási szám jött ki. Mivel ő csak 8-10 milliós embervesztéséről akart tudni, ezért a RÁB-dokumentumokat már 1946-ban titkosították és 75 évig elő sem kerültek. Ungváry tehát tisztán szakmai szempontból nem tudja megalapozni, miért a gyilkosok adatai iránt van nagyobb bizalommal, mint az áldozatokéi iránt. Vö.: Ungváry id. m ...279-280. o.

„útbiztosításként”¹⁷ szereplő eseményeket, amelyek a Zsabinka-Kobrin vasútvonal mentén történtek 1943 őszén (!): „Azok a falvak és tanyák, amelyek közel voltak a vasútvonalhoz, nagyon gyakran estek áldozatul a magyar alegységek gáztetteinek. Géppisztolyokkal, géppuskákkal és más fegyverekkel...először a falut lőtték, azaz ösztűz alá vették a falut, majd láncot alkotva támadást indítottak, felgyújtották a kunyhókat és egyéb építményeket. Ezután összeszedték az állatokat, az élelmiszert és különféle tárgyakat, szekérre pakoltak és elvittek mindent. Az egész lakosság fedél nélkül maradt. Ilyen gáztetteket nagyon gyakran elkövettek.” Vagy 1944 áprilisában a felgyújtott belorussziai Zburazs falu lakói így vallottak a tábornoki perben: „De a magyaroknak ez nem volt elég: valamikor áprilisban (...) megtámadták Zburazs falu lakóit is, azokat, akik az erdőben, föld alatti kunyhókban éltek, és megalázták, megerőszakolták a lányokat és asszonyokat. Ezen kívül a magyarok 1944 áprilisában aknavetővel lőtték a falu lakóit, azokat, akik a Gvoznycica és Boguszlavszka közötti erdőben rejtőztek el. Ekkor védtelen lakosok is meghaltak, miközben a magyarok nagyon jól tudták, hogy ott békés lakosok tartózkodnak.” A kötetünkben szereplő ugyancsak munkaszolgálatos- dokumentumok tükrözik a népirtás folyamatát,¹⁸ amelyeknek elidegeníthetetlen része volt a szovjet lányok és asszonyok megbecstelenítése, gyakori meggyilkolásuk gyermekeikkel együtt. De ez csak néhány példa a sok száz és ezer közül, amelyek a népirtás radikalizálódását illusztrálják a visszavonulás folyamatában.¹⁹ Ami Ungváry Krisztiánt megtéveszti, az az a körülmény, hogy a zsidókkal szembeni tömeggyilkosságok valamelyest valóban alábbhagytak. A zsidók ugyanis „elfogytak”. Bár a népirtó szándék, mint láttuk, éppen a 10-es számú füzet nyomására is fennmaradt. A gyakorlati végrehajtás ösztönzésére a magyar parancsnokságok

¹⁷ Ungváry...383.o.

¹⁸ Éppen Ungváryval polemizálva mutatta meg Csapody Tamás, hogy a magyar munkaszolgálatosok („Mozgó veszőhely”) szintén a holokauszt áldozatainak tekintendők.

http://index.hu/tudomany/tortenelem/2013/01/17/mitoszok_a_donkanyarrol/

<http://index.hu/velemeny/olvir/2013/01/22/mozgo-vesztohelyek/>

¹⁹ Krausz-Varga: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941-1947). Bp., L'Harmattan, 2013. 160-161., 176-177., 196-197., 434., 458.

falhirdetményeken is kifejezték a 10-es számú „füzet” szellemét, amely forrás dokumentumkötetünkben Ungváry figyelmét elkerülhette. Íme, egy ilyen dokumentum 1942 nyaráról a voronyezi területről: „Felhívás az ázsiai vöröskatonákhoz...Célunk felszabadítani titekeket a zsidóuralom alól...Ne harcoljatok ellenünk, irtsátok ki a zsidókat, szabadítsátok fel Oroszországot!” Vagy van egy másik falhirdetmény ugyanebből a periódusból Voronyezs városából: a „civil lakosság rendszabályozását” előíró dokumentum 15. pontja elrendeli: „Az összes zsidók, férfiak, nők, gyermekek 24 órán belül kötelesek jelentkezni a katonai parancsnokságnál. Aki ezt elmulasztja azonnal meg lesz torolva (sic! a magyar verzióban). Megtorlásban részesül az az orosz nem zsidó egyén is, aki zsidót elrejt vagy zsidóval szóba áll.”²⁰

Összefoglalóan. A népirtó háborúban több mint 13, 5 millió civil állampolgárt semmisítettek meg a rendszerszerűen működő náci tömeggyilkos gépezet és a fennhatóságuk alatt gyilkoló megszálló csapatok, köztük a magyar megszálló egységek is. Ehhez jönnek a legyilkolt, megsemmisített szovjet hadifoglyok milliói, a városokban és falvakban lebombázott tömegek százezrei. Ugyancsak a népirtás kategóriájába tartozik a Németországba - halálra dolgoztatás céljából - elhurcolt száz- és százazrek... Mindez nem történhetett volna meg a résztvevő rezsimék rendszerszerű népirtó politikája és katonapolitikája nélkül. Pontokba szedve a „tudatos népirtás” lényegét, így összegezzük:

1. A megsemmisítő háború fogalma magában foglalja a tudatos népirtást. Célja a német *életér* megszerzése a Szovjetunió területén és az „életér” lakosságának teljes vagy részleges kiirtása, a Szovjetunió népeinek gyarmati alárendelése, rabszolgasorba kényszerítése, a nemzeti vagyon elrablása az ott élő népek államiságának totális felszámolása útján.
2. A megsemmisítendő kategóriái nemtől, kortól függetlenül: a zsidók, a kommunisták, a komisszárok, a szovjet aktivisták, a magasabb rangú tisztségviselők, pártfunkcionáriusok, a párt és a Komszomol tagjai, hazájuk hatóságaival, azaz a szovjet hatóságokkal

²⁰ Krausz-Varga (Szerk.): A magyar megszálló csapatok... 478-480. o.

együtműködők, partizánok, partizángyanúsak, diverzások, a megszálló hatóságokkal nem együtműködők stb. E kategóriák természetesen bármikor azonosíthatók voltak a „zsidó-kommunista uralom ügynökeivel”, vagyis bárkivel. Mindez nem mond ellent annak, hogy a megsemmisítésnek is megvolt a maga – gyakran változó – hierarchiája.

3. A gyakorlati megvalósítás történelmileg példátlan „eseménysor”, vagyis a nácizmus, a náci népiirtás - amely csak a „modern társadalom” teljes mozgósításával jöhetett létre - a kapitalizmus válságtermékeként, annak egyik politikai formájaként, működésmódjaként funkcionált.
4. A megsemmisítő háború ideológiája: a fajelmélet, valamint az antikommunizmus, antimarxizmus, antiliberalizmus radikális formaváltozatai.
5. A végrehajtás eszközei: az SS kivégzőosztagai, büntető osztagok, rendőri kivégző osztagok, maga a Wehrmacht, a náci Németországgal szövetséges államok (és mozgalmak, pl. az Ukrán Nacionalisták Szervezete, az Ukrán Felkelő Hadsereg) megszálló csapatai (Magyarország, Románia, Olaszország, Szlovákia), a helyi lakosságból verbuvált kivégző osztagok - mindenekelőtt ukránok, lettek, litvánok, finnek.

A partizánok és a polgárháborús szindróma

Ungváry Krisztián a partizánok szerepének megítélésében is alapjaiban forgatja ki az eseményeket az eredeti kontextusukból.²¹ Nem ismeri fel a szélesebb kereteket, nevezetesen, hogy a nagy háborús szembenállás alapvető homlokzata mögött egyfajta *polgárháború is* zajlott. Nemzeti, etnikai ellentéteket lát ott is, ahol szociális és politikai ellentétek a meghatározóak. Az alig 20 évvel korábban befejeződött polgárháború emléke még élt, a régi szociális és osztályellentétek helyét újak foglalták el - mindenekelőtt ukrán területeken. A szovjet partizánok – bár vegyes társadalmi közegekből verbuválódtak – szilárd hazafias

²¹ Korábban már erre is felhívták Ungváry figyelmét, de láthatólag semmiféle kritikával nem néz szembe. Vö.: Szvák Gyula: A retrospektív partizánvadászatról. In: A magyar megszállás... id. m. 23-25.

tömböt alkottak az idegen betolakodókkal szemben. Ungváry felfogásában – valamiféle „úriemberség” jegyében – a partizánok „lerontják” a népirtó, megsemmisítő rablóháború stílusát, eleganciáját. A partizán-ellenállás hovatovább illegitim ellenállásnak minősül. Az SS, a Wehrmacht és magyar (román, lett, ukrán stb.) bűntársaik nem ilyen partizánmozgalmat érdemeltek volna. Ungváry elemzésének folyamatában – mint valami ideológiai emlék a régmúltból – elsikkad, hogy a partizánok, akárcsak a Vörös Hadsereg, a hazájukat, kultúrájukat, végső soron a Szovjetunió népeinek fennmaradását védelmezték, ami Ungváry számára azonos Sztálinnal. Lelke rajta. Ungváry életidegen, ahistorikus beállítódása kevés empátiát mutat az elpusztított szovjet lakosság, köztük több millió legyilkolt gyermek iránt, miközben a könyve végén szomorúan megjegyzi, hogy az egyik magyar háborús főbűnös, horthysta tábornok 9 évnyi munkatábor után magas vérnyomással szabadult. Ajánlom a szerzőnek, olvassa újra dokumentumkötetünkben Álgya-Papp tábornoknak a perében elmondott „zárszavát”...

Abban igaza van Ungváry Krisztiánnak – ma ezt Oroszországban is kevesen hangsúlyozzák, bezzeg a szovjet történetírás misztifikálta -, a partizánmozgalom (és persze a Vörös Hadsereg) alapvető szervező ereje a kommunista párt volt. De ki más szervezhette volna, ha nem a kommunisták? Ezért is ellentmondásosak Ungvárynak azok a megjegyzései, amelyek a partizánok „elvtelenségére” vonatkoznak – természetesen dokumentálatlanul. Nála a kivétel a szabály... Az állig felfegyverzett megszálló csapatokkal és bűntársaikkal szemben a fosztogató, csupán a túlélésben gondolkodó bandáknak semmi esélyük nem lett volna. A partizánmozgalom különösen fontos szereplője volt a hátszágai harcoknak, ahol, és Ungvárynak ebben igaza van, több százezer szovjet állampolgár állt hosszabb-rövidebb időre az ellenség oldalára. Igaza van abban is, hogy főként Nyugat-Ukrajnában és a balti területeken friss volt az emléke annak, hogy a szovjet annexió után a tulajdonos osztályokat jórészt kisajátították, és a sztálini rendszer szabályait elutasító lakossági csoportok erőszakos elnyomása bizonyos illúziókat keltett a német támadás után a tekintetben, hogy visszaállnak a régi, megszokott viszonyok a nemzeti önrendelkezés alapján. Tudjuk, ez nem így történt. De ebből Ungváry nem tud komoly következtetést levonni. Az okok és

okozatok láncolatában elkeveredik, hol felcseréli őket, hol önkényesen válogat az események közül.

Pedig Ungváry pontosan tudja, hogy kik alkották a nácik és csatlósai társadalmi hátterét a helyi lakosság körében, de nem tulajdonít a dolognak igazi jelentőséget. A Szovjetunió megtámadásával egyidejűleg, főként Ukrajnában (de nem csak ott!) a fegyveres osztagok a lakosság szovjetellenes, döntően a szovjet rendszer elnyomó intézkedéseinek leginkább kitett csoportjaiból, részben a régi hatalmi elitekből és azok kiszolgálóiból, vagy részben a szovjethatalom által vagyonuktól megfosztott emberek csoportjaiból verbuválódtak. Ungváry könyvének borítóján olyan kép látható, amelyen a helyi lakosság egy csoportja koszorúval köszönti a német és magyar katonákat egy arató ünnepségen. Számára ők a lakosság, a „kollaboránsok” (egyik) kategóriája, az „együtműködők”. Ám Ungváry itt is „erdőbe” viszi az olvasóit, amelyből ő maga sem talál ki. Nem érti, hogy a háború logikájának megfelelően a kollaboráció tartalmát a szovjet hatóságok határozták meg. A történészek is ebből a realitásból kell kiindulnia, nem pedig a megszállók logikájából. Ungváry nem érti, hogy a szovjet hatóságok szemében a megszállók *ab ovo* bűnözők, hiszen népi bűnös háborút folytatnak a Szovjetunió ellen. Ez nem nagyon bonyolult kérdés. Ezért érdemes lett volna a kutatónak megismerkednie a dokumentumkötetünk bevezető írásában teljes terjedelmében idézett politikai bizottsági határozattal, amelyet 1942. október 14-én fogadtak el: „A hitlerista területrablók és bűntársaik felelőségéről Európa elfoglalt országaiban elkövetett gonosztetteikért” címen.²² A dokumentum alapján teljesen világos, hogy - elvben - csak a náci és szövetséges hatóságokkal való aktív együtműködőket tekintik kollaboránsoknak, vagyis a fegyveres szolgálatot teljesítőket, a megszálló hatóságok hivatalnoki alkalmazottait, besúgókat, kémeket, akik a helyi lakosságból verbuválódtak, mégpedig azzal a céllal, hogy segítsék az ellenséget a polgári lakossággal, a hadifoglyokkal, a vöröskatonákkal való leszámolásban, hogy fenntartsák a náci uralmi rendet. *Tertium non datur*. Ungváry állításával ellentétben szó sincsen arról, hogy a szovjetek, netán Sztálin ideológiai

²² Krausz Tamás és Varga Éva Mária...id. m. 28.

kérdést csináltak volna a kollaboráció kérdéséből. Közismert, hogy Sztálin 1943-ban még az egyházzal is kibékült.

Nem véletlen, hogy a partizánmozgalom keletkezése elválaszthatatlan attól az általános harctól, amelyet a helyi lakosság megszállókat támogató tömegeivel szemben is folytattak. Ám Ungváry nem számol azzal, hogy ennek a harcnak volt egy fontos sajátossága: a polgárháborús szindróma. A szerző azonban e harc egy fontos elemét, éppen és nem véletlenül a partizánmozgalmat, kiemeli az *egészből*, külön tárgyalja attól függetlenül. A megszállók borzalmas, az emberiség történetében mind mennyiségi, mind minőségi értelemben példátlan bűneit csökkenti, minimalizálja azáltal, hogy a honvédő antifasiszta partizánmozgalmat teszi meg bűnbaknak, részben a népiirtó vérengzés okának, de legalábbis „az erőszakspirál” fokozásában játszott szerepét domborítja ki. Ráadásul a goebbelsi terminológiával operál, amikor a partizánok tevékenységét *terrorizmusként* azonosítja.²³ Noha a partizánmozgalom levéltári forrásainak ismeretéről nem tesz tanúságot a szerző (hacsak a német és magyar katonaság dokumentumait nem tekintjük annak, mint Ungváry teszi), mégis megfellebbezhetetlen véleménnyel állt elő. Értékelése szerint „a legtöbb partizáncsapat nem a megszálló katonaságot, hanem a megszállókkal együttműködni hajlandó lakosságot tekintette fő ellenfélnek”.²⁴

²³ Vö.: Ungváry...87-88. skk Megjegyzendő, hogy adataiban, leírásaiban nem ritkán vesz át kétes értékű dokumentumokat forráskritika nélkül. Legszembetűnőbb eset Sztálin 0428-as parancsa a partizánellenállás fokozásáról, amelyet abban a hamis formában idéz, amelyet már korábban megbíráltam, jelezve, hogy német és orosz történészek is feltárták az eredeti dokumentumot, amelyen Sztálin saját kezűleg írta be a civil lakosság evakuálásának szükségességét. Ungváry az ellenállás fokozását „embertelennek” nevezi, egyébként több helyen is gyakorlatilag az ellenállás feleslegességét, hiábavalóságát domborítja ki, miközben így értelmezhetetlen marad az a tény, hogy a partizánmozgalom óriási anyagi és emberi erőket kötött le, amelyeket a nácik és csatlósai nem tudtak a frontra vezényelni, nem is szólva az ellenségnek az okozott veszteségekről, legyenek azok bármekkora. Uo. 97.o. Vö.: Krausz T.: Hogyan írta át...id. c.

²⁴ Ungváry: 100., 106-108. Ungváry többet foglalkozik a partizánok által elkövetett atrocitásokkal, „főállású vodkafőzéssel” és bűncselekményekkel, önkényeskedő osztagaikkal, mint a szovjet partizánmozgalom összes többi, sok ezer más osztagával. A szerző a partizánmozgalom kriminalizálását szintén B. Musial, szélsőjobboldali lengyel-német történész alapján „rekonstruálja”. Miközben Ungváry arról elmélkedik, hogy nem engedik be a magyar kutatókat a levéltárakba, jelen sorok szerzőjét számos levéltárban éppen a magyar kutatók

Értsd: a partizánok a civil lakosság körében gátolták a megszállókkal való együttműködést, szervezték a megszállás elleni harcot, és lehetőségeik szerint leszámoltak az ellenséghez átállt egyénekkel. Ungváry hosszan elidőz a partizánok által elkövetett bűncselekményeknél. Úgy véli, hogy a partizánok kegyetlensége és a megszállók kegyetlensége nem különbözik egymástól,²⁵ mintha bűnös dolog lett volna már önmagában az is, hogy a lakosságot a náci megszállók megölésére ösztönözték. Úgy tesz, mintha két egyenlő fél harcolt volna. Farizeus álláspontját még Ilja Ehrenburg ismert „Öld a németet” vagy „A német” című írására is kiterjeszti. De nem említi meg, hogy Sztálin a nyilvánosság előtt éppenséggel elhatárolódott tőle azzal, hogy nem általában a németeket tekintette ellenségnek, hanem csak a német megszállókat. Akkoriban hangzott el aforizmává lett mondata, hogy „a Hitlerék jönnek-mennek, de a német nép marad”. Ungváry nem említi ezt a közismert tényt, mert nem illeszkedik a koncepciójába. Az „erőszakspirál” felpörgetésére vonatkozó egész elképzelése szakmailag hasonló módon megalapozatlan. A magyar katonák jelentéseire, naplóbejegyzéseire támaszkodva bemutat a partizánok által elkövetett néhány borzalmas gyilkosságot, és ezek alapján arra jut a szerző, hogy lám, a partizánok a megszállókat így provokálták, s ezáltal fokozták az erőszakot, hogy a lakosságot megfélemlítsék. A sematikus, prezentista gondolkodás szép példája ez, amely híján van minden történelmi empátiának. Hiszen csak a mi dokumentumkötetünkéből tucatszámra hozhatott volna Ungváry példákat arra, hogy a magyar megszállók miféle rémtettekkel, szadista kínzásokkal igyekeztek a partizánmozgalmat vérbe fojtani. Csakhogy ebben az összefüggésben a tények ilyen egymás mellé állítása nem stimmel: mert nem az a kérdés, ki kezdte. Logikája szerint először a partizánok visszaütöttek... Ez lehet a mindennapi ember vulgáris szemlélete, de ez alapján történetileg semmi nem érthető és semmi nem is magyarázható meg. Mégis a valóság az, hogy mire a partizánok elkövethették „terrorista

látogatásának elősegítésére kérték, pl. éppen Voronyezsben. Beengedték volna őt a brjanszki levéltárba is...

²⁵ Sőt, a szerző külön kitér arra, hogy a nemzetközi hadijog nem tiltotta a partizánok kivégzését, nem hordtak jól látható megkülönböztető jelzést. Uo. 52-53. De arra egy sort sem veszteget, hogy miféle bűn volt maga a Szovjetunió megtámadása.

bűncselekményeiket”, addigra már honfitársaik, rokonaik százezreit, millióit pusztították el a nácik és csatlósai. Másutt Ungváry maga írja le, hogy Kovpak, a híres ukrán partizánvezér partizánjaival szemben a megszállók kezdetől a „felperzselt föld” taktikáját alkalmazták.²⁶ Ráadásul, hogy egy újabb, önmagában álló ellentmondására utaljak, a szerző nem von le következtetést abból, hogy a nácik és csatlósai megszálló csapatai a népiertást büntetlenül követhették el a legborzalmasabb kínzásokkal együtt, míg a partizánok által elkövetett bűnesetek miatt lefolytatott számos dokumentált perről van tudomásunk. Ha ebből következtetést vonna le Ungváry, az megint nem illeszkedne abba a prekoncepcióba, hogy a „sztálinista” partizánok a sztálinista rendszert védték, és az erőszakot radikalizálták (nem a hazájukat, családjukat, földjüket oltalmazták). (Vagy talán nem kellett volna ellenállni?!)

Ilyenformán az egész „spiráleméletnek” a világon semmi értelme sincsen, ha csak az nem, hogy a partizánok tevékenységét Ungváry ki akarja rekeszteni a honvédő harcokból, hogy lehúzza őket a holokausztot végrehajtó, civilek millióit likvidáló megszálló erők színvonalára.

Tehát a „partizánkérdést” nem lehet tárgyszerűen elemezni anélkül, hogy ne helyeznénk bele a polgárháborús-világháborús összefüggésrendszerbe, amikor a frontnak - tetszik-nem tetszik - csak két oldala van, és az eszközöket a háborús feltételek meghatározzák, hiszen tudjuk és emlékezünk arra, hogy a nácik keleten másfajta háborút vívtak, mint Nyugaton! Hasonlóképpen nem szabad leegyszerűsíteni a kollaboránsproblémát, hiszen sok ága-boga van, de Ungváry könyvében e vonatkozásban is csak különálló részeket láttat, csupán egymás mellett létező események vannak...

Azt helyesen mondja Ungváry, hogy a „kollaboránsoknak” is van olyan kategóriája, csoportja, amely maga is áldozat volt, például az a hadifogoly, akit lelövés terhe mellett besoroztak a Wehrmachtba Sztálingrádnál. (Persze a katonáknak - ellentétben azzal, hogy Ungváry 40 %-ról beszél - 15-20 %-a volt szovjet hadifogoly.)²⁷ De nem áldozat a policáj, a besúgó, a megszálló

²⁶ Ungváry...id.m. 301-302.

²⁷ Ungváry erre hiteles forrást nem tud idézni. 2010-ben egy volgográdi vizit során M.M. Zagorulko neves szovjet-orosz történész és levéltáros, aki a háborúban

hatóság hivatalnok, a büntetőosztagos stb. Egy differenciáltabb megközelítésben még a magyar megszálló katona is áldozat, hiszen nem önként csatlakozott a náci területrablókhoz, nem tudta, miféle népiértésnek lesz része – ő a Horthy-rendszer áldozata.

Ungváry maga is érzi, hogy álláspontja nagyon ellentmondásos, hiszen megjegyzi: „A keleti front annyiból különleges hadszíntérnek számított, hogy itt az egyes területeken a megszállók szabályszerű népfelkeléssel álltak szemben. Másrészt a megszállók ereje kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a lakosságot meg tudják védeni a partizánok bosszújától.” „Kik a népfelkelők” a „náci üllő és a szovjet kalapács között”?²⁸ Eddig úgy tudtuk, a partizánok. De Ungváry fejtegetéseinek logikájából az következik, hogy a náccal és a magyar megszállókkal hol együttműködő, hol engedetlenkedő, a holokausztban tevékenyen résztvevő ukrán, lett, litván terrorszervezetek, amelyek a nemzeti függetlenség zászlaját is kibontották, noha a náci hatóságok számára a nemzeti függetlenség követelése *eo ipso* elfogadhatatlan volt.

Ungváry azonban a maga „téziseit” nem közvetlenül Goebbelstől veszi. A partizánháború kérdésében a szovjet források durva negligálása mellett (nem mentség, hogy nem tud oroszul!) egy szélsőjobboldali, lengyel-német történész, Bogdan Musial az ő szellemi vezérlő csillaga. A „vodkafőző és erőszakoskodó, terrorista partizánok” ellenmítoszát, amely a szovjet történetírás steril „hősmítoszai” helyére került, szintén Musialtól vette át.²⁹ Az „új narratíva” érdekében erre volt szüksége. Pedig Ungváry tudja, hogy a szovjet történetírás elhallgatásai - a partizánok és a szovjet katonák által elkövetett bűncselekmények negligálása - mellett a szovjet irodalom és filmművészet sok mindent megmutatott abból, amit ő úgy nevez

vöröskatonaként vett részt a harcokban, úgy nyilatkozott jelen sorok szerzőjének füle hallatára (is), hogy Sztálingrádnál kb. minden hatodik katona lehetett szovjet hadifogoly. Hivatalosan publikált adatok e tárgyban nem léteznek.

²⁸ Ungváry... 63.

²⁹ Ungváry Musial németországi kritikáját is magától értetődően figyelmen kívül hagyta, amely pedig Musialnak mind szakmai egyoldalúságait, mind ideológiai premisszáinak szélsőjobboldali gyökereit megmutatta. Egy Musial-kritika a sok közül: <http://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-11444>.

interjúinak sokaságában is, hogy a „partizánmozgalom nem volt hatékony”, csak az „erőszakspirált” srófolta fel.

Vaszil Bikov, a legnagyobb belorusz író évtizedekkel korábban, 1975-ben magyarul is megjelent Hajnalig élni című nagyszerű kisregényében éppen ezt a problémát ábrázolta. Ungváry nem érti, hogy ez a „nem hatékony” ellenállás volt az - mind a Vörös Hadsereg, mind a partizánmozgalom részéről -, amely a nagy vereségek és a valóban borzalmas emberáldozatok idején, 1941-42-ben megmutatta országnak-világnak, hogy a sokkal magasabb *technikai* civilizációval a Szovjetunióra rárontó nácik - győzelmes csatáik ellenére - először szembekerültek komoly, kitartó, az utolsó lőszerig harcoló ellenállással. Azt is figyelmen kívül hagyja, hogy a kezdetben valóban szinte az utolsó emberig hősi halált halt partizánok olyan „homokszemeket” jelentettek a németek és csatlósaiak katonai gépezetében, amelyek jelentős erőket kötöttek le a hátszágban és demoralizálták az ellenséges erők katonáit, amiről tulajdonképpen Ungváry is beszámol, de nem hisz a saját maga által feltárt tényanyagban sem. Mindennél fontosabb számára az antifasiszta „narratíva” ideológiai felszámolásának igénye. Valóban nehéz pontos adatokban felmérni azokat a károkat, veszteségeket, amelyeket a partizánmozgalom az ellenségnek okozott. Azonban az az önkényesség, ahogyan Ungváry könyvében sok helyen eljár, nem állja ki a tudományos kritikát. Semmilyen forrásra nem utalva, hasraütésre közöl innen-onnan összeszedett adatokat.³⁰

Ungváry azonban ezt a „felülvizsgálatot” koncepciózusan hajtja végre. Ennek keretében lényegében azonos fogalmakban tárgyalja a Wehrmacht és az SS, a megszálló csapatok és a szovjet ellenállás sajátosságait. Ide tartozik az is, ahogyan a „felperzselt föld” taktikáját megközelíti, mintha mindkét fél ugyanazt a módszert alkalmazta volna azonos premisszák alapján.³¹ Pedig pontosan tudja, hogy Hitler a szovjet elleni háborút megelőzően dolgoztatta ki a megsemmisítő háború részeként a „felperzselt föld” taktikáját és alkalmazta azt az utolsó töltényig. Sztálin

³⁰ Itt jegyzem meg, hogy a szovjet területen a holokauszt áldozatainak számára vonatkozóan a szerző ugrál az adatok között, végül megállapodik egy helyütt a 2,3 milliós adatnál, viszont ez nem felel meg a valóságos, kb. 2,7 milliós számnak, amelyet számos írásomban bemutattam.

³¹ Vö.: Ungváry...63.

pedig a Wehrmacht hátországnak megbénítása céljából térben és időben korlátozott módon más célok és feltételek között alkalmazta ezt. Ungváry a célok tekintetében a katonai szembenállás értékelésében sem tesz minőségi különbséget a felek között. Ennek érdekében akár hamisított történeti dokumentumok felhasználásától sem tartóztatja meg magát.³² Sőt dokumentálatlan és tulajdonképpen teljesen értelmetlen mondatok közlése sem idegen tőle, mint például: „Sztálin ugyanis a német féltől függetlenül szintén mindent megtett a háború totálissá fokozása érdekében.”³³ Ezek szerint Sztálin egy külön háborút vívott volna a Szovjetunió ellen? Vagy a németek ott sem voltak? Miféle ideologikus megközelítés? Ungváry az erőszak önkényes tereit hozza létre a történetileg konkrét időből és térből kilépve. Ily módon a történész szakma minden lehetséges szabályát felrúgta.

Ungváry könyve a feltételezések könyve. Vesz egy-két forrást innen-onnan, néha kap valamilyen forrást egy orosz történésztől, máskor egy német történésztől vesz át valamit (Dr. Stopper), látszólag ugyanarra a problémára utalóan, de közelebről nézve teljesen délibábos forráshasználatról van szó. Mindez a valóságban egyetlen célt szolgál, nevezetesen azt, hogy a *náci - szovjet azonosság* (fixa idea) ideológiai posztulátumát dúcolja alá. Ebből a szempontból tanulságos, hogy egyik alapvető mondanivalója: a szovjet partizánok nem voltak elég szervezettek, alig okoztak kárt a Wehrmachtnak éppen a brjanszki erdőben, s tévedett a teljes szovjet hadvezetés, amikor a kurszki csata időszakában rendkívül jelentősnek tartotta a partizánvétekenységet. De mire is megy ki ez a képtelen állítás? "Mindezek után felmerül a kérdés - írja szerzőnk -, hogy mi volt az oka annak, hogy a partizánok ennyire kevésbé foglalkoztak a Wehrmacht elleni akciókkal. (Mi lett volna, ha többet foglalkoznak??? Rossz belegondolni...KT) Erre a jelenségre téves volna csupán egyetlen magyarázatot találni...Legfontosabb tényezőnek azonban *feltehetően (kiemelés - KT)* az tekinthető, hogy Sztálin a partizánoknak elsősorban azt a feladatot szánta, hogy a lakosság felé prezentálják a szovjethatalmat. Ez sokkal fontosabb volt, mint a német katonai apparátus elleni fellépés.

³² Vö. részletesebben Krausz T.: Hogyan írná át...id.c.

³³ Ungváry...51-52.

Ebből adódik az a kínos következtetés, hogy a partizánok akciói elsősorban a lakosság terrorizálásában és sokkal kevésbé a németek elleni fegyveres harcban ragadhatók meg.³⁴ Ungváry elemzése itt végleg kicsapja a biztosítékot. Ugyanis először csak feltételez valamit, mert nincs rá dokumentum, nem járt Sztálin archívumában (de legalább átnézte volna a brjanszki partizánokra vonatkozó levéltári forrásokat!), majd rögtön a következő mondatban már a könyv alapkonceptiójaként jelenik meg, amit majdnem szó szerint megismétel a mű végén is! Miféle történetírás ez?

Am ha valódi orosz forrásokba tekintünk be, akkor egy másik képet látunk! Kiderül, hogy a gyenge, szánalmas partizánmozgalom, milyen mértékben foglalkoztatta a Wehrmacht és az SS egységeit, mondjuk, a már fentebb emlegetett Belorussziában - még pedig a német tömeggyilkosok elbeszélésében. 1943-ban a partizánok a köztársaság területének 60 %-át tartották ellenőrzésük alatt, ami azt a feladatot vetette fel a partizánok és a földalatti pártszervezetek számára, hogy miképpen mentse ki a lakosságot a bosszúszomjas németek tömegmészárlásai alól, illetve hogyan mentse meg a helyi lakosságot attól, hogy németországi rabszolgamunkára hajszolják őket. A német és más nemzetiségű büntetőosztagos hadifoglyok vallomásaikban mindig azzal védik magukat, hogy erős partizánmozgalom volt és számíthatott a lakosság támogatására, hiszen elrettentés végett gyilkolták halomra a népet, főként öregeket, nőket, gyermekeket. Az utolsó emberig.³⁵ Kellett ide Sztálin „világnézeti háborúja”, amely Reichenaura lett volna válasz ? A partizánok terrorizálták saját falvaikat, rokonaikat Sztálin nyomására? Sztálin mindenható keze elér mindenüvé. Ungváry Krisztián a sztálini korszak történetírásának fordított mását rakja elénk.

Megszállás és történelmi összevetés

³⁴ Ungváry...349-351.

³⁵ Vö. Tragegyija belorusszkih gyereveny...id. m. 311-319.

Az „új narratíva” megfogalmazása céljából készültek a fentebbi megalapozatlan mondatok,³⁶ s arra hivatottak, hogy a Wehrmacht, a magyar megszálló csapatok és a Vörös Hadsereg, illetve a partizánmozgalom között a szerző felszámolja a politikai és morális különbségeket, ezzel a holokausztban, a Szovjetunió népei ellen folytatott népiirtásban résztvevő Wehrmachtot ugyanolyan megítélésű harcoló félként ábrázolja, mint a hazájukat védő, az Auschwitzot felszabadító, Európát a fasizmustól megmentő legfőbb katonai erőket. A szerző értékelése során a *sztálinizmus* egy teljes mértékben strukturálatlan fogalmával operál, olyan kiterjesztésével, olyan végletes leegyszerűsítésével spekulál, amely történész számára megengedhetetlen. Miközben képes a Wehrmachton belül a népiirtással – úgymond – szembenálló csoportokat „rekonstruálni”, nem tudja megkülönböztetni a hazájukat védő embermilliók hazafias küzdelmét a sztálini politikai elnyomástól, nem érti vagy nem is akarja értelmezni ezt az alapvető kérdést. Nem érti, hogy paradigmájában – nem szólva itt az antifasiszta mozgalom sok millió mártírjáról – megsérti annak a közel félmillió zsidónak³⁷ az emlékét is, akik a Vörös Hadseregben harcoltak és akik közül közel százezer életét áldozta a náci gyilkoló gépezet szétzúzása során.

Hogy a dokumentumkötetünk megjelenése nyomán kibontakozó vitának mi a valóságos tétje, most Ungváry – kötetünkkel lényegében azonos című – könyve világossá tette mindenki számára. Tétje a rendszerváltást követő új társadalmi rend és politika rezsimjének legitimációs ideológiája: a Horthy-rendszer megítélésének „végső” mérlege. Jelen recenzió is jórészt azért íródott meg, hogy a fiatalabb nemzedékek számára is világos legyen: létezik a politikai hatalom kiszolgálásától független történetírás, történeti értékelés, amely kisebbségben ugyan, de világosan artikulálni tudja saját alternatív pozícióját.

A két álláspont, a két történelemszemlélet és világlátás, amelyek ebben a vitában oly példaszerűen tükröződnek, a

³⁶ Sajnos ilyen mondatok szép számmal idézhetők, például, amely egy náci tábornokot, Reichenaut és Sztálint egyformán vádolja a „vilgnézeti háború fokozásáért” (sic). Vö.: Ungváry...34-35.

³⁷ Itt jegyzem meg, hogy Ungváry helytelenül beszél „zsidó származású” emberekről a Szovjetunióban, mert ott – eltérően például Magyarországtól, a zsidók önálló *nemzetiséget* képeztek.

magyar és a szovjet megszállás összevetése során is megnyilatkoznak.

Ungváry e tekintetben is teljesen önkényesen válogat a tények között. Egyetlen kérdést emel ki, úgy fogalmaz, hogy „nem a magyar megszállás egészét kellene összehasonlítani a szovjet megszállással, hanem csupán azt a részét, ami érdemi partizánháború nélkül zajlott”.³⁸ Bár elismeri, hogy „egy ilyen összehasonlítás is kínos eredménnyel járna, hiszen kiderülne belőle, hogy strukturális értelemben (!? - KT) a magyar honvédség bizonyos mértékig (!?? - KT) részt vállalt egy népcsoport megsemmisítésének megszervezésében (!? - KT) ...” Ahány szó, annyi eufemisztikus megfogalmazás, elkenés, visszalépés korábbi tényszerű leírásaihoz képest is. Sőt Nyugat-Ukrajnában, írja, „a magyar megszállók a lakossággal viszonylagos harmóniában éltek”. (Hogy közben zajlik a holokauszt, itt nem számít, csak a „harmónia”! Vagy nem érti, amit ír, vagy felfoghatatlan cinizmusról van szó. Nem húzza alá, hogy e harmóniának az volt az „ára”, hogy ott a lakosság egy kisebb része (éppen a holokausztban és a lengyelek kiirtásában való bűnrészessége miatt is) az ellenség oldalára állt. Azt mondja az összehasonlítás további korlátozása érdekében, hogy a debreceni ideiglenes Nemzeti Kormány létezése ellenére „a békés egymás mellett élés lehetőségét a magyarok és a szovjet katonák közötti gyakran áthidalhatatlan kulturális szakadék...” gátolta. Mi ez az értelmetlen „kultúrasszizmus”, „kultúrfölény”? Mi volt itt „áthidalhatatlan”? Mire való a népirtásban résztvevő megszálló csapatok „européerségének”, a rasszista „felülállásnak” a kidomborítása? Majd az összehasonlítás további „elmélyítése” érdekében megjegyzi, hogy a szovjetek két (!) magyar falu teljes lakosságát meggyilkolták vélelmezett partizán-tevékenység miatt...”.³⁹ De Ungváry még csak nem is dokumentálja a két falu sorsát, ami arra utal, hogy nem is léteznek erre vonatkozó hiteles adatok, ami természetesen nem jelenti azt, hogy szovjet katonák nem követtek el nagy számban erőszakos bűncselekményeket.⁴⁰

³⁸ Ungváry...439.

³⁹ Vö.: Ungváry...437-440.

⁴⁰ Akárcsak Ungváryt, a mi dokumentumkötetünk „ihlette meg” az Országos Levéltár illetékeseit, akik előálltak a szovjet megszállás dokumentumaival egy szakmailag súlyosan sérült műben: (Szerk.: L. Balogh Béni), „Törvényes”

Viszont hallgat arról, amit a mi kötetünk dokumentál: 1944-45-ben magyar területen több helyen is meggyilkoltak sebesült vagy elfogott szovjet katonákat. Pedig ez is hozzátartozik a történelmi valóságához.

Ezt követőleg fogalmazza meg Ungváry tézisének a Szovjetunió „félázsiai” jellegéről - összefüggésben a szovjet megszállással és a sztálinista diktatúrával. Ám ez a tudományosan megalapozatlan tézis nem közelebb visz, hanem eltávolít a valóságos történelmi szembenézésről.

Az elemzés kiinduló- és végpontja nem lehet más, mint annak világos leszögezése, hogy a náciizmus, a náci állam, a Wehrmacht, az SS és bűntársai, illetve azok cselekedetei testesítik meg az *abszolút gonoszt* a történelemben.⁴¹ Ungváry Krisztián még nem tart itt, de nem árt, ha olvasói felismerik e könyv buktatóit és nem hódolnak be egy hamis történelmi koncepciónak, amely kiszolgálja a mai hivatalos „közízlést”. Az összehasonlítás e téren valóban vízvonalas, de nem a német-magyar „kultúrfölény” dolyfős és civilizációs rasszista megközelítésével, hanem azzal az abszolút evidens felismeréssel, amelyet Ungváry egyik követőjének is figyelmébe kellett ajánlanom e folyóirat hasábjain.

A magyar megszálló csapatokkal ellentétben, a szovjet katonák nem gyilkolták meg civilek és hadifoglyok százezreit Magyarországon, nem gyújtottak fel sok száz falut a teljes lakossággal, nem égettek el embereket tíz- és százezer számra csűrökben és templomokban, nem gyilkoltak millió számra gyermekeket, nem vettek részt a zsidók tömeges lemészárlásában. A Szovjet Hadsereg nem hajtott végre terrorbombázásokat a civil lakosság ellen. Továbbá a náci és

megszállás. A szovjet csapatok Magyarországon 1944-1947 között. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015. 567 oldal

⁴¹ Ungváry a rá jellemző eufemisztikus megfogalmazásokkal, de azért kimondja meggyőződését, amely - számos durva szakmai és elméleti tévedést tartalmazva - közvetlenül utat nyit a holokauszt-relativizáláshoz: „...a náci Németország bizonyos származás alapján kijelölt társadalmi csoportok megsemmisítésére törekedett. Hasonló felvethető a Szovjetunióval szemben is, amely a megsemmisítendő csoportját osztályhelyzet alapján definiálta, ez a megsemmisítési szándék azonban 1941 után már nem volt annyira direkt és nem is volt annyira konzekvens, mint a náci antiszemitizmusa.” Ungváry...438.

szövetséges megszálló csapatokkal ellentétben a Vörös Hadsereg, a Szovjetunió nem semmisítette meg a magyar államiságot.⁴²

Természetesen egy hadtörténeti szakmunka még számos más hibát tárhatna fel Ungváry Krisztián „elbeszélő” könyvében.⁴³ De jelen írás célja más volt: megmutatni a kötet (pre)konceptcionálisan teljesen elhibázott jellegét, valamint jelezni, a mai neohorthysta szellemiségű „felülvizsgálat” újraéledését a magyar történetírás egyik ismert, a mainstreamhez tartozó képviselőjének munkájában.

Ungváry Krisztián: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941-1944. Esemény – elbeszélés – utóélet.* Osiris Kiadó, Budapest, 2015. 468 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Eszmélet*, 2016/109. 151-173.

⁴² Vö.: Krausz T.: Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évében - L. Balogh Béni (szerk.): "Törvényes" megszállás. A szovjet csapatok Magyarországon 1944-1947 között, *Eszmélet* 106. 86-99

⁴³ Példának okáért: nem használja, nem idézi Bálint József témába vágó köteteit, vagy hogy az orosz nevek átírása magyarra a teljes önkényesség jegyében történt.

LENGYEL GÁBOR

AZ OROSZ BIRODALOM LEGFONTOSABB TARTÓPILLÉRE

Oroszországot vagy a Szovjetuniót hajlamosak vagyunk magától értetődően nagyhatalomként, katonai óriásként kezelni, ennek ellenére a szélesebb közönség kevés megalapozott információval rendelkezik az orosz hadtörténetről vagy haderejének jelenlegi állapotáról. Elsősorban az elmúlt néhány év fejleményeinek köszönhetően a szűkebb katonai szakirodalomban ugyan kiemelt témának számít az orosz katonai/külpolitikai kérdések szinte minden aspektusa, ezek a kérdések eddig főleg egy szűkebb kör érdeklődésére tartottak számot. Deák János könyve az első olyan kísérlet magyar nyelven, amely az orosz katonai stratégiát, hadseregének fejlődését helyezi fókuszba. Ami miatt mindenképpen újszerűnek számít, hogy nem csak a közelmúlt vagy napjaink legfontosabb fejleményeit tárgyalja, hanem széles történelmi kontextusba helyezve, egészen a 18. század elejétől, Nagy Péter uralkodásától kezdődően mutatja be Oroszország katonai stratégiájának fejlődését, haderejének sajátosságait, hadtörténetének legfontosabb epizódjait.

A Szerző a Nemzeti Közszerzési Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Karának, illetve Hadtudományi Doktori Iskolájának témavezető oktatója. Az elmúlt évtizedekben több biztonság- és védelempolitikai kérdésben publikált, a legtöbb esetben azonban Oroszország maradt kutatásai középpontjában. A Felderítő Szemlében vagy a Honvédségi Szemlében rendszeresen találkozhatunk az orosz katonai doktrínát/doktrínákat vagy geopolitikai, katonapolitikai kérdéseket elemző írásaival. Jelen kötet közvetlen előzményeként mindenképp megemlítendő az egyetemi jegyzet formájában, 2010-ben megjelent *Oroszország katonai stratégiája a második világháború befejezésétől napjainkig*¹ című kötet. A címben megjelölt módon ez kizárólag a közelmúlt eseményeire koncentrál, míg a most megjelent könyv egy tágabb intervallumban járja körül az orosz hadtörténetet, katonai stratégiát, s három évszázadot

¹ Deák János: *Oroszország katonai stratégiája a második világháború befejezésétől napjainkig*. ZMNE, Budapest, 2010. 253.

átölelve jut el a mai orosz katonapolitikai és geopolitikai összefüggések feltárásához.

Deák János több szempontból is nehéz feladatra vállalkozott. Egyrészt a katonapolitika (hadtörténet) feldolgozását megnehezíti, hogy nagyon nehéz önmagában, a társadalmi, gazdasági, politikai stb. folyamatoktól teljesen függetlenül tárgyalni. (Ezzel összefüggésben megemlíthetjük azt is, hogy a katonapolitika, katonai stratégia – ahogy a külpolitika is – lényeges sajátossága, hogy értelmezhetetlen önmagában, vagyis a világpolitikai környezetet, az esetleges külső kihívásokat, kölcsönhatásokat is szükséges bemutatni). Másrészt egy ennyire specifikus téma több mint három évszázados időintervallumban történő feldolgozása szintén hordoz buktatókat. Mivel nagyon sok kiemelkedően fontos esemény történt ebben az időszakban, amelyeknek jelentős mennyiségű irodalma van, nem egyszerű feladat megtalálni a megfelelő egyensúlyt abban a tekintetben, hogy melyik résztémát tárgyaljuk részletesebben és melyiket csak utalásszerűen. Módszertani szempontból mindezek mellett azt is szeretnénk hangsúlyozni, hogy bármilyen orosz történeti vagy aktuális kérdésekkel foglalkozó kutatónak olyan háttérismeretekre van szüksége, amelyeket nem csak neki kell szem előtt tartania a feldolgozás során, de a ruszisztikában kevésbé járatos olvasó számára folyamatosan sugallnia szükséges a könnyebb, teljesebb megértés kedvéért. (Különösen kiemelendő ez egy olyan könyv esetében, amely bár elsősorban a katonai kérdésekre helyezi a hangsúlyt, mégis szorosan kapcsolódik az orosz geopolitikai és birodalmi gondolkodás hagyományaihoz, sajátosságaihoz.)

Szerkezeti felépítését tekintve a könyv alapvetően két nagyobb, terjedelmileg közel azonos egységre osztható, amelyeket több szempont szerint is érdemes külön kezelni. Az első 150 oldalon az 1700-as évek elejétől napjainkig 11 fejezetten keresztül mutatja be a Szerző az orosz külpolitika, katonai stratégia sajátosságait, illetve Oroszország legfontosabb háborúinak hadászati jellemzőit, tanulságait. Ismertetésünkben elsősorban erre a részre szeretnénk fókuszálni, ugyanis a második rész valójában két mellékletet foglal magában, amelyek teljes mértékben az aktualitásokra helyezik a hangsúlyt. Az első, *Az Oroszországi Föderáció fegyveres erőinek struktúrája és szervezeti felépítése* című melléklet bemutatja az ország fegyveres erejének

szervezeti felépítését, haderőnemi sajátosságait, területi elhelyezkedését. A másodikban (*Az Oroszországi Föderáció fegyveres erőinek legjellemzőbb haditechnikai eszközei*) pedig képekkel jól illusztráltan, fegyvernemekre (szárazföldi, légi, haditengerészeti) lebontva, a legfontosabb műszaki adatokat is feltüntetve mutatja be azokat az eszközöket, fegyvereket, járműveket, amelyek jelenleg is rendszeresítve vannak az orosz hadseregben.

A két főbb egység szétválasztását elsősorban azért tartjuk indokoltnak, mert a kötet első fele egy olyan leíró, elemző rész, amely a szűkebb honvédelmi, történelmi, biztonságpolitikai szférán túl a szélesebb közönség számára is könnyebben „fogyasztható”. Ezzel szemben a mű második felében található fentebb említett két melléklet, véleményünk szerint inkább a szűkebb, haditechnikai, műszaki érdeklődésű olvasók számára lehet nélkülözhetetlen.

A kötet előszavát Padányi József, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadászati és Hadelméleti Tanszék, Hadtudományi és Honvédtisztviselői Kar egyetemi tanára írta/készítette, aki hangsúlyozza, Deák arra vállalkozott, hogy bizonyítsa: az Orosz Birodalom hadereje mindig a birodalom építését és kiterjesztését szolgálta (7. o.). Az elmúlt évszázadokban ugyan a hadviselés jelentősen átalakult, a technikai fejlődésnek köszönhetően a katonaság szerepe valamelyest háttérbe szorult a nemzetközi kapcsolatok folyamataiban, nem vitatkozhatunk azzal a megállapítással, hogy a haderő minősége, fejlettsége napjainkban is az egyik legfontosabb attribútuma egy állam erejének, s meghatározza mozgásterét a világpolitikában.

A Szerző bevezetőjének első részében a jelenleg is tartó orosz-ukrán válságot vázolja fel röviden. Ez alapján egyértelműnek tűnik, hogy a kötet elkészülésének első számú apropója az ukrán konfliktus volt. Igaz ugyan, hogy ez a háború minden tekintetben jelentősen eltér a korábbi évszázadok konvencionálisnak nevezhető hadviselési formáihoz képest, azonban az orosz hadtörténet, katonai stratégia történetének alapos ismerete hozzájárulhat a kialakult konfliktus értelmezéséhez. A könyv olvasása során többször visszatérő motívumként, mintegy sorvezetőként szolgál a következő megállapítás: *„Oroszország katonai stratégiáját minden időszakban – és napjainkban is – a politikai célok, a geopolitikai érdekek határozták és határozzák meg, amelyeknek*

lényege és tartalma minden időkből ugyanaz volt és maradt: a birodalom erősítése, kiterjesztése, adott időszakban a birodalom védelme, illetve visszaállítása.” (9. o.). Korszakonként különböző formában, eltérő érdekek mentén, mindig az adott kihívásoknak megfelelően formálódott ugyan az orosz katonai stratégia, azonban a fent jelzett alapvető célok folyamatosan jelen vannak a Szerző szerint, ezért vizsgálódásában is központi szerepet töltenek be az idézett szempontok.

Kezdő korszakhatáráként Nagy Péter 18. század eleji uralkodását jelöli ki Deák, azonban megjegyzi, hogy leginkább a napóleoni háborúktól érdemes bemutatni az orosz haderő létrehozását, katonai stratégiáját. A témával kapcsolatos kutatást, források feldolgozását pedig 2015 januárjában szakították meg. A bevezetőben hangsúlyozza, hogy nem vállalhatják fel az orosz történelem más aspektusainak részletes bemutatását, ami nem is várható el egy ilyen jellegű munkától. Sajnos azonban az orosz geopolitikai gondolkodás hatásai is többnyire háttérbe szorulnak, aminek kapcsán a Szerző is kiemeli, hogy erre pedig nagy szükség volna. Bár igyekszik leszűkíteni a kötet tematikáját a hadtörténet, valamint a katonai stratégia alakulásának legfontosabb aspektusaira, magunk is azt gondoljuk, hogy Oroszország földrajzi elhelyezkedéséből fakadó geopolitikai, geostratégiai determináció folyamatosan hatást gyakorolt a mindenkori kül- és katonapolitikára.

Az első fejezetben a 18. század legfontosabb, hadügyet érintő kérdésekről és a meghatározó háborúkról olvashatunk, ami teljes joggal Nagy Péter (1682-1725) uralkodásának időszakával kezdődik. Péter minden tekintetben meghatározta az ország későbbi történetét, jelentős reformokat hajtott végre, amelyeknek kiemelkedő területe volt a hadügy. Csak a legfontosabb elemeket említve: bevezette a katonai sorozást, illetve a flotta kiépítésével megalapozta Oroszország későbbi tengeri orientációját. „*I. (Nagy Péter) uralkodásának története a háborúk története.*” (12. o.). Ebben az időszakban Oroszország három fő irányba alakította külpolitikáját. Az első irány a nyugati, vagyis Európa, ahol a legfontosabb ellenfelek a Lengyel-Litván Királyság, illetve Svédország voltak. Óriási jelentősége volt a Balkánnak, ugyanis Oroszországnak szüksége volt a déli tengerszorosok megszerzésére, ellenőrzésére. A harmadik kiemelkedő irány Perzsia volt, ahol ekkor még kevésbé volt aktív az orosz

külpolitika. A fejezet katonai és diplomáciai szempontból is részletesen tárgyalja a 18. század elejének legfontosabb konfliktusát, a svéd-orosz háborút, amely megalapozta az Orosz Birodalom későbbi nagyhatalmi státuszát. Bemutatja a században tulajdonképpen folyamatosan zajló orosz-török háborúk sorát. Ebből az eseménysorból kiemelkedik az 1774-ben megkötött kücsük-kajnardzsi béke, melynek geostratégiai, diplomáciai jelentősége elsősorban abban állt, hogy Oroszország kijutott a Fekete-tengerre, valamint megszerezte az Oszmán birodalom keresztény alattvalói feletti védnökséget, aminek a későbbiek során is lesz jelentősége.

Összegezve arra a megállapításra jut Deák, hogy *„Oroszország 18. századi történelmét katonai-hadügyi szempontból – vázlatosan – áttekintve azt látjuk, hogy az orosz haderő – hadsereg, flotta – építése, fenntartása, fejlesztése és alkalmazása a különböző háborúkban minden esetben az Orosz Birodalom kiterjesztését, valamint európai nagyhatalommá válását szolgálta.”* (15. o.). A Nagy Péter és Nagy Katalin (1762-1796) által mintegy keretbe foglalt 18. század a háborúkon kívül természetesen sok egyéb területen is jelentős változásokat hozott az ország életében. Az azonban kétségtelen, hogy a korszakban jellemző több vektorú, aktív külpolitikának köszönhetően Oroszország megkerülhetetlen szereplője lett az európai diplomáciának, amely a következő század során teljesedett ki igazán.

A 19. században meginduló gazdasági-társadalmi folyamatok a hadügyben is éreztették hatásukat, de a politikai térkép is jelentősen átalakult. Külpolitikai tekintetben a napóleoni Franciaország jelentette a legnagyobb kihívást Európa-szerte. Deák bemutatja a háttérben zajló diplomáciai csatározásokat, illetve kiemelten foglalkozik az orosz-francia viszonyal is. I. Sándor (1801-1825) belép ugyan a franciaellenes koalícióba, a sorozatos vereségek hatására (1805 Austerlitz, 1807 Preussich Eylau és Friedland) azonban Oroszország békekötésre kényszerült Franciaországgal, amire 1807-ben Tilsit mellett került sor, legfontosabb következménye pedig az lett, hogy 1812-ig sikerült elkerülni a konfliktust Napóleonnal. Ennek ellenére fokozatosan egyre több nézeteltérés alakult ki Oroszország és Franciaország között (I. Sándor csatlakozott a napóleoni kontinentális zárlathoz, amelynek fejében ki kellett volna tiltani az angol árut szállító amerikai hajókat az orosz kikötőkből, ez

azonban elmaradt). Az egyre romló viszony az 1812-es francia-orosz háborúban csúcspontot ér, amit a Szerző jelentősége miatt részletesen bemutat. Az orosz hadtörténeti kánonba „első honvédő háborúként” bevonuló eseménysorozat kezdeteinek diplomáciai körülményeiről, a haderők létszámáról, a hadüzenet kérdéséről is fontos információkhoz juthatunk. A háború kiemelkedő csatája az 1812. szeptember 7-ei Borogyino mellett megvívott ütközet volt, amit orosz részről a 66 éves Kutuzov tábornok vezetett. Bár a francia seregek jelentős létszámfölényben voltak (150 ezer katona 100 ellenében), a döntő győzelmet nem sikerült kivívniuk. Az orosz haderő ugyan jelentős veszteségeket szenvedett, mégis erkölcsi sikert arattak, ami később hozzájárult ahhoz, hogy Napóleon feladja terveit és visszavonuljon. Deák kiemeli a napóleoni háborúk hadművészetre gyakorolt átfogó hatásait, amelyek az orosz haderőben is éreztették hatásukat, bemutatja a tömeghadsereg jellegét, a hadvezetés gondolkodásmódját, taktikai sajátosságokat, de a személyi állományra is kitér. A szigorúan vett katonai összefüggések mellett arra a lelki többletre is rámutat, ami egyrészt nagyban befolyásolta a háború végső kimenetelét, másrészt a sokat emlegetett orosz sajátosság szempontjából is meghatározó: *„Az orosz katona (az orosz ember) a katonai vezetőktől a jobbágysorból besorozott katonáig – mélyen vallásos volt. A pravoszláv egyház pedig igen hatékonyan segítette a háborús erőfeszítéseket csaták, ütközetek előtti egyházi szertartásokkal és minden egyéb módon. A katonák az ütközetekre lelkiileg felkészülve, 'megtisztulva', meggyónva készültek fel. A harcra pedig a cár zászlói és a kereszt alatt, együtt a lelki vezetőkkel indultak.”* (22. o.). Az első honvédő háborúnak nem csak az adott viszonyok között, de a későbbiekben is óriási jelentősége volt. Az országot megvédő hősi ellenállás emléke jelentős hatást gyakorolt a katonák és a flotta állományának gondolkodására. Az Európa felől érkező katonai invázió, a fenyegetettség érzése pedig konstans módon van jelen az orosz geopolitikai gondolkodásban, ennek kialakulásához pedig nagyban hozzájárult az 1812-ben megindult francia támadás.

A 19. század elejének napóleoni háborúi több tekintetben is éreztették hatásukat. Az *Oroszország hadereje és háborúi a kapitalizálódás századában* című fejezet az 1825-ös dekabrista felkeléssel indul, ami elsősorban a belpolitikai folyamatokban játszott szerepe miatt kiemelkedő. Ezt követően Deák bemutatja a

húszas évek nagyobb konfliktusait, a Perzsa és Oszmán Birodalom ellen vívott háborúkat, de tárgyalja a 1830-1831-es görög és lengyel felkelést is. A napóleoni támadás visszaverése és a bécsi rendezés eredményei alapján megállapítja, hogy az évszázad közepére Oroszország eljut hatalma csúcsára. Ebből kiindulva pedig I. Miklós (1825-1855) úgy érezte, hogy végérvényesen rendezheti az Oszmán Birodalom sorsát, s megszerezheti a régóta vágyott tengerszorosokat. A konfliktus kirobantásának eszközéül az szolgálta, hogy az Orosz Birodalom magának nyilvánította a jogot az oszmán fennhatóság alatt élő keresztények feletti védnökség ellátására. A szultán azonban a franciáknak szánta ezt a szerepet, ezért az orosz csapatok 1853 júliusában bevonultak Havasalföldre és Moldvába. A cár lépése belesodorta Oroszországot a század legnagyobb jelentőségű konfliktusába, az 1853-1856 közötti Krími háborúba, aminek a fontosabb eseményeit, csatáit Deák részletesen bemutatja.

A földrajzi közelség ellenére az Orosz Birodalom teljes vereséget szenvedett. A legfontosabb okok elsősorban a haderőszervezés hiányosságaiából fakadtak, amit alaposan körbejár a szerző. Kitér a logisztikai nehézségekre, az utánpótlás szervezés problémáira és az orosz csapatok műszaki elmaradottságára is. A vereség kijózanítóan hatott a még a háború időszakában hivatalba lépő II. Sándor (1855-1881) gondolkodására, aminek következtében jelentős átalakulások zajlottak a hadügyben (is) uralkodása alatt. A katonai reformok megvalósításába az 1861-ben hadügyminiszterré kinevezett Miljutyin tábornok fogott bele. A mindenre kiterjedő program 10 év alatt tervezte véghez vinni a szükséges átalakításokat. Az elképzelések között szerepelt a katonai körzetek megszervezése, a katonai oktatás átalakítása, vagy az új fegyverek bevezetése is. A Szerző is kiemeli, hogy a legfontosabb eleme a miljutyini reformoknak az 1870. január 1-jével bevezetett általános hadkötelezettség, ami szerint minden 21. életévét betöltött férfi köteles katonai szolgálatot ellátni. Az orosz viszonyok közt kevésbé jellemző módon, megfontoltan végigvitt reformok eredményeképpen a haderő fokozatosan ledolgozta elmaradottságát, s felzárkózott egy olyan szintre, amely alapvetően megfelelt a kor viszonyainak.

Bár az ismertetett miljutyini reformok nagyban hozzájárultak az orosz haderő modernizálásához, ennek ellenére a 20. század

egy megrázó katonai vereséggel kezdődött a cári birodalom számára. Deák egy rövid fejezet keretei között mutatja be az 1904-1905-ben zajló orosz-japán háború körülményeit, eseményeit. A háború legnagyobb ütközete Csuzima szigeténél zajlott 1905 májusában, ami teljes orosz vereséggel végződött, megpecsételve az események végső kimenetelét is. A meginduló béketárgyalások az 1905. szeptember 5-én megkötött portsmouth-i megállapodáshoz vezettek, amelynek értelmében Oroszország kivonult Mandzsúriából, lemondott a Szahalin sziget déli részéről és Port Arthurról, Korea pedig Japán befolyás alá került. A háborús vereség, az orosz szempontból megalázó békefeltételek a belpolitikában is éreztették hatásukat, ugyanis a társadalmi elégedetlenség nagymértékben hozzájárult az 1905-ös forradalom kitöréséhez. Külpolitikai tekintetben pedig a legfontosabb következményt az jelentette, hogy a *„vereség megállította az Orosz Birodalom távol-keleti terjeszkedését. Az orosz külpolitika fő iránya ismét a Balkán és Európa lett, ami aztán ütközött a Német Birodalom, valamint Ausztria–Magyarország érdekeivel és céljaival.”* (42. o.).

A következő négy fejezet a 20. század első felére koncentrálna az első világháborútól a második világháború végéig. Röviden bemutatja az első világháború előtti szövetségi rendszerek kialakulását, az Orosz Birodalom hadba lépésének körülményeit, a fontosabb hadműveleti elképzeléseket. A háborús vereséget és ennek következtében a birodalom szétesésének okait alapvetően abban látja Deák, hogy a cári haderő vezetése katonai érelemben konzervatívnak számított, és az *„orosz vezetési törzsek a háború első éveiben a háború előtti korszak katonai elméletét akarták követni, amit nyilvánvalóan meghaladott az új évszázad technológiája.”* (46. o.). Stratégiai szempontból az is fontos megállapítás, hogy a kor Oroszországának gazdasági és társadalmi feltételrendszere miatt semmiképp sem volt alkalmas az offenzív hadviselésre, valószínűleg egy védelmi stratégia több eredménnyel járt volna, még abban az esetben is, ha egy sikeres támadó hadművelet javítja a társadalmi hangulatot vagy a kormányzat támogatottságát.

Az első világháborút követően, a cári Oroszország helyére lépő szovjet rendszernek újabb válságokkal kellett szembenéznie. Deák részletesen tárgyalja a szovjet-lengyel háború és a polgárháború legfontosabb eseményeit, katonai tanulságait. Elsősorban a polgárháborút próbálja szélesebb kontextusban

bemutatni, értelmezni, vagyis a szűkebb katonai vonatkozásokon túl elemezni annak gazdasági-társadalmi, ideológiai sajátosságait, következményeit, ami mindenképp dicséretes vállalkozás, még ha a kötet jellege és a terjedelmi korlátok gátat is szabnak a részletes kifejtésnek.

A két világháború közti időszakban a Szovjetunió nem bonyolódott fegyveres konfliktusba, ez az időszak a Vörös Hadsereg megerősítésének jegyében telt. Ezzel összefüggésben a Szerző részletesen kitér a személyi állomány feltöltésére, az új szerkezeti-területi felépítésre, a technikai fejlesztésekre. Bemutatja az 1920-as években meginduló szovjet hadtudományi kutatás kiemelkedő egyéniségeit, legfontosabb műveit. Kiemeli Vlagyimir K. Triandafilov és Mihail Tuhacsevszkij munkásságát, akik megalapozták a „mély hadművelet” elméletét, amelynek *„lényege abban állt, hogy mivel a jövő háborúját mindent átfogónak és súlyosnak fogták fel, azt csak egymást követően végrehajtott hadműveletekkel lehet sikeresen megvívni.”* (59. o.). Összességében arra jut Deák, hogy a megindult folyamatoknak köszönhetően, viszonylag rövid idő alatt sikerült a kor színvonalának megfelelő, erős hadsereget kialakítani, azonban az 1936-38-as sztálini „tisztogatások” tulajdonképpen lefejezték a tisztikart. (Ennek számai döbbenetesek, hiszen több mint 35 ezer parancsnok tűnt el hirtelen a hadsereg vezetéséből. Hatásai pedig hosszú távon is érezhetőek voltak, mert a háború első éveiben a szovjet hadsereg képtelen volt sikeres hadászati műveleteket végrehajtani.)

Külön pozitívumként szeretnénk kiemelni, hogy Deák részletesen kitér a második világháború egyik fontos előzményének tekinthető, ám sok esetben kissé elhanyagolt hadtörténeti motívumára. A harmincas évek második felében a Távol-Keleten kiújult a Japánnal fennálló konfliktus, aminek csúcspontja a szovjet győzelemmel végződött Halhin-Gol folyónál megvívott csata 1939 szeptemberében. A későbbiek figyelembe véve pedig elsősorban abban állt stratégiai jelentősége, hogy ezek után a Szovjetunió teljes erejével az európai hadszíntérre koncentrálhatott, tehát nem kényszerült kétfrontos háborúra, mivel Japánnal 1945-ig nem folytattak harci cselekményeket egymás ellen.

Kiemelkedő jelentősége miatt a második világháború eseményeit, katonai vonatkozásait a lehetőségekhez mérten megfelelő részletességgel mutatja be Deák. Összefoglalva csak azt

a megállapítását szeretnénk kiemelni, hogy a szovjet katonai stratégia a háború alatt folyamatosan fejlődött, változott, alkalmazkodva az éppen aktuális helyzethez. Míg kezdetben az ország megvédése, a rendszer fenntartása volt a legfontosabb szempont, ez 1943-44-re átalakult, offenzív jellegű lett, s a birodalmi határok kitolása, minél szélesebb szovjet befolyási övezet kialakítása lett a cél. Szigorúan katonapolitikai tekintetben *„Ma azt tudjuk megállapítani, jegyzetünkben hangsúlyozni, hogy a szovjet-orosz katonai stratégia fejlődésének meghatározó időszakát a második világháború jelentette. A háborúban a hadászati műveletek új formáinak, a frontok, frontcsoportok összehangolt hadászati műveleteinek, illetve hadműveleteinek megtervezésére és végrehajtására került sor.”* (74. o.).

A hidegháború időszaka sok szempontból egy sajátos fejezetet képez nem csak a nemzetközi kapcsolatok történetében, de katonai, illetve hadtörténeti tekintetben is. A kötet egyik leghosszabb, közel húsz oldalas fejezetében Deák részletesen körbejárja a korszak legfontosabb katonai, stratégiai jellemzőit. Bemutatja a kétpólusú világrend kialakulását, a szembenálló katonai tömbök haderejének vonatkozó adatait, a felek meghatározó stratégiai célkitűzéseit. Kiemeli a gazdaság és honvédelem felértékelődő kölcsönhatását, vagyis hogy a védelmi kiadások folyamatos növekedése hogyan érintette elsősorban a szovjet gazdaságot. A kötet ezen részében a legnagyobb hangsúly – teljes joggal – a tudományos-technikai fejlődés jelentőségén van, ami alapjaiban változtatta meg a katonai stratégiákat, a jövő háborújára vonatkozó elképzeléseket. *„Eddig a tudományos-technikai fejlődés nem eredményezett olyan éles és radikális változásokat a háború jellegében, különösen a katonai stratégiában, mint a 20. század második felében. [...] Grandiózus tudományos áttörések zajlottak le a nukleáris fizikában, az optikában, a kemény testek fizikájában, s radiofizikában, a gázdinamikában, a hőtanban, a kozmikus, a lézer- és elektrotechnikában, a kémiában, a matematikában, a kibertechnikában és más tudományterületeken.”* (79. o.) Az élet minden területére kiterjedő fejlődés a hadügyek tekintetében elsősorban a nukleáris fegyverek és a hordozórakéták megjelenésében és elterjedésében kulminálódott. Deák részletesen kitér azokra a legfontosabb állomásokra, szakaszokra, amelyek az atomfegyverek negyvenes évek végi megjelenésétől a klasszikus fegyverek modernizálásán át, a világűr hadszíntérré nyilvánításáig terjedtek. Részletekbe

menően foglalkozik a jövő háborújáról kialakult nézetek folyamatos változásáról és ezek katonai stratégiára gyakorolt hatásairól. A minden szempontból alapos elemzést röviden összefoglalva arra a konklúzióra juthatunk, hogy a háborúról való gondolkodásban alapvető változások következtek be a hidegháború évtizedei alatt. A fegyveres konfliktusok mind térben, mind időben, mind a fegyverek csapásmérő képességének tekintetében másik dimenzióba kerültek. Illetve csak kerültek volna, mert hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a nukleáris korban egy háború az egész emberiség fennmaradását veszélyeztetné. A két szuperhatalom fegyveres összecsapásai „szerencsére” az ún. proxy háborúk formájában zajlottak Koreától Afganisztánig, haderejük azonban közvetlenül nem került egymással szembe. Bármennyire is különböztek a bipoláris világrend katonai sajátosságai a korábbi időszakok háborúitól, a szovjet hadügy fundamentumai alapvetően nem változtak. A Szerző megállapítása szerint: *„A hidegháború szovjet hadserege a Szovjetunió hivatalos politikai célkitűzéseit szolgálta. Ennek lényege abban állt, hogy a Szovjetunió – szemben állva a Nyugat politikai törekvéseivel – kiterjessze befolyását, gazdasági érdekszféráját, amennyiben lehetséges, hatalmát a birodalom közeli és a világ távoli térségére.”* (95. o.).

A kötet arányaiban leghosszabb része a közel ötven oldalt átölelő utolsó két fejezet, amely a Szovjetunió felbomlását követő időszak sajátosságait és napjaink orosz haderejét, katonai stratégiáját elemzi. Deák bemutatja, hogy a hidegháború végével hogyan változtak meg a nemzetközi kapcsolatok alapvető tendenciái, milyen nehéz helyzetbe került az újjászülető Oroszország. Minden területen a visszaesés volt a legfontosabb jellemző, különösen igaz ez katonai és geostratégiai tekintetben. *„Az 1990-es években Oroszország nemcsak hogy nem tudott globális katonai stratégiában gondolkodni – ami valamelyest hasonlított volna az 1950-es évektől az 1980-as évekig létezett stratégiára –, hanem egyszerűen nem volt képes stratégiai viszonylatokban szemben állni az Egyesült Államokkal, illetve más hatalmakkal sem.”* (98. o.).

Vizsgálja a megváltozott geopolitikai környezetet, valamint az ebből fakadó kihívásokat, amelyek alapvetően determinálták az 1993-tól megjelenő külpolitikai és nemzeti biztonsági doktrínákat, stratégiákat. Nagyon fontos megállapítás, hogy orosz szempontból a legjelentősebb kihívást az jelentette, hogy

felborult a korábbi stratégiai egyensúly, vagyis míg a Moszkva által a Varsói Szerződésen keresztül ellenőrzött stratégiai terület drasztikusan leszűkült, addig a korábbi ellenség, a NATO nemcsak hogy nem oszlott fel, hanem jelentősen kiterjesztette befolyási övezetét, s folyamatosan közelebb kerül Oroszország nyugati határaihoz, ami napjainkban is az egyik legfontosabb konfliktusforrás Moszkva és a Nyugat között.

A meghatározó biztonságpolitikai, stratégiai kihívások szemléltetése mellett alaposan elemzi az orosz hadsereget érintő legfontosabb változásokat. A személyi állomány összetételével kapcsolatos átalakulások, a vezetési rendszer újjászervezése és a haditechnikai reformok is hangsúlyos részt képeznek a fejezetben.

Deák alapvetően két dimenzióban vizsgálja az orosz nemzeti biztonsági és katonai doktrínákat. A tágabb nézőpontot a világpolitikában és a globális erőviszonyokban bekövetkező változások és ezek Oroszországra gyakorolt hatása jelentik. Ebből következően pedig bemutatja, hogy a biztonságpolitikai környezet átalakulása milyen befolyással bír az orosz védelmi képességekre, a haderőben végrehajtott változásokra.

Az elemző rész utolsó fejezete az *Oroszország fegyveres erői napjainkban – kitekintés a jövőbe* címet viseli. A hangsúly a hadviselés formáiban bekövetkező alapvető változásokon van, amelyek meghatározzák az új évezred konfliktusait. *„A fegyveres küzdelemben a katonai műveletek súlypontja a tradicionális hadszínterekről, a szárazföldről és a tengerekről áthelyeződik a légtérbe, a kozmikus, illetve az információs szférába. Lényegében a háború már napjainkban áthelyeződött a háromdimenziós közegből a négydimenziósba.”* (128. o.) Összefoglalja azokat a legfontosabb tényezőket, amelyek alapvetően változtatták meg a hadviselést, és megjelennek olyan új fogalmak mint a hibrid háború, információs vagy nem lineáris hadviselés. Orosz szempontból vizsgálja, hogy ezek hogyan változtatják meg a haderő szervezését és az alapvető elképzeléseket a jövő háborúját illetően. Részletesen bemutatja, elemzi a napjaink biztonságpolitikai szakirodalmában sokat hivatkozott, Geraszimov-doktrína néven ismertté vált dokumentumot, amely az orosz vezérkari főnök nézeteit tartalmazza a modern hadviselésről. A 2013 februárjában *Oroszország katonai biztonsága a 21. században* címmel egy konferencián elhangzott beszéd az orosz

katonai stratégiáról és a haderőfejlesztésről is értékes információkat tartalmaz, Deák pedig ezt szem előtt tartva ismerteti a jövő konfliktusainak lehetséges sajátosságait. A 130. oldalon Geraszimov tábornok elképzelései alapján egy nagyon hasznos táblázatban szemlélteti a tradicionális és az új műveleti formák közötti legfontosabb különbségeket, ami a katonai szakkifejezésekben esetleg kevésbé járatos olvasók számára is segíti az eligazodást.

Deák János könyve minden szempontból dicséretes vállalkozás. Ahogy korábban utaltunk rá, nem könnyű feladat az elmúlt három évszázad orosz hadtörténetét, katonai stratégiáját a kötet által megadott keretek között összefoglalni, de végeredményben Deáknak sikerült megtalálni a megfelelő egyensúlyokat. A tág korszakhatárok mellett azt is szükséges kiemelni, hogy a földrajzi tér tekintetében sem volt egyszerű dolga a Szerzőnek, ugyanis hatalmas, két kontinensre kiterjedő területű országról van szó, amely a Csendes-óceántól Európáig bír stratégiai érdekkeltséggel, vagyis óriási a „geopolitikai vonzáskörzete.”

Oroszország történelméről, jelenkori helyzetéről mind magyar, mind idegen nyelven alapvetően bőséges irodalom áll rendelkezésre. A hazai ruszisztikai szakirodalomban az orosz hadtörténet, katonapolitika, stratégia azonban valamelyest háttérbe szorult, amit jelen kötet sikeresen próbál pótolni.² A könyv előszavában és bevezetőjében többször is megjelenik ugyan, hogy elsősorban egyetemi jegyzetről van szó, azonban azt gondoljuk, hogy szerencsés döntés volt a szélesebb közönség számára is elérhetővé tenni.

Végezetül még egy aspektusra szeretnénk felhívni a figyelmet. Bár a közelmúlt eseményeit, az ukrán válság vagy a szíriai orosz beavatkozás körülményeit részletesen nem tárgyalja

² 2004-ben a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem gondozásában megjelent egy tanulmánykötet, amely orosz szerzők írásait tartalmazza. A kötet a Szovjetunió hidegháborús katonai stratégiáját, fegyveres erejének sajátosságait és az 1990-es évek Oroszországának olyan fontosabb katonai konfliktusait (helyi háborúit) tárgyalja, mint a csecsen háború vagy a tádzsikisztáni polgárháború, fordítását pedig Nagy László mellett az ismertett könyv szerzője jegyzi. *Fejezetek Oroszország katonai stratégiájának történetéből. Tanulmánykötet.* [Szerk.: V. A. Zolotarjov] (Ford.: Deák János – Nagy László) ZMNE, Budapest. 2004. 232.

LENGYEL GÁBOR

a Szerző, azonban mind szélesebb történeti kontextusban, mind napjaink világpolitikai tendenciáinak tekintetében sok olyan tényezőre hívja fel a figyelmet, ami nagyban segíti az eligazodást és a tisztánlátást a jelenkori orosz stratégiai érdekek megértésével kapcsolatosan.

Deák János: *Az Orosz Birodalom katonai stratégiái, háborúi és hadereje a 18. századtól napjainkig*. Nemzeti Közsolgálati Egyetem, Budapest, 2015. 304 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

MAKAI JÁNOS

KÉT BIRODALOM SZOMSZÉDSÁGÁBAN

Nagy bátorság és óriási mennyiségű ismeretanyag szükséges ahhoz, hogy valaki a címben megjelölt téma feldolgozására vállalkozzon. Font Márta nemcsak kellő bátorsággal, hanem több évtizedes kutatási eredményekkel is rendelkezik. Ezek birtokában készítette el akadémiai disszertációját, amelynek némileg módosított változatát a Balassi Kiadó jelentette meg.

A kötet előszóból, bevezetésből, négy hosszabb és egy rövidebb fejezetből, valamint mellékletekből áll. Az előszóban a szerző néhány vitatott fogalommal foglalkozik. Úgy véli, ha az állam fogalmán egy intézményrendszer működését értjük, akkor az általa elemzett területen és időben aligha beszélhetünk róla; ha viszont a régió keresztény uralkodói által létrehozott új hatalmi központok létezését az állammal azonosítjuk, akkor államról kell beszélnünk. A fogalomhasználat kettősségét elkerülendő, a szerző jelzi, hogy inkább az uralmi központ, hatalmi központ, uralmi zóna meghatározásokat alkalmazza, majd néhány oldallal később, a bevezetésben a politikai központ és a politikai egység kifejezéseket is felveti, ráadásul a fentieket a kötetben több variációban (pl. hatalmi centrum, uralmi körzet) használja. Véleményünk szerint Font Márta a kelleténél több figyelmet szentelt ennek a terminológiai problémának, miközben az ezáltal elért eredmény megkérdőjelezhető. Egyrészt nem tudta teljes mértékben mellőzni az állam fogalmát. Másrészt a közép- és kelet-európai dinasztiák által uralt zónák szervezetségi szintjét a kezdetleges állam fogalma jobban érzékelteti, mint az általa javasolt jelzős szerkezetek némelyike. Az uralmi központ pl. azért nem tűnik alkalmasnak a helyettesítésre, mert egy adott területnek csak a centrumát fedi le. Harmadrészt az állam fogalmának megkerülésére alkalmazott kifejezések sokfélesége megnehezíti a szerző mondanivalójának követését.

Elgondolkodtató a Köztes-Európa fogalmának használata is. Font Márta több érveléssel is alátámasztja azt: Bizánc és a Német-római Császárság részéről a közöttük elhelyezkedő térségbe térítési kísérletek indultak; a 10-12. században a négy vizsgált központot egységesen a keresztény világ részének tekintették;

még nem jött létre az a különbség, amely a 13. században markánsan megkülönböztette Európa középső és keleti részeit egymástól. A fogalom használatát azonban a fentiek ellenére sem érezzük teljesen indokoltnak. A kötet egésze azt bizonyítja, hogy a régió országait általában csak az egyik nagyhatalomtól származó hatások, törekvések érintették domináns módon. Megkockáztatjuk, hogy ebből a szempontból legfeljebb a Köztes-Magyarország kifejezés helytálló, mivel a kettős „vonzás” elsősorban itt mutatható ki. A szerző megállapítása szerint a Köztes-Európa-fogalmat a kora középkorra eddig nemigen alkalmazták. Ehhez csak annyit tennénk hozzá, hogy pl. Szűcs Jenő gyakran idézett tanulmányában (Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető, Bp., 1983) a kifejezés nem is szerepel. A köztes régió ugyan olvasható benne, de a középkori cseh, lengyel és magyar területek kapcsán Szűcs Jenő a Közép-Kelet-Európa-fogalmat használta, vagyis azt a keleti szláv területekre nem terjesztette ki. Ugyanakkor elismerte, hogy az 1200 körüli évekig létezett egy ideiglenes és bizonytalan regionális képlet. Ez viszont a Font Márta által vizsgált régió berendezkedésének felel meg.

A keresztény nagyhatalmak vonzásában című kötet az összehasonlító módszer alapján készült. A szerző kiindulópontként elfogadta a német Christian Lübke szempontrendszerét, de annál differenciáltabb megközelítést alkalmazott. A cseh Přemyslek, a lengyel Piastok, a normann eredetű Rurikok és a magyar Árpádok által uralt területeket a következő szempontok alapján vizsgálta: a belső és a közvetlen szomszédságból származó források; a kereszténység felvétele és az egyházszervezés; a fejedelmi (királyi) hatalom megszervezése; a gazdaság és társadalom. Ezek a szempontok egyben kijelölték a könyv fő fejezeteit is.

Az első fejezet a források bemutatását és elemzését tartalmazza. Felsorakoznak benne azok a történetírók, akiknek művei elengedhetetlenek Közép-és Kelet-Európa 10-12. századi históriájának tanulmányozásához. Közülük elsősorban a cseh Cosmast, a Lengyelországba került Anonymus Gallust, a lengyel Vincent Kadlubeket, a magyar Anonymust, Kézai Simont, Ákos mestert és a kijevei Nesztort érdemes megemlíteni. Ebben a részben Font Márta szónak tette a magyar történettudomány adósságát: az egész középkori krónikairodalmat, illetve a kutatás

jelenlegi állását tükröző összefoglaló nem született, bár résztanulmány rengeteg keletkezett. Ennek és az idegen nyelvű összefoglaló hiányának a következménye, hogy a középkori krónikaírásról készült nagy, európai kitekintésű összefoglaló (Kersken, N. *Geschichtsschreibung in Europa der „nationes“*. Münster, 1995) krónikacsaldjainkról, illetve periodizálási eredményeinkről mit sem tud. A történeti forrásokat taglaló részben a szerző ábrák segítségével próbálta megkönnyíteni a tájékozódást. A cseh krónikákat bemutató ábra jól áttekinthető, s alapvetően ez jellemzi a lengyel forrásokat felvonultató két ábrát is. A 11–14. századi magyar történetírás szemléltetése felvillantja a vitás kérdéseket. Györffy György koncepciója könnyen követhető, míg a Hóman Bálint 1938-as elképzeléseit mutató ábra nehezen áttekinthető. Elismerésre méltó, ahogyan a magyar forrásokkal kapcsolatban Font Márta a saját álláspontját is összegzi. A Kijevi Rusz történetírását reprezentáló, könnyen értelmezhető ábra D. Sz. Lihacsov nézeteit tükrözi. Mellette a *Poveszty vremennih let* (Elmúlt idők elbeszélése – a Kijevi Rusz történelmének egyik legfontosabb kútfője) szerkezetének és forrásainak vázlata található, ami ugyancsak a szerző munkája. Szakmai szempontból korrekt, azonban a nyílak irányán érdemes lenne módosítani, mert így a sorrendiség nem egyértelmű.

Az első fejezet a belső források mellett a hagiográfia, a bölcséleti irodalom, a törvények és a hivatali írásbeliség által szolgáltatott információkat is számba veszi. Itt csak a jogalkotással kapcsolatos összehasonlítás eredményeire térnek ki. A források felmérése után Font Márta arra a következtetésre jutott, hogy a közép- és kelet-európai országok korai törvényhozásának eredményei egyedül Magyarországon és a Kijevi Ruszban maradtak ránk összevethető szinten. Az összehasonlítás után az alábbi eltéréseket állapította meg: Magyarországon a legelső törvények esetében alapvetően nyugati hatást állapíthatunk meg, míg a Kijevi Ruszban ez a kérdés összetettebb. Az usztavok (Szent Vlagyimir és Bölcs Jaroszlav által az egyház számára kiadott privilégiumok, adománylevelek) bizánci hatásra keletkeztek, a Rövid Pravdában (Bölcs Jaroszlav és fiai jogi kódexében) rögzített szokásjog viszont skandináv és keleti szláv eredetű. Magyarországon a királyi tisztségviselőkhöz került a helyi igazságszolgáltatás, míg a Kijevi Ruszban a nagyfejedelem, illetve a fejedelmek kezében maradt. A Kijevi

Ruszban az egyházzal kapcsolatos rendelkezések formailag és a bíróságok szintjén is teljesen kettéváltak, Magyarországon viszont nem. A büntetéseket tekintve a magyar törvényhozás az elkövető társadalmi, illetve vagyoni helyzete szerint differenciált, a kijevi pedig az okozott kár nagysága szerint. (Ez a helyzet a Kijevi Rusz 12. századi jogalkotásában megváltozott, mivel itt is megjelentek a társadalmi differenciálódást jelző passzusok.) A hasonlóságok abból következnek, hogy a korai törvények létrejöttére a magánkonfliktusok visszaszorításának szándéka gyakorolt hatást. Mindkét helyen büntették a lopást és felléptek a pogány szokások ellen. Kiemelt helyre kerültek az élet elleni cselekmények, valamint a testi sérülést okozó perpatvarok. A vérdíjat mindkét helyen igen magas összegben állapították meg, de ez volt a jellemző az egyéb büntetésekre is. A szerző hangsúlyozza, hogy a számos hasonló vonás a hasonló körülmények következménye volt. Az írásbeliség kezdeti szintje és a nyelvi különbségek miatt kizárta a magyar és a kijevi törvényalkotás egymásra gyakorolt hatását.

A második fejezet a kereszténység felvételével és az egyházszervezéssel foglalkozik. Ebben Font Márta a pogányságból a kereszténységbe való átmenetet a 9. század végétől a 11–12. század fordulójáig tartó időszakra tette, magát a folyamatot pedig kilenc pontra bontva követte nyomon. A fejezet végén található összegzés frappáns módon emeli ki a térség keresztény egyházainak megszervezésével kapcsolatos legfontosabb információkat, valamint hozza a hasonló és eltérő vonásokat is. A szerző kiemeli, hogy a négy egyház közül egyedül a cseh nem lett önálló. A lengyel és a magyar egyház az érsekség létrehozásával függetlenedett a birodalmi egyháztól, a kijevi pedig önálló egyháztartománnyá vált, metropolitával az élén. A Kijevi Ruszban és Lengyelországban a főpapok anyagilag jelentős mértékben függtek az uralkodótól, míg Csehországban és Magyarországon az egyház saját vagyonnal is rendelkezett. A cseh-morva területen két püspökség szerveződött, Lengyelországban hét püspökség és egy érsekség, Magyarországon tíz püspökség és két érsekség, a Kijevi Ruszban pedig tizennégy egyházmegye jött létre. A monostoralapítások tekintetében a Kijevi Rusz teljesen eltért a többi területtől. Egyrészt azért, mert csak bazilita szerzetesei voltak, másrészt az ismert alapítások kivétel nélkül a fejedelmekhez kötődtek,

többszörre a nagyfejedelmekhez. A másik három területen minden monasztikus rend és a lovagrendek némelyike is megjelent. Világi előkelők szintén bekapcsolódtak az alapításba, főleg a 12. században. A monostorok számát csak hozzávetőlegesen lehet megadni. Az egyházi középréteget a kanonokok alkották. Ez a réteg Magyarországon valószínűleg már a 11. század végén létezett, míg a cseh és a lengyel területeken a 12. század közepére–második felére alakult ki. A Kijevi Rusz káptalanra emlékeztető testületei nyugati szomszédainak hatására jöhettek létre. Magyarországon a 11. század végére a teljes egyházi hierarchia kiépült, a Kijevi Ruszban viszont nincsenek alsópapságra utaló nyomok, s ennek a rétegnek a létezése a cseh és lengyel területeken is kérdéses.

A harmadik fejezet az államszervezést tárgyalja, bár a szerző igyekezett elkerülni a fogalom használatát, s helyette egy bonyolultabb címet választott. A hatalom koncentrációjával foglalkozó rész megfelel a komparatív módszer követelményeinek, mégis hiányérzetet kelthet az olvasóban. A Přemyslek és Piastok vetélytársait megemlíttette Font Márta, de az Árpádok ellenfeleiről csak annyit tudunk meg, hogy ismerjük őket. A Kijevi Rusz esetében Aszkold és Dir felbukkan ugyan a szövegben, de a szerepük homályban marad. A győztes dinasztiák ellenfeleit tehát érdemes lett volna részletesebben bemutatni. A hatalomszervező tényezők közül a szerző a „katonai szervezést” emelte ki. Véleménye szerint az Árpádok hadszervezete a kazároktól való függetlenedés során jött létre, s az önálló politikai tényezővé vált törzsszövetség kényszer hatására (besenyő támadás, bolgár–bizánci–magyar háború) hagyta el korábbi lakóhelyét, és költözött a Kárpát-medencébe. A Přemyslidák és a Piastok törzsi szerveződésének a keleti frank birodalommal, majd a Német-római Császársággal kellett szembenéznie, míg a kijevi központ fejedelmei a kazárokkal és a besenyőkkel vívott küzdelemben erősítették meg hatalmukat. Font Márta a magyarok által vezetett és a keleti szláv–varég törzsszövetség közötti párhuzamként említette a zsákmányszerző hadjáratok sorát, a nyugati szláv törzsszövetségek katonai erejét pedig nem tartotta a magyarhoz, ill. a kijevihez mérhetőnek.

Az uralom elismertetésének formái közül a szerző a koronázásnak szentelte a legnagyobb figyelmet. A dinasztiák helyzetét a királlyá koronázás tekintetében teljesen különbözőnek

találta: a Piastokat a Német-római Birodalom császárai nem tartották egyenrangú félnek olyan értelemben, hogy a koronázással járó szakralitásnak is birtokába jussanak. Így a lengyel fejedelmek 11. században mindkét alkalommal saját maguk szervezték meg koronázási ceremóniájukat. A Piastoknak a birodalomtól való függetlenedésének jele ugyanakkor, hogy a gnieznói érsekség nem tartozott a birodalmi egyházszervezetbe. Nem mondható el ugyanez a Přemyslekről. A 11. században ugyan egy Přemysl fejedelem fejére korona került császári elismerésként, de a prágai püspök a mainzi érsek suffraganeusai közé tartozott. Magyarországon az egyház önállóságát két érsekség szervezése is kiemelte. Az 1000. évi, a császár és a pápa által egyaránt elismert koronázást követően a királykoronázás folyamatos volt, csak nem mindegyik rendelkezett azonos legitimációval. Az Árpád-házi uralkodók éltek a másik keresztény birodalom szomszédságából fakadó előnyös helyzettel, és a német-római császári elismerés hiányakor ezt a másik császártól szerezték meg. Kálmán királlyá koronázásával a kérdés nyugvópontra jutott. A Kijevi Rusz esetében a koronázás hiányát a szerző azzal magyarázta, hogy nem is merült fel rá igény. Álláspontja szerint a koronázás elmaradása nem jelentette azt, hogy a dinasztia uralomra jutott tagja ne fejezte volna ki hatalomra jutását megfelelő eszközökkel, mivel a kijevi nagyfejedelmek esetében a trónra ültetés gyakorlatát lehet kimutatni, s ehhez hasonló figyelhető meg a cseh és a lengyel fejedelmeknél is a koronázás hánya esetén.

A hatalom öröklésével, illetve megosztásával kapcsolatban Font Márta az alábbiakat állapította meg: a négy vizsgált központ közül háromban fordult elő a hatalomátadás rendjének szabályozása, mindegyik alkalommal a senioratus rendje szerint. A trónöröklés kérdésében Magyarországon – ha volt utód – következetesen a primogenitúra érvényesítésére törekedtek. A hatalommegosztásnak a szintén hagyományokra visszatekintő területi megosztással való összekapcsolása három területen magában hordta egy későbbi széttagolódás lehetőségét. A magyarországi helyzet ettől is eltért. A ducatus hatalommegosztása nem a leszármazottak számára akart alárendelt, de mégiscsak önálló területi hatalmat biztosítani, hanem az azonos generációhoz tartozók közötti politikai alku eredménye, kényszer szülte megoldás volt. Az egyes országok

irányítását vizsgálva a szerző lényeges eltéréseket talált. Véleménye szerint a kormányzati rendszer különbségei végső soron a vármegyeszervezésben foghatók meg. Magyarországon a királyi vármegye létrejötte biztosította azt, hogy a katonai és adminisztratív irányítás, illetve az igazságszolgáltatás intézményesült, azaz végső soron a király ellenőrzése alatt maradt. Lengyelországban és a Kijevi Ruszban a törzsi keretek „túléltek” az államszervezés időszakát, rájuk épült a területi adminisztráció, sőt a dinasztia belüli hatalommegosztási gyakorlat révén megerősödtek. A Přemyslek uralma alá tartozó terület sorsa a két utóbbihoz hasonlóan alakult, csak itt a méretek kisebbek voltak, ráadásul az egész cseh fejedelemség egy nagyobb politikai rendszerbe tagozódott be. A régió országainak irányítását a könyvben ábrák is megjelenítik. Ezek közül a cseh, lengyel és magyar helyzetet bemutató két-két vázlat könnyen áttekinthető. A Kijevi Rusznak csak egy ábra jutott, amelyet nyilván az indokolt, hogy a 11–12. századi irányítás között nem volt lényeges eltérés. Ez utóbbi azonban bonyolultabb, mint az előzőek. Különösen a vecse (gyűlés) irányából induló nyilak nehezítik meg a tájékozódást.

A negyedik fejezet témája a térség gazdasága és társadalmá. Ezen belül az első részegység a demográfiai viszonyokat elemzi. A rendelkezésére álló adatok számbavétele után Font Márta arra a következtetésre jutott, hogy Közép- és Kelet-Európa népességének létszámadatai nagyon bizonytalanok, s a becslésekre való hagyatkozás miatt a konkrét számokban nagy eltérés tapasztalható. Azt azonban egyértelműen leszögezte, hogy etnikai összetételét tekintve a régió leginkább heterogén része a Magyar Királyság és a Kijevi Rusz volt. Az uralkodói bevételek forrásaként a szerző a zsákmányt, az adót, a kereskedelemből és az igazságszolgáltatásból származó jövedelmeket nevezte meg. Úgy vélte, hogy a 10. században a magyar és kijevi „kalandozások” egyik célja a zsákmányszerzés volt, azaz mindazon javak megszerzése, amelyeket az adott gazdaság nem volt képes előállítani. Meglepő módon ebben a fejezetben a csehek és lengyelek által a szomszédos nyugati területek ellen indított katonai akciókat is a zsákmányszerző hadjáratok közé sorolta, holott az előző fejezetben e tekintetben alapvetően csak a magyarok által vezetett törzsszövetség és a keleti szláv–varég törzsszövetség között vont párhuzamot. Az államszervezés után

a szerző szerint változott a helyzet: Magyarországon és a Kijevi Ruszban az adók megmaradtak, de a zsákmány helyébe a kereskedelemből és az igazságszolgáltatásból befolyó jövedelem lépett; a cseh és lengyel fejedelmek bevételeiről viszont nem lehet megbízható képet festeni.

A fejezet utolsó része a megfelelő cseh és lengyel adatok hiányában elsősorban Magyarország és a Kijevi Rusz társadalmának összevetését nyújtja. Font Márta elemzéséből az alábbiakat emeljük ki: a 11. századi Magyarországon a lopás büntetése a társadalom átalakulásának kísérőjelensége volt. A lopás – és a vele együtt jelentkező kóborlás – megfékezése jelzi, hogy a 11–12. század fordulójára a korábban zömében közsabadok alkotta társadalom jelentős részben a kötött szabadság állapotába került. A fenti státusz elterjedése a Kijevi Rusz területén egy évszázaddal később következett be, és a 13. században is folytatódott. Arra is vannak bizonyítékok mindkét országból, hogy a szolgák felszabadítása szintén elvezethetett a kötött szabadság állapotához. Az uralkodókat körülvevő elit egy része a törzsi-nemzetségi vezetőktől származott. Emellett a fejedelmek, illetve királyok környezetében lévő előkelők közé jövevények is bekerültek, akiket a szolgálat kötött össze. A kíséret olyan közeggé vált, amelynek segítségével az uralkodók érvényesíteni tudták akaratukat. A régióban a kíséretviszony átalakult, s a fegyveres kíséretből tanácsadó testület lett. A folyamat nem azonos ütemben zajlott. Magyarországon a kíséret már Szent István korában tanács formáját öltötte, vagyis a többi hatalmi központtal összevetve szűkebbre zárta a vezető elit körét. Az összehasonlítás kedvéért másképp fogalmazva: a tanács a szűkebb kísérettel lehetett azonos, azaz már ekkor elvált egymástól a kisebb és a nagyobb kíséret. A nagyobb létszámú kíséret összehívására a 11. században még történt egy-egy kísérlet. A felső rétegek helyzetét tekintve a Kijevi Rusz társadalma a magyarnál archaikusabb, sőt az egész térségben a legarchaikusabb volt. Elsősorban azért, mert a fejedelmek környezetében kialakuló elit kisebb és nagyobb kíséretre való szétválásának folyamata a 12. század folyamán zajlott. Emellett itt létezett legtovább a szabadok olyan testülete, amely a fejedelmi hatalommal szemben is érvényesíteni tudta akaratát. Az utóbbi testület jellegzetességeit a szerző egy külön részben ismerteti. Ez teljesen indokolt, hiszen a vecse meglehetősen sajátos intézmény

volt. A negyedik fejezet értékeléséhez még annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a bonyolult társadalmi képletek megértését viszonylag könnyen áttekinthető ábrák segítik.

Az ötödik fejezet a szerző következtetéseit tartalmazza. Ezek jórészt megtalálhatók a korábbi fejezeteken belül, sokat közülük ismertettünk is. Itt csak egy olyan gondolatsorra térnénk ki, amely végső következtetésnek is felfogható. Font Márta szerint összességében az állapítható meg, a 10–12. században Európa általa vizsgált része csak földrajzi értelemben volt régióknak tekinthető, illetve annyiban, hogy a két keresztény nagyhatalom közötti „ékben” helyezkedett el. Az egyes központok közös vonása, hogy a keresztény misszió útvonalainak kereszteződéseinél vagy azok közelében feküdtek. Később nyugaton a bizánci hatások szorultak vissza, illetve a keleti részen a latint liturgikus nyelvként használó központokkal változott meg a kapcsolat. Ez korszakunk határán, a 12. század vége felé következett be. Ekkorra „vált szét” Köztes-Európa Kelet-Közép, illetve Kelet-Európára. Kelet-Közép-Európa három központja között a 13. századtól a hasonlóságok kezdtek dominálni.

A szerző már a bevezetésben felvetett egy olyan problémát, amely a kötet olvasása közben végig aktuális maradt. Véleménye szerint általános jelenséggé vált, hogy a kutatás eredményeit „el kell adni”, ez pedig óhatatlanul a közérthetőség javára enged a szakmai követelményekből; s fontos kérdés, hogy mennyi engedményt tehet a kutató a népszerűsítés felé vezető úton a szigorú szakmaiság kritériumaiból. A magunk részéről úgy látjuk, hogy egy akadémiai értekezés esetében nyilván nem szempont a közérthetőség, annak könyv formájában való közzététele viszont engedményeket követel, vagyis A keresztény nagyhatalmak vonzásában című kötet rendkívül száraz szövegét érdemes lett volna legalább egy fokkal olvasmányosabbá tenni. Vitatható szerkesztési elvvel viszont mindössze egy alkalommal találkoztunk: a II. fejezet végének koronázással kapcsolatos sorai csaknem szó szerint ismétlődnek a III. fejezet 2.1. pontjában. Stilisztikai problémának tartjuk a névhasználat kérdését. A Rusz kifejezés alkalmazása csak az utóbbi időben honosodott meg a magyar nyelvű történeti irodalomban, s ez döntő módon Font Márta érdeme. Azonban névelővel való használatát (pl. „a Rusz görög származású püspökei”, 25. o.) ugyanúgy nem látjuk indokoltnak, mint pl. a Germania vagy Itália szavak esetében.

Problematikusnak tűnik Vitéz Boleszlav (992–1025) lengyel fejedelem, illetve király nevének formája is. Több variáció elképzelhető, de a Font Márta által leginkább használt Bolesław Chrobry alakot a magyar szövegkörnyezetben túlságosan idegennek tartjuk. Ráadásul ez esetben a kötetben a névhasználatot egységesíteni kellene, s pl. a Bölcs Jaroszlav helyett a Jaroszlav Mudrij alakot kellene szerepeltetni. Néhány helyen pontatlanság figyelhető meg, bár ezek az apró hibák valószínűleg csak a szakmabelieknek tűnnek föl. Ahol Bolesław lengyel fejedelem és II. Ottó jó viszonyáról olvasunk (161. o.), a valóságban III. Ottó német-római császárról van szó. Szent Vlagyimir kijevi nagyfejedelemségének kezdő évét a szerző kétféleképpen képzei el, legalábbis a 69. és 95. oldalak adatai ellentmondanak egymásnak. Szent Vencellel kapcsolatban három helyen (42., 87. és 137. o.) három évszám-variáció található. Ez részben a forrásokra vezethető vissza, részben a pontosabb fogalmazás hiányára. Ettől eltérő gond Szent Ludmilla személyének azonosítása, mivel hol Vencel nagyanyjaként, hol anyjaként szerepel (42., illetve 87. o.). Nagyobb pontatlanság egyedül a negyedik fejezet 280. hivatkozásánál figyelhető meg. A Kijevi Rusz előkelőit bemutató részben a szerző a kisebb kísérettel kapcsolatban azt írta, hogy Andrej Bogoljubszkij megölésekor (a novgorodi krónika szövege szerint) csak egy fiatal koscsej volt a közelében. A hivatkozás azonban nem az Első novgorodi évkönyvre, hanem az Ipatyjev (Ipatyij)-évkönyvre vonatkozik. Az utóbbi szintén foglalkozik a gyilkossággal, bár nem a feltüntetett helyen, és koscsej helyett milosztnyikot említ. Megtisztelő, hogy ugyanebben a hivatkozásban Font Márta e sorok írójának egy tanulmányát is megemlíttette, azonban nem a jelzett, hanem egy másik publikációban (Egy 12. századi fejedelemgyilkosság anatómiája. Világtörténet, 1992. tavasz-nyár, 44–54.) elemeztük a kérdést.

Mindent összevetve megállapítható, hogy A keresztény nagyhatalmak vonzásában című kötet a magyarországi medievisztika kiemelkedő produktuma. Korábbi publikációi alapján úgy tűnik, Font Márta tudatosan készült ennek a munkának a megírására, hiszen a Magyar Királyság és a Kijevi Rusz történetéről számos tanulmányt, illetve könyvet jelentetett meg, s ezek közül többet is a komparatív módszer felhasználásával készített. Nyilván még így is nagy kihívást

jelentett Cseh- és Lengyelország históriájának vizsgálata, majd a négy terület jellegzetességeinek összehasonlítása. A végeredményt, a kötetet elolvasva nyilvánvalóvá válik, hogy szerzője jól ismeri és imponáló magabiztossággal kezeli a szakirodalmat. Megállapításait azonban döntő mértékben a forrásokra alapozza, s nem hagyja magát befolyásolni mégoly tetszetős elméletek által sem. Arra törekszik, hogy pontos fogalmakat használjon. Értékelései, következtetései visszafogottak és megalapozottak, s csak ritka esetben bocsátkozik feltételezésekbe. Könyvét a logikai szabályait tükröző szerkesztés jellemzi. A kötet végéhez csatolt színes térképeivel pedig nemcsak a térbeli tájékozódást segíti, hanem újabb információkkal is szolgál, és egy kissé oldja a szöveges részt jellemző szigorú szakmaiságot.

Végezetül egy javaslattal élénk. Mint ismeretes, a térség középkori történetének magyar nyelvű szakirodalma meglehetősen egyenetlen. Természetesen Magyarország, illetve örvendetes módon a keleti szláv államok helyzete viszonylag jól feldolgozott téma. Még Lengyelország históriájához is akad – ha nem is minden szempontból megfelelő színvonalú – anyag. Azonban a középkori Csehországgal a magyar történettudomány eddig mostohán bánt. Nagy szükség lenne olyan kötetre, amely korszerű módon és legalább tudományos-ismeretterjesztő szinten mutatja be a csehek történetét a 16. századig. Ennek megírására Font Márta tűnik a legalkalmasabb medievistának.

Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Balassi, Budapest, 2005. 326 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Aetas*, 2008/1. 192–198.

SZÉKELY GÁBOR

LENIN, A TEORETIKUS

Úgy tűnik, hogy Leninről ma sem lehet elfogulatlanul írni vagy szólni, sőt nem lehet ekként fogadni a róla született könyveket sem. Ez utóbbit példázza Krausz Tamás könyvének fogadtatása. Egyrészt zsúfolásig megtelt a Kossuth Klub nagyterme, ahol a közönség érdeklődéssel és rokonszenvvel fogadta a könyvbemutatót. A fő vonzerő érzékelhetően Lenin neve volt, amihez természetesen hozzájárult a szerző szinte mindig vitákat provokáló munkáinak híre. Nem kevésbé a könyvet bemutató Ormos Mária és Sipos Péter izgalmas, saját gondolatokat ígérő, ugyanakkor kritikus előadásai. Másrészt szinte azonnal megjelentek a könyvről és Leninről az ellenszenv hangján szóló értő és kevésbé színvonalas kritikák is, bevonva a vitába a Krausz által is sok helyen vitatott, nemrég magyar nyelven is megjelent Robert Service terjedelmes Lenin biográfiáját. Itt, a történetből kiemelve a valóban szerepet játszó kriminális elemeket, végül Leninből gonosztevő, jobb esetben jelentéktelen gondolkodó és bukott politikus lesz. (Ilyen Bihari Péter ex librise az Élet és Irodalom 2009. március 20-i számában, ahol olyan négy esemény említését hiányolja, amelyek benne vannak a könyvben: a Lenin 1917-es hazautazásának körülményeit megtalálhatja a kötet 78. oldalán, a cári család kivégzéséről olvashat a 306. oldalon, a kronstadti felkelésről, beillesztve a munkástiltakozásokkal foglalkozó alfejezetbe, a 282-283. oldalon, illetve a Gulag rendszer kiépítésének első lépéseiről, az értelmiséget és a politikai foglyokat sújtó kitelepítésekről, valamint az első táborok létesítéséről a kötet 318. oldalán.)

Krausz Tamás a tőle szokatlan óvatossággal vezeti be, majd tárgyalja vállalt feladatát – a társadalomelméleti rekonstrukciót. Már a bevezetőből egyértelműen kiderül, valóban eredeti alkotásról van szó: a rekonstrukció félreismerhetetlenül Krauszé, a helyreállítandó, félreértett, félremagyarázott, s mára jórészt darabokra töredezett társadalomelmélet Leniné. Ez egyben a monográfia igazi jelentősége: az olvasó nem Leninről kap újabb képet „szobája falára”, hanem egy valóban izgalmas, vitára és továbbgondolásra készítő kísérletnek lehet részese. A kísérlet

lényege pedig nem más, mint Lenin elméleti örökségének összefoglalása, egybekapcsolása, szembesítése politikai gyakorlatával. Sőt, ennél valamivel többről is szó van: szembesítésről a Szovjetunió későbbi valóságával, a megvalósult államszocialista modellel, a napjainkig tartó, majd egy évszázada kezdődött viharos társadalmi változásokkal. Megjegyzendő, amikor a kötetben többször idézett, a Materializmus és empiriokriticizmus kapcsán kiemelt Antonio Gramsci idézett börtönleveleiben, a figyelő szemek elől rejtve Lenin nevét, elemezve gondolatait a „gyakorlat filozófiájáról” írt, talán elsőnek hívta fel a figyelmet az elmélet és a gyakorlat, valamint a történelem és a politika ilyen szoros összefonódására, Buharinnal szemben Lenin álláspontját támogatva. Krausz könyvében ugyanakkor a hangsúly ezen a helyen is az elméleten van. Ez magyarázza, nem pedig a történetek szépítgetésének szándéka, hogy a politikai döntések és következményeik, így a horror-terror jelenetek és azok okainak végiggondolása jószerével csak mellékletekként vannak jelen a könyvben.

Az elő- és utószó között nyolc terjedelmes fejezetre tagolódó tematika első darabja egy formális kötelezettségnek tesz eleget. Lenin életrajza azoknak az olvasóknak szól, akik igénylik az eligazítást Lenin életéről és kedvelik a családtörténeteket. Nem is kell csalódnium, mert érdekes írást kapnak egy nem túl érdekes magánéletről, és egy valamivel izgalmasabb környezetről, nem mellesleg Lenin jellemvonásairól, rokonszenves, alkalmazkodó, kitartó, életvidám és humoros természetéről. Hol van a bűnöző, a terrorista – azt ebben a könyvben ne keresse az olvasó. Ugyan a későbbi fejezetekben szó lesz a terrorról, a jelzőit meg nem válogató vitázóról, a keménykezű, elsősorban magával szemben kíméletlen politikusról, de mindenek előtt a gyakorlatot és az elméletet napról napra egymással szembesítő gondolkodóról. Ez utóbbiakról szól a további hét fejezet, ahol Krausz egyes csomópontok, tematikai egységek köré csoportosítja a Lenin számára elemzésre váró vagy megoldandó elméleti problémákat. Ezek egyrészt egymásba fonódnak, másrészt, előtérbe kerülésük éve miatt, mégis lehetővé tesznek valamiféle kronologikus tárgyalást. A végighúzó, egyben rendező vörös fonal nem más, mint a Lenin által bejárt út, amelynek kezdetén az oroszországi kapitalizmus jellegének a feltárása áll (A kapitalizmus fejlődése Oroszországban), a végén pedig a létrejött szovjet (tanács) állam

jellegének és vele „a szocializmus esélyének a fennmaradását” mérlegelő befejezetlen vázlatai (Naplójegyzetek) találhatóak. A közbelső fejezetek a bolsevik típusú párt és a forradalom viszonyáról, a háborúról és a nemzeti kérdéstről, az államról és a forradalomról 1917-ben, a világforradalomról, majd a szocializmus elméletekről szólnak.

Akárcsak az életrajzi bevezető rész, a könyv közepére helyezett, egyben a legterjedelmesebb 6. fejezet is kilóg a tematikából. Már maga a Diktatúra és demokrácia – a gyakorlatban cím is jelzi, hogy itt nem az elméleti rekonstrukció folytatódik. Inkább egy ma már évszázados vita, amelynek lezárására ha nem is, de a kérdések pontos megfogalmazására, árnyalt válaszok megfogalmazására és a legújabb kutatási eredmények bemutatására vállalkozhat a szerző.

A vitakérdések az Állami Duma szétkergetésének értékeléseivel kezdődnek, ami egy hosszabb értekezésbe fordul a demokráciáról, amit az ügyről folyó viták historiográfiai áttekintése követ – a mindenhol jellemző hatalmas forrásanyag feldolgozásával. A végkövetkeztetés ugyanakkor koránt sem elméleti: a diktatúra vállalása nélkül nem volt a helyzetből kiút az 1918 és 1921 közötti években, aminek oka mindenképp a Szovjet-Oroszország elleni intervenció és az azt kísérő polgárháború körülményei voltak – állítja a szerző. Mint sok más helyütt, itt is elkelne a részletesebb érvelés, magyarázat, bár az kétségtelenül nem a rekonstrukció folyamatát erősítené. Azt azonban Krausz világossá teszi, hogy a diktatúra nem volt azonos a későbbi Sztálin-féle személyi diktatúrával, ekkor annak, éppen Lenin miatt is, hiányoztak a személyi, de a politikai feltételei is. A proletárdiktatúrának nevezett marxi forma és fogalom ugyanakkor éppen a NEP bevezetésének idején, azzal összefüggésben és nem ellenében vált egyre inkább a párt- és az állami apparátus diktatúrájává, aminek kialakulásával, majd eluralkodásával szemben már Lenin is tehetetlennek bizonyult. Bár a kérdésfeltevésen: „Mely pontig igazolható az elnyomás és mikortól kezd a forradalom önmaga ellentétébe fordulni?” túljutott, sőt a bürokrácia fölé emelendő Munkás-Paraszt Felügyelettel egy népi ellenőrző szerep, a társadalmi kontroll lehetőségét is felvetette, a folyamat kiteljesedését nem akadályozhatta meg.

Ugyanitt, az 1922-es repressziós hullám, az eszer vezetők elleni per konkrét példái után, külön alfejezetként jelenik meg az antiszemitizmussal foglalkozó terjedelmes tematika. Itt is dokumentumokkal és irodalommal bizonyítva Richard Pipes állításának az ellenkezőjét: Lenin nemhogy közömbös lett volna az I. Lovashadsereg Varsó alól visszavonuló egységei által elkövetett pogrommal szemben, de éppen ebben az esetben is alkalmazta „az állami terrort”, járult hozzá a mintegy 400 katona kemény megbüntetéséhez – kényszermunkára ítélték őket, sőt többeket kivégeztek. E résznek ugyan szintén nem sok köze van a rekonstrukcióhoz, annál több a Lenin körül zajló vitákhoz.

Más a helyzet az államkapitalizmus fogalmával. Ez valóban fontos, ha éppen nem a legfontosabb része a társadalomelméletnek, mégpedig az egyik legvitatottabb formációelméleti kategóriaként. Krausz Tamás megtisztel azzal, hogy utal Lenin és a szocializmus tanulmányomra (Múltunk, 2001. 2-3.sz.), amelyben én nem osztom „a NEP-re vonatkozóan az államkapitalizmus fogalmának használhatóságát, mint formációelméleti értékű kategóriát.” Ez igaz, de nem ez tanulmányomban a lényeg, hanem az, hogy Lenin volt az, aki gondosan és sokoldalúan elemezve a NEP-pel kialakult helyzetet, úgy vélte, hogy a szovjet hatalom társadalma egyrészt más, másrészt elmaradottabb, mint az államkapitalista formáció, hogy az államkapitalizmus előrelépést jelentene a kialakult állapotokhoz képest. Soha nem is írt másként, amit igazol a kötet *Az átmeneti korszak*, az „államkapitalizmus” alfejezetében található megannyi idézet is. A szovjet típusú „létező szocializmust” államkapitalizmusnak tartó, Trockijtól napjainkig igen széles skálán mozgó értékelések is a NEP utáni struktúrákra alkalmazták e fogalmat, mindenek előtt a sztálini modellekre. Többben úgy látjuk azonban, hogy a rendszerre jobban illik az államszocialista jelző, amivel Krausz is lényegében egyetért a Szigeti Péterrel közösen szerkesztett *Allamszocializmus* (L'Harmattan, 2007) kötetben megjelent tanulmányában. Lenin viszont nem juthatott el elemzéseiben a szovjet rendszer államszocialista jellegének jelzéséig, már csak azért sem mert annak formálódása ha meg is kezdődött, a megvalósulástól még messze volt. Azonban a formáció megjelent egyes elemeit, mint az állami szociális redistribúció fontosságát, vagy a közvetlen társadalmiság (Szigeti Péter) megjelenését már érzékelte.

A szép kiállítású, magas minőségű papírra, olvasható szöveggel nyomtatott kötetet majd száz oldalnyi apparátus teszi kezelhetőbbé, amelyben a részletes forrás- és irodalomjegyzék, kronológia és névmutató mellett „életrajzi jegyzetek” is találhatóak, amelyek a szereplők rövid életrajzait tartalmazzák.

Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág Kiadó. 2008. 548 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Kritika*, VIII. évf. 5. sz. 2009. május. 27.

KOLONTÁRI ATTILA

A ROSKATAG KOLOSSZUS BUKÁSA. OROSZORSZÁG TÖRTÉNETE A 19. SZÁZADBAN

Amint azt már megszokhattuk, a szerző tollából ezúttal is hiánypótló, az egyetemi hallgatók és az orosz történelem iránt érdeklődő olvasók számára haszonnal forgatható mű született. Bebesi György felvázolja a 19. századi orosz történelem fontosabb csomópontjait, végig érzékelteti azt az ellentmondást, ami a nagyhatalmi ambíciók és az ország tényleges teljesítőképessége között feszült. A könyv alapvetően kronologikus felépítésű, az egyes fejezetek korszakhatárait a cárok uralkodási évszámai jelölik ki. Ugyanakkor azonban a tárgyalásmód következetesen probléma-centrikus, mondanivalóját olyan kérdéskörökre fűzi fel mint autokrácia versus alkotmányosság, társadalmi feszültségek és az ezek kezelése előtt tornyosuló akadályok, a gazdasági elmaradottság következményei és az ellentmondásos kapitalizációból adódó problémák. Külön figyelmet szentel Oroszország szereplésének a nemzetközi politika színpadán, egyrészt, mivel a vizsgált időszakban Moszkvának egyre nagyobb befolyása lesz az európai ügyek-re, másrészt mert időnként komoly kudarcokat kellett elszenvednie riválisaitól.

Legrészletesebben és legalaposabban azokat a reformkísérleteket, koncepciókat mutatja be, melyek irányítói, kigondolói tisztában voltak az ország és a társadalom előtt álló kihívásokkal és ezekre igyekeztek olyan válaszokat adni, melyek segítségével elkerülhetőnek vélték a katasztrófát, a forradalmi robbanást. I. Sándor reformelképzelései, Szperanszkij tervezetei, II. Sándor reformjai, Sztolipin határozott politikai programja rendkívül plasztikus módon elevenednek meg a könyv lapjain. Ezek a kísérletek, bár sokszor felemásak, ellentmondásosak voltak, gyakran lefékeződtek, a rész megoldások mellé esetenként újabb problémákat generáltak, mégsem voltak ab ovo kudarcra ítélve. A szűk keresztmetszet az idő volt, ami azonban a 20. század elején nem adatott meg Oroszország számára. Itt Bebesi György a kiváló reformer politikus, Pjotr Sztolipin szavait idézi, aki szerint, ha Oroszország kap 20 nyugodt esztendőt, akkor gondjai, problémái békés reformok útján orvosolhatók. Az első

világháború kitörése, Oroszország háborús részvétele azonban elzárta a kibontakozás útját, és a „roskatag kolosszus” összeomlásához vezetett 1917 folyamán.

Az oroszországi helyzet számos paradox vonása már az I. Sándor által létrehozott Titkos Bizottság tevékenységét vagy Mihail Sziperanszkij alkotmánytervezetét és annak sorsát vizsgálva is szembevetőd. A Titkos Bizottság informális testületként az uralkodó reformok iránt elkötelezett barátaiból, a felvilágosult gondolatok iránt elkötelezett előkelőkből állt, működése sokban emlékeztetett a szabadkőműves páholyokéra. A reformkoncepciók kidolgozása a nyilvánosság elől elzártan történt, a nagy átalakításról nem folyt társadalmi vita, egyeztetés még az adott kor által nyújtott, a maihoz képest kétségtelenül szűkös „tömegkommunikációs” lehetőségek keretei között sem. Fontos részeredmények ugyan születtek, mélyreható strukturális változásokra azonban nem került, az adott körülmények között talán nem is kerülhetett sor. A jobbágyrendszer felszámolása terén az ingatlanvásárlás bizonyos liberalizációja, a jobbágyterhek megváltásának lehetősége komoly előrelépést jelentettek ugyan a jogi szabályozás kérdésében, a nemesség ellenállása, a megváltási ár irreálisan magas megszabása, a jobbágyság csekély anyagi lehetőségei miatt ezek az intézkedések mindössze a jobbágysorban élők fél százaléka számára jelentették a társadalmi felemelkedés útját.

Figyelemreméltó, bár a szerző által *expressis verbis* ki nem mondott aspektusa a jobbágyfelszabadításnak, hogy annak szélesebb körű bevezetésére a század elején ott került sor, ahol a helyi nemesség esetleges szeparatizmusával szemben a hatalom a parasztságban próbált társadalmi bázist keresni: a balti és a lengyel területeken. Az 1830-31-es lengyel szabadságharc bukásában – amint arra Bebesi György munkája is rávilágít – a parasztságnak az ügy iránti közönye, sőt sok esetben a cári csapatokkal való szimpatizálása is komoly szerepet játszott.

Az államszervezet, államigazgatás átalakítása érintetlenül hagyta az autokrácia rendszerét, az I. Péter idejében létrehozott szakági kollégiumokat azonban minisztériumok váltották fel, melyek élén a miniszterek a nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően egyszemélyi felelősséggel tartoztak a rájuk bízott terület ügyeiért. Igaz, ez a felelősség parlamentáris intézmények hiányában kizárólag az uralkodó felé érvényesült. Ezen a

helyzetben kívánt változtatni Sziperanszkij koncepciózus alkotmánytervezete, amely Oroszországot alkotmányos monarchiává kívánta alakítani, törvényhozó testülettel (Állami Duma), önkormányzati rendszerrel, független igazságszolgáltatással és intézményesen korlátozott uralkodói hatalommal. Szimptomatikus a tervezetnek és megalkotójának további sorsa is: I. Sándor 1810-ben jóváhagyta az elgondolást, úgy tűnt, megkezdődhet a reformok lassú, fokozatos életbe léptetése. 1812-re azonban Sziperanszkij kegyvesztett lett, az általa kidolgozott programcsomag lekerült a napirendről, őt magát pedig Szibéria kormányzójává nevezték ki, ily módon távolítva el az országos politikából. Sziperanszkij helyett az orosz társadalom megkapta a nyakába Pjotr Arakcsjevet és katonai telepeit, valamint Mihail Magnyickij „kulturális ellenforradalmát”.

Mindez olyankor történt, amikor a francia forradalmi háborúk és Napóleon hódításainak időszakában Oroszország meghatározó katonai hatalomként részese volt az egymást követő koalícióknak, mikor pedig békére kényszerült, akkor gyakorlatilag a tengereket uraló Nagy-Britannia és a kontinentális hegemoniáját kiépítő Franciaország mellett a harmadik meghatározó erőtevényező maradt Európában, amely akár a mérleg nyelvének szerepét is betölthette a két előbbi közötti konfliktusban. Az 1812-es támadás visszaverésével, a Nagy Hadsereg felmorzsolásával majd az 1813-1814-es hadműveletekkel Oroszország meghatározó részt vállalt Napóleon uralmának megdöntésében, és „szolgálatiért” nem is késlekedett benyújtani a számlát. A keresztény uralkodók konzervatív szolidaritásán alapuló szent szövetségi rendszer egyik tartópillére az orosz autokrácia lett.

A dekabrista mozgalomról szóló fejezetben a szerző azzal szembeesíti az olvasót, milyen következményei voltak annak, hogy a napóleoni háborúk idején fiatal orosz értelmiségiek és katonatisztek tömegesen fordultak meg Európában, lehetőségük volt a nyugat- és közép-európai állapotokat összevetni az oroszországi viszonyokkal. A kontraszt pedig cselekvésre sarkallta őket. A szervezkedés során Pavel Pesztyel vezetésével a mozgalmon belül létrejött egy radikális szárny (a Déli Társaság), amely céljaiban és eszközrendszerében nem kevésbé volt zsarnoki (a cári család tagjainak likvidálása, katonai diktatúra bevezetése), mint az autokrácia, amely ellen küzdött. A mérsékeltebbeket

(Északi Társaság) mindez riasztotta, ők megmaradtak az alkotmányos monarchia talaján. Társadalmi beágyazottsága azonban igazából egyik csoportnak sem volt, így az 1825. decemberi uralkodóváltás körüli bonyodalmakhoz időzített megmozdulásukat a hatóságok könnyűszerrel felszámolták.

A felkelés a trónra lépő új uralkodó, I. Miklós számára komoly traumát jelentett, és a következő három évtizedben alapvetően befolyásolta a hatalomgyakorlás módját. Miklós igyekezett olyan rendőrállamot kiépíteni, ahol a hatalom mindent és mindenkit kontroll alatt tarthatott. A titkosrendőrség, a cenzúra, az utazási korlátozások arra voltak hivatottak, hogy a rendszert megóvják a felforgató eszméktől. Az „önkényuralom, pravoszlávia, népiség” jelszóhármás pedig a miklósi rezsim ideológiai kereteit kívánta kijelölni. Amint azonban Bebesi György találóan rámutat, még ebben a látszólag merev, statikus rendszerben is kísérleteztek reformokkal. Sőt Szperanszkijt is rehabilitálták, aki, miután visszatért a fővárosba, átfogó kodifikációs tevékenységbe kezdett. Igaz, ezen reformok jelentős része az államgépezet hatékonyabb működését volt hivatott elősegíteni. 1848-ban azonban kezdetét vette a „hét komor esztendő”, sajtótermékek, társadalmi egyesületek betiltásával, sőt komolyan felmerült az egyetemek felszámolásának gondolata. Az autokrácia így kívánt védekezni a forradalmi hullámmal szemben.

Az ily módon elzárkózó, a magyar szabadságharc leverésével Európa csendőre szerepében fellépő birodalom azonban a krími háborúban súlyos leckét kapott, amely szembesítette a társadalmi, gazdasági modernizáció kényszerével. Ráadásul, mint az orosz történelemben annyiszor, a változtatás szükségessége ismét egybeesett egy uralkodóváltással. Bebesi György részletesen foglalkozik a reformer cár, II. Sándor uralkodásával, hangsúlyozza, hogy a feladat rendkívül összetett volt, a gazdasági modernizációhoz szükséges volt a „társadalom demokratizálása és kulturális felemelése is”. Külön kiemeli, hogy az uralkodó alkatától távol állt valamiféle radikális, áldozatok tömegeit követelő, a Nagy Péterihez hasonló beavatkozás a társadalom életébe, inkább az annak tűrőképességét figyelembe vevő, fokozatos és békés átalakítás híve volt. Bár maga a kötet áttekintő jellegű, a szerző érdeklődéséből, korábbi kutatási tevékenységéből fakadóan szaktanulmányokra jellemző

alapossággal, számadatok segítségével mutatja be a jobbágyfelszabadítás következményeit és az orosz agrártársadalom fejlődésének ellentmondásait (pl. az obscsina és mir közösségekkel szembeni paraszti kötelezettségek továbbélését, ami sok helyen gátolta a személyében valóban szabad, vállalkozói mentalitású parasztság kialakulását, vagy éppen a demográfiai robbanás következményeit, az agrártársadalom túlnépesedését). II. Sándor egyéb reformjai közül többek között a zemsztvo és városi reformokat említi, melyek az önkormányzatiságot kívánták erősíteni az orosz társadalomban. A rendszer kuriális, timokratikus jellege volt hivatott a vezető társadalmi rétegek befolyását biztosítani. A bírósági reform az európai jogrend és joggyakorlat felé közelítette az orosz igazságszolgáltatást, az egyetemi reform a felsőoktatás autonómiáját szélesítette és növelte a tanszabadságot.

A reformokról szóló fejezet kiváló ellenpontozása a műben a narodnyik, anarchista mozgalom és a modern politikai terrorizmus megjelenéséről szóló rész. Naivitás, doktrinárság, sokszor hisztériába hajló szélsőséges radikalizmus jellemezte a mozgalom különböző irányzatait, szervezeteit és egyes képviselőit. Elméleti téren egyfajta obscsina-szocializmusban gondolkodtak, az – általuk egyébként idealizált – faluközösségekben vélték felfedezni a jövő társadalmának alapjait. Az orosz parasztság felvilágosítását, forradalmasítását célként maga elé tűző „nép közé járók” mozgalma azonban csúfosan megbukott, a városból érkező idegeneket a parasztok bizalmatlansággal vegyes ellenségességgel fogadták, sok helyen vagy maguk kergették el őket, vagy a hatóságok kezére adták. A mérsékeltbbek, Pjotr Kropotkin és Pjotr Lavrov mellett kezdettől fogva meghatározó szerepet játszottak a mozgalomban a terror, az erőszak hívei. Pjotr Zaicsnyevszkij egyenesen arról értekezett, hogy az eljövendő forradalom során még véresebb leszámolást kell végrehajtani, mint azt a francia jakobinusok tették, és nem szabad visszariadni attól sem, ha a terrornak ártatlanok esnek áldozatul. Pjotr Tkacsov a tömegek forradalmasítása helyett már egy jól felkészített, elszánt összeesküvő csoportról beszél, amely a hatalom puccsszerű megragadását követően diktatúrát vezet be és ily módon hajtja végre a szükséges társadalmi változtatásokat. Nem lényegtelen – amint azt a szerző is megemlíti – hogy a fenti gondolatok miatt Tkacsovban sokan Lenin előfutárát látják. Az

anarchisták által kultivált egyéni terror elsődleges célpontjai a cári kormányzat prominens képviselői voltak, mindenekelőtt maga az uralkodó. A gyilkosságoktól azt várták, hogy azok felrázzák a társadalmat, és a rendszer megdöntésére mozgósítják a tömegeket. Másrészt az állandó félelem érzetét kívánták elültetni a hatalmon lévőkben. A merényleteknek miniszterek, kormányzók, nagyhercegek estek áldozatul, II. Sándor több kísérletet a csodával határos módon túlélte, így megkapta a kortársaktól a „halhatatlan cár” jelzőt. 1881 márciusában azonban az uralkodót elhagyta szerencséje, mikor a bányászati főiskola két anarchista hallgatója sikeres bombamerényletet követett el ellene.

A két fejezetet, a reformokról és az anarchistákról szólót olvasva teljes mértékben egyetérthetünk Bebesi György konklúziójával és ítéletével: *„A népszerű uralkodó meggyilkolására akkor került sor, amikor a társadalom döntő többsége az eltelt évtizedekben kezdett hozzászokni a reformok által létrehozott új rendhez, és egyre jobban alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez. A fáziskésésben lévő, saját sikertelenségüktől frusztrált anarchisták kezében öncéllá, öngazolássá vált a terror, s így véget vetettek Oroszország békés modernizációja lehetőségének, a hatalmat erőszakos fellépésükkel «bekeményítésre», konzervatív fordulatra készítették.”*

A társadalmi reformok és a politikai rendszer alkotmányossá tételére irányuló próbálkozások félbeszakadtak. Helyette az Ohrana, a cári rendszer új politikai és titkosrendőrsége igyekezett felvenni a harcot a különböző forradalmi mozgalmakkal, Szent Csapat néven pedig a társadalom rendszerhű körei olyan titkos szervezet létrehozásával kísérleteztek, amely az anarchisták módszereivel akart küzdeni az anarchisták ellen, beleértve akár likvidálásukat is. A cár meggyilkolását követően az 1880-as évek elején az ország számos zsidók által lakott körzetében véres pogromhullám söpört végig, mivel a lakosság jelentős része őket tette felelőssé a cárgyilkosságért.

Egyedül gazdasági téren folytatódott a modernizáció. Ennek a folyamatnak az elemzése ugyancsak rendkívül árnyalt és adatgazdag. A fejlődés eredményeképpen – olvashatjuk Bebesi Györgynél – Oroszország a 20. század első évtizedeire a világ negyedik ipari hatalmává vált, bizonyos ágazatok képesek voltak a 19. század utolsó harmadában és a századfordulón az időszak egészére vetítve akár 1000% feletti növekedést is produkálni. A szerző hangsúlyozza a külföldi tőke szerepét, a gyors

megtérülésre való törekvést, valamint a befektetők repatriációs taktikáját (nevezetesen, hogy a tőkét szükség esetén gyorsan ki lehessen menekíteni). A korai kapitalizmus ezen gyermekbetegségei következtében az ipari munkásság kiszolgáltatott helyzetben, nyomorúságos viszonyok között élt, megfosztva a legális érdekvédelem minden lehetőségétől. Az 1890-es években megszülettek az első intézkedések a női és gyermekmunka korlátozásáról. A hatalom legfigyelemreméltóbb próbálkozása azonban kétségkívül az úgynevezett „rendőrszocializmus” kísérlete volt. Az ötlet Szergej Zubatov moszkvai rendőrfőkapitánytól származott. A társadalmi robbanás elkerülése érdekében a munkásságnak szociális engedményeket, a legális szervezkedés lehetőségét biztosították, ily módon remélték a munkásokat távol tartani a radikális forradalmi eszméktől. Idővel azonban a hatalom által generált szerveződések kicsúsztak annak ellenőrzése alól. A torlódott orosz társadalomban megoldatlan konfliktusok halmozódtak egymásra, így a századelőre robbanásveszélyes helyzet alakult ki. A rezsim az első orosz forradalommal még megbirkózott, némi alkotmányos átalakítás és reformok segítségével Sztolipin energikusságának köszönhetően még sikerült a szellemet visszaparancsolni a palackba. Az 1905. október 17-én kihirdetett cári manifesztum valóban pezsdítőleg hatott a politikai életre, pártok alakultak, illetve korábban létezők legalizálták tevékenységüket, az Állami Duma (különböző összetételekben) a politikai csatározások egyik fő színterévé vált. A másik az utca volt, ahol fegyveres felkelésekre, összecsapásokra és véres pogromokra került sor. A káosz megfékezése Pjotr Sztolipin nevéhez fűződött, akinek reformkonceptiója – amint az Bebesi György könyvéből világossá válik – az utolsó esélyt jelentette Oroszország számára a békés kibontakozásra. A szerző külön méltatja a „roskatag kolosszus” utolsó, nagy formátumú politikusát, őt magát tehetségesnek, ambiciózusnak, programját, vagy annak egyes elemeit átgondoltnak, zseniálisnak nevezi. Bár egy eszer terrorista oltotta ki életét 1911-ben a Kijevi Operában, a gyilkosságot valószínűleg a hatalom felső köreiből rendelték meg, hiszen Sztolipin tevékenysége túlságosan sok érdeket sérthetett. A miniszterelnök halálát követően néhány éven belül Oroszország belépett az első világháborúba, az elhúzódo

hadakozás következtében fellépő gazdasági, társadalmi krízis pedig 1917-ben maga alá temette a Romanovok monarchiáját.

A szerző a bevezetőben teljes joggal vállalhatta, hogy célja egy jól kezelhető, áttekinthető összefoglaló megírása elsősorban egyetemi hallgatók számára, éppen ezért nem feltétlenül tér ki a korszak történéseivel kapcsolatos nagy szakmai vitákra. Ezt annál is inkább tehette, mivel korábbi munkái, *Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve* című tanulmánykötet és az általa szerkesztett, *A pétervári Oroszország története* című szöveggyűjtemény remekül egészítik ki a mostani történeti összefoglalót, így az érdeklődők ezeket fellapozva tovább mélyíthetik ismereteiket az orosz történelem vitatott kérdéseiben, a szlavofil-nyugatos vitában, az orosz fejlődés egyetemességéről és/vagy különlegességéről folytatott polémiákban. A könnyebb tanulhatóságot a kötetben név- és tárgymutató, valamint kronológiai táblázat segíti. A recenzens pedig jó szívvvel ajánlja a *Roskatag kolosszus bukását* mindazok figyelmébe, akik szeretnének átfogó, és korszerű tudásanyagot szerezni a 19. századi Oroszország történetéről.

Bebesi György: *A roskatag kolosszus bukása: Oroszország története a 19. században (1801-1914)*. (MOSZT Könyvek 5.) Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport, Pécs, 2011. 100 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

KOLONTÁRI ATTILA

**GEORGIJ ZSUKOV ÉLETPÁLYÁJA
ÉS KATONAI TEVÉKENYSÉGE**

Szunomár Szabolcs fiatal kutatóként a történészek azon, egyre népesebb táborához tartozik, akik egyetemi tanulmányaikat már bőven a rendszerváltás utáni években kezdték meg. Érdeklődésének homlokterébe már egyetemista korában a szovjet katonapolitika, a második világháború és a szovjet katonai vezetők életrajza került. Ennek a kutatómunkának egyik produktumát, Georgij Konsztantyinovics Zsukov életrajzát jelentette meg a Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport, amely kiemelt feladatként kezeli az utánpótlás-nevelést és tehetséggondozást a történeti ruszisztika és szovjetológia területén. A szerző, amikor bevallottan a Magyarországon, magyar nyelven hozzáférhető szakirodalmi bázisra építve alkotta meg összefoglalóját, egyben saját lehetséges jövőbeni feladatát is kijelölte. Talán rá vár egy magyar nyelvű nagymonográfia elkészítése is a szovjet marsall életútjáról az újabb külföldi, mindenekelőtt orosz nyelvű munkák kutatási eredményeire alapozva. Mindehhez jó kiindulópontot és alapot jelent a MOSZT Füzetek harmadik kötetében közölt írás.

Szunomár Szabolcsnak nem volt könnyű dolga, amikor igyekezett egy árnyalt Zsukov-képet elénk tárni a rendelkezésre álló anyagok alapján. Komoly forráskritikai munkát kellett végeznie, hiszen a szovjet hadvezérek által papírra vetett visszaemlékezésekből, önéletrajzokból, a róluk írt munkákból ki kellett szűrni a kommunista hagiográfia kötelező toposzait, hogy ezek mögül előbukkanjon a hús-vér ember a maga erényeivel, hibáival, adott esetben bűneivel, tévedéseivel. A „vezérfonalként” használt „Emlékek, gondolatok” esetében pedig különösen helyénvaló az alapos forráskritika. Szunomár Szabolcs sikeresen birkózott meg ezzel a kihívással. A marsall biográfiáját beágyazta a nagy politikai, katonapolitikai folyamatok történetébe, végig reflektál azokra a mozzanatokra, melyek befolyással voltak Zsukov életútjára.

Zsukov neve elválaszthatatlanul összeforrt a második világháborúban kivívott győzelemmel. Ott találjuk a döntő

ütközetek tervezési, előkészítési munkálatainál éppúgy, mint a hadműveletek irányításánál. Valószínűleg soha nem fogjuk tudni patikamérlegben kimérni, hogy a sikerben mekkora szerepet játszott a szemben álló felek gazdasági, katonai, demográfiai potenciálja, geostratégiai fekvése és mennyit a hadvezetési, hadvezéri képesség. A győzelemnek alighanem mindegyik elengedhetetlen feltétele volt. Ebből a szemszögből nézve pedig a szovjet tábornoki kar, a kézműves és paraszti felmenőkkel rendelkező, eredetileg szűcsnek tanult Zsukovval az élen, az évszázados porosz-német katonai hagyományokon edződött német katonai elit fölé kerekedett.

Zsukovnak a győzelem kivívásában szerzett érdemeit Sztálin számos módon honorálta. Egyrészt az általa irányított 1. Belorusz Front csapatai foglalhatták el Berlin nagy részét, a német főváros stratégiai és szimbolikus pontjait. Hogy azonban a Legfelsőbb Főparancsnok helyettese ne hogy túlságosan elbízta magát, Sztálin az utolsó pillanatig „versenyeztette” őt és Ivan Konyevet, az 1. Ukrán Front parancsnokát Berlin birtokbavételéért (a versengésből fakadó személyes ellentét később is megmaradt a két marsall között). Az epizód részleteit Szunomár Szabolcs itt közölt írásából a magyar olvasók is megismerhetik. Ugyancsak Zsukov volt az, aki 1945. május 9-én, a feltétel nélküli megadásról szóló okmány aláírásának megismételt ceremóniáján a szovjet felet képviselte, és ő fogadhatta a Vörös téren a győzelmi díszszemlét is június 24-én. Ekkor ért karrierje és népszerűsége csúcsára, a szövetségesek közül sokan benne látták a szovjet állam második emberét Sztálin után. Mindez felébresztette a szovjet diktátor bizalmatlanságát és féltékenységét Zsukov iránt. A szovjet rendszerre általában jellemző volt, hogy a politika kínosan ügyelt a hadsereg feletti kontroll megőrzésére. Ez az igyekezet több ízben vezetett a tiszti- és tábornoki kar soraiban tisztogatásokhoz, váratlan személycserékhez a katonai vezetésen belül, vagy éppen látványos bukásokhoz. Szunomár Szabolcs munkájában Zsukov példáján kiválóan mutatja be ennek a rendszernek a működését, valamint azt a dilemmát is, hogy az „első számú szovjet háborús hőst” mégsem lehetett csak úgy eltüntetni a süllyesztőben, mint az több, korábbi tábornoktársával megtörtént. Helyre tenni viszont jónak látta „túlságosan elbizakodott” marsallját a generalisszimusz. Zsukov minden lépését figyelte az állambiztonság, letartóztatott közeli

munkatársaiból vallomást csikartak ki ellene, a bevált kommunista gyakorlatnak megfelelően hibái beismerésére és megalázó „önkritikára” készítették, és gyakorlatilag parkolópályára tették, hiszen az odesszai, majd az uráli katonai körzetek élére történő kinevezést Zsukov korábbi pályafutása ismeretében nem lehet másnak nevezni. Sztálin halála után Zsukov honvédelmi miniszterhelyettesként, majd honvédelmi miniszterként újra visszatért a szovjet katonapolitika élére, a hatalmi harcokban Hruscsovval kötött szövetséget, majd amikor személye már az új szovjet pártfőtitkár számára is veszélyes konkurenciának tűnt, 1957-ben nyugdíjazták.

A Zsukov életműben azonban kétségtelenül vannak még tartalékok, melyek méltán tarthatnak számot a magyar olvasók érdeklődésére. Mindenekelőtt a magyar vonatkozásokat érdemes megemlíteni. Kevesen tudják, hogy már a fiatal Zsukov katonai pályafutásában is találunk ilyeneket. 1916-ban az Erdélyre törő román csapatok mellett orosz egységek is harcoltak. A 10. lovashadosztály kötelékében ott találjuk Georgij Zsukovot is, aki egy járőrözés alkalmával Szászrégen térségében aknára lépett, megsebesült, ezzel első világháborús szereplése néhány hetes tényleges szolgálatot követően véget ért. Aztán természetesen ott van az 1956-os forradalom leverése és Zsukov védelmi miniszterként ebben játszott szerepe. Ma már az SZKP KB Elnökségének üléseiről készült úgynevezett Malin-feljegyzésekből és más dokumentumokból jól nyomon követhető a döntéshozatal folyamata. Az Elnökségi üléseken Zsukov nem csak részt vett, de aktívan közreműködött a vezetés tájékoztatásában, a döntéshozatalban és az elfogadott határozatoknak a gyakorlatba történő átültetésében. Szunomár Szabolcs mostani munkájában röviden, de teljesen helyesen ismerteti Zsukov 1956-os szereplését. Talán egyetlen mozzanat maradt ki a dokumentumokból rekonstruálható képből. Mind a forradalom kitörésekor, mind a második beavatkozásról szóló döntés meghozatalakor Zsukov úgynevezett keményvonalasként viselkedett, és a katonai erő alkalmazása mellett érvelt. Az október 30-i ülésen viszont az egyre növekvő magyarországi szovjetellenes hangulatot érzékelve az Elnökség több tagjával együtt ő is hajlott arra, hogy a helyzet megoldását a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonásában lássa. A történeteket „katonai-politikai leckének” nevezte a szovjet vezetés

számára. Hozzászólásából kiolvasható, hogy különbséget tett a szovjet csapatok NDK-beli, lengyelországi, illetve magyarországi tartózkodása között. Az első két ország esetében azt sokkal súlyosabb kérdésnek nevezte. Egyelőre nem állnak rendelkezésre dokumentumok a különbségtétel pontos okairól, de vélhetően itt katonai-stratégiai megfontolásokról volt szó Zsukov részéről. Az NDK frontország volt a fő ellenségnek tartott NATO-val szemben, Lengyelország a hozzá vezető utánpótlási és kommunikációs útvonal, míg Magyarország Nyugaton egy örökös semlegességet vállalt Ausztriával (meghosszabbítva Svájccal, elválasztva egymástól a NATO északi és déli szárnyát), valamint azzal a Jugoszláviával volt határos, amellyel Sztálin halála után látványosan javultak Moszkva kapcsolatai. A Kelet-Nyugat konfrontáció szempontjából így a szovjet csapatok magyarországi állomásoztatásának lényegesen kisebb jelentősége volt. Egy rövid ideig tehát Zsukov is osztotta azt a véleményt, hogy amennyiben a „szocialista vívmányok megőrzése” garantált Magyarországon, úgy a konszolidáció érdekében meg kell fontolni a csapatkivonás lehetőségét.

De ugyancsak érdemes lenne a magyar olvasókat részleteiben is megismertetni Zsukov életútjának azokat az epizódjait, melyek szerepelnek a mostani kiadványban, de melyekről azóta sokkal többet tudhatunk. Például a hadseregben az 1930-as években lefolyt tisztogatások kapcsán fontos lenne feltárni Zsukov kapcsolatrendszerét, amiben voltak bizonyos kockázati tényezők. A repressziók legnagyobb hullámának kezdetekor Zsukov a Belorusz Katonai Körzetben vezényelt lovashadosztályt. A katonai körzet parancsnoka, Ieronim Uborevics I. osztályú hadseregparancsnok, a Tuhacsevszkij-ügy egyik fő vádlottja volt. Korábban pedig dandárparancsnok volt Konsztantyin Rokosszovszkij 7. lovashadosztályánál. Rokosszovszkijt 1937-ben letartóztatták, vallatták, élete egy hajszálon függött, de végül túlélte a megpróbáltatásokat, időközben Zsukov azonban megelőzte a ranglétrán. Amint Szunomár Szabolcs maga is utal rá, Zsukov ezzel párhuzamosan jó kapcsolatokat ápolt Kliment Vorosilovval és Szemjon Bugyonnijjal (utóbbinak, mint a lovassági fegyvernem felügyelőjének, Zsukov az 1930-as évek elején helyettese is volt). Zsukov nemcsak átvészelte a tisztogatásokat, de csillagának emelkedése is éppen ebben az időben kezdődött, előbb hadtest irányítását bízták rá, majd a

távol-keleti hadszíntéren, Halhin-Golnál bizonyíthatta, hogy háborús körülmények között is képes megállni a helyét.

Szunomár Szabolcs kiválóan mutatja be, hogy a sztálini érában a hadsereg és a politika viszonyának vizsgálatához remek anyagot szolgáltat Zsukov sorsának alakulása a 2. világháború után. Visszaemlékezésekből, dokumentumokból ma már viszonylag részletesen tudjuk rekonstruálni a Legfelsőbb Haditanács 1946. június 1-ei ülésének történéseit, amely kulcsmozzanatot jelentett Zsukov meghurcolásában. Szunomár Szabolcs teljesen helyesen interpretálja a fejleményeket, amikor arról ír, hogy a katonák „megvédték” Zsukovot, de a hozzászólások részleteikben is érdekesek. Styemenko olvasta fel a Novikovtól Zsukov ellen kicsikart vallomást, majd Sztálin igyekezett megadni a hangnemet. A Zsukovval szemben megfogalmazódott vádak közül a legsúlyosabbak szerint a marsall politikailag megbízhatatlan volt, illojális a Központi Bizottsághoz és Sztálinhoz, a „Nagy Honvédő Háborúban” kivívott győzelem kapcsán aránytalanul felnagyította saját és kisebbitette Sztálin szerepét. A visszaemlékezések szerint több marsall és tábornok (Konyev, Rokosszovszkij, Ribalko, Szokolovszkij stb.) ha óvatosan is, de Zsukov védelmében szólalt fel. Mindannyian hangsúlyozták Zsukov nehéz természetét, azt, hogy szinte lehetetlen vele együtt dolgozni, de kategorikusan tagadták, hogy hűtlen lenne a párthoz és Sztálinhoz. Kiemelték, hogy Zsukov mindig és minden fronton elszántan és legjobb tudása szerint hajtotta végre a Főhadiszállástól kapott parancsokat. Amíg a katonák igyekeztek a vádak politikai élet elvenni, addig a Politbüro jelen lévő tagjairól (Malenkov, Molotov, Berija) korántsem mondhatjuk el. Részükről még a vészjósló „bonapartizmus” kifejezés is elhangzott, amiből könnyen lehetett volna összeesküvést fabrikálni. (Azt éppen Szunomár Szabolcs munkájából követheti nyomon a magyar olvasó, hogy a bonapartizmus vádja, a hadsereg feletti pártkontroll gyengítése a későbbiekben is rendre visszatérő kritikák voltak, melyeket ellenfelei Zsukov fejéhez vágtak. Ezek még 1957-es puccsszerű nyugdíjazása kapcsán is előkerültek.) Végül 1946 júniusában a Haditanács döntése értelmében Zsukovot felmentették a szárazföldi haderő főparancsnoki tisztéből, és az odesszai katonai körzet élére nevezték ki. Az erről szóló parancsot a fegyveres erők minisztereként maga Sztálin írta

alá, bőségesen taglalva benne Zsukov „viselt dolgait”. De ugyancsak hozzáférhető ma már több olyan dokumentum, amely Zsukov kizárásával foglalkozik a Központi Bizottság póttagjainak sorából. Erre a KB 1947-es februári plenumán került sor Andrej Zsdanov javaslatára. Indoklásként Zsukov pártellenes magatartását és politikai felkészületlenségét hozta fel. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a jelenlévők egyhangúlag, tartózkodás nélkül megszavazták az indítványt. A kizárást egyébként Sztálinhoz és Bulganyinhoz írt leveleinek tanúsága szerint Zsukov lényegesen nehezebben viselte, mint katonai pályáivének megtörését.

Mindezek természetesen nem kritikai észrevételek a MOSZT füzetek 3. kötetével szemben, hiszen Szunomár Szabolcs érdekes, olvasmányos, szakmailag is magas színvonalú, kiérlelt írásművet tett le az asztalra, melyet a recenzens jó szívvel ajánl mindenki számára, aki érdeklődik a hadtörténelem, a szovjet történelem kérdései, a sztálinizmus vagy éppen a híres emberek életrajza iránt. A megjegyzések sokkal inkább a kutatás lehetséges további irányait vázolják fel, tippeket nyújtanak a részletek gazdagítására, illetve erőt és biztatást szeretnének adni a fiatal és tehetséges kutatóknak a további munkához.

Borisz Szokolov, a közelmúltban megjelent Zsukov életrajz szerzője a következőképpen összegzi hőse történelmi teljesítményét: „Nem mondhatjuk, hogy Zsukov bármilyen utánpótlásra érdemes dologgal is gazdagította volna a hadművészetet. A zsukovi támadási módszer, amikor fokozatosan minden rendelkezésre álló tartalékot harcba vetnek, amíg át nem törik az ellenség védelmét, vagy a tartalékok ki nem merülnek, a nyugati hadseregek számára nem volt használható. Zsukov csak a világ egyetlen hadseregében, a Vörös Hadseregben válhatott hadvezérré... Zsukov a legnagyobb létszámú csapatokat irányította, a legnagyobb veszteségeket okozta a Wermachtnak a keleti fronton. De saját katonáiból is többet elvesztett, mint bármely más hadvezér a történelemben. És a nép megőrizte emlékezetében. Nincs értelme szidni őt azért, mert ilyen volt. Másmilyen a marsall nem is lehetett. Joszif Brodskij nagyon találóan jegyezte meg Zsukovról: „Harcos, aki előtt számos fal leomlott, holott kardja tompább volt, mint az ellenségé...”. És csak egy ilyen hadvezér, mint a saját katonáival könyörtelen Zsukov, vezethette győzelemre a Vörös Hadsereget a

Nagy Honvédő Háborúban. Ugyanakkor személye békeidőben folyamatosan problémát jelentett a politikai vezetésnek és alárendeltjeinek is.”

Szunomár Szabolcs írásából – és ezt mindenképpen a szerző érdemének és felkészültségének tudhatjuk be – a fentivel sok tekintetben megegyező Zsukov-kép bontakozik ki. Egy kutatás részeredményeit megismerve és fontos ismeretekkel gazdagodva mind az olvasók, mind a kötet kiadásában közreműködők érdeklődéssel várhatják a folytatást, egy átfogó, immár a nemzetközi szakirodalom eredményeire is támaszkodó magyar nyelvű Zsukov monográfiát a fiatal történész tollából.

Szunomár Szabolcs: *Georgij Zsukov életpályája és katonai tevékenysége*. (MOSZT füzetek 3.) Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történelmi Kutatócsoport, Pécs, 2016. 116 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

VÉGH FERENC

**FÖLJEGYZÉSEK NAGY PÉTER KATONAI
MODERNIZÁCIÓJÁRÓL ÉS EURÓPAI KÜLPOLITIKÁJÁRÓL
(1695-1721)**

A PTE BTK Történettudományi Intézete Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoportjának (MOSZT) már régóta dédelgetett terve volt az alább bemutatásra kerülő tanulmány megjelentetése. Az immáron több mint egy évtizedes múlta visszatekintő kutatócsoport kültagja által a jegyzet, kismonográfia terjedelméhez közelítő írása ugyanis az ELTE Ruzsisztikai Intézete és az Orosz Világ Alapítvány Budapesti Orosz központja által kiírt „Az év orosz dolgozata” pályázaton 2012-ben a második díjat nyerte el. A rangos elismerés önmagában is indokolta a munka megjelentetését, amelyhez a – műhely könyvsorozatával párhuzamosan megjelenő, a nem kifejezetten monografikus igényű, ám terjedelmesebb ruszista tanulmányok közlésére életre hívott – MOSZT Füzetek kínált méltó teret.

A némileg talán rendhagyó címválasztás abból a nyilvánvaló felismerésből fakadt, hogy a Nagy Péter nevével fémjelzett katonai modernizáció nemcsak hogy elválaszthatatlan a (kora) újkori Oroszország külpolitikai célkitűzéseitől, hanem csak annak kontextusban értelmezhető. A fiatal Szerző a rendelkezésre álló szűk keretek között felvállaltan „mindössze” az alapvető összefüggések megragadására tett kísérletet, Nagy Péter első, a Szent Liga tagjaként vívott oszmánellenes azovi hadjárata és a svédek ellen a Baltikum feletti uralomért folyó északi háborút (1700-1721) lezáró nystadi béke közötti intervallumra (és Európára) szűkítve a vizsgálatot. A Balti- és az Azovi-tengerhez való kijutás közismerten véget vetett Oroszország geopolitikai elszigeteltségének, amely így immáron a kontinensen is természetes határokhoz juthatott. A balti kikötők a tengeri kijárással korábban csak Arhangelszknél rendelkező orosz államot az európai gazdaság vérkeringésébe is bekapcsolták, háttérbe szorítva az addig domináns keleti orientációt, bár ennek hosszú távú kihatásai csak a század végére mutatkoztak meg.

Zsemlye János gyakorló pedagógusként ismerteti meg az olvasót a svédellenes orosz-szász-dán koalíció létrejöttének okaival, körülményeivel és változásaival, tág teret szentelve a konfliktusba akaratán kívül belesodródó Lengyelország problematikájának. A narráció magába foglalja a fontosabb hadi események bemutatását és természetesen számba veszi a háború eredményeképpen bekövetkezett orosz területnyeréséget. Hasonló módon jár el a Szerző a Szent Liga Oszmán Birodalom elleni háborúban való orosz részvétel taglalásánál is, hangsúlyozva, hogy az éppen Péter hadjárataival kapott újabb lendületet. Az elért sikerek, úgymint Azov elfoglalása (1696), kimélyítésének, paradox módon, a már a Habsburgok spanyol ágának örökségének megszerzésére készülő I.Lipót (1657-1705) császár béketörekvései állták útját.

A két háború jellegénél fogva természetesen tengeri flotta létrehozását tette szükségessé. Ennek bemutatása láthatólag a kiadvány súlyponti részét képezi, úgy tartalmi, mint terjedelmi tekintetben, ami teljességgel érthető, hiszen Péter e téren nem támaszkodhatott előképekre. Lényegi megállapítás, hogy bár az Azovi-tengeren működő hajóhadat a balvégzetű pruti hadjáratot lezáró drinápolyi béke (1713) értelmében Oroszországnak fel kellett számolnia, a felszerelése során szerzett tapasztalatokat a balti-flotta felállításánál jól lehetett kamatoztatni. A tanulmányban nemcsak az újonnan létrehozott orosz tengeri haderő kerül bemutatásra, hanem a részére kiadott hadiszabályzatok, a tisztképzés intézményesítésének folyamata, a légénységi állomány összetétele és az irányítás kérdésköre is, hogy csak a leglényegesebbeket említsük.

Hasonló alaposággal jár el a Szerző a szárazföldi haderő regularizációjának bemutatásakor, amelynek eredményeképpen Nagy Péter halálakor az már mintegy 300.000 főt számlált; igaz, a katonák kétharmada szolgált csak egységes elvek szerint szervezett, sorállományú ezredekben. Az uralkodó tehát a kontinens nagy részén már korábban lezajlott hadügyi forradalom (amit a Szerző nem nevesít) részletesen bemutatott vívmányait adaptálva törekedett a hadsereg professzionális jellegének megerősítésére, ami a hadkiegészítés átalakítása okán nem mellesleg annak nemzeti karakterét is erősítette. Hangsúlyozni kell azonban – és ezt Zsemlye János is megteszi –, hogy ezen a téren már az elődök is tettek lépéseket, az új típusú

ezredek azonban ekkor még nem váltak dominánssá a haderőnemen belül.

A téma tárgyalása során természetesen nem lehetett megkerülni a Narvánál elszenvedett vereség (1700) által is indukált – svéd mintát követő – kormányzati átalakulás bemutatását, amelyek éppen a katonai-gazdasági erőforrások hatékonyabb kiaknázását célozták. A prikázokat felváltó, funkcionális alapon szerveződő kollégiumok rendszerének bevezetése (1717), valamint a kormányzóságok kialakítása (1708) egyértelműen ennek jegyében történt. A Szerző ugyan nem említi meg, de itt a katonai-fiskális állam modellje rajzolódik ki, aminek kiépítése a nyugat-európai monarchiákhoz képest sokkal kisebb ellenállásba ütközött. Meglátásunk szerint a téma részletesebb kifejtése és a terminológiai kérdések tisztázása talán nem lett volna minden haszon nélkül való, különösen, hogy ahhoz magyar nyelvű szakirodalom is rendelkezésre áll, gondolunk itt mindenekelőtt Sashalmi Endre vonatkozó munkáira.

A mű végén a Szerző, mintegy kitekintésképpen, teret hagyott Nagy Péter hadügyi reformjait értékelő szakirodalmi vélemények ismertetésének, érzékeltetve azok ambivalens jellegét. A kötetben helyet kapott egy névmutató is, amely nevével ellentétben valójában életrajzi adattár, amely tehermentesíti és egyben szervesen ki is egészíti a törzsszövegben leírtakat. Az I. Péter európai külpolitikájának és katonai modernizációjának főbb állomásait szinkronban bemutató táblázat – amellet, hogy nagyban segíti az olvasó tájékozódását – beszédesen igazolja azok korrelációját. A kötetet a zömmel orosz nyelvű műveket tartalmazó gazdag irodalomjegyzék zárja.

A fentiekben bemutatott kötet legfőbb érdeme, hogy – az egyébként jól kutatott – (rész)téma legrészletesebb magyar nyelvű ismertetését nyújtja, amelyet mindvégig kikezddhetetlen logikai vonalvezetés, választékos nyelvezet és olvasmányos stílus jellemez. A terjedelmi korlátok dacára tartalmas szintézis további erénye, hogy a szűkebb szakma mellett a szélesebb olvasóközönséget is megszólítja, köszönhetően annak, hogy a Szerző életkorát meghazudtoló professzionalizmusa közérthetőséggel párosul. Ehelyütt abbéli meggyőződésünknek is hangot adunk, hogy a kiadványt különösen a felsőoktatásban részt vevő hallgatók tudják haszonnal forgatni.

A recenzens hálátlan, de megkerülhetetlen feladata a munka esetleges hiányosságainak ismertetése. A fentebb már elmondottakon túl mindenekelőtt arra gondolunk, hogy a Szerző – előttünk ismeretlen megfontolásból – gyakorta eltekintett a szakirodalmi forráshelyek feltüntetésétől. Ugyancsak hiányérzetet kelthet az olvasóban, hogy a szövegben említett területváltozásokat feltüntető térképvázlat nem kapott helyet a mellékletek sorában. A nyomdatechnikai észrevételek sorába kívánczik, hogy a könnyebb kezelhetőség érdekében talán célszerűbb lett volna a nagyobb logikai egységeket külön oldalon kezdeni, a betűméret növelése pedig a szöveg olvashatóságán javított volna. Mindezek azonban semmit sem vonnak le e kifejezetten magas színvonalon megírt, nagy érdeklődésre számot tartó tanulmány értékéből, amely minden bizonnyal méltó helyet foglal majd el a MOSZT kiadványai sorában.

Zsemlye János: *Följegyzések Nagy Péter katonai modernizációjáról és európai külpolitikájáról (1695-1721)*. (Moszt Füzetek 2.) MOSZT, Pécs, 2016. 70 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

BEBESI GYÖRGY

ÁLLAM, HATALOM, IDEOLÓGIA
TANULMÁNYOK AZ OROSZ TÖRTÉNELEM
SAJÁTOSÁGAIRÓL

Számvetés útközben, újragondolás, ezek az első impulzusok, amikor a két pécsi vezető történész *Állam, hatalom, ideológia* című tanulmánygyűjteményét kézbe veszi a recenzens. Font Márta, a PTE BTK Középkor és Korajútkor Történeti Tanszéke vezetőjének és Sashalmi Endrének, a tanszék helyettes vezetőjének egy kötetbe szerkesztett írásai az orosz történelem legvitatottabb kérdéseit járják körül, a témával régóta foglalkozó tudósok elmélyült alaposágával.

Amióta a történettudomány foglalkozik Oroszország történetével, mindig a kérdések kérdésének számított az orosz - és tegyük hozzá a szovjet - história sajátosságainak a megértése „minden észen túliságuk” (Tyutcsev) ellenére, egyetemességének és különösségének a bemutatása. E problémák feldolgozásához a gazdaság- a társadalom- és a politikatörténet kutatásán túl kulcsfontosságú az állam és a hatalom jellegének megértése, avagy az ortodoxiával megtámogatott önkényuralmi állam valódi mibenlétének a feltárása.

A két szerző - különböző időpontokban íródott, és különböző helyeken közölt - tanulmányai meglepő koherenciát mutatnak mind egymáshoz, mind a témához való viszonyukban. Ez egyrészt erőteljes érv a közös gyűjteményes kiadás mellett, másrészt szemléletileg is tükrözi, hogy a közölt írások azonos alkotói műhelyből kerültek ki. Már csak azért is jók az ilyen összegyűjtött számvetések, mert a többnyire kis példányszámú folyóiratokban és periodikákban közölt tanulmányok, minden szakmai kvalitásuk ellenére, gyakran nem jutnak el a történelem iránt érdeklődők szélesebb köréhez, úgymond feledésbe mennek. A Pannonica kiadó ízléses, zsebkönyvtár formátumú kötete országos terjesztő hálózata révén remélhetőleg ezekhez juttatja el a két szerző gondolatait, tudományos eredményeit. És végül jók az ilyenfajta számvetések azért is, mert együtt olvasva az írásokat -keletkezésük időpontjától és első közlésük helyétől függetlenül - jól mutatják egy-egy kutatói pályáiv alakulását, és azt, hogy egy

tudós, ha felteszi életét egy téma kutatására, milyen hosszú időn keresztül, milyen szívósan kell dolgoznia egy probléma feltárásán, mindig újabb és újabb részleteket téve eredményeiből közkinccsé.

Az egyes tanulmányokról a recenzió keretei között csak korlátozott terjedelemben szólhatunk. *Sashalmi Endrével* kezdeném, hiszen az első két bevezető, átfogó, alapozó tanulmány az ő munkája. Sashalmi töprengő, analizáló, témáján elmélyülten gondolkodó, azt folyamatosan újragondoló történész, aki alapjában a nyugati és az orosz államfejlődés, politikai gondolkodás, hatalomfelfogás és politikai struktúrák összehasonlító vizsgálatára törekszik. Fogalomalkotó történész: munkáinak jelentős része az általunk használt történeti fogalmak jelentésének pontos értelmezésére, feltárására irányul, s erre a történeti ruszisztika esetében különösen nagy szükség van. Egy konferencián egy jogász kolléga éppen azért minősítette „puha tudománynak” a történettudományt, mert szerinte nem használ egzakt fogalmi rendszert; szó és fogalom használata képlékeny, ugyanazon kifejezéseken különböző történészek mást és mást értenek. Általánosságban sem érve egyet a fenti állásponttal, Sashalmi munkássága éppen e tekintetben – kétségkívül segít „kemény” diszciplinává tenni a történettudományt.

Minderre jó példa első bevezető tanulmánya, az „Európa és Oroszország”. Ebben először levezeti az Európa-fogalom kialakulását, azt, hogyan vált a földrész földrajzi kategóriából a 18. századra, vallási-kulturális tartalommal feltöltődve civilizációs fogalommá. Második tanulmányában az orosz történelem periodizációjának meghatározásához szükséges kritériumokat igyekszik rendszerbe foglalni, a korszakhatárok megjelölése esetében különös figyelemmel az államfejlődésre. Egyúttal áttekinti az egyes történeti iskolák, így az eurázsiai iskola ezzel kapcsolatos érvrendszerét is.

Sashalmi strukturalista, rendszeralkotó történész. Erőteljesen foglalkoztatja, hogy azok a történelmi kategóriák, amelyek keretei között gondolkodunk, mennyiben – kedvenc kifejezésével élve – „intellektuális történeti konstrukciók”, azaz nyugati vagy orosz értelmiségiek koruk gondolatisága által motivált, determinált szellemi termékei, és mennyiben a történelem valós folyamatainak elemzésére épülő, a gazdaság, a politika és a társadalom analízisére támaszkodó, kulturális, vallási, földrajzi

sajátosságokat figyelembe vevő elemzések, amelyek a történeti valóságot írják le.

Sashalmi kutatói módszerére jellemző, hogy kérdéseket tesz fel, amelyek már önmagukban jelzik: valamit újra kell gondolnunk. Már a tanulmány címe is orientál bennünket: létezett-e feudalizmus a Kijevi Ruszban és a moszkvai államban? Ezt veti fel a szerző, s biztosak lehetünk benne, hogy nyugati értelemben – vagyis ha ezen „a vazallitás és a hűbértok kombinációján nyugvó, decentralizált struktúrájú” politikai rendszert értünk – biztosan nem, hiszen, mint bemutatja: az orosz függőség sokáig a szabad szolgálatra épült. További, a kötetben közölt tanulmányai ugyanezt a tisztázó, rendszerező, rendszer- és fogalomalkotó történeti szándékot és mentalitást tükrözik, akár a „jó cár” eszményéről értekeznek a Romanov dinasztia alatt, akár az orosz államfogalom kialakulásának sajátosságait vizsgálja, avagy az 1649-es orosz törvénykönyv politikai bűncselekmény-fogalmát igyekszik tisztázni, majd másutt az orosz Balkán-politika vallási gyökereit elemzi.

A közölt tanulmányokat együtt olvasva az olvasó úgy érzi, hogy mint egy széles tudományos puzzle-ban kerülnek helyükre egy koncepciózusan felépített kutatói életmű elemei, amelyeket nyilván kellő időben egy nagymonográfia, esetleg egy akadémiai doktori értekezés feladata lesz szintézisbe foglalni.

Áttérve a másik szerzőre, *Font Márta* is kérdez. Kérdései ugyanúgy az orosz történelem alapproblémáira, egy-egy kiemelten fontos szeletére irányulnak, mint Sashalmi esetében. Szellemi alapvetése azonban – témájának jellegéből fakadóan – nem elsősorban az angolszász - és kisebb részben az orosz és a magyar - szakirodalom téziseinek újragondolására, hanem a *forrásokra* irányul. Módszerére kiválóan jellemző az „Állam, államszervezés, kodifikáció - megjegyzések a Kijevi Rusz első törvényeiről” című tanulmánya. Először az állam és a feudalizmus fogalmát határozza meg a lehető legegzeztább módon. Ezután ő is megállapítja, hogy a feudalizmus nyugati értelemben a XI. századi Kijevi Ruszban nem állt fenn. Majd az Ó-orosz törzsszövetség államszervezési folyamatát veszi górcső alá. Kérdéseket tesz fel, s erre ingerli az olvasót is. Vajon – írja az 52. oldalon – azáltal, hogy Oleg az ellenőrzése alá vonta a Baltikumtól Konstantinápolyig vezető kereskedelmi utat – egyúttal megteremtette azt a politikai egységet is, amit Kijevi

Rusznak nevezünk? Vajon – gondolkodik tovább a szerző – egy kereskedelmi útvonal fölötti ellenőrzés megszerzése, és az adóztatásnak egy bizonyos régióban végrehajtott kiterjesztése kimeríti-e az államnak a tanulmány elején általa meghatározott kritériumait. Vajon mi a helyzet az állam többi ismert alkotóelemével, az írásbeliséggel, az intézményekkel, a kultusz egységesítésével stb.? Majd levonja a konklúziót: Oleg fellépését semmiképpen sem tartjuk az államiság kezdeteinek, csupán egy nagyobb integráció megteremtése felé tett első lépésnek. Persze – teszi hozzá – ezek a lépések nyilvánvalóan megkönnyítették a majdan szerveződő államalakulat létrehozását.

E rövid gondolatmenet, mint cseppben a tenger, mutatja be Font Márta történelmi alkotói módszerét. Egy jól ismert jelenséget kezd vizsgálni, tulajdonképpen jól ismert források – adott esetben a PVL (Poveszty vremennih let) - alapján. Azután kérdezni kezd. Nem rohan neki erőből a korábbi tudományos felfogásnak, nem minősíti értelmetlennek, feleslegesnek korábbi ismereteinket. Problémafelvetései kapcsán azonban elgondolkodunk: hogyhogy erre eddig nem gondoltunk? Ezt a látszólag egyszerű alapösszefüggést eddig miért nem vettük észre? Font finoman bontja le eddigi berögződéseinket, és építi fel fokozatosan, logikailag érvelve az új struktúrát. Eközben nem teszi feleslegessé, de új viszony- és fogalmi rendszerbe helyezi régebbi tudásunkat. Ez az újszerű szemléletmód abból a szempontból is értékelendő, hogy nemcsak gondolkodásra, újragondolásra készíteti az olvasót, hanem a közös gondolkodással mintegy szellemi alkotótársává teszi.

Ez a megközelítési mód és szerzői módszer a kötet többi tanulmányában is nyomon követhető, akár a kijevi nagyfejedelmi hatalom jellegéről, akár a Moszkvai Rusz kijevi örökségéről értekeznek. Font Márta érdeklődése, ahogy Sashalmi Endréé sem áll meg témája földrajzi vagy politikai határainál, hanem a korabeli európai folyamatok rendszerébe ágyazva vizsgálja azt. Erről tanúskodik a „Magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés” című dolgozat, amely egyúttal kitűnő társadalom- és politikatörténelmi összehasonlító analízis is. Az oroszul kiválóan beszélő szerzőtől a nyelvészeti indíttatású, ha úgy tetszik mikrofilológiai kérdéssel sem idegen. Ezt bizonyítja a „Megjegyzések a széttagolódás kérdéséhez nyelvi aspektusból” című tanulmány, amely táblázatban dolgozza fel a

források szóhasználatát és értelmezésüket. Alekszandr Nyevszkijről szóló értekezésében revelációszerűen állítja szembe a vlagyimiri-szuzdali évkönyvekből – tehát a forrásokból – kirajzolódó képet, amely egy szolgálékú tatár vazallus személyiséget mutat – a „zsityije” egy-két kiragadott részletére építő, az alapján elterjedő heroizált Alexander képpel, amely az orosz-szovjet nemzeti öntudat pillérszerűen meghatározó elemévé vált, és történeti axiómának számított mind az orosz, mind a szovjet történetírásban.

Gondolkodunk és gondolkodtatunk, kérdéseket teszünk fel és válaszokat fogalmazunk, miközben avuló szellemi sémákat és beidegződéseket rombolunk le. Eközben partnernek tekintjük az olvasót, és tisztelettel, tudósi alázattal kezeljük témánkat. Így összegezhetjük a két szerző írásainak törekvését. Ezért lehetnek hasznos propagálói a történettudomány egy csekély létszámú szakma által művelt területének, a történeti ruszisztikának.

Font Márta – Sashalmi Endre: *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól.* Pannonica, Budapest, 2007. 256 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Világtörténet*, 2011/ 3-4. 241-243.

BEBESI GYÖRGY

AZ „OROSZSÁGISMERET” BUDAPESTI ISKOLÁJA

Az egyes évfordulók, jubileumok, szükségszerűképpen számvetésre készítetik az embert. Óhatatlanul végiggondoljuk ilyenkor, hogy mik voltak az eredeti célkitűzéseink, mit értünk eddig el, valóra váltottuk-e elképzeléseinket, mik a terveink a jövőben. Ezt a szembenézést végezte el nagyon tárgyyszerűen *Szovák Gyula* professzor a hazai ruszisztika vezető, műhelyteremtő alakja „A mi Ruszisztikánk” című kötet bevezető tanulmányában abból az apropóból, hogy az ELTE Ruszisztikai Központja 2015-ben fennállásának 20., szellemi elődje a Magyar Ruszisztikai Intézet pedig 25. évfordulóját ünnepli. Mint a jubileumi kiadvány bevezetőjében írja: *„Kötetünk... egy hosszú építkezési folyamat kimerevített pillanatát rögzíti. Reprezentatív abban az értelemben, hogy megmutatja, hogy hol áll ma a tágran értelmezett magyar történeti ruszisztika, és azon belül is az ELTE Ruszisztikai Központja.”*

Mint kifejti, az „orosz téma” kutatói soha nem voltak könnyű helyzetben a magyar történettudományon belül, ennek történeti-politikai, és részben tudománytörténeti okai is vannak. A múlt század 40-es éveitől nyert csak polgárjogot hazánkban igazán az egyetemes történelem kutatása, ekkor is elsősorban a nyugat – európai államok kerültek az érdeklődés fókuszába, amelyeket az összehasonlító módszerrel vizsgáltak, és csak a második világháború utáni geopolitikai változások mentén kezdtek el külön is foglalkozni magával az orosz, majd a szovjet történelemmel. A korábbi történetírás inkább csak a kapcsolattörténetre koncentrált, illetve a nagy szintézisek részeként foglalkozott az orosz történelemmel, de önálló nagymonográfiája, illetve intézményesített központja a kutatásnak egészen a rendszerváltásig nem volt.

Ezen a helyzeten változtatott – meglehetősen politikai ellenszélben – kezdetben mostoha körülmények között, a Magyar Ruszisztikai Intézet, illetve a későbbiekben az ELTE Ruszisztikai Kutatási Központjának megalapítása, amely már szakosodott tudományos műhelyként fórumot teremtett az ilyen irányú tudományos ambícióknak. Fő feladatának a szellemi és intézményi infrastruktúra kiépítését tartotta, az egyetemi

oktatásra támaszkodva megkezdte egy új ruszista generáció kinevelését, és publikációs fórumokat hozott létre, az azóta nagy szériát befutott és komoly szakmai tekintélyre szert tett Ruszisztikai Könyveket, illetve a Szovjet majd Poszt-szovjet füzeteket.

Tudományos értelemben újra kellett kezdeni az építkezést, és nemcsak a diszciplína viszonylagos fejletlensége, hanem korábbi ideológiai meghatározottsága miatt is. Az orosz történetírás legjobb hagyományaihoz nyúltak vissza, és a műhely kutatói-oktatói, ahogy Szvák fogalmaz a „*kritikai analízis alá vont orosz történettudománnyal folytattak párbeszédet*”. Annál inkább is szükség volt erre, mert a rendszerváltás utáni orosz történetírás továbbra is a nagy narratívák bűvöletében élt, de megváltozott a terminológia, és „felcserélődtek az előjelek”. Szvák professzor tárgyilagosan leszögezi, hogy a magyar történetírásban is uralkodó maradt az ugyan erős forráskritikai bázison nyugvó, de alapvetően állam- és politikatörténeti tendencia. Ugyanakkor az Intézet tudományos fejlődése éppen abban nyilvánult meg, hogy nem feladva a makroválaszok keresését, a forrásalapú historiográfiai elemzéseket helyezte a kutatásaik és publikációik középpontjába. Nem elhanyagolható eredménye a műhelynek az első magyar szerzői kollektíva által írt új szemléletű összefoglaló Oroszország történet, egy átfogó munka a Romanov-ház uralkodóiról, monumentális konferencia és tanulmánykötet a Gulagról, illetve újabban az orosz történelem forrásainak magyar nyelvű kiadása.

Az Intézet története során szervezeti fejlődésen is keresztülment, ennek fontos állomása volt 2003-ban, hogy az ELTE Ruszisztikai Központ mellett megalakult az MTA és ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoportja, amely az akadémia kooperáció és a (szűkös) pályázati források nyújtotta lehetőséget maximálisan kihasználva, kilencéves működése során 51 könyvet, ezek sorában 4 PhD értekezést és 133 tanulmányt hozott létre.

Az egyetemi oktatásba történő beintegrálódást segítette elő 2010-ben a „ruszisztika szak” mesterképzés beindítása, amely „Oroszország szakértő” diplomát adott, és ennek már 2013-ban megszületett az orosz egyetemekkel közös nemzetközi változata is. Szintén 2010-től fogadott PhD hallgatókat az ELTE Történettudományi Doktori iskoláján belül az Önálló Ruszisztikai

Program, amely a tudományos minőség nyilvánvalóan új szintjét jelentette.

Egy egyetemes témával foglalkozó műhelynek rendkívül fontos mutatója a nemzetközi beágyazottság, a nemzetközi szakmai vérkeringésben történő aktív jelenlét. Ebben fontos szerepet játszott az Orosz és Magyar Tudományos Akadémiák Történész Vegyesbizottsága, amely Magyar Tagozatának 2006-tól Szvák professzor az elnöke. A közös konferenciák és kötetek, a többnyelvű megjelenések, az egyes kötetek recepciója és recenzáltsága, a nemzetközi folyóiratokban betöltött szerkesztőbizottsági tagságok, az ösztöndíjak és kutatóutak egyaránt jelzik a kooperáció magas szintjét, és a világ ruszisztikájában történő intenzív, alkotó jelenlétet.

Szvák Gyula utal rá, hogy a Ruszisztikai Központ hazai értelemben sem légtüres térben működik, hanem vidéki műhelyek sorában folynak ruszisztikai-szovjetológiai jellegű kutatások, hozzátehetjük ehhez, hogy vagy önállóan, vagy pl. Kelet-Európa és Balkán programok részeként. A Központ belső munkatársain túl számos olyan egyetemi oktató és kutató dolgozik az országban, akik ugyan nem az Intézet tagjai, de ott folytattak korábban tanulmányokat, vagy jelenleg más szervezeti keretben dolgoznak, de a viszonylag szűk szakmán belül intenzív a kapcsolattartás, a tudományos összefogás. Ez közös pályázatokban, közös konferenciákon, publikációkban, illetve a már említett Orosz - Magyar Akadémiai Vegyesbizottság keretében valósul meg.

Az Intézetalapító professzor tanulmányában számba veszi azokat az egykori és jelenlegi kutatókat, akikkel létrehozták a Kutatási Központot, illetve jelenleg ott dolgoznak, röviden ismertetve kutatási területüket.

Első helyen említi *Krausz Tamást*, aki a medievisztikával foglalkozó Szvák Gyula mellett kezdetől a modern orosz történelmet kutatta, és a hazai szovjetológia megújításának hálátlan feladatát vállalta fel. Egyaránt meg kellett küzdenie a rossz ideológiai berögződésekkel és az új keletű modern nemzetállami ruszofóbiával. Kutatásai „öt és fél” tudományos területet ölelnek fel, kiemelkedik ezek közül a 90-es években a sztálini fordulat előzményeinek vizsgálata, amelynek eredménye egy széleskörű nemzetközi elismerést aratott, még Japánban is publikált kötet, a „*Szovjet Thermidor*” lett 1996-ban, az

ezredforduló után pedig Lenin szellemi örökségének újraértelmezésével foglalkozott, amely 2006-ban szintén egy nagymonográfiában öltött testet. „Fél” kutatási területe, s talán Szvák Gyulával közös „hobbija” is, a magyar és kelet-európai futball hanyatlásának a rendszerváltás történeti kontextusába helyezett elemzése. Újabban politikailag érzékeny területtel, a magyar megszálló csapatok szovjet területen elkövetett háborús bűncselekményeivel foglalkozik, amely jellegéből fakadóan heves vitákat váltott ki.

A jelen recenzióban elemzett jubileumi kötetben is egy ilyen tematikájú tanulmány került tőle elhelyezésre, e témában állandó szerzőtársával, Varga Éva Mária levéltárossal közösen: „Az elhallgatott népiirtás: magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban” címmel (295-328). Bővebb hely hiányában annyit állapíthatunk meg róla, hogy a tanulmány az ún. tábornoki perek dokumentumaiból indul ki, az 1947-ben lezajlott eljárás iratanyagát a szerzők az FSZB Központi Archívumából kutatták ki. A háborús bűnösök felderítése a magyar hatóságokkal kooperációban folyt, de mint a szerzők közlik, a források hiányossága miatt az ma még nem ismert, hogy a szovjet hatóságok milyen módszerekkel kutatták fel a magyar háborús bűnösöket. A kutatásokat hitelesíti, hogy a rendszerváltás után az Oroszországi Föderáció „A megtorló intézkedések áldozatainak rehabilitációjáról szóló” 1991-es törvénye után az orosz katonai főügyészség valamennyi korábbi pert felülvizsgálta, és 2002-es, illetve 2003-as határozataiban kimondta, hogy magyar tábornoki perek esetében összesen 21 személyre vonatkozóan a „büntetőjogi felelősségre vonás megalapozott és törvényes volt” így rehabilitációra nincs lehetőség (301-302). A tárgyalt cselekmények nagy része nagyon sokáig a szovjet és magyar közvélemény előtt is ismeretlen maradt, ezt a szerzők az „elhallgatás évtizedeinek” nevezik. A tanulmány további részeiben foglalkoznak az ez esetben megkerülhetetlen felelősség kérdésével, illetve az elkövetett bűncselekmények jellegével és méreteivel. Leszögeznek, hogy a partizánok elleni harc, sok esetben csak egyszerű fedőelnevezés volt a fosztogatásra, erőszakolásra és gyilkosságokra, illetve azok igazolására (324). A politikai részrehajlás vádját kiküszöbölendő tanulmányuk végén a szerzők közlik, hogy a Vörös Hadsereg magyarországi tevékenységéről is hasonló, dokumentumokra épülő, a bűncselekményeket is feltáró

kutatásokat kell folytatni, s saját kutatásaik ezen feladat mintegy előfeltételének tekintik.

Nehéz helyzetben van a kötet szerkesztője, amikor az Intézet munkatársai bemutatásánál saját munkásságát kell értékelnie, Szvák Gyula ezt visszafogott tárgyilagossággal teszi. Felvázolja, hogy tudományos pályájának középpontjában az orosz gondolkodástörténet „ősi” nagy kérdéseire, az orosz sajtószerűségekre válaszokat kereső historiográfiai és módszertani kutatásai állnak, amelyeket 2006-ban *„Oroszország helye Euráziában”* című kötetében összegzett. Saját tudományos munkássága egyik fő értékének tartja, hogy hagyományos narratívák mellett sikerült új megközelítésmódokat, és új témákat bevonni a kutatásba, az általa alkalmazott módszert ő maga mikrohistoriográfiának nevezi. Publikációiban több más mellett foglalkozott az „orosz feudalizmus” historiográfia sorsával, illetve az Oroszország-kép történelmi változásainak nyomon követésével. Eredményeit Keleten és Nyugaton egyaránt elismerik, ezt jelzi, hogy *„Ruszkaja paragyigma. Ruszofobszkije zametki ruszofila”* című kötetét Oroszországban jelentették meg, illetve az Oxford University Press őt kérte fel a 19. századi orosz történetírás történetéről szóló rész megírására. Publikációi gyarapították az orosz társadalom- és mentalitástörténetről szóló tudásunkat, forrásközleményei a problémák újraértékelésének váltak alapjaivá, és nem szabad megfélekednünk nem jelentéktelen szerkesztői munkásságáról sem, több mint két tucat kötet mutatja, hogy a professzor mások számára is lehetőséget kíván nyújtani, publikációs fórumot biztosítani, szigorú szakmai követelmények alapján.

Az, Intézet munkatársainak sorában Szili Sándor következik, akinek eddigi egyetlen nagymonográfiájában Szibéria megszerzésének történeti koncepcióit vizsgálja orosz és szovjet történészek munkáinak historiográfiai elemzése során. Komoly eredményeket tudott felmutatni másik markáns kutatási területében, a Kijevi Rusz vizsgálatában, pl. a „kagán” kifejezés használata tekintetében. A Moszkvai Rusz történetét kutatva ismeretlen tényeket tárt fel magyar-orosz kapcsolatok köréből, magyarra fordította és kommentárokkal látta el a középkori orosz történelem legfontosabb forrásait, pl. az ún. „Százcikkelyes zsinat” határozatait. A recenzens nem feledkezhet meg a „Normann kérdés az orosz történelemben” című Szili

szerkesztésében megjelent kiadványról sem, amely gazdag jegyzetanyagával a komparatív kritikai forráskiadás mester munkája (*Russica Pannonicana*, Bp. 2009). A neves orosz történész, Ruszlan Szkrinnyikov könyveit Szili Sándor fordítómunkájából ismerheti a magyar olvasóközönség.

„A mi Ruszisztikánk” című kötetben Szilinek „*A kagán szó előfordulásának kérdéséhez a 11. századi kijevi uralkodók címhasználatában*” című írását olvashatjuk (71-90.). Szili közli, hogy szakirodalomban négyféle álláspont alakult ki ezzel kapcsolatosan. Ezen álláspontok megvizsgálása, majd alapos, elmélyült nyelvészeti-etimológiai, történeti és filozófiai, az ó-oroszon kívül latin és görög forrásokat, valamint orosz, német és angol szakirodalmat is bevonó elemzése konklúziójaként arra jut, hogy Vlagyimir és Jaroszlav fejedelmek háttérbe szorították a Rurik dinasztia tagjait, és egyedül kormányozták a Kijevi Ruszt, dominanciájukat pedig azzal fejezték ki, hogy a kagán címmel formálisan is fölébe helyezték magukat a többi keleti szláv fejedelemnek.

Szintén a kezdetektől alapító tagja és jelenleg is munkatársa az Intézetnek *Szergej Filippov*, akinek kutatási és egyben oktatási területe az orosz egyháztörténet, illetve a 19. századi orosz kultúr- és eszmetörténet, disszertációja és írásainak többsége is e témakörből származik. Tevékenységének és publikációinak jelentős produktuma a 19. század orosz forrásainak összeállítása és közzététele, kiemelt jelentőségű munkája az egyetemi oktatásban is jól használható: „*Az orosz eszme alakváltozásai. Az orosz konzervativizmus, liberalizmus, radikalizmus*” című kötete, illetve feltétlenül el kell mondani róla, hogy az Intézet orosz nyelvű kiadványainak lektorálása, illetve szakfordítói munkája az ő szakmai tudását dicsérik, és nagymértékben neki köszönhető, hogy az intézet orosz nyelvű publikációs munkássága autentikus módon, nyelvileg is színvonalasan tud megjelenni.

A jubileumi kötetben közölt tanulmánya „*A lágyszívű gyilkosok. A politikai terror igazolása Oroszországban a 19. század utolsó harmadában*” (197-216.) ugyancsak figyelemfelkeltő címet viseli. A szerző azt vizsgálja, hogy a történelem első modern terrorszervezte a Narodnaja Volja ideológiájának mely elemeiből épül fel a terrort igazolni hivatott, önfelmentő jellegű érvrendszere. A mozgalom történetének felvázolása során elemzi a narodnyik mozgalom radikalizmusba fordulását, kitér

Nyecsajev és a terror kérdéskörére, majd a nép közé járás csődjére, és így találja meg a tanulmány fő részében Vera Zaszulics perét is boncolgatva az öngazoló gondolatokat, amelyeket a „bosszú”, a „kikényszerített önvédelem”, és az „igazságszolgáltatás” gondolataiban ragad meg. Felvázolja, hogy az anarchisták úgy érezték, hogy a hatalom ellen a nép felszabadításáért vívott küzdelem már önmagában kellő „erkölcsi fedezetet” nyújt az erőszaknak. Kitér arra, hogy a terrort nemcsak a külvilág felé, hanem a szervezet belső tagsága számára is elfogadhatóvá kellett tenni, hiszen, idézve a *Zemlja i Volja* című lapot: „A terroristák csak afféle őrző csapatokat alkotnak, amelynek célja, hogy megvédje a munkásokat” (214). Abbéli erőfeszítésükben, hogy tevékenységüknek ideológia alapot találjanak, odáig mentek, hogy Morozov cikkében a „politikai gyilkosságokat a forradalom jelenbeli megvalósításának” tekintették (215.). Konklúziójában azonban a szerző leszögezi, hogy a terror önjáróvá vált, kicsúszott vezetőinek ellenőrzése alól, és a cár sokadik kísérletre történő meggyilkolása nemhogy nem robbantotta ki a népfelkelést, sőt még engedményekre sem tudta kényszeríteni az új kormányzatot, ellenkezőleg, a korábbi reformok visszavonásával, illetve befagyasztásával egy konzervatív fordulatot idézett elő.

Sz. Bíró Zoltán szintén alapító tagja volt a Kutatási Központnak. Érdeklődése és publikációi az orosz liberalizmus kérdéskörét ölelték fel, illetve a 19. század második felét és a huszadik század első évtizedeit kutatta elmélyültebben. Vizsgálódásainak másik fő területe a szovjet, a késő szovjet és az új-orosz időszak, lényegében a 70-es évektől napjainkig. Ezen irányú munkásságának eredménye két kötet, a 2008-as „Oroszország visszatérése”, illetve a 2012-es „Oroszország: válságos évek” című dolgozatok. Sz. Bíró napjainkban elsősorban vezető Oroszország szakértőként ismert, számos napilapban, biztonságpolitikai és külügyi periodikában publikál, szinte kizárólag orosz anyagok alapján a jelenkori orosz történelem aktuális problémáiról elmélyült elemzéseket.

Jubileumi kötetben közölt írása történettudományi érdeklődésének fennmaradását tanúsítja, és készülő „Az elmaradt alkotmányozás: Oroszország a 19. század második felében” című monográfiájába enged előzetes betekintést, az „Oroszország a 19. század második felében: a politikai rendszer szerkezete s legfontosabb

elemei” címet viseli (123-143). A szerző kiindulópontja, hogy az Orosz Birodalom, ellentétben Európa meghatározó részével, még a huszadik század elején is „egyeduralmi monarchia” maradt. Sz. Bíró tanulmánya első felében áttekinti azokat az uralkodó előjogokat, amelyek a cári hatalom természetét, jellegét meghatározták, külön kitérve az „egyeduralmi” és a korlátlan” jelzők együttes használatára, illetve értelmezésére. Idézi Merezsovszkij híres esszéjét, amelyben a szerző leszögezi, hogy pravoszláv cár éppen isteni felkentségének következtében nem léphet ki olyan könnyen egyeduralmi szerepéből, és válhat alkotmányos monarchává, mint ahogy ez Nyugat-Európában számos helyen megtörtént. Sz. Bíró megállapítja, hogy cár hatalmát I. Péterig csak szokásjog szabályozta, 1716-tól jelenik meg az uralkodói jogosítványok írott formában történő rögzítése. A teljes jogú és szuverén főhatalmat a 20. század elejéig ugyan jogi értelemben semmi sem korlátozta, de az állam irányításának legmagasabb szintjein az eltelt 200 évben azért történtek jelentős változások. Ezen változások fontos elindítója volt a korábbi törvényeket egységes rendszerbe foglaló jogalkotás, amely I. Miklós alatt kezdődött, és összegzése 1830-ban 45 kötetben jelent meg: „Az Orosz Birodalom törvényeinek teljes gyűjteménye” címmel. A tanulmány második fele ezen változások során létrejött legfelsőbb és központi államhatalmi intézményeket tekinti át, ezek sorában az Államtanácsot, a Miniszterek Bizottságát, majd a Miniszterek Tanácsát, a Szenátust, nem feledkezvén meg az I. Sándor alatt létrehozott és I. Miklós alatt hírhedtté vált „Császár öfelsége személyes kancelláriájáról” illetve annak ügyosztályairól sem. A szerző egyes állami intézmények létrejöttének bemutatása és hatáskörük elemzése során arra a nem kis revelációt keltő konklúzióra jut: *„...a 18. század elejétől Oroszországban fokozatosan kezdett elválni egymástól a hatalommegosztás törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató ága...amely elvileg alapjává válhatott volna a tényleges hatalommegosztásnak...”* (143.).

Szintén a Kutatási Központ szellemi-alkotói vonzáskörébe tartozik V. Molnár László, aki, amíg súlyos betegsége idő előtt nyugdíjba nem kényszerítette, sokáig a Pécsi Egyetemen tanított. Fő kutatási területe a 18-19. századi magyar-országi kulturális kapcsolatok, e tárgykörben publikált széles levéltári forrásbázison nyugvó monográfiája alappúnek számít a tárgykörben. Kedvelt témája II. Katalin cárnő uralkodása, érdeklődési területén belül

több híres személyiség portréját is sikerült plasztikusan megrajzolnia.

„A mi Ruszisztikánk” kötetben *„Egy »hungarus« tudós két cár szolgálatában, Balugyánszky Mihály, 1769-1847”* című írása szerepel (144-163.). Bevezetőjében a szerző megemlíti, hogy kevésbé ismert mind a magyar, mind az orosz közvéleményben Balugyánszky személye, akinek pedig döntő érdemei voltak I. Sándor és I. Miklós cárok modernizációs intézkedéseiben. A Bécsi Egyetemen jogi diplomát szerző, majd a Nagyváradi Jogi Akadémián oktató tudós, aki kapcsolatban állt a jakobinus szervezkedéssel is, 1803-ban került ki Szentpétervárra, a cár háziorvosának, Orlay Jánosnak az invitálására. Hézagpótló tanulmányában V. Molnár főleg az életút szentpétervári szakaszára koncentrálna felvázolja, hogy milyen nagy ívű karriert futott be Oroszországban, és milyen jelentős szerepet játszott a korabeli orosz egyetemi és jogi életben. A teljesség igénye nélkül: a Pétervári Főiskola tanára lett, gazdasági témájú publikációkat közölt, amelyek közül a mai napig jelentős *„A gazdasági rendszerek leírása”* című munkája, részt vett Szperanszkij oldalán az első orosz alkotmánytervezet kidolgozásában, ebben ő orosz szerzőtársával ellentétben kétkamarás parlament létrehozását javasolta. Érdemei és képességei elismerésének tekinthető, hogy felkérték, tartson történelem és jogi tárgyú előadásokat Miklós és Mihály nagyhercegek számára. Uvarovval közösen dolgozták át a Szentpétervári Pedagógiai Főiskola működési rendjét, amelynek első dékánja, majd egyetemmé alakulása után pedig első rektora lett. Az arakcejevi konzervatív fordulat miatt átmenetileg eltávolították a katedráról, de törvényszerkesztői és jogi munkájára továbbra is igényt tartottak, többek között dolgozott Gurjev pénzügyminiszterrel a jobbágykérdés megoldásának kidolgozásán. Jogi publikációkat is közzétett, megfogalmazta a bírói és végrehajtó hatalom szétválasztásának szükségességét, és fontos szerepe volt az oroszországi törvények összegyűjtésében és közzétételében, ami 1830-ban látott napvilágot. Munkásságáért több magas orosz állami kitüntetésben részesült, így megkapta 1807-ben I. Sándor briliánsgyűrűjét törvényalkotó munkájáért, 1811-ben a Szt. Vlagyimir Rend IV. osztályának lovagja lett, ami örökletes nemesi címmel járt, valamint 1833-ban a Fehér Sas Rendet, ami egy podóliai birtok ingyenes 12 éves haszonélvezetét és egy 3500 rubeles élete végéig folyósított járadékot jelentett

számára. Nem sokkal halála előtt hazalátogatott Magyarországra és Bécsbe, megmutatta családjának pályafutása fontosabb helyszíneit, itthon nagy tisztelettel fogadták a nagyváradi professzorból lett „titkos tanácsost és szenátort”. Két évvel később Pétervárott hunyt el, munkásságának értő bemutatásával V. Molnár a forrásokon nyugvó életrajzírás mestermunkáját nyújtva, fontos hézagokat töltött ki még a kor kutatói számára is.

Az Intézet legfiatalabb, de már komoly tudományos teljesítményt felmutató oktatója *Gyóni Gábor*, aki 2007-ben Jekatyerinburgban védte meg kandidátusi disszertációját, amelyben a magyarországi őshaza elméletek evolúcióját vizsgálta. Kutatásaiban eddig figyelmen kívül hagyott középkori keleti szláv krónikák szövegéből jutott arra a következtetésre, hogy Julianus barát 1235-ben Biljar közelében akadt a Keleten maradt magyarokra. Még aspiráns korában kezdett érdeklődni a középkori Novgorod története és a különböző Novgorod értelmezések iránt, tudományos érdeklődése kiterjed az oroszországi nemzetiségi viszonyok változására is. Feltétlenül meg kell említeni, hogy 2010-től szerkesztője az oroszvilag.hu információs portálnak, melynek komoly szerepe van a poszt-szovjet térségből érkező információk valósághű közvetítésében.

Tárgyalt kötetünkben az *„Oleg Szvjatoszlavics: törésvonalak és értékválasztások”* című írása szerepel (91-103.). Bevezető gondolataiban vázolja a probléma történeti jelentőségét: Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem és Oleg Szvjatoszlavics fejedelem küzdelme szerinte azért is érdekes, mert itt nemcsak személyi rivalizálásról, hanem különböző szövetségi rendszerek, geopolitikai stratégiák összecsapásáról, olyan „törésvonalokról és értékválasztásokról” van szó, amelyek a későbbiek során is meghatározóak lesznek a Rusz történetében. Többségében orosz forrásanyagra és szakirodalomra támaszkodó deskriptív jellegű tanulmánya első felében a küzdelem összetett és hullámzó menetét ismerteti, nyomatékkal kitérve Oleg Szvjatoszlavics különutasságára, polovecokkal történő együttműködésére és a Ljubecsi 1097-es találkozóra. Az ott kötött megállapodás megerősítette Bölcs Jaroszlav végrendeletét és Szvjatoszlavicsoknak juttatta Csernyigovot, Oleg „megbékítésére” nagy szükség volt, mert a kun támadások már krízishelyzetet teremtettek a déli végeken. Tanulmánya második részében Oleg emlékezetét idézi meg, ellentétes történetírói

megközelítések tükrében, megemlítve unokájának, Igornak 1185-ös hadjáratát, amely veresége ellenére hősköltemény formájában maradt fenn. Konklúziója, hogy bár hadjárataiban a különutasnak tekintett Oleg legtöbbször vereséget szenvedett, politikai öröksége, a keleti nomádokkal történő együttműködés mégis meghatározó lesz a Rusz későbbi történetében.

A „mi Ruszisztikánk” című kötet az Intézet volt és jelenlegi munkatársain kívül más a Ruszisztikai Központozhoz kötődő kutatók írásait is tartalmazza öt blokkban. Az első részben a historiográfiai tanulmányokban Szvák Gyula részletesen ismertetett mértékadó írásán kívül még két anyag szerepel: az egyik *Medzibrodsky Alexandrának „Az „árja” szlávok a „turáni” moszkoviták: F. Duchinsky teóriája és kritikai visszhangja”* (35-46.) című, valamint *Suhajda Szabolcs, „Tendenciák az orosz történetírásban az elmúlt évek tükrében. Andrej Medusevszkij főszerkesztői tevékenysége a Roszsijszkaja Isztorija élén”* (47-67). Az elsőként említett írás, amely szerzője szerint is még további kutatásokat igényel, egy szélsőséges faji alapú elméletet, és az arra adott kritikai válaszok közül kettőt ismertet. F. Duchinsky teóriája, mely szerint az ukránok és a lengyelek igazi szlávok, és Európa árja népei közé tartoznak, míg az oroszok nem szlávok, hanem lényegüket tekintve (lelkük mélyén), a turáni népek egyike, egy bizonyos időszakban nagy hatással volt az ukrán politikai gondolkodás fejlődésére. Az életút ismertetése után a kritikai reakciók közül Kosztomarov és Baudouin de Courtenay véleményét vázolja fel a szerző, előbbi ukrán nacionalista alapról bírálta a teóriát, utóbbi a tudományos megközelítést és módszereket hiányolta belőle.

A blokk másik írása, *Suhajda Szabolcs „Tendenciák az orosz történetírásban az elmúlt évek tükrében. Andrej Medusevszkij főszerkesztői tevékenysége a Roszsijszkaja Isztorija élén”* (47-67.) terjedelmében sem jelentéktelen tanulmánya első ránézésre egy személyes kérdést, Medusevszkijnek a Roszsijszkaja Isztorija főszerkesztőjének 2012-es távozását boncolgatja, figyelmesen végigolvasva azonban meggyőzi az olvasót, hogy mivel az említett orosz történész az egyik legfontosabb orosz történettudományi (akadémiai) folyóirat főszerkesztője volt, programnyilatkozata és tevékenységének elemzése megmutatja, hogy milyen tendenciák és törésvonalak jellemzőek az elmúlt évek orosz történetírására. A redaktor elsősorban azon

események kutatását tartotta fontosnak, amelyek a 21. századi orosz nemzeti identitást megalapozták. Programnyilatkozatában 3 kutatási témát emelt ki, az 1917-es forradalmat, az 1929-cel kezdődő kollektivizációt, majd az 1990-es évek privatizációját. Különösen fontosnak gondolta az alkotmány és jogtörténeti vonatkozású kutatásokat, mert úgy vélte, ezek segítségével megállapíthatóak az autoriter hatalom korlátai, illetve tanulmányozható, hogy Oroszországban milyen lehetőségei, előzményei vannak az alkotmányos polgári demokrácia létrehozásának. A történettudományt Medusevszkij Suhajda szerint olyan alkalmazott tudománnyá kívánta tenni, amely egy más tudományágakat is magába foglaló, a jelen kérdéseire közvetlen módon választ adó, ahhoz ajánlásokat megfogalmazó diszciplínává válik. A lap profilja az említett periódusban az ellenvéleményeket figyelmen kívül hagyva követte a főszerkesztő elképzeléseit. Így pl. a korábbiakhoz képest nagyobb számú írás, 33 cikk jelent meg a 19. század témaköréből, ám ezek szinte kizárólag I. Sándor és II. Sándor reformkísérleteivel foglalkoztak, vagy más uralkodók, pl. I. Miklós életéből is a kodifikációs tevékenységet emelték ki. A tanulmány szerzője leszögezi, hogy a Medusevszkij-éra szerzői tudatosan kiragadtak bizonyos eseményeket történeti kontextusukból, ezzel óhatatlanul azt sugallták, mintha az orosz társadalom politikai, gazdasági folyamatai az elmúlt 200 évben kizárólag a polgárosodást, illetve a parlamenti demokrácia kiépülését szolgálták volna. A terjedelmes írás további részében az egyes témákra vonatkozóan elemzi azokat a súlypontváltozásokat, amelyeket a 2007-2012 közötti időszakban ez a szemlélet szült, így a forradalom, a polgárháború, az egyháztörténet, a nemzetiségi kérdés és emigráció vonatkozásában. Kiragadott példaként említhetjük a hangsúlyeltolódásra, hogy 1917 tárgyalása során a februári forradalom külön számot kapott, az októberi azonban már nem. Távozása értékelésekor Medusevszkij a konzervatív akadémiai körök nyomásgyakorlását említi fő okként, ám a probléma, mint a tanulmányból kiderül ennél összetettebb. Már 2008-ban a szerkesztőség tagjai felvetették, hogy a lap nem foglalkozik az orosz kultúrával, és egy történettudományi folyóirat nem lehet csak jogi-politikai irányultságú. A tanulmány végén a szerző kiegyensúlyozottan értékeli, hogy nyilvánvaló, az orosz történettudomány keresi a maga szerepét, identitását, és azok a

témák, amelyeket a volt főszerkesztő felvetett, fontosak az orosz történelem szempontjából, sőt némelyikkel korábban keveset foglalkoztak, kutatásuk tehát racionális volt. Ugyanakkor bizonyos más fontos témák marginalizálódtak, illetve nem jelent meg többféle nézőpont, nem bontakozott ki vita az egyes kérdésekről, és ennek végeredménye a Medusevszkij törekvéseinek éppen ellentéte lett: komplex, mindenre választ adó tudomány helyett az orosz történetírás marginalizálódásához vezetett.

A kötet második blokkjában közép és kora újkori történeti tanulmányok szerepelnek, Ezek közül kettőt, Szili Sándor és Gyóni Gábor írásait már bemutattuk. A harmadik írás a ma divatos nőtörténeti tanulmányok sorába illeszkedik, ez *Szaniszló Orsolyának „A nők társadalmi integrációjának kezdete a péteri reformok nyomában”* című dolgozata (104-119). A szerző kiindulópontja, hogy I. Péter számos reformmal kívánta modernizálni Birodalmát. Ennek a jól ismert tézisnek egy sajátos vetületére, a nők társadalmi integrációjának kezdeteire koncentrálni munkájában, amelyről leszögezi, hogy eredetileg nem volt célja az intézkedéseknek. A korabeli előkelő hölgyek helyzetét elemezve bemutatja, hogy életük a „tyerem” falai között telt el, és férjhez menetelük csak annyiban jelentett változást, hogy apjuk fennhatósága alól férjük zárt női lakosztályába kerültek. Bár a nők elzártágának mértékéről vita folyik a szakirodalomban, de tény, hogy Péter 1702-es rendeletében engedélyezte először hivatalosan a tyerem elhagyását. A régi szokások fellazítása az új viselet bevezetésével történt, a nagy követjárásról hazatérő uralkodó a korabeli magyar és német divatot tette kötelezővé, amely a korábbi szemérmes, pravoszláv erkölcsi és éghajlati szokásokhoz idomuló ruházathoz képest frivolnak tűnt. 1701 és 1724 között az uralkodó 17 rendeletet adott ki, amelyek mind a nyugati stílusú öltözködés-meghonosítást célozták. Halála után lánya, Erzsébet diktálta az orosz divatot. A felülről vezértelt reformoknak megfelelően, itt is a társadalom udvari, majd egyéb előkelő köreiben terjedtek el az új szokások, és a későbbiekben az elit megváltozott viseletét követték az alsóbb osztályok. A másik elem, amely a hölgyek nyilvános megjelenését elősegítette, a társasági élet koedukációja, az európai báli kultúra meghonosításának kísérlete volt. Ezek sorában kiemelt helyet töltöttek be az „ászámblék” amelyeket francia minta alapján

magánházaknál rendeztek, főként a téli időszakban. A hölgyek nemcsak megjelenhettek ezen európai stílusú ruháikban, hanem el kellett sajátítaniuk az udvari etikettet és a kor modernnek számító táncait is, külföldi feljegyzések szerint jó néhány művelt hölgyel lehetett találkozni már ekkoriban. A szigorú régi szokások fellazítása hozzájárult a század második fele pezsgő társasági életének kibontakozásához, és ahhoz, hogy a hölgyek már környezetük számon tartott tényezői, cselekvő tagjai legyenek.

A kötet harmadik blokkjában Újkortörténeti tanulmányok szerepelnek, közülük Sz. Bíró Zoltán, V. Molnár László és Szergej Filippov írásait már érintettük, rajtuk kívül ebben a részben *Bodnár Erzsébet*, *Mészáros Zsófia* és *Nagy Szilvia* dolgozatait olvashatjuk. Bodnár érdeklődési területének megfelelően diplomáciatörténeti dolgozatot közöl, amely a „*Francia-orosz tárgyalások az Oszmán Birodalom felosztásáról 1807-1808*” címet viseli (164-182). A szerző kutatói célkitűzése, hogy megállapítsa, a címbe feltett kérdésre vonatkozó iratok valóban komoly kormányzati szándékokat tükröznek-e, vagy csupán realitást nélkülöző diplomáciai próbálkozásokról van szó. Mindenesetre az orosz külügyi vezetést, amely Törökországot gyenge és kellemes partnernek tekintette, és 1804-ig magát európai ügyekben izolálta, a kérdés nem foglalkoztatta. A francia terjeszkedéssel azonban változott a helyzet, és Törökországgal a cári kormányzat 1805-ben szerződést kötött, amelyet az a következő év tavaszáig be is tartott. Miután azonban a török fél a szerződést megszegte, és az orosz hadsereg megszállta protektori jogára hivatkozva a román fejedelemségeket, 1806 végén ismét beállt a hadiállapot. Az Oszmán Birodalom felosztásának a gondolata – forrásokkal csak közvetetten bizonyítható módon – a tiltsi békekötés alkalmával merült fel először, és valószínűsíthetően Napóleontól származott. Bodnár szerint a jól felkészített orosz diplomaták számára nem volt vonzó a császár „keleti terve”, mert erős francia szomszédságot hozott volna a gyenge török helyett. Világos volt az orosz diplomácia számára, hogy a felosztás gondolatából Ausztriát nem lehet kihagyni, és annak valódi nyertesei a franciák lennének, akik a tengerszorosok orosz felügyeletébe sohasem egyeznének bele. Összességében Szentpétervár a részleges felosztás híve volt, és Besszarábiára, valamint a két román fejedelemségre tartott igényt. Az „ottomán

örökségen” való osztozkodás Tilsit után is napirenden maradt, ebben a kérdésben a francia és orosz külügy valóságos diplomáciai párbajt vívott, amelyet Bodnár részletesen nyomon követ dolgozatában. Végül hosszas egyeztetések után 1808. március 9-én született megállapodás Szentpétervár és Párizs között a Török Birodalom felosztása kérdésében, de ezzel sem Napóleon, sem I. Sándor nem kívánt foglalkozni. Orosz részről világossá vált, hogy a hőn áhított tengerszorosok megszerzésében nem gondolkodhatnak, a részleges felosztás azonban reálisnak tűnt, francia részről pedig inkább csak egy elhúzódó konfliktusba kívánták behajszolni Oroszországot, annak érdekében, hogy a lengyel és porosz kérdésben a francia szempontok szerinti döntés születessen. Végül is 1808 szeptemberében a két uralkodó erfurti találkozásán Oroszország nyert többet, mert a spanyol kérdés miatt megszorult, és Nagy Britanniával hadban álló Napóleon nem ellenezte a dunai fejedelemségek és Besszarábia orosz elfoglalását. A részleges felosztás megvalósult, de a teljes felosztás Oroszországnak nem állt érdekében, sőt az erfurti megállapodás 11. cikkelyében garanciát kaptak a Török Birodalom megmaradt „birtokállományainak épségéről”, így az osztrákok ki lettek zárva a megállapodásból, és így balkáni területek megszerzéséből. Ily módon az orosz diplomácia elérte céljait, és a későbbiek során arra törekedett, hogy ez a kérdés a kétoldalú megbeszéléseken már ne kerüljön terítékre.

Nagy Szilvia kutatási témájának egy újabb szeletét, „*Vera Ivanovna Zaszulics. A „terrorizmustól” a marxizmusig*” (217-231.) című tanulmányát teszi közzé a kötetben. Problémafelvetése, hogy bár Vera Zaszulics híres merénylete és az azt követő felmentő ítélet, ösztönözte Oroszországban a politikai terrorizmus kibontakozását, maga Zaszulics nem volt terrorista, sőt későbbi életútja során eltávolodott a narodnyikizmustól és marxistává lett, ezt a fordulatot kívánja dolgozatában feltárni a szerző. A fiatalkori évek bemutatása során felvázolja, hogy az egyetemen a Nyecsjajev-féle kör révén került kapcsolatba a narodnyikizmussal, többször letartóztatták, majd száműzték, innen visszatérve 1875-től Kijevben a bakunyinista Déli Lázadók csoportjához csatlakozott, akik már a Narodnaja volja megalakulása előtt is fegyvert vásároltak, löni tanultak, ekkor még önvédelmi céllal, de közben dolgoztak a parasztság szellemi felvilágosításán is. Dolgozatának középső részében Nagy

áttekinti a híres merénylet és per történeti irodalomból jól ismert eseményeit, újszerű azonban a korabeli eltérő politikai attitűdű sajtótermékek reakciójának elemzése. Kitér rá, hogy Zaszulics Trepov elleni akciója akaratlanul is a terrorizmus ösztönzését jelentette, az anarchista sajtó írásaiban olyan következtetésekre jutottak, mint „*a politikai gyilkosság az önvédelem legjobb eszköze és a propaganda módszereinek egyike*” (227.). Felmentő ítélete után Vera Ivanovna Svájcba menekült, majd hamis útlevelel hazatérve a párt voronyezsi kongresszusán a mérsékelt Csornij peregyel irányzathoz csatlakozott. A hatóságok üldözése elől ismét Genfbe távozott, és itteni kapcsolata Plehanovval, valamint Marx írásainak tanulmányozása váltotta ki azt a fordulatot, ami Vera Zaszulicsot történelmi léptékben a korai marxisták közé sorolja. Feladatának tartotta, hogy az eredetileg Nyugat-Európára kidolgozott marxizmust az oroszországi gazdasági és társadalmi fejlődés viszonyrendszerére adaptálják. Számos fontos marxista elméleti munka, pl. „*A filozófia nyomorúsága*”, Zaszulics fordításában látott oroszul napvilágot. 1885-ben Engels a következő sorokkal ismerte el tevékenységét: „*...büszke vagyok rá, hogy az orosz ifjúság között van egy párt, amely nyíltan és köntörfalazás nélkül elfogadja Marx nagy gazdasági és történelmi elméleteit...*” (231.).

Mészáros Zsófia „*Dmitrij Piszarjev, az orosz nihilizmus alternatív gondolkodója*” (183-196.) című, jellegeből fakadóan inkább filozófiai-esztétikai karakterű munkájában Piszarjev életét és nézeteit veszi górcső alá. A fiatalon elhunyt tragikus sorsú teoretikus a nihilisták radikálisabb ágát képviselte, 1860-tól a Ruszkoje Szlovo című lap munkatársaként. Mészáros munkájában tisztázza a nihilizmus fogalom eredetét és pontos jelentéstartalmát, kiemelve ebben Turgenyev Apák és fiuk című regényének a szerepét. Piszarjev radikalizmusát érzékeltetendő idézi híres, „*A tizenkilencedik század skolasztikája*” című dolgozatából már legendává vált sorait: „*amit szét lehet verni, azt szét is kell verni, ami kibírja az ütést, az megfelelő, ami darabjaira esik szét, az szemét...*” (189). A nihilista gondolkodó radikálisabb korszaka 1863-ban ér véget, ekkor felfogja, hogy „*a forradalom még messze van*”, és szociálisabb irányt vesznek nézetei, ezt 1864-es *Új típus* című írása is jelzi, igazán azonban csak börtönbüntetése harmadik évében „*kezd együtt érezni az éhezőkkel és kitagadottakkal*”. Mészáros bemutatja, hogy

Piszarjev nemcsak társadalmi, hanem esztétikai értelemben is nihilista volt, a realista irodalmon kívül minden más művészeti ágat elvetett. Felfogása szerint mindenkinek a saját területén kell dolgoznia és a társadalom hasznát kell szolgálnia. Mély nihilizmusát indokolhatja a szerző szerint viharos és rövid életútja. 19 éves korában jött rá, hogy nem hisz Istenben, kétszer akart öngyilkos lenni, elmeegógyintézetbe zárták, mániás depresszióval küzdött, majd egy cikkéért négy és fél évet ült börtönben. Illegálisan kinyomtatott írásában a következőket írta: „*A Romanov dinasztíának és pétervári bürokráciának is el kell tűnnie...az ami halott és rothad, bele fog zuhanni a sírjába; ami feladatunk, hogy megadjuk a végső lökést ...*” (194.). Kiszabadulása után még próbált egy lapnál dolgozni, de mindössze 28 évesen egy tengerparti kiránduláson vízbe fulladt. Elsősorban fiatalkori írásai a későbbi forradalmi radikalizmus táptalajául szolgáltak.

A kötet negyedik blokkja *Szovjet történeti tanulmányokat* tartalmaz, ezek közül Krausz Tamás és Varga Éva közös írását már érintettük. Tematikailag ehhez a munkához kötődik Fóris Ákos „*A partizán és zsidópolitika a keleti fronton*” című dolgozata (329-349.), amely, mint közli, készülő PhD értekezésének egyik fejezete lesz. A szerző tanulmányában arra vállalkozik, hogy bemutassa a német és szövetséges megszállók partizánellenes intézkedései és a helyi zsidóság kiirtása közötti összefüggéseket. Levezeti, hogy miután a náci hadvezetés ennek a két csoportnak a fizikai megsemmisítésére törekedett, összemérésük politikai érdek volt, ami a „zsidóbolsevizmus” és az „antijudeizmus” eszmeiségéből táplálkozott. A népiertást „bandita”, partizán” vagy „szabotázs” cselekményekre hivatkozva hajtották többnyire végre, mert így azt nem kevés önáltatással katonai biztonsági kérdésnek lehetett tekinteni. A szakképzett zsidók munkaerőként történő felhasználását javasló józanabb hangokat mindig felülírták a teljes megsemmisítés híveinek a partizán veszéllyel riogató képviselői. Fóris közli, hogy a zsidóság fizikai megsemmisítésében a szövetséges csapatok, így a magyar katonai alakulatok is részt vettek, a partizán és a zsidó fogalma közé, mint több példával bizonyítja, egyenlőségjelet tettek. A másik ürügy a biztonsági kérdés mellett, amely a zsidók likvidációjára ürügyet szolgáltatott a megtorlás, adott konkrét esetben a volgai németek Szibériába történő deportálására adott válaszreakció volt. A harmadik ürügy a partizánvadászat volt, amelynek során

nemcsak az erdőben rejtőzködő ellenállókra csaptak le, hanem pl. a belorussziai gettók lakosságára is, mert könnyebb volt a védtelen „főellenséggel” szemben eredményt felmutatni, mint a fegyveresen ellenállókkal szemben. Főris közli, hogy megszálló magyar alakulatok is több esetben a gettók felszámolását partizánvadászatnak könyvelték el. A szerző konklúzióként megállapítja, hogy a „faji szempontokat előtérbe helyező partizánellenes politika mindvégig prioritást élvezett” (349.).

A szovjet blokk egy másik, még nem érintett tanulmánya Havas Ferenc tollából, ma már különlegesnek tűnő specifikus téma, „A tudós Sztálin: a marrizmus-vita” (268-294) című írása, amely részben történeti, részben nyelvészeti és pszichológia eszközökkel dolgozik. Bevezetőjében a szerző felvázolja, hogy a birodalom kulturális életének Zsdanov általi kontrollálása 1946-tól szervezett kampányokba torkollott, amelyek számos „tudományos” vitát szültek. Ezen viták között azonban van egy, ami alapvetően eltér a többitől, ez pedig Ny. A. Marr grúz-szovjet akadémikus nyelvészeti elméletéről szóló vita, ez ugyanis a Pravda hasábjain folyt le, és ebbe Sztálin is személyesen „tudósként” beavatkozott. Havas kutatói kérdése, hogy mi készítette a diktátort arra, akinek véleménye abszolút meghatározó volt egyébként is, hogy egy nyelvészeti vitában tudományosan állást foglaljon, látszólag még nyomdatechnikai megjelenítésében is egyenrangúként a többiekkel. Mint Havas kutatásaiból kiderül, ehhez a nyelvészeti muníciót egy Csikobava nevű kaukázusi professzor szolgáltatta, aki 1949-ben éles bírálat alá vette Marrt és munkásságát, őt Sztálin személyesen többször is fogadta, majd érveit a vitában felhasználta. A kutatás során kiderült, hogy Sztálin nem bekapcsolódott egy diszkusszióba, hanem maga kreálta azt, egész egyszerűen azért, hogy módja legyen tudósként megnyilvánulni. A kérdés, amelyet Havas pszichológiai oldalról közelít meg, hogy erre miért volt szüksége. A szerző szerint egyrészt személyes frusztrációja, testi fogyatékosága miatt, másrészt mert titokban vágyott arra, hogy hivatalosan lenézett „puhány tudósok” közé tartozhasson, azok elismerjék maguk közül valónak, végül szerepe lehetett ebben Lenin és szellemi hagyatéka iránti féltékenységnek is. A pszichikai momentumokon túl a szerző levezeti, hogy Sztálin nacionálbolsevista gondolkodásmódja is közrejátszhatott, amelyet az osztályharcos, felépítmény-centrikus marri

gondolkodással állított szembe, valamint patriotizmusa, az erős központosított állam iránti elkötelezettsége is befolyásolhatta döntését. Marr elleni fellépése végül is ideológia direktívák súlykolásává vált egy lingvisztikai probléma ürügyén, amely főleg kifutásában és az adminisztratív eszközök mellőzésében különbözött a kor tudományos és áltudományos vitáitól. A szerző végső konklúziója, hogy *„megfegyvelés és hatalomkoncentráció – ez tehát a sztálini korszak hatalmilag ellenőrzött tudományos vitáinak mögöttes logikája”* (294.).

A „szovjet blokk” harmadik írása Szilágyi Ákos *„Állam és formalizmus”* című terjedelmes dolgozata, látszólag esztétikai, valójában azonban hatalomfilozófiai kérdéssel foglalkozik (235-267.). Az 1936-ban kezdődő „kulturális forradalom” egyik fő céltáblája a formalizmus, és első kiszemeltje Sosztakovics volt. A szerző bevezetőjében vázolja, hogy míg a formalizmus más alkotói - Babel, Pilnyak, Mejerhold stb. a Sztálini terror áldozataivá váltak, addig a híres zeneszerzőnek sikerült élve átvészelnie a kritikus időszakot. Sztálin ugyanis bizonyos művészek, pl. Eisenstein tehetségét a hatalom szolgálatába állította, másokkal szemben azonban a gorkiji szentencia szerint járt el: *„ha az ellenség nem adja meg magát... akkor agyonlövök”* (23). Szilágyi Ákos dolgozatában a forradalom és formalizmus kapcsolatát boncolgatja, megállapítja, hogy a sztálini kultúrpolitika kétfrontos harcot folytatott, egyrészt a formalizmus, a „forma naturalistái”, másrészt a naturalizmus, a „tartalom formalistái” ellen. Az avantgárd túlságosan autonóm képződmény volt a hatalom, és használhatatlan a társadalmi tudatformálás szempontjából, így a nagy terror nyitánya a forradalmi avantgárd művészet maradványainak felszámolására irányult. A formalizmust Szilágyi a baloldali művészet gyermekbetegségeként értelmezi, a sztálini Oroszország ideológiai szótárában azonban a „kispolgári ízlés”, a „balos túlzás”, vagy a „trockizmus szálláscsinálója” címkéket aggatták rá, és „elfajzott művészetnek” tekintették. Az antiformalista kampány bemutatása kapcsán a szerző eredeti dokumentumokat is közöl, majd naturalizmus és formalizmus a „két jó barát” összefüggéseit mutatja be. Felvázolja, hogy Gorkij egy írásával szinte „parttalanná” tette a vitát, ugyanakkor igyekezett annak kívülről sugalmazott politikai megtorló jellegét feloldani, és művészek közötti szakmai diskurzusként értelmezni. A

formalizmus negatív minősítése az ellene folytatott kampány során egyetlen szóba a „szumbur” – „hangzavar” – ba volt sűrítendő, amelynek etimológiáját a szerző részletesen kibontja, és szól megalkotójáról, „Sztálin kedvenc töltőtolláról” Zaslavszkijről is. A tanulmány végén megtudhatjuk, hogy az ellene folytatott kampányt „mágiával” elhárító Sosztakovics másokkal ellentétben nemcsak hogy túlélte ezt az időszakot, hanem 1936 és 1953 között hatszor kapott Sztálin díjat.

A kötet ötödik blokkja „Orosz nyelvi és kultúrtörténeti tanulmányok” – at közöl, szám szerint négyet. Mivel ezek az írások nyelvészeti, illetve esztétikai-irodalmi karakterűek, amelyek a történész recenzensnek kívül esnek a tudományos kompetenciáján, így ezeknél az írásoknál a szerzők iránti tiszteletből csak az egyes dolgozatok címét és alkotójuk nevét említjük meg, tartalmukat csak egy-egy mondatban érintjük.

Az első a sorban Kiss Ilona „Egy Oroszország-kép születése és szertefoszlása. Megjegyzések Pavel Florenszkij, a kultúralapító portréjához” című írása (353-372). A tanulmány Oroszország mint kulturális és vizuális egység arculatának a megteremtési kísérleteivel foglalkozik, ezen belül Florenszkij elgondolásaival, aki azt a formát kereste, amiben ez a teljesség mint organikus egység megpillantható. Ezt 1925 április 18-i feljegyzése szerint Szentéletű Radonyezsi Szergej kultúralapító gesztusában találta meg: „A Szentháromság Főkolostor létrehozásával az orosz szellemi tér olyan vizuális modellje alakult ki, amely a szerves egység és folytonosság, mint alapelve révén az egész orosz történelem számára irányt szabott, Oroszország helyét és egyetemes funkcióját meghatározó képpé vált” (372.).

Schiller Erzsébet „Tejjel-mézzel folyó Szibéria. Orosz lélek és hadifogság Markovits Rodion regényeiben” (373-382.) című írásában a címben említett szerző két regényével, az 1927-es elsője okán világhírűvé váló Szibériai garnizonnal, illetve a siker nyomán íródott hazatérést taglaló 1929-ben megjelent *Aranyvonattal* foglalkozik. Talán legfontosabb konklúziója, hogy Markovits regényeiben nincs letisztult értékrend, kikristályosodott ideológia, azt ábrázolja, amit hősei látnak, akik fontos történelmi pillanatok szereplői, „de a szituációban mindenféle történelmi rálátás és felismerés nélkül küzdenek”. El kellene dönteniük, hogy fehérek legyenek vagy vörösök, és az, hogy ki melyik mellett tör lándzsát,

csak a legritkább esetben függ képviselőjének ideológiai meggyőződésétől (382).

Gyimesi Zsuzsanna „A holokauszt előérzete Andrej Platonov műveiben” (383-395.) című dolgozatában Platonov 1933-as *Szemétfuvó szél* című, a gondolat és az anyagi létezés összefüggéseit boncolgató munkáját elemzi, amelynek tartalma és keletkezéstörténete a szerző szerint azért érdemel különös figyelmet, mert a legkorábbi antifasiszta irodalmi művek egyike, olyan összefüggésekre érez rá, amelyekre a kortársak csak később lesznek fogékonyak. Ez a fasizmus veszélye, hiszen mint Platonov kifejti „az irodalom feladata a dolgok valódi arculatának bemutatása” (390).

A blokk záró tanulmánya Pálosi Ildikó „A magyar jön/megy ige mentális jelentései erza-mordvin és orosz megfelelőik tükrében” (396-408). A nyelvész szerző leszögezi, hogy a mozgást jelentő igék dinamikát és térbeli helyváltoztatást mutató alapjelentései mellett érzelmi állapotokat és mentális tartalmakat is hordoznak, ezeknek a jelentéseknek az összehasonlító vizsgálatát végzi el dolgozatában.

Zárásképpen visszatérve az ELTE Ruszisztikai Kutatási Központjához, a jövővel kapcsolatban az iskolát létrehozó Szvák professzor kifejti, hogy bár a műhely az elmúlt 25 évben hozott létre historiográfia értelemben értékelhető szellemi – tudományos produktumot, jövője a körülményektől, a humán tudományterület egyre romló megítélésétől, de mindenekelőtt a szakmai utánpótlástól függ. E tekintetben, teheti hozzá a recenzens, a Doktoriskolában – mint a kötetben közölt és elemzett tanulmányok is bizonyítják – jó a helyzet, a PhD hallgatók kutatásai és felkészültségük reményre jogosítanak fel, arra a feltételezésre, hogy 25 év múlva is lesz miről áttekintő, színvonalas összefoglaló számvetést készíteni.

Szvák Gyula (szerk.): *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra.* Budapest, Russica Pannonicana, Ruszisztikai könyvek XL. 2015. 415 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

BENE KRISZTIÁN – BÓTOR TÍMEA – HUSZÁR MIHÁLY

AZ OROSZ BIRODALOM SZÜLETÉSEI

A kötet annak a könyvsorozatnak a negyedik része, amely a Gondolat Kiadó gondozásában a nagy világbirodalmak és történelmi nagyhatalmak felemelkedésének, működésének (és esetleges bukásának) folyamatát vizsgálja a téma avatott történészszakértőinek bevonásával. A brit, amerikai és német kötet után ez a rész az orosz birodalom történetét kívánja megvizsgálni és bemutatni húsz szaktanulmány segítségével, amely hazai ruszisták és kutatók tollából származik, mint ahogy az kiderül Frank Tibornak, a kötet és a könyvsorozat szerkesztőjének bevezetőjéből.

Az öt fejezetbe gyűjtött tanulmányokat vezeti be Szvák Gyula *Az orosz történelem kutatása Magyarországon* című írása, amely a hazai történelmi ruszisztika fejlődését tekinti át. Ebből kiderült, hogy az orosz – és általában az egyetemes történelem – intézményesített kutatása nagyon későn, csupán a második világháború utáni időszakban indult meg érdemben Magyarországon. Ennek eredményeképpen az 1970-es évek második felétől lehet már egy olyan történészgenerációról beszélni, amely az orosz történelem kutatására specializálódott, amely megalapozta a budapesti Ruszisztikai Intézet, majd 1995-ben az ELTE Ruszisztikai Központjának létrejöttét. Ennek eredményeképpen az ezredfordulót megelőző évtizedben számos konferencia és összefoglaló írásos munka fémjelzi a történelmi ruszisztikai kutatásokat, amelyek így alapvetően felívelő időszakukat élték ekkoriban. Örvendetes tény, hogy Budapest mellett Pécsen, Debrecenben, Egerben, Nyíregyházán, Szegeden, Szombathelyen és Békéscsabán is számottevő kutatások zajlanak, ami széleskörű és gyümölcsöző együttműködést tesz lehetővé, amit jól tükröz jelen kötet szerzőgárdája is.

A tanulmánykötet első nagy fejezetében a *Gyökerekben* Font Márta (PTE), Gyóni Gábor (ELTE) és Szili Sándor (ELTE) esszéi kaptak helyet egészen a kezdetektől a 17. század végéig vizsgálják Oroszország történetét.

A kronológiailag első tanulmány Font Márta professzor tollából született, aki a „Kijevi Rusz és a „Köztes-Európának”

nevezett régió korai történetének legkiemelkedőbb magyar kutatója. A tanulmány több mint 500 év történetét, Oroszország középkori gyökereit veszi górcső alá a kezdetektől a 15. század végéig, vagyis az óorosz és nyugati latin nyelvű forrásokban a Rusz/Ruscia és a Moszkovszakaja Rusz/Moscovia közötti időszak történetét. A tanulmány négy nagy alfejezetre tagolódik. Az elsőben a Kijevi Rusz létrejöttének és fennállásának problematikus kérdéseit vizsgálja a szerző: a Kijevi Rusz datálásának kezdő és záró dátumát, Kelet-európai régió etnikumai közül kik játszottak szerepet az államalkotó folyamatban kiemelve a normann-antinormann elmélet diszkusszióját, a voloszty-vlaszty szerepét és jelentését a területből befolyt jövedelem feletti hatalomra vonatkozóan. A második és harmadik fejezetben a Kijevi Rusz északkeleti régiójának történetét tekinti át a szerző, amely időszak a részfejedelemségek korszaka. Az a 13-15. század, amikor megeremtődött a keleti szláv térség differenciálódása. A tatárok megjelenése a hatalmi viszonyok átrendeződéséhez, majd a moszkvai fejedelmi ág megerősödéséhez vezetett. A nagyfejedelmi cím megítélése kizárólag a tatár kántól függött: ő azt a fejedelmet részesítette előnyben, aki nagyobb alázatot mutatott számára és értékesebb ajándékokat, pénzt fizetett a nagyfejedelmi székbe való beiktatást biztosító oklevélért, a jarlikért. A moszkvai fejedelmi család atyai birtoka nem egységes területen helyezkedett el, hanem különböző részfejedelemségekben. A Vlagyimiri Nagyfejedelemség területére nem vonatkozott, hiszen az a régi szokás (senioratus) szerint a legidősebb fejedelmet illette meg, akit a 13. század második felétől a tatár kán nevezett meg. A negyedik alfejezetben a szerző a Kijev és az egész Rusz metropolitájának szerepét és helyzetét vizsgálja a de facto autokefál orosz egyház megeremtéséig (1448). Az „igaz hit”, az ortodoxia megőrzése, a „tan tisztaságának fenntartása” az orosz történelem fontos kérdése a középkor, főként a koraujkor hajnalán. A moszkvai nagyfejedelem a de facto autokefál orosz egyház (1448) megeremtésével, mint az igaz hit védelmezője és őrzője a bizánci uralkodóhoz kezdett hasonlónak válni. Bizánc bukása (1453) nemcsak a politikai helyzetet változtatta meg, hanem meggyengítette a keleti egyház pozícióját, így a moszkvai nagyfejedelmet az egyedüli, független pravoszláv uralkodónak

tekintették a bizánci oikumenén belül. Bizánc elestével az orosz uralkodó az egyetemes pravoszláv cárrá/császárrá lépett elő – és ezzel együtt az egyetemes és apostoli egyház szent katedráinak urává vált.

A *Gyökerek* fejezet második nagy esszéjét Gyóni Gábor írta, aki Font Márta mellett a középkori Novgorod történetének magyarországi kutatója. Jelen kötetben Moszkva és Novgorod küzdelmét mutatja be az „orosz földek összegyűjtése” kapcsán. A szerző kiemeli, hogy Moszkva és Novgorod eltérő „fejlődési-geopolitikai” modell mentén formálódott. Az Északkeleti Ruszban Moszkva központosított „despotikus” hatalmi modell útján alakult ki. A részfejedelmi uralom (ugyelnoe vlagyenyije) fogalma abban fejeződött ki, hogy egy fejedelemség (ugyel) tulajdonképpen fejedelme személyes tulajdonát képezte. Hatalma csak az atyai birtokra (otcsina/votcsina) és az általa megszerzett és megvásárolt falvakra, egyéb földekre terjedt ki. A fejedelmi hatalmi expanzió Moszkva fejedelmei/nagyfejedelmei számára nem ütközött akadályokba. Északon Novgorodban és Pszkovban egy sajátos berendezkedés alakult ki, ahol a magántulajdonú földbirtok dominált, a népgyűlés, a vecse irányította a város életét és vladikát is itt választották meg. A XII. század végétől a novgorodi püspök érseki (archiepiskop, majd vladika) rangra emelkedett, aki egy speciális státusz (exemptus status) révén különállóan a bizánci pátriárka alá tartozott. Novgorod sajátossága, hogy a Rurikida fejedelmek tartós dinasztikus uralma nem alakult ki a városban. Gyóni Gábor az elbeszélő források és A. A. Zimin, a korszakot és a konfliktust legalaposabban bemutató monográfiája segítségével tárja fel Moszkva és Novgorod 14. század végén kezdődő hatalmi harcát, amely elsősorban az északi Vologda megszerzéséért tört ki. A másik ok, hogy 1380 után Moszkva meggyengülésével a novgorodi vecse döntött arról, hogy nem fogadja el moszkvai metropolita egyházi bíraskodását. Az orosz földek összegyűjtése III. Iván alatt vált véglegessé, hiszen a nagyfejedelem törekvése, hogy Novgorodot saját atyai birtokaként (otcsina) ismertesse el. Végredeletében fia III. Vaszilij atyai birtokként kapja örökül Novgorodot. Gyóni Gábor konklúziójában arra mutat rá, hogy az ősi múltú, független fejedelemség bukásának körülményei demonstrálják a későbbi orosz nagyhatalmi - „birodalmi” politika eszköztárát.

Szili Sándor tollából származik a tanulmánykötet harmadik tanulmánya, amely Frederick Jackson Turner frontier-konceptióját értelmezi és abban Szibéria helyzetét a 17. században. A szerző egyik fő kutatási területe Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban. Az előzményekben Szili Sándor a Moszkvai Fejedelemség és a Szibériai Kánság kapcsolatának vizsgálatában kiemeli a kán/cár terminus használatát, melyet IV. Iván szerzett meg a Kazanyi Kánság elfoglalása után. A fehér cár (belij car) megnevezés IV. Iván alatt a moszkvai nagyfejedelmek hagyományos tituluszainak kiegészítő elemévé vált és a tejhatalmú szuverén uralkodót testesítette meg. A tanulmányban Szili Sándor részletesen elemzi az orosz expanzió etapjait Nyugat-és Kelet-Szibériában, kitér a hódítók és a szibériai bennszülöttek egymás közötti viszonyára. Kezdetben az őslakók a fehér cásra patrónusként tekintettek, az igazságosság megtestesítőjeként és a törvényesség őreként tisztelték.

A tanulmánykötet következő nagy fejezete a *Térfoglalás* címet viseli, és a magyar ruszisták legkiemelkedőbb kutatóinak írásai kapnak helyet benne. Sashalmi Endre (PTE) a Nagy Péter uralkodásakor megjelenő új hatalmi szimbólumok és címek felvételét elemzi. A 18-19. századi Oroszországban az autokrácia és a reformok egymáshoz való viszonyának problematikáját Filippov Szergej (ELTE) vizsgálja, Varga Beáta (SZTE) Ukrajna sorsát az orosz kötelékben (1654–1764), míg Gebei Sándor (DE) Oroszország hatalmi térnyerését a Rzeczpospolita rovására a 17-18. században veti górcső alá.

Sashalmi Endre kutatásának fókuszában az antik Rómában használt császári imázs és a császári cím átvétele áll Nagy Péter uralkodása idején. A Pécsi Tudományegyetem professzora 2013-ban megjelent kötete és néhány éve megvédett akadémiai doktori értekezése is ezt a problematikát - tágabb időintervallumban - vizsgálja Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban 1613–1725 között, az írott források és az ikonográfia tükrében címmel. A szerző az ikonográfiát hívja segítségül annak bizonyítására, hogy Nagy Péter idején következett be az ókori Róma ceremóniáinak és a császári ikonográfia átvétele, amely tulajdonképpen 1700 után a „képi ábrázolások terén végbement forradalmat” testesítette meg. A római imperator ikonográfiája megjelent a metszeteken és érméken, a dicsőítő irodalomban. Sashalmi Endre egy több mint

két évszázaddal korábban megírt diplomáciai levélre (1514) hívja fel a figyelmet, amely a hivatalosan elsőként Nagy Péter által felvett imperator címet (1721) megelőzően íródott, és amelyben I. Miksa német-római császár III. Vaszilij nagyfejdelmet „nagy uralkodó császár (caesar)”, „az isten kegyelméből császár (caesar)” címmel illeti, vagyis a moszkvai nagyfejdelmet egyenrangúnak a Szent-római Birodalom imperatorával.

Filippov Szergej esszéje a „hosszú” 19. századot meghatározó az orosz politikai berendezkedést megtestesítő autokráciát, vagyis a jogilag korlátlan uralmat mutatja be a benne lezajló reform-kísérletekkel. A két évszázad egységét, az ún. pétervári korszakot a modernizáció jellemzi, vagyis az „az átfogó modernizációs reform, amely a 18-19. századi orosz fejlődés kulcsfontosságú mechanizmusa”. A szerző kiemeli, hogy minden új reformkísérlet megoldotta a legfontosabb kérdéseket, de újabb és újabb összetettebb társadalmi-gazdasági problémákat generált, amelyek végül a 20. századi orosz forradalmak kitöréséhez vezettek. Filippov Szergej tanulmányában végigköveti az „alapító” reformer I. Péter (1682-1725) törekvéseit, majd a mérsékelt újításokat bevezető II. Katalin cárnő (1762-1796) kísérleteit mutatja be. Az őt követő I. Sándor (1801-1825) nagy tervekkel kezdte uralkodását (a nemesek privilégiumának megerősítése, a Szenátus cártól független hatalmi szervvé való átalakítása, a jobbágyok fokozatos felszabadítása). Egyrészt a cár újításai ellentmondtak egymásnak, másrészt a francia forradalmak hulláma fokozatos veszélyt jelentett a kockázatos reformok véghezvitelében. A reformtervezetek heves nemesi ellenállásba ütköztek, így I. Sándor utódja I. Miklós (1825-1855) sem tudta azokat véghez vinni. Utódja II. Sándor (1855-1881), az autokratikus hatalomhoz ragaszkodó, de a jobbágyrendszer eltörlését megvalósító, majd meggyilkolt cár uralkodása alatt folyamatosan jelentkeztek a modernizáció ellen ható tényezők. III. Sándor cársága idején konzervatív fordulat következett be a korábban apja által végrehajtott reformok terén. A szerző kiemeli, hogy II. Miklós cár (1894-1917) alatt a reformok ismét külső tényező hatására indultak: a gazdasági világválság, a vesztes orosz-japán háború és az azt követő véres forradalom idézte elő azokat.

Varga Beáta tanulmányában az általa több évtizede kutatott téma: Ukrajna státuszának a 17-18. században bekövetkezett

változását követi nyomon az autonóm helyzettől az alávetett tartományig. A szerző kiemeli, hogy Kijev mint az „orosz városok anyja” képviselte az összekötő láncszemet Moszkva és Konstantinápoly között. Varga Beáta részletesen elemzi Ukrajna történetét a lengyel-litván reálunió a (Rzeczpospolita) fennhatóság alatt, kitér a Bogdan Hmelnyickji által vezetett kozák mozgalom szerepére. Bemutatja a történeti szakirodalom – az 1654-es perejaszlavi Radán hozott döntés: az orosz kötelék választása mellett – eredményeit. A szerző megállapítja, hogy a perejaszlavi egyezmény „az orosz-ukrán kapcsolatrendszer széles körű autonómián alapuló vazallusi viszonyként” értelmezhető. A következő alfejezetekben áttekinti a „Romlás” (Ruina) korszakát, Ukrajna két, majd három részre szakadásának okait (1657-1708), amelyben kitér I. Péter ukrán politikája és Mazepa az „áruló” hetman viszonyának elemzésére. A következmény súlyos: a Hetmanátus likvidálódott, az ukrán autonómia teljes felszámolásra került (1708-1764).

Gebei Sándor a *Térfoglalás* fejezet negyedik tanulmányában Oroszország a Rzeczpospolita rovására a 17-18. században bekövetkezett hatalmi térnyerését vizsgálja. A szerző tanulmányában részletesen elemzi a lengyel-orosz kapcsolatok politika-és diplomáciatörténetét és annak sajátosságait. A szerző a korszakhoz kapcsolódó legfontosabb jogtörténeti, diplomáciatörténeti forrásokat használja, és összegzi az orosz, lengyel, magyar, angol-szász kutatások legújabb eredményeit. Gebei Sándor véleménye szerint a Rzeczpospolita bukásának okai mind kül- és mind belpolitikai tényezőkből fakadtak, nem szembeállítva vagy külön-külön, hanem együtt kell vizsgálni azokat.

Szaniszló Orsolya *A női uralkodók hatalomra kerülésének nehézségei a 18. századi cári birodalomban* című tanulmányában a kevésbé kutatott, ám egyre népszerűbb nőtörténelemben újít bepillantást. Az orosz múlt sajátossága, a 18. századi időszakára jellemző női imperátorok kora, abban számított egyedinek, hogy négy nő került trónra (I. Katalin, I. Anna, I. Erzsébet és II. Katalin), valamint egy ötödik nő, Anna Leopoldovna régensként szerzett hatalmat. Nagy Péter nem rendelkezett világosan a trónöröklés rendjéről, csupán arról, hogy még életében az uralkodó jelöljön ki utódot, ám ez a szabály pont a négy cárnő esetében egyszer sem működhetett. Ugyanakkor ez az időszak

volt a palotaforradalmak korszaka is, amikor az udvar egyik erős családjának vagy valamelyik gárdaezrednek a támogatása is elég lehetett a vágyott trónszék megszerzéséhez. A szerző külön-külön megvizsgálja a női cároknak a hatalom megszerzésére és annak hosszú távú biztosítására tett erőfeszítéseit, külön fejezetben vizsgálja a hatalmat veszélyeztető csoportokat, valamint az egyes magas rangú személyek szerepét. Érdekes szempontot is felvet, amikor azokat a szintén sajátosan orosz udvarbeli intrikákat és akár az egyszerű nép között is terjedő közvélekedéseket is megemlíti, amelyek alapján megkérdőjelezték a cárnők legitimációit, létrejött az ál-cár jelenség és az azt követő fegyveres felkelések.

Egy olyan korszakban, amelyikben a nők szerepe az alávetettségben, jognélküliségben nyilvánult meg, kiváltképpen érdekes szereplők lettek a női cárok. Közöttük egyrészt ott találjuk a paraszti sorból induló I. Katalint, az udvari klikkek által behálózott, azoknak az érdekei által trónon tartott cárnőket (I. Anna és I. Erzsébet), másrészt II. Katalint is, akinek példája mutatja, hogy nőként európai kitekintésű jelentős orosz uralkodóvá is lehetett emelkedni.

Bodnár Erzsébet *a Cárok birodalma* című harmadik fejezetnek első, *Európai ügyek, a keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában (1801-1825)* című tanulmányában külpolitikai témát, I. Sándor cár külpolitikai terjeszkedését, a napóleoni háborúk időszakát mutatja be. A szerző a 19. századi orosz történelem hazai szaktekintélye, több évtizede kutatja és tanítja az orosz politikai történetet és diplomácia történetet. Tanulmányában a diplomáciatörténet 19. század első negyedének érdekes világába kalauzolja el az olvasót. I. Sándor cár külpolitikai terveinek, háborúinak világa mindig tartogat újabb szempontú megközelítéseket. Uralkodása kezdetén 1801-ben sikerült a korábbi izolációs helyzetet feloldania, lezárta Nagy-Britanniával konfliktusát, rendezte Ausztriával a kapcsolatát, és békét kötött Franciaországgal. Az uralkodó idealisztikus külpolitikai elképzeléseit, a tartós béke lehetőségét szertefoszlatták az újabb napóleoni háborúk. Bodnár Erzsébet Oroszország szempontjából elemezi végig a következő évek háborúit, szövetségeit és békekötéseit. 1812 után I. Sándor tekintélyes szereplőjévé vált az európai ügyeknek, majd az 1814-15-ös bécsi kongresszusnak, ahol népes, főképp külföldi tanácsadókból álló testülettel a széles

látókörű, felkészült orosz állam benyomását keltette. Érdekes adalék, hogy a cár a külpolitikai sikerei mögött az Isteni gondviselést hirdette, mintegy kiválasztottként az európai nemzetek felett. I. Sándor fokozott diplomáciai, ugyanakkor egyre realistább figyelemmel vett részt a Szent Szövetség munkájában. A tanulmány további részében az orosz külpolitika egy kiemelt prioritásként kezelt területéről, a keleti kérdésről olvashatunk. I. Sándor kiterjesztette befolyását az Oszmán Birodalommal kötött szerződésekkel, ám 1806-ban a törökökkel a franciák közeledése miatt kitört a román fejedelemségek területén egy 5 éves háború. Az eredmények – Besszarábia és a Duna-delta megszerzése, a Dunai Fejedelemségek autonómiája, Szerbia még nagyobb autonómiához jutott – a sándori külpolitikát igazolták, ám nem teljesülhetett minden elérni vágyott cél. A cár utolsó balkáni beavatkozását az 1821-es görög felkeléssel kapcsolatos rendezés jelentette, amelyben az orosz diplomácia I. Sándor haláláig mindvégig ragaszkodott a tárgyalásos rendezéshez. Oroszország 19. századi történelmének megismeréséhez a diplomáciai folyamatok bemutatásával, nem utolsó sorban pedig I. Sándor személyiségét árnyaló adatokkal juthatunk közelebb Bodnár Erzsébet jól felépített tanulmányában.

Suhajda Szabolcs *A lengyel kérdés a III. ügyosztály éves jelentéseinek tükrében (1827-1848)* című tanulmányában a hazai szakirodalomban kevésbé ismert területet, a lengyel kérdés titkosszolgálati vetületét széleskörű és aprólékos levéltár források feldolgozásával vizsgálja meg. Különösképpen érdekes, hogy milyen evolúciós utat járt be a III. ügyosztály a lengyel függetlenségi mozgalmak több évtizedes megfigyelésének munkája alatt. A kezdeti években, az 1830-as felkelés előtt az adatgyűjtésben és értékelésben még a több szempontúság volt a jelentések jellemzője. A tanulmányban a szerző megemlíti az olyan érdekességeket, amelyek a cári titkosszolgálatról eddig kevésbé voltak közismertek. Így például a jelentések írói a forradalmárok, a közhangulat bemutatása mellett összegyűjtötték az orosz tisztviselők visszaéléseit és hatalmaskodásait is. A jelentések irataiban a lengyel társadalom sérelmeinek részleges orvoslását javasolták, így kívánták elérni a feszültségek kompromisszumos megoldását.

A felkelés kitörésére ugyanakkor egyáltalán nem számítottak, ezért a jelentések értékelése ezután gyökeresen megváltozott. I.

Miklós cár azt a következtetést vonta le, hogy minél nagyobb szabadságot kapnak a lengyelek, annál nagyobb a veszélye, hogy felkelést robbantanak ki. A jelentésekben kiemelték a katolikus egyházat, amely nem tudott beletörődni a vereségbe. A pravoszláv egyház térnyerését elsőként az unitus egyház szenvedte el, amelyet 1839-re beolvasztották a pravoszláv egyházszerkezetbe. A további beolvasztást megelőzendő a katolikus egyház támogatta istentiszteleteiket, templomaikat, hovatovább katolikus áttérésüket, félve, hogy ez a sors vár rájuk is. A III. ügyosztály jelentésíróinak a figyelme kitért a szomszédos országok (Poroszország, Habsburg Birodalom) területén élő lengyel kapcsolatokra, a pánszláv mozgalmakra és a Török Birodalomra is. Az ügyosztály alaposan figyeltette a nyugat-európai emigráció képviselőit, hiszen az általuk közvetített kép kivételesen rossz fényben mutatta be a felkeléseket leverő birodalmat.

Suhajda Szabolcs dolgozatában a források elemzésével egy rövid, de annál mozgalmasabb időszak eseményiről ad áttekintést. Olyan európai körkép rajzolódik ki a 19. századi orosz titkosszolgálatok működéséről, amely ritkán kerül be a tankönyvek politikatörténeti dominanciájú tartalmába.

Medzibrodzky Alekszandra *Sokféleség az egységben. Konsztantyin Leontyjev és a bizánci birodalmi eszme* című tanulmányában az orosz filozófiai-politikai gondolkodás azon alakját mutatja be, akinek munkássága a magyar olvasók számára eddig ismeretlen volt. Konsztantyin Ny. Leontyjev (1831-1891) ősi orosz nemesi családból származott, mély pravoszláv hitű édesanyjának hatása pedig haláláig elkísérte. Orvosi tanulmányok és krími önkéntes katonai felcseri szolgálat után diplomatakarrierbe kezdett. Több törökországi állomásozási helyszínt követően 1871-ben Thesszalonikében egy betegséget követő felgyógyulás, valamint elmélyült Athosz-hegyi kolostori tartózkodás után írta meg az alapművének tartott *A bizantinizmus és a szlávság* című esszégyűjteményét.

Medzibrodzky Alekszandra tanulmányának tanulságos része az, ahol bemutatja Leontyjev kortársainak és az utókornak munkásságával kapcsolatos vitáit, értelmezési kereteit. Az orosz eszmetörténeten belül a kezdetben a liberalizmusért rajongó Leontyjevet később a szlavofil hagyományhoz sorolták, amelynek viszont kiábrándult, kritikus alakjává vált. A klasszikus orosz

konzervatívoktól nacionalizmuskritikája miatt távol állt, inkább sorolták magányos, de a sokféleséget dicsőítő gondolkodók közé. Az írásaiban kialakított nézetrendszerének nyelvezete tele van biológiai hasonlatokkal, a társadalom organikus fejlődési formájának a keresésével, hasonlóan Herbert Spencer angol filozófushoz. Írásaiban kritizálta a nyugati haladást, a technikai modernizációt, az uniformizálódó társadalmat, de az európai múlt sokszínűségét csodálta. Megalkotta a bizantizmus eszméjét, amely elkülönülő, sajátos műveltség, a bizánci kultúrkör az alapja, amely nem működhet az egyház, az állam és a cár eszménye nélkül. Gondolkodásában sajátos irányt képviselve elvetette a homogenizáló, ruszifikációs pánszlávizmust, amivel szemben a sokszínű szlávtságot eszményítette, aminek szellemében a lengyel felkeléssel is szimpatizált.

Az orosz eszmetörténetben problémásan kategorizálható, egyik csoportosuláshoz sem sorolható, magányos Konsztantyin Leontyjevét Nyikolaj Bergyajev gyakran nevezte az „orosz Nietzsche”-ként, akiről ebben a tanulmányban röviden, de valószínűleg megírt ismertetőt olvashatunk.

Gyimesi Zsuzsanna, *A 19-20. század fordulójának sajátos eszmerendszere. Az orosz kozmizmus* című tanulmányában a magyar olvasók számára eddig ismeretlen, a 19. században kiteljesedő természettudományos felfedezések hatására megjelent eszmerendszert mutat be. Az alapító Nyikolaj Fjodorovics Fjodorov (1823-1903) filozófus, a könyvtártudomány úttörője, legendásan hatalmas elmélyült tudással rendelkező orosz gondolkodó volt. Tanítványai terjesztették kéziratosaiban az elméletét, amelyben a metafizikai és vallási elgondolások természettudományos racionalizmussal ötvöződtek, létrehozva a legfőbb célt, a halál leküzdését, az ősök feltámasztását, valamint az univerzum meghódítását, más bolygók benépesítését. A kozmizmus elmélete a modern űrtudomány alapjává vált, főképpen Konsztantyin Eduardovics Ciolkovszkij (1857-1935) fizikus, csillagász és mérnök elméleti munkásságával. A kozmizmusból két nagyobb irányzat, egy természettudományos és egy vallásfilozófiai ágazott el. A vallásfilozófiai vonulathoz Vlagyimír Szolovjovot, Szerгий Bulgakovot, Nyikolaj Bergyajevet és Pavel Florenszkijt lehet sorolni, míg a természettudományos vonulathoz elsősorban enciklopédikus műveltségű természettudósok sorolhatók. Például Nyikolaj Holodnij

munkássága az egyik legérdekesebb, amelyben elsőként fogalmazta meg az iparosításnak a bioszférára gyakorolt tragikus következményeit.

Gyimesi Zsuzsanna írásának az az egyik nagy érdeme, hogy röviden összegyűjtötte azokat a tudósokat, akiknek a széleskörű, olykor megdöbbentően elmélyült, igazi polihisztori munkássága példázza a korabeli orosz tudományosság és eszmetörténet magas szintjét. A kozmizmus a tudományos élet mellett az irodalomban, zenében és a képzőművészetben is megjelent, mint például az első tudományos-fantasztikus művek egyikeként Ciolkovszkij, A holdon című írásában. A világhírű absztrakt festőművész, Vaszilij Kandinszkij munkásságára is jelentős hatást gyakorolt ez az eszmerendszer.

Az 1930-as évekre a Szovjetunióban ellehetetlenítették a munkájukat, sokan emigráltak, börtönbe kerültek vagy kivégezték őket. Kivételt képzett Ciolkovszkij személye, akinek űrhajóépítési munkásságára Sztálin is felfigyelt. 1990 után éledt újra, manapság pedig komoly szakmai figyelemmel fordulnak ismét felé, ahogyan Gyimesi Zsuzsanna elgondolkodtatóan megfogalmazta: „A technikai fejlődés, a gazdasági élet és a kulturális jelenségek rendkívül gyors változásával és sokasodásával nem tart lépést az egyén tudásbázisának fejlődése. Ez ahhoz hasonló pszichés feszültséget okoz, mint amit a 19. század utolsó harmadában élhetett át Európa lakossága, és ami a kozmizmus kibontakozásához vezetett.”

Bebesi György *A Romanovok végjátéka. Az Orosz Birodalom válsága és bukása* című tanulmányában az Orosz Birodalom utolsó évtizedeinek politikai történéseit és olyan történeti alakjait mutatja be, akiknek a megismerése nélkül nem lehet megérteni az 1917 előtti orosz állam működését. A szerző a korábbi években publikált könyveiben (*A roskatag kolosszus bukása*, *A hosszú 19. század rövid története*) már részletesen elemezte az autokrata orosz állam működésének anomáliáit, a különböző reformterveket, amelyekkel ideig-óráig sikerült meghosszabbítani Oroszország agóniáját. Ebben a tanulmányában egy rövid összeggel mutatja be a 19. század második felében megjelenő illegális forradalmi szervezkedések és a titkosrendőrség „kvázi polgárháborúját”; az első politikai pártok fejlődését. Továbbá ismerteti a kormányzat olyan politikai, gazdasági döntéseit (rendőrszocializmus, az aranyrubel bevezetése, hitelezés),

amelyekkel a társadalomban lévő forrongó feszültségeket kívánta enyhíteni. A nagy fordulatot Oroszország történetében az 1905-ös első orosz forradalom által kiváltott remények és csalódások – alkotmányosság bevezetése és a meggyengült cári hatalom tovább élésének a biztosítása – jelentették. A kortársak és az utókor kutatói számára egyöntetűen a Romanov-ház orosz szellemét jelentette Grigorij Raszputyin személye, akinek a hatása II. Miklós cár döntéseiben végzetesnek bizonyult.

Bebesi György ebben az írásában is kiemeli azokat a szereplőket, akik a birodalom lehetséges megmentésén munkálkodtak. Ilyen volt Szergej Vitte és Pjotr Sztolipin, akik elkötelezett cárhűségüket össze tudták egyeztetni a széles körű szakmai munkával, valamint Oroszország modernizálásának ideáljával. A tanulmány összefoglalja mindazokat a lényeges történeti folyamatokat, bemutatja az egyes döntések mögött álló személyeket, amelyek megismerésével az olvasó egységes képet kaphat arról az útról, ami elvezetett az 1917-es orosz forradalmakhoz.

A kötet negyedik fejezete (*Szovjetek uniója?*) már a 20. század szovjet és újorosz történelmébe kalauzolja el az olvasót. Az első tanulmányt a mű szerkesztője, Frank Tibor írta, aki Joseph E. Davies moszkvai amerikai nagykövet 1936 és 1938 közötti tevékenységét mutatja be érdekes és hiánypótló írásában. A nagyívű áttekintés az első világháború végétől a második világháború végéig terjedő időszak amerikai-szovjet diplomáciai kapcsolataira is kitér, így a nagykövet működése sokkal érthetőbbé válik a politikai és gazdasági háttér ismeretében. A két állam között a diplomáciai kapcsolatok felvételére csupán 1933-ban került sor, a késlekedés fő oka pedig az Egyesült Államok által a cári Oroszországnak nyújtott korábbi kölcsönök rendezetlen helyzete volt. A Szovjetunió ugyanis nem tekintette magára nézve kötelezőnek ezek visszafizetését, mint ahogy a forradalom előtt amerikai magánbefektetők kártalanítását sem, ami komoly visszatetszést keltett Washingtonban.

Ebben a helyzetben került sor a demokrata párt színeiben politizáló sikeres és gazdag ügyvéd, Joseph Edward Davies moszkvai nagyköveti kinevezésére 1936-ban. A kétéves munkálkodását a diplomata saját maga dokumentálta, amikor Moszkvai küldetés címmel 1941-ben könyvet adott ki, amely nagyszabású sikert aratott, valamint filmet is forgattak belőle.

Történeti értékéből jelentősen levon, hogy a mű – szerzője érzelmeit tükrözve – gyakorlatilag kizárólag szovjetbarát érzelmeknek adott hangot, és a teljes elfogultság hangján számolt be a kommunista állam működéséről és belső viszonyairól. Ez a szemlélet jelenik meg a Szovjetunió politikai, gazdasági és társadalmi bemutatásánál ugyanúgy, mint Sztálin személyiségének megítélésénél, akit Nagy Péter méltó utódjának tekintett. Ezt az álláspontját sem az adósságok visszafizetésével kapcsolatos sikertelen tárgyalások, sem pedig a nagyszabású koncepciók perek – melyek során számos közeli ismerősét is elítélték – nem tudták megváltoztatni. Paradox módon azonban ez a téves helyzetfelmérés egy fontos pozitív eredménnyel is járt, mivel a diplomata hazatérése után aktívan és sikerrel támogatta a szovjet-amerikai közeledés gondolatát Washingtonban, ami távlatilag hozzájárult a második világháború megnyeréséhez.

A következő tanulmányt (*A német-szovjet megnemtámadási egyezmény és értékelésének problematikája*) Krausz Tamás írta, aki az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov-Ribbentrop paktum historiográfiai értelmezésének problémáit járja körbe. A szerző azt vizsgálja, hogy az elmúlt évtizedek során a történészek hogyan értelmezték ezt a sok szempontból meghatározó jelentőségű diplomáciai egyezményt, amelyet a náci Németország és a Szovjetunió kötött a második világháború előestéjén. Krausz fontosnak tartja megjegyezni, hogy ez a megegyezés csak az egy évvel korábban aláírt müncheni egyezmény fényében értelmezhető, vagyis arra nem kerülhetett volna sor az előzményeként szolgáló másik diplomáciai esemény hiányában. Ezt követően a dokumentumban foglaltak értelmében valósította meg a két érdekelt nagyhatalom közép- és kelet-európai politikáját, amelynek következtében kirobban a második világháború, Németország és a Szovjetunió pedig jelentős mértékben kiterjesztette befolyási zónáját. Ugyanakkor Krausz megjegyzi, hogy az 1939. szeptember 28-i német-szovjet barátsági szerződés, amely szovjet részről csak vállalásainak betartását volt hivatott jelezni, nagymértékben aláásta a kommunista állam önvédelmét és nemzetközi megítélését. Ugyanakkor a két ország közti hivatalos együttműködést stratégiai szövetségként meghatározó munkákat a pamfletírás kategóriájába sorolja, és a nagy honvédő háború története meghamisításának tekinti.

Fóris Ákos *A szovjet-magyar kapcsolatok a háborús bűnösök felelősségre vonásának kérdésében 1945-1949* című tanulmánya a második világháború során a Szovjetunió területén háborús bűnöket elkövető magyar katonák háború utáni felelősségre vonásának egyes aspektusait vizsgálja. Fóris elsőként azt a jogszabályi háttérrel tekinti át, amely alapvetően meghatározta a háborús bűnösök kiadatását a fenti időszakban. A felelősségre vonást szabályozó nemzetközi egyezmények fontos közös alapelve volt, hogy a háborús bűnösöket abban az országban vonják felelősségre, amelyben a bűncselekményeket elkövették. A magyar állampolgárok vagy hadifogolyként vagy a szovjet nyomozati szervek vizsgálatának és letartóztatásának eredményeként kerülhettek szovjet bíróság elé. Utóbbit elősegítette, hogy a magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány is kötelezettséget vállalt arra, hogy közreműködik a háborús bűnök elkövetőinek letartóztatásában és kiadatásában, még ha ez utóbbi az idevágó korábban hatályos magyar törvények hatályon kívül helyezésével is járt együtt.

A szovjet nyomozó hatóságok már a háborús bűnökkel vádolt személyek nevét tartalmazó listákkal érkeztek Magyarországra, majd a magyar társszervek közreműködésével nekiláttak ezen személyek felkutatásának, letartóztatásának, majd a Szovjetunióba szállításának. Mivel a szovjet hatóságok bizalmatlanok voltak magyar megfelelőikkel szemben, így számos esetben egyeztetés nélkül jártak el, amit az utóbbiak jogosan sérelmeztek. Ez az eljárás panaszokat vont maga után a magyar fél részéről, amelyeket a szovjet nagykövetség is jogosnak talált és ígéretet tett orvoslásukra, bár ez alapvetően nem befolyásolta az események menetét. Ugyanakkor 1948-tól kezdve a szovjet fél valóban tett engedményeket, háborús bűnösöket szolgáltatott ki és bizonyítékokat adott át Magyarországnak, így az együttműködés kiegyensúlyozottabb lett.

A fejezet negyedik tanulmányát Baráth Magdolna írta *A Szovjetunió és a „külső birodalom” létrejötte* címmel, aki a második világháború befejezését követő egy évtized során lezajlott szovjet geopolitikai terjeszkedési folyamatot mutatja be logikusan és részletesen. Bár a Szovjetunió már a második világháború előtt is egy határain túlnyúló érdekszféra kiépítésében látta biztonságát egyik zálogát, ennek a zónának a kiépítése súlyos a konfliktus utáni időszakban tudott megvalósulni. Az már a háború alatti

rendezési tervekben körvonalazódott, hogy a győztes nagyhatalmak irányítása alatt álló politikai befolyási övezetek fognak létrejönni Európában, ennek megfelelően három különböző kategória képe rajzolódott ki a tárgyalásokon: a nyugati irányítás alatt lévő nyugat- és dél-európai országoké, a szovjet befolyás alatt álló kommunista országoké, valamint egy átmeneti közép-európai országokat csoportosító zóna, ahol a nagyhatalmak közösen bábáskodnak az államok fölött. A valóságban a geopolitikai feszültség kiéleződésével párhuzamosan a Szovjetunió igyekezett a harmadik terület lehető legnagyobb részére is kiterjeszteni befolyását, így Lengyelország, Kelet-Németország, Románia és Bulgária mellett Csehszlovákiát és Magyarországot is saját érdekszférájába vonta.

Ez a folyamat több lépcsőben valósult meg, amelynek legfontosabb állomásai a belső politikai hatalomátvételek (1946 és 1949 között), a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (Kominform) létrehozása (1947-ben), a kétoldalú gazdasági együttműködések kiépítése (1945-től), majd a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) megalakítása (1949-ben), amit végül a Varsói Szerződés alapítása követett 1955-ben. Ezeknek a lépéseknek a következtében olyan együttműködési hálózat jött létre, amely elsősorban Moszkvát kötötte össze kétoldalú módon a közép- és kelet-európai államokkal, így pedig lehetővé tette a régóta tervezett biztonsági zóna kialakítását, amely a Szovjetunió védelmét szolgálta.

Galicza György *Birodalomépítés modern alapokon* című írása már a Szovjetunió megszűnése utáni időszakba kalauzolja el az olvasót, aki megismerkedhet azokkal a mai napig tartó kísérletekkel, amelyek segítségével Oroszország megpróbálja visszaállítani elveszített nagyhatalmi státuszát. Ennek alapját az orosz birodalmi gondolkodás alkotja, amely szerint Oroszország egy világpolitikai nagyhatalom, amelynek az a hivatása, hogy tevőleges szerepet játsszon a nagypolitikában. A modern reintegrációs törekvésekben fontos szerepet játszik az eurázsiai eszme, amely komoly múltra tekint vissza az orosz gondolkodók körében, és amelyben Oroszország egy speciális eurázsiai kultúrával és területtel rendelkező nagyhatalom, amelynek történelmi feladata, hogy geopolitikailag versenyképes önálló nagyhatalmi pólust alkosson, a jelen helyzetben tehát az Egyesült

Államok kihívójaként lépjen fel és modern eurázsiai birodalmat hozzon létre.

Ennek megvalósítására már az 1990-es években is történtek kísérletek, melyek közül a legjelentősebb a Független Államok Közösségének létrehozása volt 1991-ben, de ezek nem voltak képesek beváltani a hozzájuk fűzött reményeket. A hatékonyabb építkezés Vlagyimir Putyin hatalomra kerülésével vette kezdetét, aki komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy Oroszországot újból a nagyhatalmak sorába emelje. Ennek érdekében a posztszovjet térséget egységes, új piaci alapokon nyugvó szervezetként kívánta újjászervezni, nem titkoltan sok szempontból az Európai Unió fejlődését modellként szem előtt tartva. Ehhez az egyik legfontosabb eszközt a 2012-ben az Oroszország, Kazahsztán és Belarusz részvételével megalakított Eurázsiai Unió jelenti, amely gazdasági értelemben integrálni kívánja a posztszovjet térség összes országát, de ezt a folyamatot számos politikai és gazdasági nehézség teszi kérdésessé.

A tanulmánykötet utolsó fejezete a *Tükör által* címet viseli és egyetlen tanulmány alkotja. Széchenyi Ágnes *Az orosz (b)irodalom recepciója Magyarországon (1825-1945)* című írása egy rendkívül érdekes, évszázadokon átívelő irodalomtörténeti folyamatot mutat be, amikor arra vállalkozik, hogy az orosz irodalom magyarországi megjelenését vizsgálja meg az irodalomtörténészek és a közvélemény reakcióinak tükrében. Rendkívül érdekes szembesülni azzal, hogy a viszonylagos földrajzi közelség ellenére a nyelvismeret hiánya már önmagában is nagyon komoly visszatartó erőt képezett, mivel közel egy évszázadon keresztül az orosz irodalmi művek kis számban, jelentős késéssel és általában nyugati nyelvekről fordítva érkeztek meg hazánkba. Ennek fényében érthető, hogy sokáig nem tudtak valódi jelentőségüknek megfelelő szerepet betölteni a hazai irodalomban. Ez a helyzet érdemben csupán az első világháború után változott, amikor a hadifogságból hazatérő és ott az orosz nyelvet megtanuló katonaviselt irodalmárok közreműködésének köszönhetően az orosz irodalom is nagyobb helyett kapott a modern magyar irodalmi kánonban. Ez különösen jól nyomon követhető a *Nyugat* című folyóiratban, amely egyik meghatározó orgánuma volt a magyar irodalmi életnek, és ahol az orosz irodalom bemutatása komoly szerepet kapott. Ezt egészítették ki más művek, amelyek az orosz irodalomtörténet fejlődését,

valamint a kortárs orosz irodalmat mutatták be az 1920-1930-as évek folyamán.

Az átfogó és az orosz történelem minden fontosabb korszakát magas színvonalú tanulmányok segítségével bemutató kötetet mindenki számára ajánljuk, aki akár laikusként, akár szakmabeliként szeretné jobban megismerni Oroszország történetét.

Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről.* Gondolat, Budapest, 2016. 414 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

BODNÁR ERZSÉBET

ÉLETUTAK TALÁLKOZÁSA (1703-1848)

V. Molnár László, a 18. századi orosz történelem kiváló ismerője jelen kötetében a kapcsolattörténeti kutatásainak eredményeit összegezi, pontosabban a magyar-orosz tudományos kapcsolatok történetének néhány érdekes fejezetébe enged betekinteni. A könyvében közreadott hat tanulmányát az 1945 és 1977, valamint az 1978 és 2003 között megjelent magyar vonatkozású kapcsolattörténeti munkák bibliográfiája fogja keretbe.

A szerző a kulturális kontaktológia és a történelemtanítás kapcsolatával foglalkozó bevezetőjében kiemeli, hogy könyvével azt is prezentálni szeretné, miként hasznosíthatók a kulturális kapcsolattörténet kutatási eredményei a történelemtanításban. Egyben reményét fejezi ki, hogy a kulturális kontaktológia méltó helyére kerülhet a művelődéstörténeti diszciplínák között, és hatékonyan segítheti történelemtanításunkat is.

V. Molnár László műve, amely a Magyar Tudománytörténeti Intézet gondozásában jelent meg, nem előzmény nélküli, a magyar–lengyel kulturális kapcsolatok múltjából, valamint az 1750 és 1815 közötti magyar–orosz kulturális érintkezésekről írt kötetei már korábban napvilágot láttak. A Magyar Tudománytörténeti Intézet törekvése, hogy munkatársaival a kulturális érintkezéseket más relációk tekintetében is feldolgoztassa, igen dicséretes.

V. Molnár László kötetének hat adatgazdag tanulmányában azokat az érintkezési pontokat mutatja be, amelyek a magyar és az orosz tudományos életet 1703 és 1848 között összekapcsolták. A 18. századi orosz történelem kapcsolattörténeti vonatkozásairól is képet kapunk, megismerhetjük, hogy kik voltak azok a „hungarus” származású tudósok, orvosok és pedagógusok, akik Oroszországban jelentős karriert futottak be. A szerző A magyar–orosz kulturális kapcsolatok a 18. században című első tanulmányában a témára vonatkozó másfél évszázados történettudományi kutatások mérlegét vonja meg, számba véve azokat a tudósokat, akik szakmailag igényes tanulmányokat közöltek a 18. századi magyar-orosz kulturális érintkezések egyes kérdéseiről. De egyben konstatálja azt is, hogy a jelzett

problémáról összefoglaló szintézis még nem született, amin enyhíteni szándékozik jelen munkájával. Kiemeli azt is, hogy a 18. századi kulturális relációk területén a magyar–oroszi orvosi kapcsolatok voltak a leghatékonyabbak. Így a kötet második tanulmányában azokkal a medikusokkal foglalkozik, akik II. Katalin uralkodása idején tevékenykedtek Oroszországban. Négy magyar származású orvos pályaképét idézi fel: Gyöngyössi Pálét, Kereszturi Ferencét, Peken Keresztélyét, Peken Mátyásét. Külön tanulmányt szentel viszont Orlay Jánosnak, aki a 18–19. század fordulóján került Oroszországba, és ott a magyar származású orvosok közül a legjelentősebb karriert érte el. Orosz nevében Ivan Szemjonovics Orlay az Orvosi-Sebészeti Akadémia titkáráként, I. Sándor orvosaként és Ny. V. Gogol nevelőjeként, J. W. Goethe barátjaként, több nyugat-európai tudományos társaság tagjaként vált ismertté.

A következő, *Az életutak találkozása: Tessedik és Szamborszkij* című tanulmányában a szerző párhuzamba állítja a két tudós pályáját, számos hasonlóságot mutatván ki a két neves személyiség életművében. V. Molnár László megkísérli felidézni a két egymással találkozó és egymást gazdagító életutat, amelyek a kulturális kontaktológia szempontjából jó néhány tanulsággal szolgálnak. Szamborszkij több okból érdekes: személye a cári család számos tagjához kötődik, és a magyar–oroszi kulturális kapcsolatok esetében Alekszandra Pavlovna és József nádor frigye kapcsán is fontos vele foglalkoznunk.

A szerző szerint a kulturális kapcsolattörténeti vonatkozások szempontjából annak a bemutatása is tanulságos lehet, hogy a napóleoni háborúk idején miként láttak bennünket az orosz memoárok és útifeljegyzések írói, milyen nemzetkarakterológiai jellemzést adtak rólunk és az miben különbözött a nyugat-európai utazók által készített itineráriumok értékítéletétől. Ennek szellemében a Vlagyimir Bronyevszkijel foglalkozó tanulmányában azt vizsgálja meg, hogy az 1810-ben tapasztalatait megörökítő orosz utazó milyen képet fest munkájában hazánkról. Majd a következő írásában M. V. Lomonoszov (1711–1765) életpályájának tudomány- és kapcsolattörténeti vonatkozásairól kapunk igen impozáns képet.

A szerző befejező tanulmányában a magyar–oroszi gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok alakulásában fontos szerepet betöltő tokaji borok sorsát követi végig I. Pétertől I. Pálig. Nagy Péter a

leveleiben elragadtatással nyilatkozott a hegyaljai borok minőségéről és zamataról. Az utódai is rajongtak a tokaji borokért, 1733-ban Anna Ivanovna ukázt bocsátott ki a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság felállítására, a hegyaljai orosz borkivitel fénykora pedig az 1745 és 1761 közötti évekre, I. Péter leányának, I. Erzsébetnek az uralkodása idejére tehető. II. Katalin uralma alatt, főleg 1789-t követően, amikor a cárnő a francia borok bevitelét megtiltotta, ismét megnőtt a hegyaljai borok iránt a kereslet. Az Orosz Borvásárló Bizottságot, amely 65 éves fennállása alatt kitűnő hegyaljai borokat importált a pétervári udvar számára, I. Pál 1798. január 26-i ukázával szüntette meg.

V. Molnár László kötetét, melyben gazdag összefoglalóját adja az 1703 és 1848 közötti magyar-orosz kapcsolatoknak, és vállalkozását a kapcsolattörténeti könyvészeti függelék elkészítésére, összeállítására csak dicsérni lehet. Értékes munkáját a téma iránt érdeklődők haszonnal forgathatják.

V. Molnár László: *Életutak találkozása (1703-1848)*. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 2004. 236 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: Debreceni Szemle, 2006/1. 137-139. o.

BODOR MÁRIA

A KELETI KÉRDÉS ÉS A BALKÁN AZ OROSZ KÜLPOLITIKÁBAN A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Bodnár Erzsébet neve jól ismert az Oroszország, a keleti kérdés és a Balkán 19. század története iránt érdeklődők előtt. A 2008-ban megjelent tanulmánykötet 12 munkát tartalmaz, melyek a 18. század végétől a 19. század közepéig adnak bepillantást Oroszország keleti politikájába, illetve az itáliai ügyekkel kapcsolatos állásfoglalásába. A kiadvány olyan tanulmányokat gyűjt össze, melyek folyóiratokban, tanulmány- és konferenciakötetekben korábban már napvilágot láttak. A kötet felosztása tematikus és kronologikus. A keleti kérdésben követett orosz külpolitikával nyolc, a keleti kérdés speciálisabb összetevőivel, illetve az európai ügyek és a keleti kérdés összefonódásával négy tanulmány foglalkozik. A magyar történetírás a történeti keleti kérdés ilyen aspektusú vizsgálatának alig szentelt figyelmet. Bodnár Erzsébet tanulmánykötete ezt a hiányt pótolja. A kiadványban a szerzőnek a moszkvai Orosz Birodalom Külügyi Levéltárában folytatott kutatási eredményei is megmutatkoznak. A kötet végén található a tanulmányok eredeti megjelenési helyének listája, illetve a szakirodalom és forrásjegyzék. A kiadvány jellegéből adódóan előfordulnak ismétlések (pl. a keleti kérdés fogalmának meghatározása, a keleti ügyekben folytatott orosz politika okai), melyek azonban nem teszik a könyvet nehezkessé, sőt a téma komplex jellege miatt kifejezetten hasznosnak bizonyulnak.

A szerző a bevezetésben kiemelve a fontosabb kulcsmozzanatokat tisztázza a keleti kérdés fogalmát. A kötet első tanulmánya a téma historiográfiai áttekintésével foglalkozik (*A keleti kérdés- és Balkán kutatás az orosz történetírásban*), melyben Bodnár Erzsébet a keleti kérdés 18. század végétől 1856-ig tartó eseményeit feldolgozó munkákat tekinti át. 1830-tól Oroszországban megnőtt a keleti kérdéssel kapcsolatos publikációk száma, a külpolitikai koncepciókban eleinte megmutatkoztak a szlavofilek és a nyugatosok vitái. Sz. M. Szolovjov és Sz. Sz. Tatyiscsev új szempontokat és

megközelítéseket vetettek fel, munkáikban különböző véleményeket fogalmaztak meg a keleti kérdés kialakulásáról és tartalmáról. Bodnár Erzsébet elemezte a szovjet korszak keleti kérdéssel foglalkozó történetírását is. Az 1960-as évek elejétől a kérdés kiemelt helyen szerepelt az orosz külpolitikával és a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó munkákban (pl. „Diplomáciatörténet”). Mérföldkőnek számít a téma vizsgálatában N. Sz. Kinjapina munkája („Oroszország külpolitikája a XIX. század első felében”). A Balkán és a keleti kérdés vizsgálatával foglalkozó történészek között irányzatokat lehet elkülöníteni. A. L. Sapiro, A. M. Sztanyiszlavszkaja, A. F. Fagyeev, A. V. Georgijev Oroszország politikáját tanulmányozták a Közel-Keleten a 19. század első felében. A második csoportban található történészek (G. Sz. Groszul, V. M. Groszul, V. N. Vinogradov) a keleti kérdés fontos részét alkotó Balkán problémáira szakosodtak. A harmadik csoport kutatói (A. F. Miller, A. D. Novicsev, I. L. Fagyeeva és mások) az Oszmán Birodalom történelmével foglalkoztak. Jelentős tudományos eredménynek tekinthető és nagymértékben megkönnyíti a kutatást, hogy 1960–1995 között 16 kötetben sok releváns dokumentumot adtak ki. A szerző tanulmánya végén felvázolja a még kevés figyelmet kapott aspektusokat.

A keleti kérdés és az orosz Balkán-politika 1815-ig című, átfogó jellegű tanulmány nyitja meg a keleti kérdéssel foglalkozó részt. A 18. század első felétől Oroszország aktívan részt vett a Balkánon zajló eseményekben. Az Orosz Birodalom súlya és déli irányú aktivitása a nagyhatalmakat cselekvésre készítette, így a Balkán a nemzetközi konfliktusok csomópontjává vált. A szerző kiemeli, hogy a keleti kérdés új tartalmakkal bővült, és a tengerszorosokért folytatott versengés kiterjedt a Balkán, Egyiptom, Konstantinápoly és a Közel-Kelet térségére is. A tanulmány bemutatja az 1768-1774-es orosz-török háborút lezáró kücsük-kajnardzsi békét, és annak hatásait a Dunai Fejedelemségekre. A 18. század végére a nemzetközi kapcsolatokban a tengerszorosok kérdése vált a legkiélezettebb problémává. 1799-ben Oroszország és Törökország Napóleon területi foglalásai miatt szövetséget kötöttek. Ekkorra körvonalazódott az orosz külpolitika új elképzelése, az Oszmán Birodalom épségének megőrzése. Az orosz-török kapcsolatok 19. század eleji történetében Napóleon politikájának nagy szerep

jutott. 1815-ig Franciaország és az ellene létrejövő koalíciók közti ellentétek egyik fő forrása a Földközi-tenger keleti medencéje és a Balkán maradt. 1805-ben aláírták az új orosz-török védelmi megállapodást, amely megengedte az orosz hadiflotta számára a tengersizorok szabad használatát, és megerősítette Oroszország protektori jogát. A török-orosz szövetség kora az 1806-1812-es háború kitörésével zárult le. A bukaresti békét a szerző Oroszország számára rendkívül előnyösnek értékeli. 1815 után az orosz külpolitika arra törekedett, hogy a balkáni népek körében tovább erősítse befolyását, fenntartsa az európai erőegyensúlyt, ezért a Portával szembeni követeléseit körültekintően fogalmazta meg, úgy, hogy ne sértse a többi nagyhatalom érdekeit.

A 18. század és a 19. század fordulója az orosz-török kapcsolatokban bekövetkezett változások miatt fontos időszak a két ország és a nemzetközi kapcsolatok történetében. Ennek áttekintéséhez *A keleti kérdés az orosz külpolitikában (Egy furcsa szövetség: orosz-török közeledés és együttműködés a 18. század végén)* című tanulmány nyújt segítséget. Ekkorra egész régiók kerültek ki a Porta ellenőrzése alól, ezért az oszmán kormányzókörök a külpolitika módosítása mellett döntöttek. A megfogalmazott új cél a birodalom területi integritásának megőrzése lett, egyúttal a török állam belső modernizációja is hangsúlyt kapott (a hadseregreform életbevágóan fontos volt). A siker érdekében előtérbe került a békés együttműködés Oroszországgal, illetve a jó viszony fenntartása az európai nagyhatalmakkal. Az 1796-1797-es évek francia magatartása a Portát aggodalommal töltötte el, az egyiptomi hadjárat miatt török hadüzenetre kerül sor. A török szultán Anglia lekötöttsége miatt Oroszországhoz fordult segítségért. Az Oszmán Birodalom a területi veszteségek mellett önállóságának és függetlenségének veszélyeztetettsége miatt közelített Oroszországhoz, utóbbi pedig a Közel-Keleten elért eredményeit, befolyását kívánta biztosítani a térségben. Pál – II. Katalin expanziós külpolitikájától eltérően – jó viszony fenntartására törekedett a Portával. 1799. január 3-án orosz-török szerződést írtak alá. A szerződő felek lezárták a Fekete-tengert és szorosait, Oroszország pedig garantálta az Oszmán Birodalom szuverenitását. A szövetséghez később több állam is csatlakozott, így létrejött az újabb koalíció Napóleon ellen. Az orosz-török együttműködés sikereit mutatta a Jón-szigetek visszafoglalása a franciáktól, valamint a Hét Sziget Köztársaság megszervezése. Az

oroszlotta földközi-tengeri jelenléte Ausztria és Anglia oroszellenes magatartása miatt 1799 októberéig tartott. Pál halála után I. Sándor 1805 szeptemberében megújította a szerződést, és az 1806-ban kitört újabb orosz-török háborúig a térség viszonylagos békéje biztosított volt.

Az Osztrák-orosz együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében című tanulmányban az Oszmán Birodalom ellen irányuló orosz-osztrák szövetségek megkötésének története követhető nyomon. Az első szövetség létrehozására 1697-ben került sor, amelyet 1726-ban megerősítettek. 1746-ban Ausztria és Oroszország 25 évre szóló szövetségi szerződést írt alá. Ez az 1726-os szerződés folytatása és továbbfejlesztése volt. A szerző hangsúlyozza, hogy Pétervár és Bécs szövetsége a következő száz évben az orosz külpolitika alapja maradt. A két birodalom kapcsolatában voltak elhidegülési és szoros együttműködési szakaszok, a szövetség azonban mindkét fél számára hasznosnak bizonyult. Az 1774-es kücsükajnardzsi béke megkötése után Ausztria attól félt, hogy Oroszország további területi gyarapodása vagy befolyásának növekedése veszélyezteti Ausztria biztonságát. Oroszország szövetségese maradt, de igyekezett megfékezni annak keleti előrenyomulását. A 19. század első felében a Habsburg Birodalom passzívvá vált, és pozícióját az oszmán ügyek iránt aktív érdeklődést mutató Anglia foglalta el. A szerző I. Sándor 1815 utáni külpolitikájáról hangsúlyozza, hogy legfontosabb törekvése az volt a keleti kérdésben, hogy megszilárdítsa a korábban elért eredményeket, és a balkáni népek körében tovább erősítse a befolyását, illetve fenntartsa az európai egyensúlyt. A tanulmány bemutatja a kongresszusok korának a keleti kérdéshez kapcsolódó határozatait, majd I. Miklós külpolitikáját, és értékeli az 1833-ban Münchengrätzben aláírt orosz-osztrák, illetve oroszporosz-osztrák szerződést. Az 1840-es évektől I. Miklós a keleti kérdésben az angol-orosz együttműködés megerősítésén fáradozott, az osztrákokkal való együttműködés az európai ügyekre szorítkozott.

A keleti kérdés az orosz külpolitikában a 19. század elején (1799-1806) című tanulmányból a 18. század végén a francia terjeszkedés miatt az orosz keleti politikában megjelenő új, átmeneti jellegű problémát ismerhetjük meg, a földközi-tengerit. Az 1799-es orosz-török szövetségi szerződést követően F. F.

Usakov admirális a török flottával együttműködve a Földközi-tenger keleti medencéjéből és a Jón-szigetektől kiszorította a franciákat, A. V. Szuворov pedig Itáliában aratott győzelmeket. A szerző áttekinti az orosz külpolitikát I. Sándor uralkodásának első éveiben, egészen a Porta 1806 tavaszi hadüzenetéig. Az oroszok a tengerszorosok kérdését, a Földközi-tenger keleti medencéjének problémáit, a Balkán-kérdést is sikerrel kezelték a Törökországgal kötött szövetség keretein belül. Az orosz-török viszony megromlásához és a háborúhoz a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások vezettek. Az orosz kabinet az orosz-török viszony átgondolására kényszerült, és az új program kidolgozására a tilsiti béke (1807. június 25.) után került sor.

A Török Birodalom birtokainak 18-19 századbeli felosztására irányuló számos tervet közül Bodnár Erzsébet külön figyelmet szentelt Napóleon 1807. júniusi elképzelésének, amelyet Tilsitben mutatott be I. Sándornak (*Az „ottomán örökség” a francia-orosz tárgyalásokon, 1807-1808*). A tilsiti tárgyalások azt mutatják, hogy a keleti kérdés volt az egyetlen terület, ahol a francia és az orosz hatalom a korábbi évek véres háborúinak lezárása után közeledett egymáshoz. A Török Birodalom felosztásáról nem született írásos megállapodás, csak arról döntöttek, hogy a keleti kérdés fontos problémáit később tárgyalják meg. A dokumentumok szerint Oroszország nem kívánta a Török Birodalom teljes felosztását, de a részleges felosztás gondolatát nem vetette el. Tilsit nem hozta meg Oroszország számára az óhajtott eredményeket az Oszmán Birodalom részleges felosztása tekintetében, a keleti kérdést érintő cikkelyek inkább Franciaország számára voltak előnyösek. Az „ottomán örökségen” való osztozkodás fontos téma maradt Franciaország és az Orosz Birodalom között, és az 1808-as erfurti találkozóig több stádiumon ment keresztül. A tanulmány felvázolja ezeket a kulcspontokat, és kiemeli, hogy a Török Birodalom felosztását maga Napóleon sem akarta. Az 1808 elején Pétervárott folytatott tárgyalások burkolt célja francia részről az volt, hogy Oroszországot keleten egy elhúzódó konfliktusba hajszolja bele. Oroszország Napóleon keleti szándékait igyekezett kipuhatolni. Az erfurti találkozó megváltozott politikai körülmények között zajlott le, amikor a francia császár számára különösen fontos volt az oroszokkal való szövetség. Így Oroszország a tilsitinél jóval eredményesebb megállapodást íratott alá. Az Orosz Birodalom

Törökország részleges felosztásával szerezte meg az óhajtott területeket, és elérte, hogy a teljes felosztás kérdését elodázzák. Erfurt után az orosz külpolitika követendő elvévé vált az Oszmán Birodalom integritásának megőrzése, és az állam teljes felosztását javasló tervezetek megvitatása elől kitért, mivel francia csapdát látott benne.

A kötet legátfogóbb munkája az *Oroszország keleti törekvései, 1792-1830* címet viseli. II. Katalin uralkodásától I. Miklósig tekinti át az orosz diplomácia és külpolitika akcióit a keleti kérdésben, valamint a háborúkat és az azokat lezáró békéket. A kiadvány keleti kérdéssel foglalkozó részét *A keleti (krími) háború (1853-1856)* című tanulmány zárja. Bodnár Erzsébet felhívja a figyelmet arra, hogy a háborút egy sor probléma eredményezte, voltak politikai, ideológiai és gazdasági okai, és a Közel-Kelethez, valamint a Balkánhoz fűződő nagyhatalmi érdekek összeütközéséből fejlődött ki. Források alapján azt állítja a szerző, hogy az oroszoknak konkrét és határozott elképzelésük volt a keleti kérdésben, és I. Miklós komolyan vette az ügyet, ezzel szemben III. Napóleon csupán jó lehetőséget látott a szent helyek körüli vitában, amely révén Franciaország tovább erősítheti nagyhatalmi pozícióit. A tanulmány részletesen bemutatja az orosz diplomácia törekvéseit (főként A. Mensikov herceg konstantinápolyi tárgyalásait), a nyugati államok magatartását, majd a nagyhatalmak katonai és diplomáciai tevékenységét Abdul Medzsíd szultán 1853. októberi hadüzenetétől egészen 1854. szeptemberéig, a szövetségesek partraszállásáig Jevpatotijnál, amely az addigi történelem legnagyobb partraszállása volt.

A *Mazzini, a szlávok és a keleti kérdés* címet viselő tanulmány szervesen illeszkedik a korábbi, a keleti kérdéssel közvetlenül foglalkozó tanulmányokhoz, ugyanis a szláv probléma a keleti kérdés részeként fokozatosan európai problémává nőtte ki magát, és fontos helyet foglalt el a nagyhatalmi politikában. A kis szláv nemzetek, illetve államok kezdték kialakítani identitásukat, az önálló államiságra vágyakozó Itália pedig megértőnek mutatkozott a függetlenséget és autonómiát követelő déli szlávok törekvései iránt. Ausztria Itália és a szláv államok közös ellenségének számított. A Risorgimento korszakában a szlávok iránti érdeklődés elsősorban a lengyelek iránti szimpátiában nyilvánult meg. Bodnár Erzsébet figyelmeztet arra, hogy a

forradalmárok hírében álló lengyelekkel az itáliaiak nem akartak túlságosan szoros kapcsolatba lépni, nehogy kiváltsák a nagyhatalmak (főként Oroszország) ellenszenvét. Az itáliai államok számára I. Sándor határon túli alkotmányos diplomáciai törekvései – amelyek az itáliai államok számára megfelelőbbnek és előnyösebbnek tüntek, mint a szomszédos nagyhatalmaké – és az itáliai ügyek iránti érzékenysége a nagy távolság ellenére életben tartotta az oroszok iránti érdeklődést. Az itáliaiak lelkesedését I. Miklós hűtötte le az 1830-31-es és az 1848-49-es forradalmak leverésével. Bodnár Erzsébet részletesen bemutatja Mazzini Ifjú Itáliájának elképzeléseit, hangsúlyozva, hogy ebben a külpolitikai koncepcióban az olasz probléma és a keleti kérdés összekapcsolódott. A tanulmány végén a szerző Mazzini terveinek kritikáját adja, felhívja a figyelmet arra, hogy Mazzini egyenlete – ami szerint a nemzet=nép – sok ellentmondást tartalmazott, és a tarka etnikumú közép-kelet-európai népeknek nehéz volt ezt a koncepciót befogadni (tekintve, hogy homogén nemzet meglétét feltételezte az ország területén).

A *Magyar-orosz kapcsolatok a 19. században* (József nádor és Alekszandra Pavlovna) című tanulmány Alekszandra Pavlovna (II. Katalin unokája, I. Pál legidősebb lánya) és József főherceg, 1796-tól Magyarország nádora házasságának szentel figyelmet, az Oroszország és az Ausztria közötti diplomáciai kapcsolatokra is kitérve. A két fiatal házassága egyedi esetnek tekinthető, mivel a Romanov- és a Habsburg-dinasztia között nemigen létesültek rokoni kapcsolatok. Az eljegyzésre 1799. március 3-án került sor a szentpétervári palotában, és ez az orosz-osztrák katonai szövetséget is szentesítette. A szerző párhuzamosan tekinti át az oroszok itáliai jelenlétének eseményeit és az esküvő előkészületeit. A házasságkötésre 1799. október 30-án került sor pompás ünnepségek keretében. Az ifjú pár december 2-án indult el Gatcsinából Bécsbe, és februárban érkezett meg Budára. Az orosz-osztrák kapcsolatok ugyan 1800 elejére megromlottak, de ez nem hatott ki a nádor és a főhercegnő magánéletére. Alekszandra Pavlovna rendkívül népszerű volt a magyarok körében, a fiatal pár fellendítette a kulturális életet. Alekszandra Pavlovna 1801. március 16-án hunyt el.

A Romanov dinasztia „érdekes, eredeti, rejtélyes és ellentmondásos egyéniségéről” írt tanulmányból megismerhetjük I. Sándor trónra kerülése utáni intézkedéseit, reformjait és

külpolitikájának jellemzőit, illetve ezek változásait (*I. Sándor: reformer és diplomata*). 1804-re a külpolitikai események miatt Sándor intenzív reformtevékenységének vége szakadt, az államigazgatás átalakításában, a jobbágykérdésben és az oktatásban megszületett néhány liberális reform. Sándor hatalomra jutásakor a belpolitikában jól körülhatárolt programmal rendelkezett, viszont nem voltak világos elképzelései az orosz külpolitikáról. A szerző ennek okait főként a nevelésében látja, a külkapcsolatokról alkotott korai nézeteit leginkább naivnak és idealistának értékeli. Sándor külpolitikai nézeteinek első tömör összefoglalását az a „Titkos utasítás” tartalmazza, amely alapján az orosz-angol szövetséget megkötötték 1805-ben. Első jelentősebb diplomáciai szerepvállalására a tilsiti és az erfurti tárgyalásokon került sor. Az 1802-ben felállított modern Külügyminisztérium és a főként külföldiekből álló diplomáciai testület egyre eredményesebben működött. 1815 után a cár a kongresszusok munkájában aktívan részt vett, az európai béke híve volt, és Oroszországot a béke megőrzésének szolgálatába állította. Bodnár Erzsébet szerint ekkor már Sándor elképzelései nem voltak naivak, jól érzékelte az Orosz Birodalom új helyzetét és erejét a nemzetközi kapcsolatokban. Az 1820-as évek forradalmi mozgalmai miatt Metternich osztrák kancellár befolyása alá került. A görög kérdésben végül a görögök megsegítése mellett döntött, és ennek előkészítésére utazott a Krímbe. 1825 novemberében Taganrogban bekövetkezett halála állította le az eseményeket.

A következő tanulmány a Giuseppe Garibaldi szicíliai hadjáratát követő orosz diplomáciai lépéseket veszi nagyító alá (*Garibaldi hadjárata és az orosz diplomácia*). II. Sándor és A. M. Gorcsakov orosz külügyminiszter is nyugtalan volt a marsalai partraszállás miatt, és szükségesnek ítélték Garibaldi azonnali visszarendelését. Torino igyekezett elhatárolódni Garibalditól és megnyugtanni az orosz kormányt. II. Sándor a hagyományosan jó orosz-nápolyi kapcsolatok miatt nem zárkózott el a nápolyi király megsegítésétől sem. Oroszország a dél-itáliai eseményeket Franciaországgal egyetértésben és annak támogatásával kívánta megoldani, ám III. Napóleon hallgatásba burkolózott. 1860. június 28-án P. Kiszeljov személyesen tárgyalt III. Napóleonnal, de a francia uralkodó konkrét elképzelését a nápolyi ügyvel kapcsolatban nem sikerült kideríteni, csak annyit, hogy

Franciaország kitart a be nem avatkozási politika mellett. A francia külpolitikát valójában a keleti kérdés érdekelte, melyben az angol egyetértésre nagy szüksége volt. Így a francia politika leblokkolta az orosz aktivitást, és az orosz uralkodó csak erkölcsi támogatásáról biztosíthatta II. Ferencet. Az orosz kabinetnek figyelnie kellett arra, hogy Franciaországgal megőrizze a jó viszonyt, mivel számított rá a krími háborút lezáró párizsi béke revidálásában. A Nápoly–Szicíliai Kettős Királyság összeomlása után Oroszország megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Piemonttal, a kapcsolatok helyreállítására csak 1862 nyarán került sor.

Összességében elmondható, hogy a Bodnár Erzsébettől megszokott magas színvonalú, forrásokon és külföldi kutatómunkán alapuló kiadvány látott napvilágot, melyet érdemes megismernie a téma iránt érdeklődő minden olvasónak.

Bodnár Erzsébet: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében*. Hungarovox, Budapest, 2008. 223. o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Világtörténet*, 2009/ősz-tél, 80–84.

BODOR MÁRIA

TANULMÁNYOK A RUSZISZTIKA MŰHELYÉBŐL

2015-ben ünnepelte az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Ruszisztikai Központja fennállásának 20., szellemi elődje, a Magyar Ruszisztikai Intézet pedig a 25. évfordulóját. Ennek tiszteletére az intézet tanulmánykötetet jelentetett meg.

A kötet öt nagy részre oszlik. Az elsőben historiográfiai tanulmányok szerepelnek. Szvák Gyula, a kötet szerkesztője *Az oroszágismeret budapesti iskolája* című nyitótanulmányában a történeti ruszisztika első magyarországi műhelyének megalakulását, főbb eseményeit és elért eredményeit mutatja be. Kiemeli az orosz történelem kutatásának hazai és nemzetközi szinten is kimagasló alakjait és fő kutatási témáikat (Krausz Tamás, Szvák Gyula, Szili Sándor, Filippov Szergej, Gyóni Gábor, Sz. Bíró Zoltán, V. Molnár László), számba veszi a *Ruszisztikai Könyvek* sorozatban megjelent monográfiákat. Az intézet számos konferenciával és kiadvánnyal segítette a hazai orosz-szovjet kutatások eredményeinek nyilvánossá tételét, jó kapcsolatokat ápol a ruszisztikai kutatásokat végző hazai és nemzetközi intézményekkel. Emellett a fiatalok számára is teret enged: 2010-től az ELTE-n „ruszisztika” szakot indított be, és ebben az évben került felvételre az első doktorandusz hallgató az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájában az önálló *Ruszisztikai Programra*.

Medzibrodsky Alexandra tanulmányában Franciszek Duchiniński (1816–1893) „ukranofil lengyel” teóriáját, valamint Nyikolaj Kosztomarov (1817–1885) és Baudouin de Courtenay (1845–1929) kritikai állásfoglalásait veszi szemügyre (*Az „árja” szlávok és a „turáni” moszkoviták: F. Duchiniński teóriájának kritikai visszhangja*). Duchiniński faji alapon osztotta Eurázsia népeit „árjára” és „turánira”, tagadta az orosz nép szláv származását, a lengyel és ukrán nép rokonságát az orosz néppel. Kosztomarov a korai ukrán nacionalizmus nézőpontjából kritizálta Duchiniński teóriáját, Baudouin de Courtenay lengyel nyelvész pedig tudományos szempontból látta azokat megalapozatlanoknak.

A meghatározó orosz történelmi folyóirat, a *Rosszijszkaja Isztorija* (2009-ig *Otyecsesztvennaja Isztorija*) 2007–2012 közötti

főszerkesztője, Andrej Medusevszkij tevékenységének szentelt figyelmet Suhajda Szabolcs *Tendenciák az orosz történetírásban az elmúlt évek tükrében. Andrej Medusevszkij főszerkesztői tevékenysége a Rosszjizskaja Isztorija élén* címet viselő tanulmányában. A szerző azt vizsgálja, hogy Medusevszkij főszerkesztői munkássága valóban éles irányváltást jelentett-e a lap szemléletmódjában és hozott-e új eredményeket az orosz historiográfia számára. Suhajda Szabolcs a folyóirat 2002/1-es számától a 2014/2-ig számáig tekintette át a neves kiadványt, és arra a következtetésre jut, hogy Medusevszkij korábban kevesebbet vizsgált témákhoz nyúlt, ám a kérdéskörökben konstruktív vita nem bontakozott ki, és főszerkesztői állásfoglalása ellenére a történettudomány mint tényleges tudomány háttérbe szorult.

A kötet második részében középkor- és kora újkor történeti tanulmányok találhatóak. Szili Sándor a kagán titulust vizsgálta meg *A ruszok kagánja. A kagán szó előfordulásának kérdéséhez a 11. századi kijevi uralkodók címerhasználatában* című tanulmányában. Gyóni Gábor pedig a 12. századi Rusz belharcaira fordított figyelmet (*Oleg Szvjatoszlavics: törésvonalak és értékválasztások*). Szaniszló Orsolya I. Péter cár reformjainak nőket érintő csoportjait tekinti át (*A nők társadalmi integrációjának kezdete a péteri reformok nyomán*). A 18. századot megelőzően az előkelő hölgyek elszigetelve éltek, szigorú szabályok és tradíciók között, kiszorultan a társasági életből. A szerző bemutatja a „tyerem” (zárt női lakosztály) intézményét, ami már Alekszej cár halála után bomlani kezdett, és I. Péter törölte el végleg. A nők társadalmi integrációját segítette a társasági események koedukációja, Nagy Péter a nők kötelességévé tette az aktív szerepet a társadalomban, az összejöveteleken való megjelenést. A szerző kiemeli, hogy a nyugati mintát követő reformok megszüntették a nemi szegregációt, és bár a gyengébbik nem társadalmi integrációját nem tűzték ki célul, a hatásukra a 18. században a nemes hölgyek a környezetük cselekvő tagjaivá, számon tartott tényezőivé léptek elő.

A kötet újkorral foglalkozó részében hat tanulmány kapott helyet. Sz. Bíró Zoltán az Orosz Birodalom 19. századi politikai rendszerét vizsgálta meg (*Oroszország a 19. század második felében: a politikai rendszer szerkezete és legfontosabb elemei*). A szerző hangsúlyozza, hogy az orosz egyeduralmi monarchiában (*szamogyerzsavonaja monarhija*) a teljes jogú és szuverén főhatalom

elve I. Pétertől II. Miklósig formálisan megmaradt, azonban komoly változásokon esett át. A 19. század első harmadára kialakult a „liberális abszolutizmus”, amelyben a cár volt minden törvény végső jóváhagyója, ám az érvényben lévő törvények figyelembe vételével. A század végére az uralkodó döntéseinek korlátokat szabtak az államigazgatás hagyományai, a közvélemény, az írott normák és a polgári jog szabályai. Sz. Bíró Zoltán arra a megállapításra jut, hogy a 18. század elejétől Oroszországban is kezdtek elválni egymástól a hatalmi ágak, és a 19. század második felére kialakult a hármas tagoltságú keret (az Államtanács mint törvényhozás, a Miniszterek Bizottsága, illetve a Miniszterek Tanácsa mint a végrehajtás, és a Szenátus mint igazságság szolgáltatás intézménye), ami elvi alapjává válhatott volna a tényleges hatalommegosztásnak.

V. Molnár László a kevésbé ismert magyar származású jogtudós, Balugyánszky Mihály (1769–1847) I. Sándor és I. Miklós orosz cárok alatti orosz modernizációs törekvések előkészítésében betöltött szerepét, főbb reformjavaslatait ismerteti (*Egy „hungarus” tudós két cár szolgálatában. Balugyánszky Mihály, 1769–1847*). A tudós kiemelkedő eredményeket ért el az Orosz Birodalom gazdasági, pénzügyi, jogi és oktatásügyi területein, fontos szerepet töltött be a pétervári egyetemen, a Törvényszerkesztő Bizottságban és a pénzügyminisztériumban. Reformjai döntően hozzájárultak a napóleoni háborúkban eladósodott birodalom pénzügyi problémáinak megoldásához, és legalább ilyen fontosak voltak az igazságügyi minisztérium államtitkáraként írt – az orosz jogtörténetírásban maradandó értékűnek számító – jogtudományi művei, emellett aktívan kivette a részét I. Miklós uralkodása idején a kodifikációs munkából.

Az „ottomán örökség” felosztását érintő tiltsiti és erfurti találkozók, a Szentpéterváron lefolyt egyeztetések képezik Bodnár Erzsébet vizsgálatának tárgyát (*francia–orosz tárgyalások az Oszmán Birodalom felosztásáról, 1807–1808*). A szerző hangsúlyozza, hogy a keleti kérdés volt az egyetlen terület, ahol a két nagyhatalom közeledhetett egymáshoz. Tiltsitben nem született írásos megállapodás az Oszmán Birodalom felosztásáról, Napóleon és I. Sándor arról döntöttek, hogy egy későbbi időpontban fogják megvitatni a kérdést. A Török Birodalmat érintő nagyhatalmi osztozkodás a francia–orosz diplomáciai

tárgyalások témája maradt, és az erfurti találkozóiig több stádiumon ment keresztül. A Szentpéterváron folyó orosz–francia egyeztetések arról tanúskodnak, hogy Napóleonnak nem állt szándékában feldarabolni az Oszmán Birodalmat, valódi célja az volt, hogy lekösse az orosz diplomácia figyelmét és távol tartsa az európai ügyekben való aktív részvételtől. A cári kabinet pedig a francia uralkodó szándékait kívánta kipuhatolni, és továbbra is csak az Oszmán Birodalom részleges felosztása mellett állt. A megváltozott nemzetközi viszonyok között lezajlott erfurti találkozó az orosz diplomácia győzelmével ért véget, és az orosz kabinet Erfurt után az Oszmán Birodalom integritásának megőrzése mellett állt ki.

Mészáros Zsófia tanulmányában a 19. századi orosz nihilizmus ikonikus alakjának szentelt figyelmet (*Dmitrij Piszarev, az orosz nihilizmus alternatív gondolkodója*). A szerző bemutatja az orosz nihilizmus két táborát, Turgenyev *Apák és fiúk* című regényének hatását az ideológiára. Cikkein keresztül rajzolja meg Piszarev (1840–1868) eszméinek fejlődését, változását a kezdeti (1863-ig tartó), önmagán kívül mindent tagadó, radikálisabb felfogástól az utilitarista és szociálisan érzékenyebb irányvonalig.

Szintén az orosz radikalizmusról írt tanulmányt Filippov Szergej, aki bevezetőjében felhívja a figyelmet arra, mivel az erőszak, a merénylet és a gyilkosságok éles ellentétben állnak a civilizált társadalmakban elfogadott erkölcsi normákkal, a politikai terrornak szüksége van ideológiai megalapozásra, az erőszak elfogadhatóvá tételére. „*A lágyszívű gyilkosok*”. A *politikai terror igazolása Oroszországban a 19. század utolsó harmadában* című tanulmányában azt vizsgálja, hogy a terrort igazolni kívánó érvrendszer az orosz radikális mozgalom terrorista szárnyában az 1870–1880-as évek fordulóján milyen elemekből épült fel. Áttekinti a II. Sándor reformpolitikájával elégedetlen radikális mozgalom kezdeteit, bemutatja Szergej Nyecsajev forradalmi koncepcióját, amelyben a széles körű terror fontos szerepet kapott a népi felkelés előkészítésében, mert Nyecsajev szerint a forradalmár számára minden erkölcsös, ami a forradalom győzelmének kedvez, és minden erkölcstelen, ami akadályozza azt. A szerző elénk tárja az 1870-es évek elején kibontakozó narodnyikmozgalmat és annak sikertelenségét, ami miatt a narodnyikok körében előtérbe került a terror, majd a forradalmi terror a cári rendszer elleni harc fő eszközévé vált. A politikai

terror morális igazolását az „önvédelem”, az „igazságos bosszú” (ami „erkölcsi kötelesség”, az „önbecsülés bizonyítéka”) jelentette, amit a cárból és magas rangú cári tisztviselőkből félelmetes ellenséget megrajzoló új érvelés követett. A Népakarat tagjai a politikai gyilkosságot az önkényuralom elleni harc általánosan alkalmazható eszközének tartották. A szerző hangsúlyozza azonban, hogy a II. Sándor elleni 1881. március 5-én sikerrel járó merénylet nem vezetett el sem népfelkeléshez, sem kormány általi reformintézkedésekhez, ellenben az új cár konzervatív fordulatot hajtott végre, erőteljes represszióval.

Vera Zaszulics, Fjodor Trepov pétervári rendőrfőkapitány ellen 1878 januárjában merényletet elkövető forradalmárnő életútjáról írt tanulmányt Nagy Szilvia (*Vera Ivanova Zaszulics. A „terrorizmustól” a marxizmusig*). A szerző bemutatja az „évszázad perét”, Zaszulics bírósági felmentő ítéletét és annak hatását a korabeli orosz társadalom csoportjaira (a konzervatívok a felmentést a további bajok kiindulópontjának tekintették, a forradalmárok pedig úgy értelmezték, hogy a társadalom jelentős része szimpatizál a hatalom elleni harccal, és esélyük van mentesülni a fegyveres merénylet következményei alól, illetve megszülettek a politikai terrort igazoló „elméleti” alapvetések is). Nagy Szilvia hangsúlyozza, hogy Zaszulics nem tekintette magát terroristának, mégis az orosz forradalmi mozgalom új korszakának elindítójává vált. A per után Zaszulics Genfbe távozott, ahol közeli kapcsolatba került Plehanovval, és fontos szerepet játszott a tudományos alapokon álló orosz marxizmus elméletének megalapozásában. Az egykori merényletlőnő határozottan bírálta a narodnyik eszméket és a politikai terrorizmust.

A szovjet történelem egyes kérdéseit vizsgálja a kötet következő része, melynek indító tanulmányában Szilágyi Ákos a sztálini totalitárius állam formalista művészetéhez való viszonyulását mutatja be (*Állam és formalizmus*). Az úgynevezett marrista nyelvtudományi iskola ellen irányuló, a Pravda lapjain megjelenő 1950-es nyelvészeti vita, s abban Sztálin személyes szerepvállalásának miérettjeire keresi a választ *A „tudós” Sztálin: a marrizmus-vita* című tanulmányában Havas Ferenc. Meglátása szerint a vita megkreálásának célja az volt, hogy Sztálin tudósként megnyilvánulhasson. A motivációnak pszichikai és politikai okai egyaránt voltak. Legsúlyosabb politikai

megfontolás az volt, hogy a nyelv ürügyén tett fejtegetései lehetőséget adtak Sztálinnak, hogy a sorok mögötti apodiktikus társadalomfilozófiai érvek alapján hitelesítse a fennálló pártállami berendezkedés, a politikai hatalomkoncentráció és eszmei kizárólagosság megkérdőjelezhetetlen szükségességét.

A II. világháború „magyar fejezetének”, a szovjet területek majd hároméves megszállásának alig ismert történetéről írt tanulmányt Krausz Tamás és Varga Éva Mária. 1941 őszétől a magyar csapatok megszálló feladatokat láttak el, a magyar rendfenntartás Ukrajnára, Oroszország brjanszki, kurszki és voronyezsi területeire, Belorusszia jelentős vidékeire terjedt ki. Mivel több tízezer katona szolgált a Szovjetunióban, ahol több mint 19 millió civil esett áldozatul, a szerzők hangsúlyozzák, hogy a háborús népiirtás eseményeit komoly vizsgálat alá kell helyezni. Ezt a célt szolgálja a szerzőpáros *Az elhallgatott népiirtás: magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* című tanulmánya is. A nácik Szovjetunió területén folytatott partizánellenes intézkedései és a helyi zsidóság kiirtása közötti összefüggéseket vizsgálja Fóris Ákos (*Partizán- és zsidópolitika a keleti fronton*).

Orosz nyelvészeti és kultúrtörténeti tanulmányok kaptak helyet a kötet V. részében. Kiss Ilona Pavel Florenszkijnek (1882–1937) szentelt figyelmet (*Egy Oroszország-kép születése és szertefoszlása. Megjegyzések Pavel Florenszkij, a kultúraalapító portréjához*). Schiller Erzsébet Markovits Rodion, az első magyar könyves világsiker szerzőjének két művében (*Szibériai garnizon, 1927* és *Aranyvonat, 1929*) vizsgálja meg az orosz lélek és hadifogság, az orosz táj korabeli rajzolatát a *„Tejjel-mézzel folyó Szibéria”*. *Orosz lélek és hadifogság Markovits Rodion regényeiben* című tanulmányában. Az első mű a hadifogságról szól, hangsúlyos Markovits irodalmi-kulturális ismereteken alapuló elfogult csodálata az orosz táj és emberek iránt. A második alkotás a végtelennek tűnő orosz vidékről való, éveken át tartó hazatérés regénye.

Andrej Platonov életművének különleges darabjáról írt tanulmányt Gyimesi Zsuzsanna (*A holokauszt előérzete Andrej Platonov műveiben*). A *Szemétfúvó szél* című elbeszélést 1933-ban írta Platonov, és az egyik legkorábbi antifasiszta műnek tekinthető. Gyimesi Zsuzsanna az említett elbeszélés keletkezéstörténete mellett figyelmet szentel Platonov *Az emberiség felszámolásáról* (1938) című cikkére és a második

antifasiszta elbeszélésére, az *Éjféltkor az égen* című művére is. Mindkét elbeszélésben megmutatkozik az orosz író távolba látó képessége, és olyan összefüggésekre érez rá, amelyekre kortársai csak később váltak fogékonnyá. A kötet záró tanulmánya Pálosi Ildikó nevéhez kötődik, aki a nyelvészet területére kalauzolja az olvasót (*A magyar jön/megy ige mentális jelentései erza-mordvin és orosz megfelelőik tükrében*).

Összességében elmondható, hogy a Ruszisztikai Könyvek 40. kötete a sorozattól megszokott színvonalas, tartalmas kiadvány. Idősebb és fiatalabb kutatók érdekes, sokszínű témái képviselik a hazai oroszágkutatás „egy kimerevített pillanatát”. További eredményekben gazdag tevékenységet kívánunk a Ruszisztika Központnak és várjuk az új kiadványokat!

A mi ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra. Szerkesztette Szvák Gyula. Ruszisztikai Könyvek, 40., Russica Pannonicana, Budapest, 2015. 415 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Világtörténet*, 2016/ 3. 495–498.

CSURGAI ZOLTÁN

„EMBEREK A BIRODALOM ÖSSZEOMLÁSA MÖGÖTT”

A történelmet emberek írják. Nem kötődnek korszakhatárokhoz, nem halnak meg egy századfordulón és nem tűnnek el egy politikai fordulat során. Nem korlátozódnak néhány perces szónoklatokra vagy alkalmi szavazatokra. Egész életük, egész munkásságuk nyomot hagy. A kérdés csak, hogy ezekből a nyomokból mennyi marad fenn az utókornak és mennyit tart az megőrzésre méltónak. Ez az eloszlás egyenlőtlennek látszik napjainkban. Történelmi szereplőkről könyvtárakat megtöltő irodalom áll rendelkezésre, míg mások neve a tudományos közéletben is ritkán hangzik el. Az egyének felől megközelített történelem szerencsére egyre népszerűbb az utóbbi időkben. A történelem alulnézetből, mint történetírási irányzat néha sokkal többet mond el egy korról, mint annak politikatörténeti feldolgozása.

Bebesi György – tizenharmadik megjelent kötetében – ismét hiánypótló ruszisztikai munkát tett le az asztalra. 15 portrén keresztül vázolta fel a cári Oroszország történelmének utolsó 60 évét, megrajzolva olyan személyeket, akik nem feltétlenül kapták meg méltó helyüket a történelemkönyvek lapjain. Olyannyira, hogy a bemutatottak közül egy sem fért be az Oroszországban 2008-ban megtartott „Oroszország neve” szavazás első 12 helyezettje közé. Mégis több mint három évtizednyi ruszisztikai kutatással és oktatómunkával a háta mögött Bebesi úgy ítéli meg, hogy érdemes a lehető legszélesebb körben ismertetni őket.

A Publikon Kiadó gondozásában megjelent kötet jól illeszkedik a kiadó tudományos-ismeretterjesztő arculatához. Egy minőségi könyvet tarthat a kezében az olvasó elérhető áron és közérthetően megírt tudományos tartalommal. Sajnos néhány elírás benne maradt az egyébként tartalmas és jól szerkesztett kötetben. El kell mondani, hogy ez a műfaj nem tartozik a könnyű műfajok közé, még egy jól felkészült tudós számára sem. Megírni valamit, hogy ne veszítse el szaktudományos jellegét és mégis a lehető legközérthetőbben és lehető legérdekesebben beszéljen el egy nem éppen hétköznapi témát, összetett feladat.

A kötet remekül egyensúlyoz az életrajzok bemutatása és a mögöttes történelmi kép között. Ahogy az előszóban a szerző ígéri: „Mint »cseppben a tenger« tűnik fel egy-egy kiemelkedő történelmi személyiség életútjában, tetteiben, gondolataiban, saját korának társadalmi, közéleti és hétköznapi valósága.” Egy összeszedett, rövid bevezető tanulmány segíti az olvasót, amely ismerteti a korszakot és megadja azokat a háttérinformációkat, amiket az életrajzok olvasása közben kapocsként használhatunk a térben és időben történő tájékozódáshoz. A bevezető tanulmány szerkesztettsége tudatosan illeszkedik azokhoz a fordulópontokhoz, amelyek a portrék során szintén előkerülnek, mint egyéni döntéshelyzetek, sorsfordítók. A szerző felvázolja a krími háború utáni Oroszország állapotát és felülről induló reformkísérleteit, melyek főleg az elmaradottság leküzdését célozták. Elengedhetetlen ezen reformok társadalmi és gazdasági hatásának elemzése, mely változások lehetővé teszik másként gondolkodó – esetenként szélsőséges – csoportok megjelenését. A legfontosabb reformok részletesen is tárgyalásra kerülnek a kötetben. A zemsztvo reform – és a hozzá szorosan kapcsolódó bírósági és városi reform – mindaddig ismeretlen önkormányzati alapokat fektetett le. A sajtó- és cenzúrareform is újabb lehetőségeket nyitott meg a cári hatalommal szembeni szervezkedésre, véleménynyilvánításra. Bemutatásra kerülnek azok a szellemi, ideológiai irányzatok melyek ismerete nélkül a kor közszereplőinek élete nem, vagy csak hiányosan értelmezhető. Az oktatási reformoknak köszönhetően megjelent az értelmiség, és Oroszországban is terjedni kezdtek olyan eszmék, amelyek kérdőre vonták a fennálló rendet és alulról szerveződő változásokra sarkalltak, szembe menve a megkezdett cári reformokkal. És ez a szélsőséges irányzat már a terrorizmustól sem riadt vissza.

Ezek után következik a kötet gerincét adó 15 életrajz ábécérendben. Minden életrajzhoz egy korabeli fotó alapján készült grafika tartozik, melyek Mátis Rita (DLA) festőművész munkáját dicsérik, és a kötet megjelenését sokkal koherensebbé teszik, mint a változó minőségű és eltérő technikával készült fotók felvonultatása. A portrékat magyar és idegen nyelvű irodalomjegyzék és ha volt ilyen, a bemutatott személy műveinek felsorolása, illetve a levéltári fondok lelőhelyei zárják. Ezek nagyban megkönnyítik az egy-egy életútban való további

elmélyülést, miközben a lábjegyzetek végjegyzetté alakítása jót tett az olvashatóságnak. A kötetet kronológia zárja.

A rövid bemutatáshoz három portrét választottam ki. Egy a magyar történeti irodalomban szinte nem létező személyt, Azefet. Másodiknak az egyetlen nőt, akit eddig egészen máshogy ismerhettünk. És harmadiknak a korszak uralkodóját, a magyar nyelven is már jelentősen feldolgozott II. Miklóst tekinthetjük meg új nézőpontból.

A portrékban a sort Azef nyitja, a világ talán első ismert titkos ügynöke, akiről azonban nem lehetett eddig magyar nyelven életrajzot olvasni. (A szerző által vezetett kutatócsoport néhány éve kiadta levelezését.)¹ Körülbelül 30 merénylet elkövetésével és 300 letartóztatásban való közreműködésével terroristaként és az Ohrana tisztjeként is kiemelkedő sikereket ért el. A hollywoodi filmeket idéző életút olvasása közben bepillantást nyerhetünk a szociálforradalmárok hatalomellenes erőszakos cselekedeteibe, és megfigyelhetjük, hogyan tolódik el a társadalmi bázis a parasztság helyett a városi munkásság felé. Kialakult egy eddig nem ismert macska-egér játék, ahol a terrorizmus és az elhárítás is próbált egy lépéssel előrébb járni. Az eszközökben egyik fél sem válogatott. Ugyanígy eddig nem látott szemszögből figyelhetjük meg a politikai rendőrség működését, amely akár emberáldozatot is hajlandó volt hozni, csakhogy beépített ügynökének hitelessége ne kérdőjeleződjön meg. Természetesen, hogy mi húzódtott meg a háttérben valójában, amikor valaki likvidálása mellett döntöttek, az több tucat összeesküvés elmélet kreálására ad lehetőséget. Bár Azef szinte ép elméjét is elvesztette a kettősügynök létben, eredményeit mi sem jelzi jobban, hogy lebukásakor egyik oldal sem hitte el, hogy kettős ügynökként tevékenykedett.

A kötet egyetlen „hölgytagja” Krupszkaja, aki mint Lenin felesége került be a történelemkönyvekbe. Férje árnyékában azonban nem válik világossá, hogy egymaga mi mindent tett az illegális szociáldemokrata mozgalomért. Kereste a nők szerepét és helyét a folyton változó körülmények között. Nevelés- és oktatáselméleti műveket alkotott, maga is tanított. Újságot szerkesztett, titkári pozíciókat töltött be, és ha kellett, konferenciákon képviselte álláspontját. Lenin illegalitásba

¹ Kolontári A. – Lengyel G. (szerk.): *Azef levelei (1893-1917)*. (MOSZT könyvek 2.) MOSZT, Pécs, 2008.

vonulása után, ő biztosította a politikai információkat férjének. Hatalomra kerülésük után az oktatási rendszer átszervezésén és javításán dolgozott. Közreműködésének köszönhető, hogy széleskörű hozzáférése lett a kultúrához és az oktatáshoz a paraszti/munkás rétegeknek is. Férje betegsége alatt végig mellette volt, és feljegyezte gondolatait. Ma sem egyértelmű azonban, hogy minden fennmaradt levél valóban Lenin szavait tükrözi, vagy Krupszkaja véleménye jelenik meg benne. A bolsevik vezér halála után ellenezte a körülötte kialakult személyi kultuszt, eszméinek követésére szólított fel. Egy ideig még az ellenzék berkein belül dolgozott, akik kihasználták tekintélyét, az 1920-as évek második felétől azonban Sztálint támogatta. Tevékenykedett a kommunista nevelés alapelveinek lefektetésén és harcolt az analfabetizmus ellen. Felismerte a felnőttoktatás jelentőségét. Bár a politikai fordulat nem kedvezett neki, és többször bírálta a fennálló rendszert, 1939-ben természetes úton bekövetkezett haláláig megőrizte sérthetetlenségét.

II. Miklós a kötet talán legismertebb alakja. Halálának körülményeit máig legendák övezik. Életéről azonban nem él túl jó emlékezet, ahogy nem él általában túl jó emlékezet olyan uralkodóról, akinek regnálása alatt egy birodalom összeomlik. Mindezt elvesztett háborúk, forradalmak és egy hatalmas első világháborús emberveszteség zárja. Végigkövethetjük a történelmi ambíciókkal rendelkező fiatal ember életét, aki bár beleillett kora emberképébe, és mindemellett remek embernek tartották, uralkodásra alkalmatlannak bizonyult. Személyes sérelmei és befolyásolhatósága nem tartozott az előnyei közé. Az angol királyi családdal való rokonság, és így felesége révén a hemofília továbbörökítése hozzájárult, hogy a cári család sarlatánok befolyása alá került. A trónra lépés sem ment zökkenőmentesen. Nem volt képes a tőle elvárt magabiztossággal igényt formálni apja trónjára, koronázási beiktatási ünnepsége pedig tragédiába torkollott közel másfél ezer halottal. Nem volt könnyű helyzetben. A birodalom ekkor már nem állt erős lábakon. Megoldatlan problémákat görgetett maga előtt, és a hatalmas kiterjedéshez, illetve az elképesztő lakosságszámhoz nem társult jól működő modern közigazgatás. Ehhez csapódott a kapitalizmus és az egyenlőtlen vagyoni eloszlás által előidézett társadalmi elégedetlenség, melyre az autokrácia rendszere nem tudott megoldást adni. Oroszország gazdasága több szempontból

középkori szinten rekedt. „A Birodalom lakosságának még mindig kb. 85%-a az agráriumból élt, [...]” – olvashatjuk Bebesi Györgynél. Épp ezért a lakosság kiszolgáltatottsága elképesztő méretű volt. Voltak vidékek, ahol a lakosság bevételeinek 100%-a különböző kifizetésekre ment el. Ebben a helyzetben csak a hadsereg bevétele tarthatta fent a rendet. A parasztok mellett az újonnan alakult munkásréteg helyzete is elkésztető volt. Az embertelen körülmények ellen semmilyen módon nem emelhetők fel hangjukat. A társadalmi rétegek elégedetlensége polgárháborúval fenyegetett. A zsidókérdés, az újra felerősödő anarchista terrorizmus és a korábbinál radikálisabb politikát folytató bolsevizmus tovább súlyosbította a helyzetet. Bármennyire is tekintették a kortársak jó embernek és családfőnek II. Miklóst, a válság szélére sodródott birodalom problémáira nem tudott megoldást kínálni. Tovább gyengítette pozícióját, hogy nem született egészséges trónörökös és a spiritualitás beférkőzött a cári udvar mindennapjaiba. Eközben tehetséges miniszterei dolgoztak a birodalom stabilitásának megteremtésén és a társadalmi elégedetlenség csökkentésén. A helyzet azonban csak ideiglenesen javult. Miklós nem uralkodhatott hosszú ideig békésen. A szociáldemokraták befolyása túl nagyra nőtt, miközben az udvar – eddig sem túl fényes – tekintélye tovább csökkent, köszönhetően többek között a vesztes Japán háborúnak. 1905-ben kirobbant a forradalom. Miklós alkotmány bevezetésével és parlamentáris kormányzással próbálkozott. Ez a kérészetű – egy évig sem tartó – állapot Sztolipin színrelépésével és a kormányzás megszerzésével zárult. Miközben egyfajta jogállamiság megteremtésén dolgozott a következő években a cár egyre inkább a sarlatán Raszputyin befolyása alá került. Miklós tanácsadói nyomásának engedve eltette láb alól Sztolipint, és inentől kezdve sodródott saját és birodalma végzete felé. Halálának körülményei ma is tartogatnak kérdéseket és alapot adnak spekulációknak. A tényeket így foglalja össze Bebesi György: „[...]családjával együtt bírósági eljárás és nyilvános ítélet nélkül egy kereskedőház pincéjében lótték agyon, mint egy kutyát, 1918. július 17-én éjjel.”

Természetesen az általam kiválasztott három portré csak a jéghegy csúcsa. Említhetnénk még a modern kibernetika előfutárának tekinthető Bogdanovot, a fanatikus szerzetes Ilidort vagy Markov II. életútját aki elsőként fogalmazta meg a zsidók

CSURGAI ZOLTÁN

kiirtásának gondolatát nyilvánosan. Bátran ajánlom a kötetet az életrajzok rajongóinak, a történelem iránt érdeklődő olvasóközönségnek és a történészeknek, akik újabb darabkákkal egészíthetik ki a véget nem érő kirakósjátékot.

Bebesi György: *Birodalom összeomlás előtt. Politikus és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból.* Publikon Kiadó, Pécs, 2017. 230 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

DINNYÉS PATRIK

HÁBORÚ ÉS BÉKÉK

A Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából 2014-ben, az Eszterházy Károly Főiskolán *Háború és békék* címmel tartottak előadássorozatot. Ezen előadások jelentek meg Németh István szerkesztésével az EKF Tudományos Közleményeiben (Acta Academiae Agriensis T. XLII. Sectio Historiae). Gebei Sándor egyetemi tanár, az egri doktori iskola egyik programvezetője, *Oroszország az első világháború felé* címmel írt tanulmányt (33-46.). A munka jelentős részben forrásokra és kortársak – leginkább Nyikolaj Nyikolajevics Golovin (1875–1944) a forradalom után emigrált altábornagy – beszámolóira támaszkodik.¹

Már az elején feltűnhet az olvasónak, hogy kettős dátumozást használ a szerző. Mivel a vizsgált korszakban, az Orosz Birodalomban még a Julián naptár volt használatban (1918-ig), ezért mindenképpen indokoltnak tartjuk mindkét naptár szerint a dátumok feltüntetését. A tanulmány elején a hármas antant létrejöttének orosz–francia epizódjával ismerkedhetünk meg, de szerencsére nem a közismert eseménytörténet elbeszélésével, hanem gazdasági aspektusból megvilágítva: az orosz és francia szövetségből eredő jelentős vámkedvezményeket vizsgálja. Külön üdvözlendő, hogy lábjegyzetben röviden szó esik az orosz export/import viszonyáról Németországgal és Nagy-Britanniával kapcsolatban is, amiből megtudhatjuk, hogy még a háborút megelőző évben is a németekkel való kereskedelmi kapcsolat sokszorosa volt a franciákénál. A gazdasági ismertetésnél szerencsére nem veszünk el a – minden bizonnyal – sokunk előtt ismeretlen orosz mértékegységek kavalkádjában, hiszen az egri történész egy kivételével, a megfelelő helyeken feloldja azokat. Bár több helyen is szerepel, nem tudjuk meg, hogy a közönséges rubel és az aranyrubel között mi a váltószám.

¹ Mint megtudjuk, Ny. Ny. Golovin a kommunista forradalom után Franciaországba emigrált, ahol jelentős szerepet vállalt a párizsi orosz emigráció hadioktatásában. A tanulmányban idézett munkájának (Oroszország első világháborús hadi erőfeszítései) 1939-es párizsi kiadása az interneten is megtalálható: <http://elib.shpl.ru/nodes/14129> (letöltve: 2016-12-07).

A következő rész Oroszország geopolitikai helyzetéről szól, ami ugyan tartalmaz kitekintéseket az ország határának minden irányába, de a szerző önmagát nem meghazudtolva, legrészletesebben a lengyel kérdésről értekezik. Ezt követően a háborúra való konkrét készülődésről, a mozgósítási tervekről esik szó. Ebben további korabeli forrással ismerkedhetünk meg: az orosz vezérkar rendelkezésére álltak a német és az osztrák-magyar haderő méreteiről információk. Ezeknek beemelése egyben jelent előnyt, ugyanakkor hátrányt is. Megléte nem egyszerűen csak színesíti, hanem könnyebben rekonstruálhatóvá teszi a mozgósítási terveket, azonban mellé kívánczogna egy ellenőrzés is – akár csak lábjegyzetben – hogy a korabeli orosz hírszerzés mennyire pontosan mérte fel az ellenséges erők méreteit. Ez sajnálatos módon elmaradt. Ezt követően az orosz hadsereg felépítéséről olvashatunk, kitérve részletesen a hadosztályok felépítésére és létszámadataira, illetve a rendelkezésre álló fegyverek számára. Az egész munkában egyébként szembeötlő a terjedelmes lábjegyzetek használata. Ennek köszönhetően a főszöveg célirányosan a témára koncentrálni haladhat, míg a lábjegyzetekben érdekes és hasznos plusz információkhoz juthatunk, mint például magyar nyelven nem elérhető életrajzi adatokhoz, hadiüzemek kapacitás-fejlődésének mértékéhez vagy a hadiállomány létszámváltozásaihoz. A hadiipar kapacitásának nehézségeiről a következő fejezetben olvashatunk, ahol szó esik még a 19. század végi, 20. század eleji orosz infrastruktúráról.² Ebben a részben az olvasó számára világossá válik, hogy az orosz állam nem rendelkezett egy hosszú háborúhoz szükséges háttérrel (vasút, üzemek, kiképzés minőségének stb. hiánya).

Az utolsó rész kifejezetten a hadsereg vezetésével foglalkozik, értékelve az orosz vezérkar alkalmasságát vagy inkább az esetek nagy többségében alkalmatlanságát a háborúra való felkészülésben, majd a hadvezetésben. Némely tábornokról (V. A. Szuhomlinov, J. G. Zsilinszkij, Ny. J. Ivanov) fontos életrajzi adatokat is megtudhatunk, amit tovább színesít a már említett Golovin munka személyes adaléka. Az értekezés a címmel

² Megtudhatjuk, hogy a két legjelentősebb hadiüzem Szentpétervár mellett volt található: Putyilov és Obuhov Művek. A 20. század elején az előbbi 25 ezer, utóbbi 10 ezer munkást foglalkoztatott.

ellentétben kicsit továbblép időben, ugyanis a háború első évét még beleveszi kutatásába Gebei Sándor, de érezhetően így lett kerek a munka. A végső konklúzió pedig már nem csak az orosz hadvezetésre vonatkozóan hangzik el, hanem a harcoló felekre általánosan, miszerint nem mérték fel kellőképpen a háború lehetséges forgatókönyveit, illetve hogy szinte minden esetben a 19. század második felének háborúi voltak a felkészüléshez használt lecke-könyvek, holott a technikai fejlődés miatt azoknak már csak a hátsó polcon lett volna helyük. Ennek eredménye az elhúzódó és rendkívül nagyszámú véráldozattal járó háború. A tanulmányt olvasó minden bizonnyal hozzászózott ahhoz, hogy az állítások adatokkal is alá vannak támasztva, így hiányérzete támadhat a befejezésnél, ahol néhány számadat az említett ütközetek sebesültjeiről és áldozatairól még elfért volna.

Összességében elmondhatjuk, hogy a témaválasztás és annak adaptálása kifejezetten jól sikerült. Ennek eredménye néhány, a magyar történetírás előtt még nem közismert adat, illetve további adalékok a háborút előkészítő orosz fél gazdasági, diplomáciai és katonai körülményeiről.

Makai János tanszékvezető főiskolai tanár *Vszevolod Vlagyimir-Szuzdali fejedelem az orosz és a szovjet történetírásban* címmel írt tanulmányt (99-113.). A bevezetőből világosan megtudhatjuk, hogy a munka célja azon hipotézis igazolása, miszerint Vszevolod Bolsoje Gnyezdo vlagyimir-szuzdali fejedelem (1176-1212) az orosz történetírásban kevésbé vitatott személy, mint bátyja, Andrej Bogoljubszkij, aki mellesleg korábban szintén vlagyimir-szuzdali fejedelem (1157-1174) volt. A szerző a kérdés eldöntéséhez az orosz történelem mindhárom jelentősebb korszakának historiográfiáját szükségesnek tartja megvizsgálni: az 1917 előtti orosz, a szovjet, végül pedig a szovjet-orosz rendszerváltást követő történetírást. Ez bővítendő még ki – ahogy írja – „a nyugati szerzők nézeteinek” (99.) tanulmányozásával, de az utóbbi kettőt másik munka feladatának jelöli meg, így arról jelen tanulmányban nem olvashatunk.

Az első megemlített történész V. NY. Tatyiscsev a 18. század elejéről, aki az első jelentős szintézist készítette el az orosz történelemről. Mellette még Ny. M. Karamzin, Sz. M. Szolovjov és tanítványa V. O. Kljucsevszkij állásfoglalásait ismerhetjük meg a témáról. Az egri tanszékvezető az egész munka során ügyelt rá, hogy ne csak a történészek nézőpontjait ismertesse, hanem az

általuk felhasznált forrásokat is, így mérsékeltebben ugyan, de a primer forrásokként szolgáló évkönyvek elemzése is helyet kapott a munkában.

A forradalom előtti korszaknak vizsgált négy kiemelkedő történészevel szemben az 1917 utáni időszaknak tizenhét történésze között már találhatunk jelentősebbet és kevésbé jelentőset is. Makai János nem tért ki a létszámbéli aránytalanság okaira, ami még szembetűnőbb azon megállapítása után, miszerint a szovjet történetírás első évtizedeiben eleve kevés eredmény született a témában, mivel a fejedelmek tevékenységére a kutatók nem koncentráltak. Így csak találgathatunk ennek okairól. Talán a cári Oroszországban kevesebben foglalkoztak Vszevolod fejedelemmel, esetleg azok a munkák nehezebben elérhetőek a magyar kutatók számára? Vagy talán többségük történészi szemmel nézve ma már kevésbé értékes? Esetleg sok esetben ismétlik egymást?

A tizenhét szovjet történész között voltak, akik munkáikban csak érintették a témát, és voltak, akik mélyrehatóbban vizsgálták azt. Utóbbiak közé tartozik Ny. Ny. Voronyin, V. L. Janyin, B. A. Ribakov, J. A. Kizilov, P. P. Tolocsko és J. A. Limonov. A többiekkel rövidebben, vagy épp csak említésszerűen találkozhatunk. A korszakra jellemző marxista történetírás sajátosságai mellett nem megy el szó nélkül a szerző, ha szükségesnek találja, értelmező magyarázatot fűz az egyes történészek vizsgálódásainak módszereihez, nézőpontjaihoz. Ugyanígy az orosz és a források kapcsán felmerülő óorosz kifejezéseket is lábjegyzetben magyarázza, ennek köszönhetően a szövegből nem maradnak ki a pontos megnevezések sem, ezáltal az avatatlan olvasó is megérti mondandóját.³

A munka többek között foglalkozik Vszevolod kül- és belpolitikájának, a hatalmi harcokban betöltött szerepének, a többi fejedelemséghez fűződő viszonyának és katonai szerepének reflexiójával.⁴ Ami talán hiányozhat a felsorolásból, az a magánéletének, azon belül is - szintén fejedelem - apjával és bátyjával (Jurij Dolgorukij és Andrej Bogoljubszkij) való kapcsolatának vizsgálata. Uralkodásaik összehasonlítására

³ Több alkalommal a cirill betűs alakokat is olvashatjuk, de azok soha nem maradnak latin betűs átírás, illetve fordítás nélkül.

⁴ Elsősorban a Kijevi Nagyfejedelemséggel és a szomszédos fejedelemségekkel.

helyenként ugyan sor került, mint a munka zárszavában, ahol az egri történész megállapítja, hogy „a fejedelem tevékenysége csak apja, különösen pedig bátyja lépéseivel összevetve ítélnélhető meg korrekt módon, s ezt az összehasonlítást a szerzők jó része elvégezte” (113.). Mivel azonban a cím és a bevezetőben megfogalmazott hipotézis nem állt teljesen szinkronban, talán nem is lehetett volna teljes egészében megfelelni minden elvárásnak. Persze amennyiben az olvasó maga tisztában van Andrej Bogoljubszkij életével és „vitatottságával”, az a tanulmány elolvasása után könnyebb helyzetben van a kérdést illetően. Mivel a recenzáló nincs ebben a helyzetben, kénytelen a tanulmány szerzőjének ismereteire hagyatkozni, amivel azonban nagyot nem hibázhat, hiszen az elolvasott szöveg is egyértelműen mutatja Makai János rendkívüli tájékozottságát a témában. Ezt támasztják alá az utolsó lábjegyzetek is, amelyek a szerzőnek a témában írt további munkáira hivatkoznak.⁵

Kozári József nyugalmazott főiskolai docens és Vizi Sándor doktorandusz hallgató közösen, *Kurszk: a történelem „legnagyobb páncélos ütközete”* címmel írtak tanulmányt (167-192.). A témaválasztás indoka az az alapvetés, miszerint a nagy történelmi eseményeket a változó politikai korszakok másként értékelik. De nem csak ezek a folyamatok értékelhetik át történelmünk, hanem – ahogy a szerzők írják – a nemzetközi diplomácia is hatással van az események megítélésére.

A kurszki csata erre egy kiváló példa és nem csak az 1990-es évekig tartó kétpólusú vilárendszerben, hanem azt követően, napjainkban is. A tanulmány legfőbb célja, hogy statisztikai adatokkal és hadi elemzéssel cáfolja a kurszki csata néhány kétes értelmezését. Ilyen például a hidegháborús gyökerekre visszatekintő nézőpont, miszerint a „világ legnagyobb páncélos ütközetének” is nevezett csata nem bírt különösebb jelentőséggel a hadi cselekmények között, fordulópontnak is sokkal kevésbé nevezhető, mint például a szicíliai partraszállás. De létezik újabb

⁵ Makai János: *A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség és Andrej Bogoljubszkij az orosz történetírásban*. In: *Világtörténet*, 1988/3.66–83., ill. Makai János: *Andrej Bogoljubszkij a szovjet korszak történetírásában*. In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXIII. Sectio Historiae*. Eger, EKF, 1998. 169–186. Külön kiemelni a szerzőnek 2015-ben nyomtatásban megjelent habilitációját: Makai János: *Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12–13. századi történetéből*. Eger, Líceum Kiadó, 2015.

keletű elmélet is, amely – a szerzők szerint – rendszerint az egyoldalú forrásfelhasználásnak az eredménye. Eszerint valójában a németek veszítették el a kurszki csatát, és nem a szovjetek nyerték meg, hiszen előbbieknél jobb esélyeik voltak a győzelemre, és veszteségeik is jóval kisebbek voltak a csatát követően. A munka leginkább a nemzetközi szakirodalomra és katonai szakmai elemzésre támaszkodik, de helyet kapott benne néhány személyes napló- vagy memoárrészlet is, amelyek még személyesebbé teszik a csata bemutatását.

A szerzők először a kurszki csata fogalmi kérdéseit tisztázták, majd a közvetlen előzményeket és a harcoló felek haditerveit. Kiemelt figyelmet kaptak a brit ULTRA és a magyar vonatkozással is bíró, svájci Lucy kémiszervezet szerepével foglalkozó elméletek és feltételezések. Ezt követően a részletes felsorolását olvashatjuk a szembenálló erőknek, amely egyértelműen rámutat a szovjet haderő túlerejére. Ezt a közismert tényt tovább árnyalja a hadi egységek hatékonyságának összevetése, kitérve a harckocsiktól kezdve, a lövegeken keresztül egészen a légierőig. Ezek a részletes kitekintések igazolják a szerzők kijelentését, miszerint közel sem csak páncélos csatáról volt szó, hanem sokkal inkább összefegyvernemi ütközetről, tehát a harcból a gyalogság, a tüzérség és legfőképpen a légierő ugyanúgy kivette a részét. A két oldal fegyverzetének bemutatása rendkívül részletes és hangsúlyos része az egész munkának⁶. Hasonlóan alapos a harcok leírása is, ami azonban csak a Citadella hadműveletre korlátozódik (a német offenzíva fedőneve), de ez nem zavaró, hiszen a bevezetőben megfogalmazott kérdések megválaszolásához elegendő a július 5–17. közötti események tárgyalása. A kronológiai rendben haladó eseménytörténeti leírásból többek között megismerhetjük a frontvonal változásait, a sikereket, illetve kudarokat és természetesen a veszteségeket. Ezt követően, „a csata mérlege”

⁶ A tanulmány végig rendkívül részletgazdag, nemcsak a járművek, egységek és hadosztályok pontos neveit ismerhetjük meg, hanem harci értékeiket és felszereltségüket is. Pl.: „A német Pz-IV F2 G és H változatú páncélosok minden szempontból felvehették a harcot a szovjet T-34/76 harckocsikkal, de a nehezebb típusokkal is”. Vagy máshol: „Fő fegyverzete az 1524 milliméter űrméretű, 27,9 kaliber hosszúságú ML-20S nehéz tarack volt. E fegyver 655 m/s kezdősebességű lövedéke 125 milliméteres páncélt ütött át 500 méter távolságon és 2000 méterig a 110 milliméteres páncélt is áttörhette”. Uo. 178–179.

alcím alatt térnek rá a szerzők a bevezetőben megfogalmazott kurszki adaptációk megdöntésére.

A Citadella hadművelet bukása kapcsán általánosan megfogalmazott négy ok mellett a szerzők felsorolnak további hatot, amelyeket a tanulmány során adatokkal alá is támasztottak, így azok határozottan érvelnek a német csatavesztés mítosza ellen. Ezt követően egyes állításokra pedig külön is kitérnek a szerzők (mint például a német csapatok elvonása az olasz frontra, a csekély mértékű veszteség stb.), hosszabban tárgyalva azok problematikáját. Megtudhatjuk, hogy lényeges csapatáthelyezés az orosz frontról nem történt az olasz frontra, ugyanis a németek jól tudták, hogy nemcsak az előretörés vált lehetetlenné, hanem jelentős szovjet offenzívával is fel kellett venniük a küzdelmet. Mindezek fényében olvashatjuk az összegzésben azt a megállapítást, miszerint a köznyelvben csak kurszki csataként emlegetett ütközet valójában a II. világháború fordulópontja volt, hiszen ezt követően kényszerült a német haderő a Berlinig tartó visszavonulásra.

Háború és békék. A Magyar Tudomány Ünnepe 2014 rendezvényeken elhangzott előadásokhoz kapcsolódó tanulmányok. Szerkesztette Németh István. Acta Academiae Agriensis. Nova Series Tom. XLII. Sectio Historiae. EKF, Eger, 2014.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

GYÓNI GÁBOR

KLIÓ ÉS A HATALOM SZOLGÁLATÁBAN

2014-ben jelent meg a Russica Pannonicana kiadó gondozásában Szvák Gyula, az ELTE Ruszisztikai Központ professzora, „Klió és a hatalom szolgálatában. Oroszország-ismereti etűdök” című orosz nyelvű tanulmánykötete, mely részben a 2013-as, magyar nyelvű Klió-kötetben (Klió, a csalfa széptevő; Klió, a tanító) megjelent írásokat tartalmazza, de új cikkek is olvashatók benne.

A kötetben elsősorban historiográfiai jellegű tudományos cikkek és publicisztikai írások olvashatók, az elmúlt évek kutatási eredményei.

A könyv első fejezete tudományos szacikkeket, a második rész cikkeket és előadásokat, a harmadik portrévázlatokat tartalmaz.

A budapesti Ruszisztikai Központ újabb orosz nyelvű könyvének egyik hivatása, hogy az amúgy nemzetközileg is ismert és elismert budapesti ruszisztikai iskola eredményei mellett a műhely történetét is ismertesse a nemzetközi kutatással. Az első fejezet első tanulmánya a ruszisztikai infrastruktúra születését mutatja be (Magyar Ruszisztikai Intézet – 1990, akadémiai kutatócsoport – 2003, Alapítvány az Orosz Nyelvért és Kultúráért – 2006, Ruszisztikai Módszertani Kabinet – 2009). Egy külön tanulmány mutatja be a Ruszisztikai Központ munkatársainak sokoldalú, az orosz történelem egészét átfogó tevékenységét, a könyv végén található, Szvák Gyulával készült interjúban pedig arról is szó esik, hogy „praktikusan” mire jó a 2010-ben az ELTE-n indult ruszisztikai MA képzés (a történeti-kulturális háttér ismerete nélkül bizony üzletet is nehezebb kötni...).

Az orosz Klió-kötet írásainak jelentős része historiográfiai jellegű. Áttekinti az orosz történetírás 19. századi aranykorát («Золотой век русской исторической науки (XIX век)»), a történetfilozófia főbb irányait Karamzintól a nyugatos-szlavofil vitán át az orosz történettudomány századvégi kiteljesedéséig. Az állandóan visszatérő dilemma, amely a múlt történéseit foglalkoztatta, s amely markánsan megjelenik az idézett tanulmányban is, Európa és Oroszország viszonya. A nyugatos-

szlavofil vita résztvevői például eltérően gondolkodtak az orosz történelem sorskérdéseiről, Oroszország lehetséges jövőjéről, mégis Európához viszonyítva keresték Oroszország helyét. Így vagy úgy, de Európa volt a mérce, az igazodási pont, Oroszországot Európához képest látták, „fogalmazták meg”. Nagy előzmények és elődök (például Szergej Szolovjov) után Vaszilij Kljucsevszkij az orosz történelem egészét átfogó életművében teljességet ki a 19. századi orosz történetírás aranykora.

A 19. század második felére, a 20. század elejére az orosz történettudomány az európai történettudomány organikus és vele egy színvonalon álló része volt. Belső fejlődése alapján nem tűnt törvényszerűnek, hogy az orosz történettudományban a marxizmus kerül uralkodó pozícióba – ez külső okok miatt következett be. A szovjet korszak történettudományának „dicstelen” szerep jutott: vagy a hatalom szolgálatjává kellett válnia, esetleg a „régimódi” pozitívizmus irányába tudott kitörési pontokat keresni magának. Éppen a kötet következő tanulmánya bizonyítja azonban, hogy a szovjet történetírás egészének sematikus-elítélő ábrázolása nem állja meg a helyét.

Ez a tanulmány a kiváló orosz történész, Ruszlan Szkrinnyikov életművével foglalkozik. A cikk végső soron azt bizonyítja, hogy a szovjet korszakban is lehetséges volt prezentálni magas színvonalú történetírói teljesítményt, történetesen egy „európai” szellemiségű leningrádi értelmiségi részéről.

Egy tanulmány Ruszlan Szkrinnyikov és a magyar Perényi József pályáját hasonlítja össze. Két történész-sors. A Szovjetunióban kiforrhatott az 1950-es években pályáját kezdő Ruszlan Szkrinnyikov életműve; míg Magyarországon megtört maradt Perényi József szakmai útja. Ebben nyilván szerepet játszhatott kettejük kor- és szocializációs különbsége, hiszen Perényi még 1945 előtt tanulta a mesterséget, a háború után túl meredek és gyakori változások következtek be a szakmában is, olyan cikkek és kötelező dogmák, amik könnyen felőrölhették a történészeket. Másrészt nyilván szerepet játszott kettejük alkati különbsége, hiszen Perényi „az első alkalommal” otthagya a szakmát, míg Szkrinnyikov a haláláig dolgozott.

A kötet címadó tanulmánya a magyar történettudomány jelenlegi válságjelenségeit érinti. A nacionalista-etnicizáló

diskurzus már a kapuk előtt dönget, s ennek a beszédmódnak még akadémiai körökben is engedményeket tesznek.

A kötetben orosz nyelven is ismertetésre kerülnek azok a közvélemény-kutatások, melyeket 2006-ban és 2012-ben folytattak a Ruszisztikai Központ megrendelésére az oroszok és a magyar-orosz kapcsolatok magyarországi megítéléséről. E kutatások az oroszok enyhén javuló megítéléséről tanúskodnak, s arról, hogy a magyar társadalom szerint szükséges a kapcsolatok fejlesztése Oroszországgal.

Egy szintén aktuális tanulmány Rátz Kálmánnal, a két világháború között tevékenykedő, szélsőjobboldali érzelmű Oroszország-kutatóval foglalkozik. Rátz 1941-ben jelentette meg „Oroszország története” című könyvét, mely az első magyar nyelvű monográfia volt a témában. Rátz 1941 tavaszán, nem sokkal a háború előtt, két hetet töltött Moszkvában, és minden különösebb eredmény nélkül folytatott üzleti tárgyalásokat. A szovjetek ugyanis, minden udvariasság ellenére, gyanakvóan, bizalmatlansággal fogadták az oroszokkal üzletelni kívánó, szélsőjobboldali Rátzot. Értelemszerűen adódik a kérdés, vajon hogyan viszonyulnak Rátz mai, ruszofilnek mutakozó elvbarátaihoz?

A fentiek mellett az orosz Klió-kötetben helyet kaptak nem historiográfiai jellegű szócikkek is: az álcárságról szóló tanulmányban Szvák Gyula azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy a jelenség kozák közegben született. Áluralkodók Európában is felbukkantak a koraújkorban, nem feltétlen autochtón orosz jelenségről van tehát szó, a kozákok között talán moldáv hatásra válhatott ismertté az álcárság intézménye, és kozák közegben terjedt el mint hatalomtechnikai elem (I. Ál-Dmitrijel egy időben ugyancsak kozák közegben bukkant fel egy másik álcár, Péter). Az álcár jelenség kezdeti sikerei ellenére hamar kifulladt Oroszországban, az interregnum éveiben egyetlen álcár sem bukkant fel, az 1630-as, 1640-es évek álcárjai mögött pedig már semmilyen társadalmi támogatottság, vagy ennek a reménye nem állt, ezek az emberek egyszerűen személyes előnyszerzés céljából adták ki magukat egykori uralkodók jogos utódainak.

GYÓNI GÁBOR

Дюла Свак: *На службе у Клио и у власть предержащих. Этюды по руссиеведению.* ни́ги по русистике XXXVIII. Russica Pannonicana, Budapest, 2014. 200 о.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

HETÉNYI ZSUZSA

NAGYHATALOM KÖZELKÉPEKBEN
SZVÁK GYULA ISMERETTERJESZTŐ KÖNYVEIRŐL

*„- Jó napot kívánok, van cirill billentyűzetük?”
„-Jaj, dehogy, úgy örülünk, hogy végre megszabadultunk tőlük.*

(személyes gyűjtés, 1995)

Oroszország nemcsak méretei, hanem a vele kapcsolatos problémahalmaz miatt is megkerülhetetlen. Kiféle a ruszki? Fegyvernek látszó tárgy? Tadzsik kőfaragó és manysi balett-táncos? Demokratikus nagyhatalom? Agresszív kismalac? A harmadik kivételével valahol mind igaz: félelmetesnek látszik, sokszínű, nagyhatalmian gögös, és elmaradottsága miatt kisebbségi érzéssel küzd.

A szockorban a szovjet szó illetlennek számított. Minden szovjet ruszki volt, így nem minden orosz ruszki, de minden ruszki rossz. Az idehajtott kiskatonák is, akikkel 56-ban elhitették, hogy a szuezi válságban arabokra lőnek, vagy akik vodka hiányában a tank hűtővizét itták meg, és haltak meg a baleseti sebészetben.

Az átlag magyar nem látta a politikai vörös posztótól az orosz kultúra szivárványos színeit, mert globálisan félt és gyűlölt. Oroszországból pedig legkönnyebben a kultúrája szerethető, mert szeszélyes és autonóm, romantikus és tragikus, groteszk és abszurd. Mágikusan vonzó, mert érthetetlen (amint ezt Tyucsev megverselte: „Oroszországot ésszel nem érted...”). Kiküzdött és megszenvedett művészetének pokol-mélységei és égi magasságai végtelenek.

A Szovjetunió összeomlásának egyik következménye az volt, hogy a hidegháború idején alapított számtalan nyugat-európai és amerikai „oroszi” intézet és tanszék sorra kezdett soványodni és eltűnni. Úgy vélték, hogy ha Oroszország már nem olyan veszélyes, nem is érdemes annyi pénzt fektetni a szakértők képzésébe. (Most a humán tudományok egészével történik ugyanez.)

A rendszerváltás után az oroszok visszaszorultak a spájzba. Csak az gáz, hogy továbbra is ők táplálnak minket gázzal. A magyar nép fellélegzett, hogy nem kötelező már oroszul tanulnia, és két szót kell már csak megjegyeznie: „tovariscsi, konyec”. Így ma már csak öt hazai egyetemen oktatnak orosz irodalmat és nyelvészetet, egyre alacsonyabb szinten, mert a nyelvtanulást immár a nulláról kezdik a hallgatók. Az ELTE-re a hetvenes években évente 120 orosz szakos került be, most évente 35-40. Az első MA évfolyamban 2011 nyarán összesen hatan végeztek. A bolognai rendszerben a mesterképzés két sovány éve marad a színvonalasabb szakosodásra, és az átlagos végző nyelvtudása messze a Kr.E. (kreditrendszer előtti) régi képzése alatt marad.

Régebben ferde szemmel nézte az egyetemi közvélemény az orosz szakot, mintha a szocialista rendszer támasza lett volna. Pedig akadt, aki nem háborús, hanem tiltott irodalmat, és nem Solohovot, hanem Bulgakovot, Viszockijt, Londonból csempészett Szolzsenyicint tanított. A budapesti szlavisztikának világszerte máig nagyon jó a híre, jegyzik Stanfordinál Pétervárig.

Ki tudja, a könyvcsempészet vagy a szovjet valóság megismerése volt veszélyesebb. A kiutazó csoportokkal beépített emberek utaztak innen, a kint szerzett barátokat a kintiek kezdték figyelni ott. Rendre kórházba kerültünk az ázsiai higiénia miatt. (A vegyes házasság buktatóiról nem is beszélve.) Számos neves liberális értelmiségi volt orosz szakos: volt kitől és mit tanulni, hiszen a hatalom terhe alatt nyögő-növő pálma, az orosz irodalom örök ellenzékben volt.

Rendhagyó és különleges ország, nemzet, nép az orosz. Akárcsak mi, magyarok. Amennyire örülünk, ha külföldiek érdeklődnek irántunk, idejönnek, nézegetnek, elismernek minket, irodalmunkat fordítják saját nyelvükre, ugyanannyira kutya kötelességünk olyan szakembereket képezni, akik más népek történetét, kultúráját megértik, számunkra tolmácsolják, és kapcsolatokat építenek – köztük és köztünk.

A Magyar Ruszisztikai Intézetet, majd ELTE Ruszisztikai Központot Szvák Gyula 1995-ben alapította Krausz Tamással, Szilágyi Ákossal és Sz. Bíró Zoltánnal (négy ennyire különböző ember együttműködése már önmagában érték). A műhely most bekapcsolódott az oktatásba is: a ruszisztika történeti, politológiai és országismereti képzést kínál. E tudományágba vezet be Szvák Gyula *Kis magyar ruszisztika* című könyve (Pannonica, 2011. 168

lap, 1490 Ft) – olvasmányosan és alaposan, népszerűen és szakszerűen, objektív és szubjektív kapcsolattörténeti tudással.

Az oroszos képzés mára népszerű, vonzó, szinte elit szak lett, az oroszokkal kapcsolatos „leg”-ek egzotikumot jelentenek, és az orosz nyelv a munkaerőpiacon is egyre ritkább tudást jelent. Úgy tűnik, a rendszerváltás után felnőtt nemzedék lát valami érdekeset ebben a visszaszorított és ellentmondásos kultúrában. 1956 gyalázata fél évszázad múltán a történelembe helyeződött át, ahogyan I. Miklósról sem haragudott húsz évnél tovább a magyar nép a szabadságharc leverése miatt.

„Nincs olyan angol regényíró, aki felérne Tolsztojjal...” Ezt nem Lenin mondta, hanem E. M. Forster 1927-ben, cambridge-i regényelméleti előadásorozatán. „Nincs még egy olyan nagy nép, mint az orosz...– sóhajtottak fel szarkasztikusan a budapestiek a 60-as években, majd hozzátették: – hogy mi mindent kibírnak...”

A *Kis magyar ruszisztika* hasznos könyv, de ha nem lenne kemény kötése, könnyebben zsebre vágnánk.

E könyvnek szerves folytatása a *Klió, a csalfa széptevő* és (Kvász Iván álnév alatt) a *Klió, a tanító* (Ruszisztikai Könyvek XXXVII. Russica Pannonica 2013.) Ez a két mű fizikailag egy könyv, egy kötet, amely néhány év termését adja közre. Kilenc történelmi tanulmány (150 oldal), kilenc cikk (40 oldal) és tizennyolc tárcsa (35 oldal) szerepel benne. Az írások nagy része folyóiratokban, lapokban már publikált anyag. Látszólag, ha nem tévedek, a Ruszisztikai Intézet MA programjára készülő diákoknak készült – valójában azt képviseli, amit Szvák Gyula láthatólag küldetésének tekint: megmagyarázni és objektív mércével megértő elfogadásra ajánlani mindent, ami orosz.

Szvák Gyula mindig is a régi orosz történelem tanulmányozásával mélyítette el tudását arról, hogy Oroszország igen különös – elsősorban a korai Sztálin-elődök, Rettenetes Iván és Nagy Péter alakjáról gondolkodik – utóbbiról a jelenlegi kötet több cikkében is. További kutatási területe a magyar-orosz kapcsolatok története és a nemzettudat fejlődése, de értekezik a történettudomány mai helyzetéről és a történészszakma szovjet és magyar képviselőinek írásaiban megfogalmazott perspektívákról, lehetőségekről, nagy és kicsi személyiségekről, köztük mestereiről (elsősorban a Dmitrij Lihacsovról és

Niederhauser Emilről írottakat emelném ki). Van, akinek portréja mögött a név rejtve marad...

Szvák Gyula ügyes ember, legalább egy dologért irigylem. Tudjuk, hogy az orosz láncivó, és kupica helyett két decis pohár járja a vodkához. Svzák kapott egyszer egy jó tanácsot: hivatkozzon gyomorfekélyre, így bújjon ki az elkerülhetetlen ivás alól. Nos, nekem ez még valódi gyomorfájással sem vált be: a Lvov-Odessza éjszakai vonaton felvilágosítottak, hogy a gyomorfekélyre a legeslegjobb gyógyír maga a vodka...

Szvák módszere a kettős tükör: az orosz történelmet azon keresztül mutatja be, hogyan látják saját történelmüket az oroszok. Ezzel a kronológiájában is megragadható fókuszálással valóban sokkal érthetőbb, hitelesebb és megközelíthetőbb képet kapunk az orosz sajátosságok kifejlődéséről.

A kettősség több vonatkozásban is jellemzi Svzákot, s ezért nem pusztán szójáték a találó Svzák > Kvász névanagramma. Ha tovább szeretnénk játszani, a Gyulából is alkothatnánk Gyalut: Svzák következetesen, sőt, makacsul halad ugyanazon az úton és azonos célok felé, mint amit korai műveiben kitűzött, és ez a szívósság intézetszervezői tevékenységét is jellemzi, az 1991-ben alapított csoportból 1995-ben intézet, tanszék, kutatócsoport, alapítvány, díjak, rendezvények sorozata lett. (Hozzátenném, hogy tudomány és intézetszervezés mellett egy harmadik kitartóan végzett tevékenysége a könyvkiadás.)

Történelemszéként elsősorban az emberi sorsok, az életutak mikrokozmosza vonzza, jobban, mint a terminusokban gazdag elmélet, bár az egyesből (különösből) mindig az általános (egyetemes) következtetések felé törekszik. „Cárok és kalandorok” – hangzott egy korai könyvének címe.

Történelemelmélet és köznapi történetek kettőssége mellett a történetiség és a közéletiség kölcsönhatása is jellemzi, mert a mai égető kérdésekhez jut el könnyedén. Ilyen téma a korlátlan cári hatalom és korlátai, az álkarierek és élethamisítások. Tanulságos, ahogyan a történetírás lehetséges útjait latolgatja az értéksemleges pozitivistá, az ideológia vezérelte történész és a kurzustörténész változatai között. Szerinte a két megbukott eszme, az államszocialista és a neoliberais bukása után az egyetlen megmaradt hatalmi ideológia a nacionalizmus, és felvázolja a demokratikus neohorthyismus veszélyeit. Kérdés

persze, milyen hosszú Klió emlékezete, emlékszik-e és emlékeztet-e bennünket, hogy ez katasztrófa felé vezet.

Kettős a hangnem is: nemcsak abban, hogy Szváké történészi és Kvászé publicisztikus, sőt, humoros, hanem hogy a szváki tudományos Én is közérthető, akár szlengbe vagy népnyelvbe hajló.

Kettős a magatartása is: pontosan ismeri értékeit és ezeket mindig előtérbe helyezi, ugyanakkor a tudományos szerénység (akár egy-egy tanulságos tévút ismertetése) vagy a publicisztikai önirónia sem idegen tőle. Talán a szerénység az oka a könyv egyik hiányának is. Csak sejthető, hogy a cikkgyűjtemény Szvák hatvanadik születésnapjára készült (maga lepte meg olvasóit, és nem tiszteletköröket várt). A szerkesztőktől kedves lett volna, ha a szerző publikációs jegyzékét is közlik a könyvben – bár ez manapság a hírhedt MTMT lapján hozzáférhető –, ehelyett a Ruszisztikai Könyvek sorozat eddigi harminchat kiadványát sorolja fel a kötet utolsó néhány lapja (az ott a reklám helye, de az önéletrajz egy vetületének is felfogható).

Hiszen kettős Szvák célja is: az ismeretterjesztés mellett intézetének tevékenységéről is terjeszt információt, tudományos reklámfélét. Az orosz-magyar kapcsolatok gondozása érdekében tett diplomáciai jellegű orosz utak leírását és az orosz kollégák jellemrajzait is a nagy orosz sztereotípiák egzotikuma mögé tekintő kíváncsi, figyelő tekintet jellemzi. És az a mindent megszépítő humor, amely nélkül nem lehetett nem megérteni, de túlélni a szovjet hétköznapiakat.

És végül kétarcú maga Klió is, Szvák nagymestere... aki, mint Szvák már címében rámutat, nemcsak az élet tanítómestere, de hajlandó kiszolgálni a hatalmat is.

Klióról Nabokov azt írja, hogy túl rövid az emlékezete. A történetírónak kell gondoskodnia arról, hogy összes mesterkedését feljegyezze és elemezze.

Szvák Gyula: *Cárok és kalandorok*. Kossuth, Budapest, 1982. 252 o.

Szvák Gyula: *Kis magyar ruszisztika*. Pannonica, Budapest, 2011. 168 o.

Szvák Gyula: *Klió, a csalfa széptevő* – Kvász Iván: *Klió, a tanító* (Ruszisztikai Könyvek XXXVII.) Russica Pannonicana, Budapest, 2013. 234 o.

HETÉNYI ZSUZSA

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

HORNYÁK ÁRPÁD

BIRODALOM ÖSSZEOMLÁS ELŐTT

Sokféleképp lehet bemutatni egy államot egy adott korszakban, külpolitikai helyzet, belpolitikai kérdések, társadalma, kultúrája vagy gazdasága oldaláról megközelítve, vagy lehet kicsit rendhagyó módon, miként Bebesi György tette, a történelem "csinálóinak" élettörténetén és személyiségén keresztül. Bebesi György 15 személyen keresztül mutatja be a késő cári orosz birodalmat, színes kör, -kor és kór képét adva az agonizáló óriás utolsó évtizedeinek. 230 oldalba sűrítve alig 3 évtized orosz történelme elevenedik meg, mégpedig szó szerint.

A 15 portrén keresztül megismerkedhetünk ideológiai irányzatokkal. Egyik-másik egészen egzotikus retrográd, vagy ha úgy tetszik anakronisztikus, míg néhány korát meghaladó, hisz például Puriskievics által vezetett, magukat a cári monarchia védőszentjeiként feketeszázás mozgalom bizonyos elemeiben a fasizmus előfutárának tekinthető.

Közelebbi ismeretséget köthetünk cári kegyencekkel, spirituális vezetőkkel, anarchista politikusokkal, de találkozhatunk a könyv lapjain nagyformátumú államférfiakkal is, pontosabban csak eggyel: Vitte gróffal. Tanúi lehetünk hihetetlen vargabetűket leíró életeknek pl. Vaszilij Vitalievics Sulgin esetében, aki a már említett feketeszázás mozgalom szürke eminenciásaként meggyőződéses antiszemita és pogromszervező volt, ugyanakkor eltökélt védelmezője egy ártatlanul megvádolt zsidó téglagyári munkásnak, s ő, a cári Monarchia harcos védelmezője lett az, aki lemondatta minden oroszok cárját, II. Miklóst.

Időutazáson vehetünk részt Savorola modernkori orosz megfelelője, Iliodor, Szergej Mihailovics Trufanov révén. Ő az az angyalarcú szerzetes, aki Krisztus legjobb oroszországi tanítványa címtől (minden szerénységet nélkülözve, saját maga adományozta magának ezt a kitüntető címet) eljut a rendből történő kilépésig, aki a cárizmus szent védelmezőjéből a hatalom és a cári család legfőbb ellenségévé vált, aki pogromokat

szervezett, s aki az általa vezetett egyházi szeminárium hallgatói ellen vezényelt rohamot.

A kötetben helyet kapott személyek három rendezővel mentén kerültek kiválogatásra:

- **Egyfelől** olyan figurák közül, akik a szélesebb olvasóközönség számára kevésbé vagy egyáltalán nem ismertek.
- **Másfelől** fontos szempont volt a politikai paletta minél szélesebb spektrumából válogatni (azért akárhogy is nézzük, a jobboldal és szél-jobb messze felül van reprezentálva)
- **Harmadrészt**, miként a szerző előszavában írja, tudatos szakmai értékválasztás alapján olyan személyek kaptak benne helyet, akiknek történelmi teljesítménye ilyen-olyan oknál fogva feledésbe merült.

Mindegyikre igaz azonban, hogy a maguk korában híresek vagy hírhedtek, illetve politikailag jelentős szereplők voltak. A nevek többsége az olvasóközönség nagyobb része előtt vélhetően teljesen ismeretlen, hacsak nem jártak Bebesi György előadásaira és szemináriumaira, vagy nem lettek valamilyen módon megfertőzve az orosz történelem iránti érdeklődés bacilusával, netán nem kerülhették el a velük való találkozást a szerzővel folytatott konyhai beszélgetések során, mint e sorok írója. Akik azonban kívül esnek a fentebb felsoroltak körén, biztosra veszem, hogy hamarosan ismeretségbe kerülnek velük, ha nem is meghittbe: kisebb részben általam, sokkal inkább annak köszönhetően, hogy megszerzik, és gyanúm szerint napokon belül elolvassák a szóban forgó kötetet. Hogy mire alapozom azt a feltevésemet?

Mindenekelőtt a könyv stílusát, szórakoztató színes-szagos mivoltát kell megemlíteni. Persze csak képletesen, mert az illusztrációk fekete-fehérek, bár a kötetnek valóban friss nyomdaillata van. A kötet szerencsés keveréke a bulvárnak és a tudományos munkának. De talán helyesebb azt mondani, hogy az egyes személyek életrajza tudományos színvonalon, olyan szórakoztató stílusban van megírva, ami garantáltan felkelti a történelem iránt legközbösebb személy érdeklődését is az orosz történelem iránt. Persze ez sem teljesen igaz, mert egy Vitte életrajz vélhetően nem hozná tűzbe és sarkallná ismeretei bővítésére a derék átlagpolgárt, de mondjuk II. Miklós, Raszputyin és Azef biztos kézzel megrajzolt portréi már igen.

Mi kell a teljes sikerhez? Egy dolog a hozzáértés és szakértelem, valamint a jó stílus, aminek Bebesi György bővében van, de a sikerhez elengedhetetlen a jó alapanyag is. Márpedig a fentebb nevezett személyek esetében ez maradéktalanul megvan. A legközismertebb és legszaftosabb életutat maga mögött tudó személy vitán felül a szent emberek legszentebbike, a derék starec, Grigorij Jefimovics Raszputyin, aki legszebb napjaiban az egész Birodalom legbefolyásosabb emberének volt tekinthető.

Kalandos életút áll mögötte, amelynek felgöngyölítésekor a kötet szerzője valósággal lubickol a témában. Promiszkuitás, vallási fanatizmus éppúgy fontos része életének, mint a távolból gyógyítás képessége, ami miatt napjaink TV-s jósai és gyógyítói joggal tekinthetnék példaképüknek és mesterüknek a starecet. Ugyanis Raszputyin (is) képes volt, vagy helyesebb azt mondani, hogy a források tanúsága szerint neki valóban sikerült telefonon keresztül, majd ezt megfejelve mezei távirattal meggyógyítani a vérzékenységekben szenvedő cárevicset, és ideiglenes enyhülést hozni számára. Részeget duhajkodás és dorbézolás, udvari dámák elcsábítása mind szerepelnek Raszputyin életében. Nagy kérdés, hogy vajon Raszputyin és Alekszandra cárné között is szárba szökken-e valami, miként azt a rossz nyelvek állították, vagy pusztán lelki egymásra hangolódásról beszélhetünk esetükben? Az életrajzból nem derül ki explicite, Bebesi felmenti Alexandra Fjodorovná-t, mondván, hogy a Rubicont nem lépték át. Ugyanakkor az olvasó elgondolkodhat azon idézeten, melyet a lelki mélység szemléltetésére kap: *„Hőn szeretett, soha el nem felejthető tanítóm, megmentőm, mesterem! Olyan nyomorultul érzem magam nélküled! Lelkem csak akkor nyugszik meg, amikor te, a közelemben vagy. Kezedet csókolom, fejemet áldott válladra hajtom. Olyankor boldog vagyok. Olyankor csak aludni akarok... a te válladon, a te ölelésedben...”* Írta a cárné a sarlatánnak egy érzelmesebb pillanatában. A hiba minden bizonnyal bennem van, de annyit mondhatok, ha az én kezembe kerülne egy ilyen levél, amit a feleségem írt egy derék barátának, biztos komolyan elbeszélgetnék vele.

Kritikusabb, és gender kérdésekben nálam érzékenyebb kollégák minden bizonnyal szóvá tennék a kötet nagy „hiányosságát”, hogy a szerző nem ügyelt kellően a „genderegyenlőségre”: mindössze egyetlen nő kapott benne szerepet, aki nem más, mint Leninné elvtársnő, Nagyvezsda

Konsztantyinovna Krupszkaja. Ráadásul neki is mindössze négy oldal jutott a kötetben. Én azonban úgy vélem, hogy a szerző – helyesen – az adott személy jelentősége alapján döntött, márpedig az adott korban a gyengébb nemnek ritkán osztottak lapot, főleg Oroszországban.

Az egyes tanulmányok terjedelme fél, és egy ív között mozog, ami az olvasó nyelvére fordítva 8-16 oldalt jelent. Tehát, ha valaki nekifut egy portrénak, könnyedén végig tudja olvasni egyhuzamban, adott esetben rögtön egy másiknak is nekifoghat utána. Az olvasás megkönnyítését szolgálja állítólag az, hogy lábjegyzetek helyett végjegyzetek vannak a portrék után. Lehet, hogy a hiba bennem van, de szerintem ez inkább nehezíti az olvasást, hisz mindig lapozgatni kell. Kétségtelen tény ugyanakkor, hogy a lábjegyzetek pusztán tényre riasztóan tud hatni a nem szakmunkákhoz szokott olvasóra, úgyhogy összességében akceptálható a végjegyzetes megoldás. Itt kell külön kiemelni a kötet illusztrációit, amelyek Mátis Rita, a képzőművészet mesterének a munkáját dicsérik. Korabeli fotók alapján készült grafikákról van szó, a különbség nyilvánvaló: mondjuk egy üveg Kőbányai és egy korsó kézműves sör összehasonlításához fogható az eltérés, nyilván az utóbbi javára.

A tanulmányok közül kettőt társszerzőkkel jegyez Bebesi György: Kamenyev portréjának elkészítésében Lengyel Gábor és Jemnitz János volt a társszerző, míg Golicin herceg portréjának megrajzolásában Kolontári Attila volt tettestársa, Mátis Rita mellett, aki valóban, a szó szoros képi értelmében is megrajzolta a portrét (akár csak a többi szereplőét).

Egyes írások már megjelentek korábban, de nem egy most látott első alkalommal napvilágot, került az olvasók elé. A kötet elején egy terjedelmes tanulmány igazít el az orosz történelem jellegzetességeiben. A krími háború befejeződésétől a cári rendszer bukásáig tekinti át az orosz fejlődés sajátosságait, csokorba szedve azokat a problémahalmazokat, amelyek kezelésére voltak ugyan időről-időre felemás intézkedések, de amelyek végül is végleg lehúzták a Birodalmat. Úgy vélem, ennél feszebb, átfogóbb és jobb tájékoztató összefoglalót magyar nyelven biztos nem lehet olvasni az orosz birodalom utolsó bő fél évszázadáról. Józan paraszti ésszel szinte felfoghatatlan események és tervek fogalmazódnak meg és valósulnak meg, illetve csak részben, mert úgy vélem a modernkori orosz

történelem egyik fontos sajátossága éppen az, hogy a tervek szinte soha sem jutnak el a teljes megvalósulás szintjére. Oroszországban minden megtörténhet, és mindennek az ellenkezője is bekövetkezhet. Hol van még egy olyan ország a föld kerekén, ahol a hatalom felhatalmazza a hatalom bomlasztására szerveződő mozgalmakba beépülő embereit, rendőrügynököket, hogy a küldetésük sikere érdekében a hatalom ellen forduljanak, magas rangú állami hivatalnokokat likvidálva? A kettős ügynökök prototípusa, Jevgenyij Filipovics Azef pl. minimum 30 ilyen merényletben vett részt, amelyekhez bírta a felsőbb hatóságok jóváhagyását. Életrajzát olvasva egyre erősödik bennünk az érzés, hogy Oroszországban bizony nem volt életbiztosítás hivatalnoknak lenni. Ha elfogadjuk Puriskevics adatait, aki összeállította az *Orosz fájdalom könyvét*, amely a hatalomért az életüket áldozó hivatalnokokat írta össze, 20 000 főre téve számukat 1888 és 1908 között, akkor napi 3 hivatalnok adta életét a cár atyuskáért.

A portrékat abécérendben helyezték egymás mellé, és Bebesi úgyesen összeköti az egyes személyeket, utal az összefüggésekre, amennyiben relevánsak. Ennek egyik szép példája Raszputyin megölése, ahol Puriskevics felesége is felbukkan, mint akinek kicsiny, de annál fontosabb szerep jut a szerzetese eltüntetéséhez használni kívánt láncok és vasgolyók beszerzésében.

Az egyes tanulmányok végén értékelés van, feltüntetve az illető személy műveit, amennyiben voltak, és megadva a felhasznált irodalmat, nem egy esetben pedig jelzi a lehetséges további kutatási irányokat is. A kötet végén egy rövid kronológia segíti a tájékozódást a fontosabb eseményekben. Külön kiemelném a portrék frappáns címeit, amelyek nem árulnak zsákmacskát, világosan jelzik az olvasóval, hogy mivel, kivel fog találkozni a portré olvasásakor. Összegezve, Bebesi György munkája, a *Birodalom összeomlás előtt* egy rendkívül izgalmas korszakot tár elénk rendhagyó módon, amelyet kár lenne bárkinek is kihagyni.

Bebesi György: *Birodalom összeomlás előtt. Politikus és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból*. Publikon Kiadó, Pécs, 2017. 230 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

MAKAI JÁNOS

TANULMÁNYOK A KÖZÉP- ÉS ÚJKORI
OROSZ TÖRTÉNELEMRŐL

Nagy bátorság és óriási mennyiségű ismeretanyag szükséges ahhoz, hogy valaki a címben megjelölt téma feldolgozására vállalkozzon. Font Márta nemcsak kellő bátorsággal, hanem több évtizedes kutatási eredményekkel is rendelkezik. Ezek birtokában készítette el akadémiai disszertációját, amelynek némileg módosított változatát a Balassi Kiadó jelentette meg.

A Pannonica Kiadó a közelmúltban egy válogatást jelentetett meg két neves ruszistánk, Font Márta és Sashalmi Endre munkáiból. A kötetben mindkét szerzőtől hét-hét tanulmányt találunk. Ezeket három kivételével már olvashattuk szakfolyóiratokban vagy tanulmánygyűjteményekben. A könyv címének választott fogalmak a legelső munkában szerepelnek egymás mellett. Az írások főként a 10–18. század jelenségeit tárgyalják, részben tematikus, részben kronológiai sorrendben, de a szerzők a szerkesztéskor mindenekelőtt az egyes problémák logikai egymásra épülését tekintették elsődleges rendező elvnek. Így került a kötet elejére két olyan tanulmány, amely az egész korszakot átfogja; a harmadiktól kezdve azonban az időrend szerint követik egymást.

Mindkét történész figyelmet szentel az orosz történelem periodizációjának. Font Márta két tanulmányban is érinti a korszakolást (*Állam – államszervezés – kodifikáció; Kijevi örökség a Moszkvai Ruszban?*). Az előbbiben az államszervezés kezdetét Vlagyimir fejedelemségének idejére (978/980–1015) teszi, a Kijevi Rusz történetének lezárását viszont többféleképpen is el tudja képzelni. Az általa megadott események: Msztyiszlav fejedelem halála (1132), Kijev elfoglalása és kirablása a vlagyimiri fejedelem csapatai által (1169) és a tatár uralom kezdete (1237–1240). Érdekes, hogy a *Kijevi örökség a Moszkvai Ruszban?* c. írásában még korábbi záró dátumot ad meg: 1125-öt, Msztyiszlav apja, Vlagyimir Monomah halálának évét. A magunk részéről az 1125-ös évet korainak tartjuk, mivel források alapján úgy tűnik, hogy a nagy változások csak 1132 után kezdődtek. Az utóbbi

tanulmányban szerepel a Moszkvai Rusz időszakának meghatározása is. A szerző ez alatt a széttagoaltság egyik szakaszát érti, s létét az önálló Moszkva létrejöttétől a III. Iván hatalomra jutásáig terjedő több mint másfél évszázadra teszi (1300–1462). Az elnevezés azonban nem túl szerencsés. Egyrészt a fenti időszakban nem Moszkva volt az egyetlen központ. Csak a 15. században sikerült vetélytársát, Tvert maga alá gyűrnie. Másrészt a történettudományban félreértéseket eredményezhet, hogyha 1462-ig Moszkvai Ruszról, 1462-től pedig Moszkvai Oroszországról beszélünk.

Sashalmi Endre azt a problémát járja körül, hogy az államiság szempontja mennyire lehet alkalmas a szakaszolásra. Megemlíti a politikai központokat szem előtt tartó, hagyományos felosztást: Kijevi Rusz (988–1240), Moszkvai Oroszország (1462–1721), Pétervári Oroszország (1721–1917). Kijevvel kapcsolatban fenntartását hangoztatja, és Font Mártára hivatkozva úgy véli, hogy a város a politikai szerepét a 12. század második felében már elvesztette. A Moszkvai Oroszország – Pétervári Oroszország korszakolást viszont éppen az államfejlődés szempontjából tartja használhatónak. Sashalmi Endre részben az úgynevezett eurázsiai iskola hatására új, a moszkvai területi terjeszkedést szem előtt tartó periodizációt javasol: 1456–1556 (Novgorod függő helyzetbe kényszerítése – Asztrahany elfoglalása), 1556–1654 (Asztrahany elfoglalása – Ukrajna különleges státuszának elismerése), 1654–1725 (Ukrajna belső autonómiájának elismerése – Oroszország első „modernizációja”). Megállapítható, hogy a szerző a hagyományos felosztáshoz képest a Moszkvai Oroszország időszakát részben előbbre hozza, részben további szakaszokra bontja. Periodizációjának kezdő dátuma így eltér a Font Márta által megadottól. Ugyanakkor megfontolandó, hogy abban az esetben, ha a Novgorod helyzetében bekövetkezett változást vesszük alapul, a Moszkvához való csatolás éve (1478) is lehet korszakhatár. Ha a területi növekedés a szempont, megkérdőjelezhető az 1654-es év is, hiszen azt további harcok követték. Az andruszovói béke (1667) értelmében viszont Kijev és a bal parti Ukrajna orosz fennhatóság alatt maradt. További megfontolást érdemlő kérdés a szükségszerűség. Elméleti jellegű tanulmány esetén nincs szükség sok adatra, de annyit azért jó lett volna megjegyezni, hogy 1725 Nagy Péter cár halálának éve.

Mindkét szerzőt foglalkoztatja az orosz feudalizmus problematikája is. Ehhez azonban előbb definiálniuk kell a feudalizmus fogalmát. Font Márta Katus László, illetve Marc Bloch megállapítását fogadja el. Eszerint ennek a rendszernek a meghatározó eleme a feudum, a hűbérbirtok, amelyben összekapcsolódik a hűbéri és a földesúri szervezet; de csak akkor jogosult a feudalizmus elnevezés, ha a rendszer mindkét alapintézménye jelen van. Sashalmi Endre a periodizációt tárgyaló írásában (érdekes módon szintén Katus Lászlóra hivatkozva) csak egy szűkebb értelmezést fogad el, s a feudalizmust csak egy hűbériségen alapuló, decentralizált politikai és kormányzati rendszerként értelmezi. A két szerzőnek az orosz feudalizmusról való felfogása viszont teljesen megegyezik. Font Márta csak röviden foglalkozik vele, és megállapítja, hogy „a tatárjárás előtti időben a feudalizmusról egyáltalán nem beszélhetünk” (50. old.). Sashalmi Endre egy teljes tanulmányt is szentel a kérdéskörnek (*Létezett-e feudalizmus a Kijevi Ruszban és a moszkvai államban?*). Már az első mondatban kifejti, hogy e fogalom nem alkalmazható az orosz történelem leírására, majd négy feudális intézmény (vazallitás, hűbérbirtok, immunitás, bannum) vizsgálatával bizonyítja alapgondolatát. Legfontosabb megállapításai a következők: Vazallitásról a szabad szolgálat elve miatt nem beszélhetünk. A személyi és a dologi elem, tehát a vazallitás és a birtok között nem jött létre jogi kapcsolat, hiszen a birtoklás alapját az allodiális jog képezte: a bojárok és a szabad szolgáltók atyai örökbirtokként (votcsinaként) bírták földjeiket. Amikorra viszont teret nyert a feltételhez kötött birtok (pomesztye), a pomescsikok számára a személyi elem megszűnt létezni. A 16. századra a votcsinák birtokosai is elvesztették az eltávozás jogát. Az immunitások különösen a mongol hódítás idején terjedtek el, és elsősorban az egyház volt a kedvezményezett. A moszkvai állam megerősödésével az immunitásokat is korlátozták. A bannum uralkodók funkcionáriusai általi kisajátítása hiányzott. A fenti négy szempont alapján megalapozott az az összegzés, mely szerint a feudalizmus sem a Kijevi Rusz idején, sem a moszkvai államban nem létezett. Elgondolkodtató viszont, hogy a tanulmány kizárólag a szakirodalom alapján készült. Hiányolható a megállapítások konkrét adatokkal való bizonyítása. Példának okáért ott, ahol a szerző arról ír, hogy miközben a fejedelmek

szerződése a szabad szolgálat elvét zengték, a valóságban azt egyre többször sértették meg már a 14. században, kívánatos lett volna néhány forrásrészletre hivatkozni.

Font Márta két írása az összehasonlító módszer eredménye. Az egyik a magyar kalandozásokat és a kelet-európai viking terjeszkedést vizsgálja. A szerző összegzése szerint a hadjáratok mindkét esetben egy átalakuló, differenciálódó társadalom kísérőjelenségei. A hasonlóságot abban látja, hogy mindkét közegben etnikailag heterogén csoportok együttesében indul el a nyelvi asszimiláció. Különbséget a mobilitás természetében fedez fel: a Kijevi Rusz törzsszövetségében inkább a kereskedelmi jelleg domborodik ki, míg a magyaroknál a katonai. Ebben a tanulmányban szerepel egy apró pontatlanság is: miközben Font Márta Szvjatoszlav fejedelemségét a 962–972 közötti időszakra teszi, a fejedelem halálának éveként a 973-as esztendőt jelöli meg, sőt, még egyszer megemlíti az utóbbi dátumot. A másik, komparatív módszert tükröző írás *A hatalom öröklése a Köztes-Európa országaiban a 11–12. században* címet viseli. Bár a köztes jelző használata vitatható, a munka figyelemre méltó. Font Márta a cseh Přemysl-, a lengyel Piast-, a magyar Árpád- és a normann eredetű Rurik-dinasztia történetének egy szakaszát elemzi. Először a hatalom deklarálásának formáit mutatja be, s csak utána foglalkozik a címben jelzett kérdéssel. Különösen érdekes az a rész, amely Bölcs Jaroszlav, I. Břetislav és III. Bolesław „végredeleiteit”, illetve azok következményeit tárgyalja.

Font Márta két tanulmánya szemléletformáló erővel bír. Az egyik Alekszandr Nyevszkijjel, a 13. századi Rusz kiemelkedő alakjával foglalkozik. Alekszandr először novgorodi fejedelem, majd vlagyimiri nagyfejedelem volt. A szerző összeveti a novgorodi és a vlagyimir-szuzdali évkönyvek adatait Nyevszkij életrajzával, s megállapítja, hogy az információk nem mondanak ellent egymásnak. Ezután bemutatja azt a folyamatot, amelynek során az utókor Nyevszkij-képe kialakult: A 14. századra Alekszandr figurája az orosz föld égi patrónusának alakjává magasztosult. Népszerűségének növekedése életrajzának átfarmálódásával is járt. Az utóbbiban megjelenő Alekszandr Nagy Péter korának is emblematikus figurája lett, s a fejedelem a Nyugattal való szembenállás miatt a 20. században ismét előtérbe került. Az életrajzon keresztül a kanonizált Alekszandr alakja az orosz nemzeti tudat egyik fontos elemévé vált, elsősorban az

egyházpolitikai állásfoglalása miatt; viszont elsikkadt a tatárokkal szembeni valós magatartása. (Egyrészt elutasította az egyházi uniót, másrészt kénytelen volt elfogadni a tatár fennhatóságot.) Az idealizált Alekszandr-kép rányomta bélyegét az orosz és a szovjet korszak történetírására is.

A másik szemléletformáló írás címében és alcímeiben kérdőjelek szerepelnek. Ezekkel Font Márta a további kutatás szükségességét kívánja hangsúlyozni. A fő kérdés az, hogy létezett-e kijevi örökség a Moszkvai Ruszban, tehát az 1300–1462 közötti időszakban. A szerző öt szempont alapján nemleges választ ad: „A moszkvai hatalmi központnak, főleg 1462 után volt szüksége arra, hogy hatalmának múltbeli legitimitációját megalkossa. Ezt szolgálta az egyház által megfogalmazott kijevi örökség gondolat, amelynek egyetlen valós alapját a dinasztia származása jelentette” (137. old.). A további vizsgálódás azonban feltétlenül indokoltnak tűnik, hiszen a tanulmányban az is szerepel, hogy a Moszkvai Rusz társadalmának civil életét a korábbi törvények szabályozták, vagyis az örökséget nem csak a fejedelmek génjei jelentették.

Font Márta írásai közül az *Állam – államszervezés – kodifikáció* címet viselő egyszerre több fontos kérdést is tárgyal. Az első része a középkori állam fogalmával foglalkozik. A szerző célszerűnek tartja a használatát kerülni, s újabb kifejezéseket javasol helyette. Azonban maga sem tudja mellőzni, hiszen a második részben megtalálható az „államszervezés”, az „államalakulat”, az „állam” és az „államiság” terminus technicus is. A harmadik rész a Kijevi Rusz jogalkotásának frappáns bemutatását tartalmazza. Sorra veszi a leghíresebb jogi dokumentumokat (a Rusz és Bizánc között létrejött kereskedelmi megállapodásokat, az egyházzal kapcsolatos rendelkezéseket, valamint a híres Russzkaja Pravdát), s az elemzés után arra a következtetésre jut, hogy a korai kodifikáció írásos dokumentumai egy etnikailag heterogén, a szociális differenciálódás időszakát élő, a keresztény és pogány mentalitás határán álló társadalom képét mutatják. Érdemes megemlíteni, hogy a következő tanulmány egy részlete fontos adalékokkal szolgál a fenti témához, mivel Font Márta a fejedelmek igazságszolgáltatásból származó jövedelmeinek és ingatlantulajdonának ismertetéséhez a Russzkaja Pravdát hívja segítségül.

Sashalmi Endre jelentős mértékben az államfejlődés és a politikai gondolkodás kérdéseit kutatja, következőképpen egyes írásai elméleti jellegűek. Jó példa erre az orosz államfogalom kialakulásának sajátosságait vizsgáló, rövid terjedelme ellenére sok szakirodalmi hivatkozást tartalmazó, nehéz nyelvezetű tanulmány. A „jó cár” eszméje a Romanov-dinasztia alatt, 1613–1905 című munkájában azonban bizonyítja, hogy akár eszmetörténetről is lehet érdekesítően írni. Már az első mondatnál, egy idézettel felkelti az olvasó figyelmét. (Azt viszont nem tudni, hogy Mihail Gorbacsov szavait miért éppen Cynthia Whittaker-től idézi.) A kronológiai keretek 1613-tól 1905-ig terjednek, vagyis Mihail Romanov cárra választásától az első orosz forradalom kezdő évéig, bár az 1905-ös évhez a szerző nem ragaszkodik mereven. Az utóbbit azért tartja célszerűnek, mert a Gapon pópa nevével fémjelzett petíció jól visszaadja, milyen formaváltozáson ment keresztül a „jó cár” eszméje a Romanovok alatt. Ugyanis mind a rendet teremtő, problémákat orvosló, igazságos uralkodó, mind a közjón munkálkodó, reformer cár képe egyértelműen megjelenik benne. Azért is tartja indokoltnak az 1905-ös évvel való zárást, mert a forradalom utáni időszakban a kormányzat nem tudta kihasználni az orosz monarchizmust arra, hogy úgy mond „eladja” a cárt a közvéleménynek, és ezáltal megerősítse az uralkodó iránti lojalitást. A tanulmányra azért alkalmazható az érdekesítő jelző, mert Sashalmi Endre a megállapításait forrásrészletekkel (például a Mihail Romanovhoz érkezett küldöttség szavaival) és konkrét események (például a virágvasárnap körmenet) leírásával támasztja alá. A híres kérvényből a szerző ugyan túl hosszán idéz, de ennek a magyarázatát is megadja: „Gapon pópa petíciója tehát egyaránt tartalmazza az orosz gondolkodás mélyrétegeit a cári hatalomról, valamint a Nyugatról átvett korabeli alkotmányos, sőt demokratikus eszméket” (192. old.).

Sashalmi Endre azt is megmutatja, hogy a nagy ívű áttekintések mellett, az aprólékosabb munkát igénylő elemzések készítése sem áll távol tőle. Egyik írásában ugyanis az 1649. évi orosz törvénykönyvet vizsgálja. Nyilván azért foglalkozik az Ulozsenyije nevet viselő jogi dokumentummal, mert ez az első, amely már külön kategóriaként kezeli, és minőségileg más bűncselekményként fogja fel például az árulást, továbbá a politikai bűncselekmény kategóriájába tartozó esetek „viszonylag

teljes" felsorolását adja egy külön fejezetben. Magát a politikai bűncselekményt a törvénykönyvben átfogóan „az Uralkodóra vonatkozó tett vagy szó” kifejezéssel jelölték, amely a szerző szerint a korábbi megjelölések továbbfejlesztett és egyben standardizált változata volt. Ezt a megállapítást több mint 300 eset tanulmányozása alapján teszi. Úgy véli, nemcsak a terminológia, hanem az eljárás is Mihail Romanov alatt alakult ki. Az utóbbi három fő szakaszból (a feljelentésből, az eset kivizsgálásából és az ítélelhozatalból) állt, és bevezetésének oka nyilvánvalóan a Romanovok ingatag legitimációjában keresendő. A szerző Simon Dixon több megállapítását is vitatja. Kétségbe vonja például, hogy az „állam” szó a törvénykönyvben kizárólag területi értelemmel bír, illetve problematikusnak tartja a hitehagyást a felségárulás személytelen formájának tekinteni a cár és az ortodoxia közti szoros kapcsolat miatt. Dixon nézeteit az Ulozensyije II. fejezetének pontjaival és szakirodalmi hivatkozásokkal igyekszik cáfolni. Dixon másodikként említett nézetével kapcsolatban az alábbi álláspontra helyezkedik: „Egyértelmű tehát, hogy a hitehagyás bűnének személyes vonatkozásait nem lehet figyelmen kívül hagyni sem a moszkvai államban, sem másutt. Mindezek sok vonatkozásban cáfolják Dixon arra vonatkozó megállapításait, miszerint a politikai bűncselekmény felfogásában elmaradott lett volna a moszkvai törvénykezés” (205–206. old.). Sashalmi Endre másik kiemelésre érdemes következtetése az, hogy az uralkodó személyének előtérbe állítása nem volt kizárólagosan orosz sajátosság, bár a speciális közegben a személyes jelleg nyilvánvalóan erősebb volt, mint másutt.

Végezetül még két megjegyzést tennénk. Az első stilisztikai jellegű. A kötetben szereplő írások a szakma művelői számára készültek, s elsősorban ők olvassák ezeket. A későbbiekben mégis jó lenne nagyobb hangsúlyt helyezni a gördülékenyebb stílusra és a bizonyítékként felsorakoztatott adatok részletesebb bemutatására. Ez az elvárás azért sem irreális, mert az egész gyűjteményt jellemző magas szakmai színvonal mellett néhány esetben mindkét szerző felvillantja, hogy akár száraz témáról is tud érdekesen írni. A másik megjegyzés a szerzők közötti együttműködésre vonatkozik. Maga a tanulmánykötet is ennek egyfajta bizonyítéka. Ugyanakkor Sashalmi Endre a kiadványban többször hivatkozik Font Mártán kívül Bebesi Györgyre, sőt, az

utóbbi kollégájának egy információért külön köszönetét fejezi ki. Ez esetben azonban nemcsak perszonális együttműködésről van szó, hanem szervezetiről is, hiszen mindhárman részt vesznek a Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ munkájában. Mindannyian szerzői a kutatási központ egyik újabb produktumának is („Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800. Pécs, 2007). Elképzelhető, hogy Sashalmi Endre figyelme a fenti tudományos műhely hatására irányult a Balkán felé. Annyi bizonyos, hogy az *Állam, hatalom, ideológia* címet viselő kötet sorrendben utolsó tanulmánya az orosz Balkán-politika vallási gyökereit vizsgálja.

Font Márta – Sashalmi Endre: *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól.* Pannonica, Budapest, 2007. 256 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Századok*, 2009/2. 493–497.

SASHALMI ENDRE

A MI RUSZISZTIKÁNK.
TANULMÁNYOK A 20/25. ÉVFORDULÓRA

Jelen kötet apropójaként, amint a cím is mutatja, egy kettős jubileum szolgál: nevezetesen az ELTE BTK-n belül működő Ruszisztikai Központ fennállásának 20., illetve „szellemi elődjének”, a Magyar Ruszisztikai Intézetnek a 25. évfordulója. A könyv öt nagy tematikai fejezetből áll, amely leképezi az intézmény berkein belül a jelzett időszakban végzett, valamint jelenleg is folyó kutatások spektrumát, s az egyes blokkokban a központ elismert kutatói mellett a fiatalabb generáció írásai is helyet kaptak.

A kötet az intézmény vezetőjének és egyben a könyv szerkesztőjének beköszöntője után az ugyancsak általa jegyzett tanulmánnyal indul, és a *historiográfiai* részben kapott helyet. Az írás „Az »oroszágismeret« budapesti iskolája” címet viseli, melyben nemcsak a központ misszióját, tevékenységi körét, kutatóit és fontosabb publikációit ismerteti *Szvák Gyula*, hanem kitér a fővárosi székhelyű intézmény magyarországi ruszistákkal való együttműködésére is. Ezáltal pedig az olvasó képet kap a magyar ruszisztikai kutatások negyedik évszázadának legfőbb eredményeiről. Bizonyos értelemben e tanulmány „tükörképe” egy szűkebb időintervallumban a blokk (nem sorrendben) következő írása *Suhajda Szabolcstól*, amely az orosz történetírás útkeresésének dilemmáit boncolgatja a diszciplína legjelentősebb folyóirata, a *Rosszijszkaja Isztorija* 2007-2012 tematikáján keresztül, Andrej Medusevszkij főszerkesztőségének idején. Főként arra keresi a választ, hogy a jelzett időszakban történt-e irányváltás a publikációk tematikájában. Konklúziója szerint a tematikát valamint a tanulmányok korszakok közti megoszlását erősen befolyásolták a főszerkesztő személyes preferenciái. A historiográfiai rész utolsó írása (nem a sorrendiség tekintetében), *Medzibrodsky Alexandra* tollából, a 19. századi kelet-európai eszmetörténethez szolgál érdekes adalékkal. A szerző a Kijevben született, fiatalkorát ott töltő, majd a párizsi lengyel emigrációhoz csatlakozó Franciszek Duchiniński írásait és azok visszhangját

vizsgálja. Duchínski a 19. század közepén Eurázsia népeit faji alapon „árjakra” és „turániakra” osztotta, az oroszokat pedig kizárta az árja szláv népek csoportjából, és emiatt következetesen „muszkovitáknak” nevezte őket. Fő célja az ukránok és a lengyelek közti rokonság hangsúlyozása volt: az oroszok szerint csak elsajátították a szláv nyelvet. „Tudni kell, [írja,] hogy csak nyelvükben szlávok, lelkükben, civilizációjukban nem.” Duchínski tehát a „túlsó” (azaz nem orosz) oldalról része annak a vitának, amely Oroszország Európában elfoglalt helyéről szólt a 19. században, nézetei pedig leginkább az ukrán nemzeti ébredés és útkeresés történeti dilemmájába illeszthetők.

A *közép-és koraiújkori történeti blokkban* szintén három tanulmány kapott helyet. Szili Sándor alapos filológiai elemzést közöl a kagán szó ruszbeli használatáról, írott és ikonográfiai forrásokat is felhasználva. Következtetése szerint a terminust azokra az uralkodókra (Vlagyimirre, Bölcs Jaroszlávra és részben Szvjatoszlávra) alkalmazták, akik háttérbe szorítva a Rurikidák nemzetségének többi tagját, egyedül kormányozták a Kijevi Ruszt. Gyóni Gábor Oleg Szvjatoszlavics halicsi fejedelem (+1115) Vlagyimir Monomahhal folytatott küzdelmét elemzi részletesen, amely küzdelem véleménye szerint túlmutat a két személy közti ellentétben. Ez ugyanis „geopolitikai alternatívák és kulturális minták” rivalizálása is volt egyben, és Oleg politikája (a kunokkal való szisztematikus együttműködése) mintegy előrevetítette a moszkvai fejedelmek által alkalmazott stratégiát, azaz a sztyeppei hódítókkal való együttműködést. A korai történeti blokkot Szaniszló Orsolya írása zárja, aki a nők társadalmi integrációját vizsgálja Nagy Péter idején, hiszen ő volt az, aki a felső körök nőtagjait „kiszabadította” abból az elzártságból, amit az ún. *tyerem* (az előkelők házáinak az a része, ahol a nők életének nagy része zajlott) jelentett. A szakirodalom alapján áttekinti a *tyerem* jelenség kialakulásának illetve megszüntetésének politikai, társadalmi vetületeit. A női társadalmi integráció kapcsán megjegyzi, hogy ez nem volt a péteri reformok kifejezett célja. A szerző két fő területre koncentrálna a változások leírásánál: a viseletre és a koedukált összejövetelekre.

Az *újkortörténeti tanulmányok* blokk írásainak mennyisége jól mutatja a történészek közt a ruszisztikán belül is érvényesülő preferenciákat: az időben felfelé haladva lényegesen nő a kutatók száma. A hat tanulmány mindegyike a 19. századhoz kötődik. A

fejezetet Sz. *Bíró Zoltán* írása nyitja, „Oroszország a 19. század második felében: a politikai rendszer szerkezete és legfontosabb elemei” címmel, melyben az uralkodói jogkörre, azaz az autokratikus hatalom szemantikai és jogi aspektusaira, valamint a „legfelsőbb központi és államhatalmi intézményekre” fókuszál, gazdag jogi forrásanyagra is támaszkodva. Az egyetemes jogtörténészek érdeklődésére is számot tartó írás konklúziója szerint, bár Oroszországban a főhatalom „formálisan változatlan maradt” a Nagy Péter és II. Miklós közti időszakban, „ugyanakkor az államirányítás legmagasabb szintjének jellege és lényege II. Miklós idején már vajmi kevésbé emlékeztetett a két évszázaddal korábbi állapotokra”. Fokozatosan kialakult ugyanis egy olyan „három tagolt intézményi keret...”, amely elvileg alapjává válhatott volna a tényleges hatalommegosztásnak”. Igen jól illeszkedik ehhez a tanulmányhoz a karriertörténeten keresztül, és részben mintegy kontextusba is helyezi azt, V. *Molnár Lászlónak*, a 18-19. századi magyar-orosz kulturális kapcsolatok szakavatott kutatójának írása, aki Balugyánszky Mihály (1769-1847) életútját és két cár, I. Sándor (1801-1855), valamint I. Miklós (1825-1855) alatti oroszországi tevékenységét tekinti át. A jogi tanulmányokban kiemelkedő Balugyánszky, akit a szerző a történeti pontosság kedvéért „hungarusnak” nevez, kapcsolatba került a Martinovics-féle jakobinus mozgalommal, de a császári udvarban bennfentes Sonnenfels közbenjárásának köszönhetően elkerülte a letartóztatást és a vádemelést. Bár jogi karrierje ennek ellenére sem szakadt meg, állandó megfigyelés alatt tartották. I. Sándor cár liberális reformjai felkeltették Balugyánszky érdeklődését, valamint a cár házi orvosaként működő barátjának biztatása is sokat nyomott a latban, hogy 1803-ban az orosz cár szolgálatába szegődött. Professzori állást kapott Szentpéterváron, s hamarosan a hivatali szolgálatban is felfelé ívelt karrierje: ő volt az egyik személy, akit Szperanszkij mellett a cár felkért arra, hogy Oroszország számára alkotmányt dolgozzon ki! Nemcsak törvényszerkesztési, hanem elméleti gazdasági munkássága is jelentős volt: a „politikai közgazdaságtan” fogalmat ő vezette be Oroszországban. Számtalan elismerést és végül örökletes nemességet kapott: tekintélyét mutatja, hogy a pétervári Alekszandr Nyevszkij kolostorban temették el. *Bodnár Erzsébet* tanulmánya szintén olyan darabja a kötetnek, amely az adott szerző kutatásainak

fősodrába tartozik: jelen írás a „keleti kérdés” egyik állomását veszi górcső alá, nevezetesen az Oszmán Birodalom felosztásáról szóló 1807-1808-as francia-orosz tárgyalásokat. A tanulmány jól igazítja útba az olvasót a korabeli európai diplomácia útvesztőiben, és részletesen bemutatja, hogy a kétkulacos politikát folytató Napóleonnak miért állt érdekében a kérdés napirenden tartása: igyekezett ugyanis Oroszországot kizárni abból, hogy meghatározó szerepet tudjon játszani az európai ügyekben. Orosz részről azonban jól látták Napóleon szándékát, és az orosz diplomácia igen taktikusan viszonyult e kérdéshez: az elfoglalt szomszédos területeken túl az erőegyensúly elve miatt nem volt kívánatos számára az Oszmán Birodalom felosztása.

Az újkortörténeti blokk utolsó három tanulmánya akár külön alfejezetet is alkothatna, minthogy mindegyik az erőszakos politikai mozgalmakkal foglalkozik, melyeknek Oroszország gazdag tárházát képezte a 19. század második felében. *Mészáros Zsófia* az orosz nihilizmus egyik kiemelkedő alakjának, Dmitrij Piszarevnek az életútját és eszméinek változását kíséri végig. Tanulmányában definiálja a nihilizmus különböző értelmezéseit és elkülöníti a tanok hirdetőinek két oroszországi csoportját. A nihilisták – akiket neveznek „forradalmi demokratáknak” is, minthogy a fennálló viszonyok tagadásától eljutottak e viszonyok forradalom révén történő felszámolásához –, első csoportjába a *Kortárs* című folyóirat körét (Csernisevszkijt, Dobroljubovot) sorolja, míg a másik csoport szócsövének tekinthető Orosz szó legismertebb képviselője éppen Piszarev volt. *Filippov Szergej* Európa egyik legelső modern terrorista szervezetének, a *Népakaratnak* az ideológiáját mutatja be, feltárva létrejöttének társadalmi, politikai okait, valamint a nézetek és azok igazolásának változását. A tanulmányt olvasva nem lehet nem felismerni, hogy a bolsevik ideológia mennyire szervesen nőtt ki ezekből az elképzelésekből: többek közt ilyen volt a cár meggyilkolásának gondolata, amit a terroristák a forradalom egyik fő eszközének tartottak, vagy „a múltat végképp eltörölni” szemlélet. Mintegy az olvasó ezen felismerésére rimel *Nagy Szilvia* Vera Zaszulics életútjáról írt tanulmánya, melynek alcíme a következő: „A »terrorizmustól« a marxizmusig”. Az 1878-ban a pétervári rendőrfőkapitányra rálövő és őt megsebesítő Zaszulicsot felmentette az esküdtszék, ami ösztönzést adott a terrorizmusnak, és II. Sándor cár 1881-es meggyilkolásához

vezetett. Zaszulics azonban, ahogy a szerző megjegyzi „nem tartotta magát terroristának, de akaratán kívül is az orosz forradalmi mozgalom egy új korszakának elindítójává vált”. Svájci emigrációjában Zaszulics szoros kapcsolatba került Plehanovval, továbbá Marxszal, valamint Engelsszel is levelezett.

A kötet következő két blokkjának írásai („*Szovjet történeti tanulmányok*”, „*Orosz nyelvi és kultúrtörténeti tanulmányok*”) már erősen kívül esnek a recenzens kompetenciáján (részben pedig egy történeti folyóirat profilján is), minthogy egy olyan korszakot, illetve olyan esztétikai, irodalmi, nyelvészeti témákat ölelnek fel, amelyek értő értelmezésére aligha vállalkozhatunk. Éppen ezért ehelyütt megelégszünk a szerzők és írásaik címének említésével. Az előbbi blokk négy tanulmánya szintén két részre osztható. Szilágyi Ákos „Állam és formalizmus” című tanulmányában azt vizsgálja, hogy miként viszonyult a hatalom az 1920-as, 1930-as években a formalizmushoz mint művészeti irányzathoz, Havas Ferenc „A »tudós« Sztálin: a marxizmus vita” című írása pedig Sztálin személyének az ideológiai vitákra gyakorolt hatását. A Krausz Tamás-Varga Éva Mária szerzőpáros által jegyzett tanulmány („Az elhallgatott népiertás: magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban”), valamint Fóris Ákos írása („Partizán- és zsidópolitika a keleti fronton”) egy olyan kérdést járnak körül, amely manapság nagy vitát váltott ki a magyar történettudományban: nevezetesen a II. világháború idején megszállt szovjet területek katonai kormányzása során elkövetett atrocitások problémáját.

Az utolsó blokk, Kiss Ilona esztétikai-kulturologiai tanulmányával indul („Egy Oroszország-kép születése és szertefoszlása. Megjegyzések Pavel Florenszkij, a kultúraalapító portréjához”), és egy nyelvészeti írással zárul, Pálosi Ildikótól („A magyar jön/megy ige mentális jelentései erza-mordvin és orosz megfelelőik tükrében”). Közéjük két irodalomtörténeti tanulmány ékelődik, Schiller Erzsébet („»Tejjel mézzel folyó Szibéria«. Orosz lélek és hadifogság Markovits Rodion regényeiben”), valamint Gyimesi Zsuzsanna tollából („A holokauszt előérzete Andrej Platonov műveiben”).

A könyvet nemcsak az orosz, hanem általában véve az egyetemes történet iránt érdeklődők is haszonnal forgathatják.

Szvák Gyula (szerk.): *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra.* Budapest, Russica Pannonicana, Ruszisztikai könyvek XL. 2015. 415 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: Századok, 2016/3. 803-805.

BODNÁR ERZSÉBET

ÚJ IRÁNYZATOK ÉS EREDMÉNYEK A RUSZISZTIKÁBAN

Hagyományt teremtve negyedik alkalommal gyűltek össze neves ruszisták Budapesten, hogy összegezzék, bemutassák és megvitassák az elmúlt két évtizedben született kutatási eredményeket. A 2004 nyarán megrendezett nemzetközi konferencián, amelyet az ELTE Ruszisztikai Központja szervezett, 25 előadás hangzott el angol és orosz nyelven. A történészek az Amerikai Egyesült Államokból, Nagy-Britanniából, Kanadából, Olaszországból, Oroszországból érkeztek a tudományos rendezvényre. A konferencia előadásait a Ruszisztikai Könyvek XVI. köteteként megjelent *Új irányzatok és eredmények a ruszisztikában* című konferencia-kiadványban adták közre 2005-ben. A könyvet Szvák Gyula szerkesztette, aki egyben szervezője volt ennek, illetve az ezt megelőző három nemzetközi konferenciának is, amelyeket az orosz fejlődés vizsgálatának (1998 és 2000), valamint a Moszkvai Oroszország fejlődési specifikumainak (2002) szenteltek.

Jelen konferenciakötetben különböző iskolák képviseltetik magukat, és eltérő megközelítési módon mutatják be vizsgált témájukat. E gazdag anyagból, szám szerint 23 tanulmányból szemlélve csupán néhány írás részletesebb ismertetésére kerül sor, annak reményében, hogy a figyelmet a többi szerző munkája iránt is felkeltették a segítségükkel.

A kötet első tanulmánya Szvák Gyula (Budapest) előadásának bővített változata, amely A rendszerváltó évtized magyar történeti ruszisztikája címet viseli. A szerző munkája elején azt hangsúlyozza, hogy „az 1990-es évek, amelyek a kelet-európai térségben a rendszerváltó évtized elnevezést kapták, az egész világ történetírásában egy új, lehet, hogy csak átmeneti korszakot jelölnek. Sokan a történettudomány válságának is tekintik ezt az időszakot.” Szerinte viszont ez az évtized pezsgést hozott a történetírásban, új megközelítések, témák, műfajok, kutatási módszerek és koncepciók sokasága született meg. Szvák Gyula szerint a történeti ruszisztikára is igaz ez a helyzetértékelés – lényegi különbségekkel. Az ezredfordulón új műfajok és módszerek bevonásával, valamint részben az angolszász

ruszisztika hatására az orosz történetírásban is új eredmények születtek. A magyar történetírás, amely nem volt olyan mértékben átpolitizált és átideologizált, mint a szovjet, már a rendszerváltás előtt megújult a szemléletében. A szerző kiemeli, hogy a magyar történeti ruszisztika a tradicionális történeti iskolák közé tartozik. A jelentős változás az 1970-es évek második felétől következett be, amikor egy fiatal történész nemzedék kezdte kutatni az orosz történelmet. A rendszerváltó évtized elsősorban tudományszervezési téren hozott fordulatot, létrejött a Ruszisztikai Intézet önkéntes tudományos társulás formájában, majd 1996-tól az ELTE önálló szervezeti egységként Ruszisztikai Központ néven vált a magyar történettudomány első, csak Oroszország történetének kutatására szakosodott kutatóműhelyévé.

A 90-es évek végére a hazai ruszisztikai kutatások regionálisan is bővültek (Pécs, Szombathely) és megszülettek az első kézikönyvek, monográfiák is. Szvák Gyula a következőkben a magyar ruszisták munkáiról és kutatási témáiról ad összefoglalást. Végezetül leszögezi, hogy nem létezik különálló nemzeti ruszisztika. A ruszisztika – mint tudomány – globalizált. És van értelme annak, hogy a magyar ruszisztika keresi a helyét a nem orosz nyelvű és az orosz nyelvű ruszisztika között.

A magyar kutatók – Czövek István (Nyíregyháza), Filippov Szergej (Budapest), Gebei Sándor (Eger), Krausz Tamás (Budapest), Szili Sándor (Budapest), V. Molnár László (Pécs), Varga Beáta (Szeged), Vásáry István (Budapest) – jelen kötetben megjelent tanulmányai is híven tükrözik, hogy témájában és kutatási eredményeiben mennyire gazdag és színes a hazai ruszisztika.

Az olasz történész, Vittorio Strada (Velence) egy régi probléma újragondolásának: Oroszország és Európa kapcsolatának a bemutatására törekszik a tanulmányában. Kiemeli, hogy a téma jelentőségét sosem veszíti el, mindig aktuális marad, de időben változik, ahogyan változik a világ, Európa és Oroszország. Szerinte Oroszország és Európa szembeállításának vizsgálatát nehezíti az, hogy a kérdés történeti elemzése szorosan összefonódik a filozófiai reflexiókkal és a politikai nézetekkel, függetlenül attól, hogy oroszok vagy nem oroszok végzik a kutatást. Strada végül úgy összegezi, hogy a kérdést/problémát eldönteni nem lehet, de annak egyre

pontosabb értelmezését adhatjuk azáltal, ha összetevőit számba vesszük és azokat újra átgondoljuk.

Az orosz történelem kiváló kutatója, Je. V. Anyiszimov (Szentpétervár) a tanulmányában a mindennapok életmód- és kultúrákutatásának historiográfiai eredményeit veszi számba. Hangsúlyozza, hogy a probléma iránti kutatási vonzalom nem újkeletű, a forradalom előtti orosz történészek, és a szovjet korszak kutatói is kedvelték ezt a témát. Lotman, Gurevics iskolát teremtettek az 1970-es években, de a modern orosz történetírás is nagy nevekkel büszkélkedhet.

A másik neves orosz történész, A. B. Kamenszkij (Moszkva) a XVIII. századi orosz történelem kutatásának néhány perspektíváját és problémáját mutatja be. Hangsúlyozza, hogy az orosz történelem egyik legjobban kutatott periódusáról van szó, a történészek munkáját megkönnyíti az, hogy a korszak legjelentősebb forrásai nyomtatásban megjelentek. Az érdeklődés a korszak történései iránt már a XVIII. század végén elkezdődött, mára az orosz és a külföldi tudósok közül többen specializálódtak ennek az időszaknak a vizsgálatára, de a kutatás a mai napig nem mentes néhány rögzült sztereotípiától (pl. Biron szerepének, II. Katalin szerelmi életének hangsúlyozása). Kamenszkij fontosnak tartja annak megválaszolását, vajon helyesen értelmezzük-e a XVIII. századi orosz történelmet. Szerinte ezt a kérdést feltehetjük az orosz történelemre általában, és vonatkoztathatjuk annak más századára is. Kamenszkij úgy véli, fontos annak alaposabb vizsgálata is, hogy I. Péter a svédek felett aratott poltavai győzelme után miért döntött úgy, hogy Oroszország birodalom lesz. Továbbá hangsúlyozza azt, hogy a szakirodalom a politikai elit körében történt változásoknak szentelt eddig nagy figyelmet, viszont arról, hogy a társadalom többi rétegében milyen átalakulások zajlottak le, kevés ismeretünk van. Ebből a szempontból O. Je. Koseleva és E. K. Virtsafter legújabb kutatási eredményeit tartja figyelemre méltónak. Mindketten azt vizsgálják, miként változott az első pétervári lakosok életmódja és viselkedése, a modernizáció hogyan hatott az emberek mindennapi tevékenységére, életmódjára. Kamenszkij felhívja a figyelmet arra, érdemes lenne kutatni azt is, hogy a modernizációs folyamat változtatott-e a szexuális viselkedési normákon a XVIII. században.

Sz. A. Kozlov (Szentpétervár) a XVIII. századi orosz utazókkal és útleírásokkal foglalkozó angolszász kutatási eredményekről ad számot írásában. Megállapítja, hogy a téma gazdag szakirodalommal és jól kimunkált kutatási hagyománnyal rendelkezik, amelyben az angol kutatók nagy érdemeket szereztek. Kozlov méltatja E. Cross munkáját, aki a XVIII. század folyamán 500 Nagy-Britanniába látogató orosz személyt vizsgált meg, és a könyve mellékletében közli a nevüket is. Köztük előfordulnak utazók, diplomaták, diákok. Fontosnak tartja kiemelni, hogy az orosz utazók kommentárokkal ellátott naplóját is kiadták Angliában. Ezek a források rendkívül érdekes, hasznos információkat szolgáltatnak a XVII. század végi és a XVIII. századi európai viszonyokról. A. P. Korelin (Moszkva) a jobbágyfelszabadítást és a polgári reformokat követően, a XIX. század második felében végbemenő orosz társadalmi-gazdasági változások kulcsproblémáit elemző és bemutató történeti munkákat tekinti át. Elsősorban azt mutatja be, hogy az angol és az amerikai szakirodalom az orosz gazdaságról milyen képet rajzol, a gazdaságtörténészek milyen statisztikai adatokat tesznek közzé. V. B. Zsiromszkaja (Moszkva) hasonlóan adatgazdag tanulmányt publikál a XX. századi orosz népesség kutatásának új megközelítéseit összegző munkákról.

Paul Dukes (Aberdeen) az orosz történelem neves angol kutatója az 1917-es forradalom historiográfiáját áttekintve azt emeli ki, bár számos nemzetközi konferencia éritette az orosz forradalmak történetét, mára már kevesebb figyelmet szentelnek a történészek e témának. Richard Pipes és Orlando Figes műveinek elemzésével is hangsúlyozza, hogy kutatási eredményeik, a témáról alkotott nézeteik a történetírásban (és nemcsak az angolszászban) meghatározók maradtak.

Philip Longworth (Montreal) a szovjet korszakot követő orosz történetírásról fejt ki saját véleményét, meglátásait. A változások pozitívumaként emeli ki, hogy megnyíltak a levéltárak, és nincs állami kontroll a kutatásban. A gazdasági változások miatt viszont kevesebb pénz jut a történelemtudomány támogatására. A számítógépek széleskörű elterjedése és az internet nagy lendületet adott történelmi adatbázisok készítésének, de a munkák tudományos megbízhatatlansága is megnőtt. Színes borítójú és népszerűsítő, de színvonalukban kétes kiadványok nagy számban jelentek meg, keresettek lettek a birodalmi

időszakkal, valamint a dicső múlttal és hősökkel foglalkozó munkák.

A konferenciakötet rövid bemutatásának lezárásaként összegzésképpen elmondhatjuk, hogy egy újabb érdekes, fontos és hasznos könyvvel gazdagodtunk, amelyet nem csak a ruszisztika iránt érdeklődők forgathatnak haszonnal.

Szvák Gyula (szerk.): *Novije napravlenyija i rezultati v ruszisztike/New Directions and Results in Russistics, (Új irányzatok és eredmények a ruszisztikában)*. Ruszisztikai Könyvek XVI., Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2005. 201 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Klió*, 2008/3. 13-16.

BODOR MÁRIA

**ÁLLAM ÉS NEMZET KÉRDÉSEINEK VIZSGÁLATA
A BUDAPESTI RUSZISZTIKAI KÖZPONTBAN**

A Ruszisztikai Könyvek XXVII. kötete „*Állam és nemzet Oroszországban és Közép-Kelet-Európában*” címmel jelent meg, és az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Ruszisztikai Központja által 2008 májusában Budapesten megrendezett nemzetközi konferenciára készített előadásokat tartalmazza.

A kötet szerkesztője *Szvák Gyula*, aki előszavában kiemeli, hogy a Ruszisztikai Központ a kétévente megrendezett konferenciákkal igyekszik lehetőséget biztosítani a ruszisztika jeles képviselőinek a személyes találkozóra és véleménycserére. Néhány előadáson heves viták lángoltak fel, és ez bizonyítja, hogy a konferencia igazi tudományos műhellyé alakult. A magas színvonal érezhető a kiadványon is, amely a ruszisztika kiváló orosz, magyar, amerikai és angol kutatóinak harminc tanulmányát tartalmazza (25 orosz és 5 angol nyelvű). A bevezető tanulmányokat követően a kötet szerkesztője kronologikus, többen foglalkoztak historiográfiai áttekintéssel.

A kötetet *Ju. Sz. Pivovarov* (Moszkva) tanulmánya nyitja meg, aki az orosz történelem három fő ideológiáját („Moszkva - Harmadik Róma”, „Pravoszlávia. Egyeduralom. Népiség.”, marxizmus-leninizmus) vizsgálja meg.

Szvák Gyula (Budapest) „*A ruszofóbia keletkezésének kérdéséhez*” című munkájában a ruszofóbia gyökereit mutatja be. Oroszországban, „Moszkóviában” a XV-XVII. században nyugati utazók, követek, kereskedők és katonák sokasága fordult meg, akik értékes feljegyzések sokaságát hagyták hátra az oroszokról. *Szvák Gyula* ezekből a sztereotípiák egy csoportját vizsgálja meg, és megállapítása szerint a ruszofóbia gyökerei a koraujkorban vannak, ám a nyugaton hajdanában létező vélemények nem jártak együtt ellenséggéppel, nem irányultak az oroszok mint nép ellen. A szerző véleménye szerint újkori elődeinket talán nem is érdemes e jelzővel illetni, mert a ruszofóbia jellegzetesen modern fogalom, igaz, érveket merít történelmi forrásokból.

M. Perrie (Birmingham) az „*Orosz nemzeti önazonosság a kora újkorban: a legfrissebb angol nyelvű történelmi irodalom*” címet viselő

tanulmányában G. Hosking és S. Plokhy, a XVII. századi orosz identitásról írt munkáit elemzi.

V. V. Fomin (Moszkva) a keleti szlávok államiságának kialakulását és a varég-orosz kérdést teszi nagyító alá. Utóbbi vizsgálatakor kiemeli, hogy az évkönyvek sehol sem mutatnak rá a varégek etnikai hovatartozására, vagy a hazájukra. Így rengeteg feltételezés látott napvilágot, és ezek közül a szerző a svéd XVII. századi historiográfiát mutatja be, majd ezeknek az elméleteknek a kritikáit adja.

Font Márta (Pécs) tanulmányának (*Kultúrák keresztútjain. Tények, mítoszok és értelmezések a Kijevi Rusz történetéhez az „Elmúlt idők krónikájában”*) aktualitását a Poveszty Vremennih Let (Elmúlt idők krónikája) magyar fordításához készülõ magyarázatok szerkesztése adja. A szerző az elmúlt évtizedek tudományos eredményei, köztük saját következtetései (a latin források és az óorosz évkönyv párhuzamos vizsgálata a régi orosz-magyar kapcsolatok területén) alapján tekinti át a PVL írásos forrásait. Font Márta a téma elmélyült vizsgálatát több táblázattal, illetve az ezekhez fűzött elemzésekkel, magyarázatokkal segíti.

Radnóti Klára (Budapest) a Moszkvai Oroszországról alkotott európai képet tekinti át (*„Az orosz állam az európaiak szemével”*). Az első Moszkóviának szentelt értekezések közül A. Kampenszkij, J. Fabri és P. Jovij nagy jelentőségű munkáit emeli ki, melyek a XV. század húszas éveiben jelentek meg. Mindhárom szerző III. Vaszilij idején látogatott Moszkvába, ahol szövetségest kerestek az Oszmán Birodalom expanziója és a katolikus egyház meggyengülése miatt. A livóniai háború kezdetétől Európát elárasztották az orosz államot karikatúrában bemutató pamfletek, melyek célja a társadalom Moszkva elleni mozgósítása volt. Moszkva Európa borzalmas és fenyegető ellenségévé alakult át. Az európai szerzők által megrajzolt képben központi helyet foglal el az egész Rusz uralkodója, aki cár és főpap egy személyben, és hatalma korlátlan. Az első szerzők örömmel hallották, hogy milyen erős állam van Európa határainál, hiszen szövetségest kerestek. Később kiderült azonban, hogy az orosz uralkodó nem kívánja az örök szövetséget az európaiakkal, és nem lehet őt a katolicizmus felé, a pápa hatalma alá vonni. Radnóti Klára kiemeli, hogy a külföldiek a Moszkvai Állam történeti jelenségeit, eseményeit a maguk szempontjai szerint tárgyalták. E szerzők műveiket általában valaki (császár, pápa, velencei signoria, stb.)

megbízására írták meg, és megbízóik politikai céljait kívánták szolgálni. Azokról az eseményekről írtak, amik megfeleltek a kormány vagy megbízójuk céljainak. A XV-XVI. századi európai szerzők műveit olvasva szembetűnik, hogy a szándékok és előítéletek mélyen befolyásolták az írók Moszkóvia-képét, de mindannyian ugyanúgy írtak az egyeduralomról, Moszkóvia uralkodójának hatalmáról. Véleményeik, megfigyeléseik teljesen egybeesnek nemcsak egymáséival, hanem az orosz forrásokkal is.

Az utolsó évtizedben a hazai tudományos és nemzetközi történettudományi körökben ismét nagy érdeklődést kiváltó Moszkva – Harmadik Róma elmélet kutatási körét vázolja fel *Bótor Tímea* (Budapest). A szerző az elmúlt húsz évben az adott témában megjelent angol nyelvű szakirodalmakat tekinti át (*P. Bushkovitch, Sz. Filippov, M. Poe, N. V. Szinyicina, J. Raba, Daniel B. Rowlan, Michael S. Flier*), bemutatja a Harmadik Rómáról szóló képzet összekapcsolását a Moszkváról mint Új Jeruzsálemről, Oroszországról mint Új Izraelről szóló elképzelésekkel. Bótor Tímea véleménye szerint a legújabb kutatási eredmények alapján elmondható, hogy a XVI. században a Moszkva – Harmadik Róma elméletnek nem volt befolyása az orosz politikai gondolkodásra, és az orosz emberek tudatában sokkal világosabban élt Moszkva Új Jeruzsálemhez hasonlítása.

Daniel H. Kaiser (Grinell) a kora újkori Oroszország vallásának és államiságának legfrissebb amerikai szakirodalmát tárja elénk, *A. Kleimola* (Lincoln) pedig a Kazanyi Istenanya ikonjának szentelt figyelmet.

Az ukrán hetmanok függetlenségi törekvéseit Bogdan Hmelnyickijtől Ivan Mazeppáig követhetjük nyomon *Varga Beáta* (Szeged) tanulmányában. Az ukrán földeken a XVI. század elejétől kezdődött meg az ukrán államiság kialakulása, amely nagyon nehéz és hosszú utat tett meg, és az 1654-es perejaszlavi rada ennek a történelmi folyamatnak az egyik legfontosabb része volt. A szerző historiográfiai áttekintését adja a perejaszlavi rada jelentőségének, és hangsúlyozza, hogy 1991, azaz az ukrán függetlenség megszerzése után Ukrajna történetének korábbi értékelései újra előkerültek és átalakultak. A rendkívül alapos tanulmányban megismerhetjük Ukrajna és Oroszország egyesülésének jogi megítélését, a történeti és jogi irodalomban is felmerült vazallusi függőség és az állami autonóm önkormányzat elméletét. Varga Beáta arra a következtetésre jut, hogy a

Hetmanátus autonóm önkormányzata fokozatosan pusztult el, és ismerteti az önálló ukrán állam megteremtése lehetetlenségének okait.

Sashalmi Endre (Pécs) tanulmánya „*Oroszország, mint fiskális-katonai állam és összetett dinasztikus állam: 1654-1725*” címmel jelent meg.

A ráckevei Nagyboldogasszony szerb ortodox templom falfestményein található nemzeti szentek *Kríza Ágnes* (Budapest), képmelléklettel ellátott tanulmányában kapnak központi szerepet. A XV. században szerb bevándorlók építették meg a pravoszláv kolostori templomot gótikus stílusban, a XVII. század végén pedig a templomot új freskókkal díszítették. E falfestmények kapcsán a szerző kiemeli, hogy a szerb szent uralkodók illusztrálása nem számított új jelenségnek a szerb művészetben. A tanulmány bemutatja a Nemanjicsokat, illetve ráckevei ábrázolásukat, melyek a dinasztia hatalmának isteni eredetét hangsúlyozták. A szerző szerint a nemzeti szentek ábrázolásának programja Ráckevén az illirizmus szerb koncepcióját mutatja, a balkáni pravoszláv államot érintő képzetet, aminek alapját a Nemanjics – dinasztia tette le.

V. *Anyiszimov* (Szentpétervár) a Nagy Péter reformjait megelőző korszakot tárja elénk (*Nagy Péter reformjai: Volt-e alternatíva Oroszország számára?*). Véleménye szerint a „zavaros időszak” (szmuta) után és az 1680-as évek elején Oroszországban fokozatosan kialakult a kölcsönös együttműködés és funkcionalizmus rugalmas rendszere, nem csak a prikázokban, hanem az egész politikai életben. Oroszországban a XVII. században létrejött a hatalom szilárd gyakorlata, ahol fontos szerepet kaptak a bojár дума és a zemszkij szoborok is. A szerző hangsúlyozza, hogy ez a szerkezet nem maradt változatlan, hanem megértette és elsajátította más népek újításait. Anyiszimov meglátása szerint a régi rendszer megváltoztatásának három fő oka volt, tanulmánya végén pedig a Péter tevékenysége eredményeként korlátlanul váló egyeduralom és a palotaforradalmak kapcsolatát mutatja be.

A kötet első Magyarországot érintő tanulmánya *Poór János* (Budapest) tollából látott napvilágot (*Egyeduralkodók, a dinasztia tagjai, vezető politikusok és a magyarok a XVIII. században*). A szerző Mária Terézia, Vencel Anton Kaunitz kancellár, II. József, II. Lipót, Sándor Lipót főherceg, I. Ferenc és József főherceg

magyarokhoz való viszonyulását tekinti át. Poór János hangsúlyozza, hogy mivel Magyarország nem választotta uralkodóit, így a Habsburgok és a Magyarország közötti kapcsolatok fejlődése, értékelése jelentős mértékben függött az aktuális király személyétől, politikai irányítótól, az uralkodó jellemétől, politikai képességeitől, tehetségétől, illetve ezek hiányától.

A Habsburg Monarchia nyelvpolitikáját veszi szemügyre O. V. Havanova (Moszkva), a XVIII. századi Magyarország kiváló orosz kutatója „*Állam, nyelv, nemzet a Habsburg Monarchiában a XVIII. század második felében*” című tanulmányában. Havanova hangsúlyozza, hogy a bécsi udvar korabeli nyelvpolitikáját nem szabad II. József császár dekrétumára korlátozni, mert Mária Terézia fokozatosan, a hagyományok és a reális lehetőségek figyelembe vételével szintén kiterjesztette a német nyelv kötelező használatának körét, ám ezzel egy időben lehetővé tette a Habsburg Birodalomban élő népek nyelveinek fejlődését. A szerző megvizsgálja a bécsi udvar hozzájárulását a korona földek „nemzeti” nyelveinek fejlődéséhez a XVIII. század második felében, a ma már többségében elfelejtett nyelvtankönyvek szerzőin keresztül.

Bodnár Erzsébet (Debrecen) tanulmánya már a XIX. század történelmének szentelt figyelmet (*Az orosz állam modernizációja (1801-1825) a legújabb történetírásban*). A szerző röviden bemutatja a XIX. századi Oroszországot, majd hangsúlyozza, hogy az orosz történelem 1801-1825 közötti szakaszának rendkívül gazdag az orosz és a külföldi szakirodalma. A XIX. század második felében a témával foglalkozó orosz történészek figyelmét főként I. Sándor személyisége kötötte le, az orosz állam intézményi változásait, az államigazgatás átalakításait csak felszínesen érintették. A XX. század elején M. N. Pokrovskij mutatott rá a téma új aspektusaira. A XX. században a történészek érdeklődése csökkent a téma iránt, I. Sándor reformtevékenységének vizsgálata a XX. század utolsó negyedében tért vissza. Azóta sok, levéltári kutatásokon alapuló munka látott napvilágot, melyeket a téma különböző szempontjainak szenteltek. Kiemelt szerepet kapott az orosz reformok és a modernizáció kérdése, és fontos lett I. Sándor részvételének vizsgálata a reformok folyamatában, és a vele együtt dolgozó reformereké is. A szerző az 1980-as évektől megjelent, modernizációt érintő kutatások legfontosabb

eredményeinek vázlatát adja. A reformok jellegéről, az orosz történelemben való szerepükről komoly vita bontakozott ki, Bodnár Erzsébet A. B. *Kamenszkij*, A. N. *Szaharov* és S. *Dixon* véleményét mutatja be. A szerző hangsúlyozza, hogy az elmúlt három évtizedben komoly tudományos eredmények születtek, de az orosz állam 1801-1825 között lezajlott modernizációjának vizsgálata még sok munkát ad a történészeknek.

Szergej Filippov (Budapest) az első orosz konzervatívok és Oroszország modernizációja problémájának szentelt figyelmet a XIX. század első felében. A szerző kiemeli a konzervativizmus terminusa Oroszországra alkalmazásának problematikáját, és körbejárja a téma kutatásának, fogalmainak nehézségeit. Szergej Filippov N. M. Karamzint nevezi meg az orosz konzervativizmus atyjának, és megvizsgálja, hogy mit jelentett a hagyomány Oroszországban a XIX. század második felében.

Czövek István (Nyíregyháza) D. A. Miljutyin oroszországi politikai karrierjét követi nyomon. A szerző nagy hangsúlyt fektet Miljutyin hadügyminiszter az orosz udvar közép-ázsiai politikáját érintő véleményére és az 1877-78-as orosz-török háborút lezáró békeszerződést illető nézeteire. Miljutyin a berlini kongresszus után gyakorlatilag az orosz belpolitika vezetője lett, politikai karrierjének II. Sándor váratlan halála vetett véget. Czövek István megítélése szerint Miljutyin távozásával nagy személyiség lépett le a történelem színpadáról, egy olyan politikus, aki műveltségével, tehetségével és munkabírásával kiemelkedett kortársai közül, és akinek külpolitikai koncepciójában mindig a nemzeti érdek dominált.

A. N. *Medusevszkij* (Moszkva) *Büntetőtörvénykönyv és ítélkezési gyakorlat politikai ügyekben Oroszországban a XX. század elején* címet viselő tanulmányában áttekinti az 1903-as orosz büntetőtörvénykönyv tervezete kidolgozásának intézményes paramétereit, a kódex struktúráját és normáinak hatályba lépését, az állami bűncselekmények értelmezésének sajátosságait, a bírósági gyakorlat nehézségeit, valamint az érintett korszak jogelméletében és joggyakorlatában mutatkozó ellentmondásokat az állami bűncselekmények meghatározását illetően.

Bebesi György (Pécs) tanulmánya *A korlátlan egyeduralomtól a félalkotmányos rendszerig. Az 1905. október 17-i manifestum – az alkotmány első kísérlete az orosz történelemben* címmel jelent meg. A szerző bemutatja az Orosz Birodalom állapotát a XIX-XX. század

fordulóján, majd ismerteti az első orosz alkotmányhoz vezető utat, és magát –az ellenmondásosnak értékelt – alaptörvényt.

A kötet további része a Szovjetunió és az Orosz Föderáció történelmének kérdéseit vizsgálja. *Krausz Tamás* (Budapest) *A modern állam és a parlamentarizmus lenini kritikáját járja körbe. N. L. Puskarjeva* (Moszkva) a genderkutatás kiváló képviselője a nők politikai jelenlétét vizsgálja meg Oroszországban 1905 és 2005 között. Arra keresi a választ, hogyan próbálták a nők elérni a női politikai egyenjogúságot, és hogyan értelmeződött a női politikai részvétel az egyenjogúság eszméjének megvalósulása után. A szerző meglátása szerint a nők hiába érték el 1917-ben a politikai egyenlőséget, hiszen a Szovjetunió és az Orosz Föderáció történelme kifejezetten férfi profilt mutat, és egy piramis figyelhető meg: minél több a hatalom, annál kevesebb a nő.

T. A. Pokivajlova (Moszkva) *A nemzeti kisebbségek helyzete Erdélyben a magyar-román kapcsolatok kontextusában és a Szovjetunió külpolitikája az 1940-es években* címet viselő tanulmányában az orosz történetírásban eddig kevésbé kutatott Erdély történetét vizsgálja meg. Erdély hovatartozásának eldöntésében nem az etnikai és nem is a történelmi tényezők voltak a meghatározóak, hanem a politikaiak, ezen belül is a szovjet vezetés számára a legelőnyösebbek.

A kötetben olvasható *B. Farley* (Pullman) *„A Kazanyi Istenanya Székesegyház: híd a szovjet uralom és a független Oroszország között”* című tanulmánya. *A. Sz. Sztikalin* (Moszkva) a szocialista tábor államai közötti kapcsolatokat és a nemzeti-területi vitákat nézi át a Szovjetunió Kommunista Pártja és a Cseka elnökségének anyagai alapján, N. Sz. Hruscsov főtitkársága (1953-1964) idején.

H. F. Bugaj (Moszkva) az Orosz Föderáció nemzeti politikáját veszi szemügyre az 1990-es évektől a XXI. század elejéig. *A. V. Zsuravszkij* (Moszkva) szintén a közelmúlt orosz történelmének vizsgálatával foglalkozik *Az új orosz államiság kialakulásának vallási tényezője és problémái: 1990-es évek - XXI. század eleje* című tanulmányában. Az Orosz Föderációban a 2002-es összeírás szerint 160 nemzetiség él, a 2008-as adatok szerint 22.866 vallási szervezet és több mint 60 vallási irányzat található. A szerző szerint igaz, hogy Oroszországban a politikában és a választásokon a vallási szervezetek nem vesznek részt, ám rendkívül fontos a társadalmi és politikai szerepük, különösen az Orosz Pravoszláv Egyházé. *Gyóni Gábor* (Budapest) az

Oroszországban élő finnugor népek múltját és jelenét érintő magyar értelmezéseket taglalja, *M. P. Mohmacseva* (Moszkva) Az „Orosz soknemzetiségű civilizáció” koncepciója a posztszovjet történetírásban címmel írt tanulmányt, *I. I. Glebova* (Moszkva) pedig a nemzeti önrendelkezés történelmi emlékeit és problémáit mutatja be a posztszovjet Oroszországban.

A Ruzsisztikai Központ kiadványaitól megszokott sokszínűség és magas szakmai színvonal jellemzi a XXII. kötetet. Érdeklődéssel várjuk a következő konferenciát és az előadásainak anyagát tartalmazó újabb könyvet!

Goszudarsztvo i nacija v Roszszii i Centralno-voztočnoj Jevrope (Állam és nemzet Oroszországban és Közép-Kelet-Európában). Szerkesztette Szvák Gyula, Ruzsisztikai Könyvek XXVII., Budapest, Russica Pannonicana, 2009. 362 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: Klio 2011/2. 11-17.

BODOR MÁRIA

REGIONÁLIS ISKOLÁK AZ OROSZ TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A Ruszisztikai Könyvek XVIII. kötete „Az orosz történetírás regionális iskolái” címmel jelent meg, amely az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ruszisztikai Központja által 2006. május 29-30-án megszervezett konferencián elhangzott előadások szövegeinek bővített változatát foglalja magába.

A kötet szerkesztője *Szvák Gyula*, aki előszavában a „regionális iskola” meghatározásáról kijelenti, hogy nincs rá pontosan elfogadott definíció, de a tudományos gyakorlatban résztvevők tudják, hogy mit kell érteni a kifejezésen. A kötet az igen informatív és konstruktív szakmai konferencia anyagát tartalmazza. 17 tanulmányt olvashatunk (négyet angol, a többi orosz nyelven), a ruszisztika jeles orosz, amerikai, angol, kanadai és hazai kutatóinak munkáját.

Terjedelmi okokból mindössze öt tanulmányt tudok bemutatni, melyek illeszkednek a kutatási területemhez, illetve mindegyikkel egy-egy témakört kívánok reprezentálni.

V. V. *Alekszejev* (Szentpétervár) „A történészek uráli iskolája” c. tanulmányában áttekinti az Urálra vonatkozó történetírást, Hérodotosztól a posztszovjet időkig. A szerző kiemeli, hogy az Urál az orosz állam támaszterületeként gazdaságilag fontos szerepet játszott Oroszország történetében. A régió középső fekvése, sokszínű múltja lehetővé teszi az orosz történelmi folyamatok törvényszerűségeinek és különlegességének megfigyelését. A szerző bemutatja az Urállal foglalkozó munkákban mindig hangsúlyos kérdéseket, és a mai napig vitatott, illetve kevésbé kutatott témákat is. Az összefoglaló munkák (pl.: „Az Urál története”) jelentőségét V. V. Alekszejev elismeri, de felhívja a figyelmet a kiigazítás szükségességére. A szovjet korszakban ugyanis alapjában véve tárgyilagosan értékelték az eseményeket, ám az ideológiai hatás szinte mindegyiken érezhető, és elhallgatják az ipari átalakulás indokolatlanul magas árát. A posztszovjet korszakban az előző időszak ideológiai dogmáitól való eltávolodás jellemző, emellett megnőtt a tudományos fokozattal rendelkező történészek száma is. A RAN Történelmi és Régészeti Intézete 1988-ban alakult, a

történettudomány elismert központjává vált az Urálban és egész Oroszországban. Az uráli történetírói iskola tudósai a jekatyerinburgi, cseljabinszki, tyumeni, kurgani, szarapuli felsőoktatási intézményekben dolgozó A. Tyertisnij, A. Trofimov, E. Zabolotnij, J. Szkinyina, V. Uszanov. A szerző tanulmánya végén értékeli az uráli iskola működését: az Urálra vonatkozó korábbi töredékes értesülések helyett tudományos Urál-kutatás alakult ki, amely a XX. század végén akadémiai státuszt szerzett, emellett oroszországi és nemzetközi elismerést vívott ki. Az Urál kutatásával foglalkozó tudósok a régió életének gyakorlatilag minden szféráját felölelik, a legkorábbi időktől egészen napjainkig.

Bebesi György (Pécs) a konzervativizmus és a szélsőjobboldal történetét tekintette át a rendszerváltozás utáni orosz történetírásban. A Szovjetunió felbomlása után az új Orosz Föderáció tudományos és társadalmi élete változásokon ment keresztül, és ez a történetírásban is érezhetővé vált. Az első időkben a kompenzáció figyelhető meg – a szerzők jelentős része igyekezett kijavítani „saját korábbi hibáit”. Elvitathatatlan értéke ennek a folyamatnak, hogy régebben eltitkolt korszakok és jelenségek történeti elemzés tárgyává válhattak, például a konzervativizmus és a szélsőjobboldali politikai erő története már az 1920-as évektől tabunak minősült. A jelenlegi kutatás a XX. századi források és dokumentumok újrakiadásával kezdődött. Az 1990-es években napvilágot láttak régen elfelejtett művek a század elejéről és a korai szovjet korszakból (pl.: *V. V. Sulgin* művei, emellett naplók, és *V. O. Kljucsevszkijnek* igazi reneszánsza kezdődött). A Rosszpena Kiadó adta ki először az orosz jobboldali pártok dokumentumainak gyűjteményét. A források megjelentetése mellett monográfiák és cikkek is születtek, már ideológiai és politikai akadályok nélkül értékelve át a XX. századi Oroszországot és pártjait. A szélsőjobboldal története mellett magát a konzervativizmust is vizsgálat alá vették. Erre korábban nem volt lehetőség, ráadásul az Orosz Föderációban a kérdést aktualizálta a többpártrendszer, ahol a konzervativizmus történeti gyökere már tudományos érdeklődésre tartott igényt. Az új orosz állam nagyobb figyelmet fordít a korábban kevésbé vizsgált júliusi monarchiára, a cárizmus utolsó két évtizedének politikai erőire és a korai alkotmányos intézmények történetére. Az 1990-es évektől elemzés tárgyává váltak nemcsak az

intézmények, hanem a bennük dolgozó csinovnyikok is. A szerző tanulmánya végén a politikai terror, az Ohrana tárgykörében írt legújabb művek mellett megemlíti a XX. századi orosz történelem meghatározó szereplőiről született kiadványokat.

Bodnár Erzsébet (Debrecen) a keleti kérdés és a Balkán vizsgálatát mutatta be az orosz történetírásban. A szerző hangsúlyozza, hogy a keleti kérdés komplex probléma, ami magába foglalja az Oszmán Birodalom felbomlásával, az elnyomott balkáni népek felkeléseivel és az európai nagyhatalmak beavatkozásával kapcsolatos kérdéseket; az európai államok érdekellentéteit, amelyek egymással versenyeztek a széthulló Oszmán Birodalom feletti ellenőrzésért. A keleti kérdés mint európai probléma az orosz – török háborút lezáró kücsük – kajnardzsai békével (1774) alakult ki. Az európai diplomáciában a XIX. század második felében tűnt fel, és fontos szerepet játszott egészen az I. világháború lezárásáig. Bodnár Erzsébet a keleti kérdés XVIII. század végétől 1856-ig tartó eseményeivel foglalkozó munkákat tekinti át. 1830-tól Oroszországban megnőtt a keleti kérdéssel kapcsolatos publikációk száma, és eleinte a külpolitikai koncepciókban megmutatkoztak a szalavofil – nyugatosok vitái. Új álláspontokat adtak a problémához: Sz. M. *Szolovjov* (A keleti kérdés, I. Sándor cár. Politika – diplomácia), Sz. Sz. *Tatyiscsev* (I. Miklós külpolitikája). Munkáikban különböző véleményeket fogalmaztak meg a keleti kérdés keletkezéséről és tartalmáról. Sz. Sz. *Tatyiscsev* az orosz külpolitikát nyugati és keleti kérdésre osztotta fel, kiemelte a keleti kérdés vallási tartalmát. Sz. M. *Szolovjov* a keleti kérdésben Európa és Ázsia szembenállását látta, és Sz. Sz. *Tatyiscsev*től eltérően azt hangsúlyozta, hogy az orosz külpolitikát nem lehet felosztani, a keleti és nyugati ügyek szerves egységet alkotnak. Bodnár Erzsébet a szovjet korszak keleti kérdéssel foglalkozó történetírását is bemutatja. Kiemeli *M. M. Pokrovskij* könyvét (1929), rávilágít annak pozitív oldalaira és hibáira. Az 1960-as években kutatói irányzatok alakultak, a keleti kérdés egyes aspektusainak vizsgálatára specializálódva. Az 1960-as évek elejétől a kérdés kiemelt helyen szerepelt az orosz külpolitikával és nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó munkákban (pl. „Diplomáciatörténet”). Mérföldkőnek számít a téma vizsgálatában *N. Sz. Kinjapina* munkája („Oroszország külpolitikája a XIX. század első felében”). A Balkán és a keleti

kérdés vizsgálatával foglalkozó történészek között irányzatokat lehet elkülöníteni. A. L. Sapiro, A. M. Sztanyiszlavszkaja, A. F. Fagyjev, A. V. Georgijev Oroszország politikáját tanulmányozták a Közel-Keleten a XIX. század első felében. A második csoportban található történészek (pl.: G. Sz. Groszul, V. M. Groszul, V. H. Vinogradov) a keleti kérdés fontos részét alkotó Balkán problémáira szakosodtak. A harmadik csoport kutatói (A. F. Miller, A. D. Novicsev, I. L. Fagyjev és mások) az Oszmán Birodalom történelmével foglalkoztak. 1960–1995 között 16 kötetben kiadásra kerültek dokumentumok a külügyminisztérium levéltárából. A szerző tanulmánya végén kiemeli a még kevés figyelmet kapott aspektusokat. Vita folyik az orosz külpolitika expanziós jellegéről, illetve háttérbe szorult-e a keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a napóleoni háborúk korszakában az európai ügyek miatt.

Font Márta (Pécs) tanulmányában a Halics-Volhíniai Ruszról szóló régi álláspontok és új vélemények rövid historiográfiai áttekintését adja. A szerző munkájában néhány momentumra összpontosít: mikor és milyen okokból fordítottak figyelmet a Halics-Volhíniai Rusz (HVR) történetére, vált-e önálló kutatások tárgyává, vagy csak megemlítésre került a Kijevi Rusz történelmével kapcsolatban; az egyes művek kronológiai sorrendje (néhány mű erős befolyást tett az utána következő művek szerzőire); ill. a történelem vizsgálatának módszere. Az első kiterjedt és populáris történelmet az író *Ny. M. Karamzin* neve jelzi, akinek vallásos viszonya erős befolyást mutat a XIX. század íróira (*D. I. Zubrickij, A. Klevanov*). A XIX. század végén megjelentek a pozitívista történetírás módszerei, és a szerzők igyekeztek felhasználni minden lehetséges történelmi forrást, így a Halics-Volhíniai Rusz vizsgálatakor bevonták a szomszédos országok latin forrásait és a pápai kúria anyagát. E szerzők közül meg kell említeni *N. P. Daskevics, V. Golovackij, M. P. Szmirnov* nevét, akik először fordítottak figyelmet a XIII. századi halicsi bojárok aktív politikai tevékenységére. A bojárság története fontos volt *V. O. Kljucsevszkij* kutatásaiban is. A XIX-XX. század fordulóján Európában új módszer jelent meg a középkori forrásokkal kapcsolatban – a kritikai megközelítés. A Halics-Volhíniai Évkönyveknél a kritikai forráskutatás megalapítója *M. Grusevszkij*, aki felállította annak helyes időrendiségét, és megírta a nagy jelentőségű Ukrajna-Rusz történetét. Az 1920-30-

es években *B. A. Grekov* teljesen elutasította a korábbi eredményeket, és a priori módon bevitte a történettudományba a marxizmus kategóriáit. Az 1950-es években *V. T. Pasuto* és *K. A. Szofronyenko* külön monográfiákat szenteltek a HVR történelmének. Az 1960-70-es évek szovjet történetírásában vita kezdődött a középkori orosz állam jellegéről. *A. V. Majorov* munkájában bemutatta a halicsi és volhíniai fejedelemség kialakulását, a fejedelmek harcát a hatalomért, a vecse szerepét, kutatásaihoz felhasznált lengyel- és magyarországi latin nyelvű forrásokat. Megfigyelés alá vette II. András 1222-es Aranybulláját, és Font Márta felhívja a figyelmet, hogy *A. V. Majorov* nem ad helyes feltevést a magyar társadalomról és annak jogi helyzetéről. A tanulmány végén a szerző az ukrán irodalmat tekinti át, és kiemeli a HVR történelmének tanulmányozásában fontos szerepet betöltő Ukrán Intézetet.

N. L. Puskarjeva (Moszkva) tanulmányában a „nőtörténet” legfontosabb tudományos kutatóközpontjait és a genderkutatást mutatja be a posztszovjet térségben. A szerző kiemeli, hogy az orosz hivatalos történetírás Európához képest később ismerte fel az új irányzat keletkezését. Az első ilyen témájú munkák Oroszországban az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején jelentek meg, amikor Európában már több konferenciát tartottak, tucatnyi könyv látott napvilágot. Az orosz nő-történet első kutatói: *G. A. Tyiskina*, *O. A. Haszbulatov*, *N. L. Puskarjeva*. A kutatásokhoz a nyugati szaktekintélyek támogatást nyújtottak, az új külföldi módszerek és szakirodalom elterjedt a posztszovjet térségben. A szerző felvázolja az orosz nő- és genderkutatás kialakulásának korszakait. Az 1980-as évek végétől 1992-ig (felvilágosító korszak) jelentek meg az első tudományos csoportok és publikációk. Az intézményesülés korszakában (1993-95) a genderkutatással foglalkozó centrumok és tudományos szervezetek száma növekedett. Az 1996-98 közé eső időszakot *Puskarjeva* a konszolidáció korszakának nevezi, ahol fő jellemző a konferenciák és publikációk számának növekedése. 1999-2004 között a genderkutatás legitimizációja és elterjedése történt. Az ötödik korszak a közös nyelv kutatásának kora, amikor a nyugati tekintélyek befolyása csökkent a posztszovjet térségben, és ez a tudományos centrumok tökéletesedésének ideje. A „közös nyelv” kidolgozása teszi lehetővé a nő- és genderkutatások integrációját a tudományos és társadalmi vita folyómedrébe. A szerző a nő- és

genderkutatók fő tudományos iskoláit és centrumait, sajátosságait is megfigyelés alá veszi. A posztszovjet térségben a téma kiváló kutatói nemcsak a fővárosi egyetemek és intézmények, hanem a kevésbé ismert tudósok a vidéki tudományos centrumokból (Ivanovo, Tver, Jaroszlavl, Kosztroma, Harkov), akik aktív tudományszervező és publikációs munkát fejtenek ki. A genderkutatók centrumai a tudományos világot igyekeznek rávenni arra, hogy a nők tradicionális szociális szerepének vizsgálata mellett a „nem tradicionális női szerepek” (pl.: a nők részvétele a politikában, diplomáciában) meglétét is ismerjék el. Az új irányzattal a figyelem központjába került a nem kifizetett női munka témáinak új értelmezése. Az új diszciplína intézményesülésének sikere ellenére a nőkutatók nem kaptak állandó helyet Oroszországban – a szerző ennek okát is keresi tanulmányában. A „nőtéma” a történetírásban inkább csak egzotikumként volt megtalálható; a feminizmus nem terjedt el széles körben Oroszországban. Az ország „elkészített modernizációjú állam” volt, ahol a lakosság nagy része a parasztsághoz tartozott, és a parasztsaládokban a nők a tradicionális normáknak megfelelően kemény alávetésben éltek. A tanulmány végén kétoldalas táblázat mutatja be a nőtörténettel foglalkozó folyóiratokat.

I. O. Tyjumenecov (Volgográd) a kozákság történelmének modern kutatását tekintette át Dél-Oroszországban. Kurunczi Jenő (Szarvas) a kisparaszti gazdaságok társadalmi – gazdasági viszonyait rajzolja meg statisztikai adatok alapján 1861 – 1914 között. Szili Sándor (Budapest) a szovjet Szibéria – kutatást mutatja be 1930–1960 között, a Bajkál – vidék és a Bajkál – tavon túli vidék „önkéntes bejárásának” problémáját a XVII. századi orosz államban. A. I. Alekszejev (Szentpétervár) a szentpétervári és a moszkvai történettudományi iskolákat tárja elénk az orosz középkor kutatásával kapcsolatban. M. P. Mohnacseva (Moszkva) „Regionalisztika és történeti táj kutatás Oroszországban 1991 – 2005 között: egyes eredmények és a fejlődés perspektívái” címet viselő tanulmányában a legújabb kutatási eredményeket foglalta össze. Sz. Filippov (Budapest) az orosz egyházszakadás fő értelmezéseinek keletkezését tárja elénk. Sisák Gábor (Budapest) a szlavofilizmus történetírásának néhány kérdéséről és a kialakulás paradoxonjait tekinti át. Paul Dukes (Alberdeen) „Az orosz történetírás skót iskolája” címet viselő munkájában a skót

BODOR MÁRIA

felvilágosodás és az orosz történelem kapcsolatát tárja fel. *Sashalmi Endre* (Pécs) a bojár dumát mutatja be a korai Romanov – korszakban. *Daniel H. Kaiser* (Grinell) I. Ny. Szukorovról és a Vologda Régészeti Archívumokról, *Ann Kleimola* (Lincoln) az ikonfestészet vologdai iskolájáról írt tanulmányt. *V. K. Alekszejeva* (Jekatyerinburg) a szövetségi mozgalom historiográfiáját tekinti át az ázsiai Oroszországban.

Összegzésképp elmondható, hogy a Magyar Ruszisztikai Intézet ismét rendkívül sokszínű és színvonalas konferenciakötetet szerkesztett, amit örömmel fogadhat az Oroszország története iránt érdeklődő közönség.

Regionalnije skoli russzkoj isztoriografii (Az orosz történetírás regionális iskolái), Szerkesztette Szvák Gyula, Ruszisztikai Könyvek XVIII., Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2007. 207 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Klió*, 2008/4. 19-24.

FÓRIS ÁKOS

70 ÉV TÁVLATÁBÓL A SZOVJETUNIÓ MEGTÁMADÁSÁRÓL

2011. június 11-én a Magyar-Orosz Történész Vegyesbizottság a Szovjetunió megtámadásának 70. évfordulója alkalmából nagyszabású nemzetközi konferenciát rendezett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Még ugyanebben az évben megjelent az előadások szerkesztett változata *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót* címmel. Miközben az Olvasó kezébe fogja a Ruzsisztikai Könyvek sorozatban megjelent kötetet, felmerülhet a kérdés: vajon 70 év múltán lehet-e újat mondani még a történettudomány egyik legjobban kutatott témájáról? Recenziómban ezt a kérdést járom körbe.

A kötet 15 szerző tanulmányát és egy mellékletet tartalmaz. A tanulmányokat három tematikai egységbe csoportosítva találhatjuk: az I. rész 8 tanulmánya a Szovjetunió megtámadásának nemzetközi kontextusát, a II. rész 4 tanulmánya Magyarország hadba lépését és háborús szerepvállalását, míg a III. részben a kötet utolsó 3 tanulmánya a holokauszt és a népirtás témakörét vizsgálja. Recenziómban a könyv tematikai egységein túllépve a tanulmányok központi kérdéseit áttekintve mutatom be a tanulmánygyűjteményt.

A Szovjetunió megtámadásával foglalkozó historiográfiai irodalom egyik legfontosabb problémája, hogy miképp értékelhetjük a Ribbentrop-Molotov-paktumot, illetve a szovjet-német kapcsolatok 1939 és 1941 közötti időszakát. Erre tesz kísérletet a kötet szerkesztője, Krausz Tamás. Az ELTE professzorának értelmezésében a paktum és a szeptember 28-i „barátsági” szerződés mögött nem valami ideológiai együttműködés vagy barátság állt, hanem – Winston Churchill szavaival élve – az, hogy „Oroszország az önérdek hideg politikáját követte.” (22.) A paktum történelmi feltételeit vizsgálva a nyugati-európai államok ún. megbékéltetési politikáját, a kelet-európai kisállamoknak a Szovjetuniótól való elzárkózását és ebből következőleg Sztálin „kollektív biztonság” megteremtésére való igényét nevezi meg döntő okoknak a paktum létrejötténél. Bartha Eszter tanulmányában pedig

rámutat arra, hogy az angolszász világban a totalitarizmuselmélet népszerűvé válásában milyen jelentős szerepe volt a paktumnak.

A paktum és a Szovjetunió megtámadásának megítéléséhez szorosan hozzákapcsolódik a „preventív háború” kérdése, azaz hogy a Szovjetunióknak szándéka volt-e a paktumot megszegve Németországot megtámadni. A kötetben ennek a kérdésnek a legrészletesebb kifejtését Mihail Minc adja, aki tanulmányában az orosz szakirodalom eredményeire reflektálva tekinti át a Szovjetunió 1940-41-es¹ stratégiai terveit. A szerző két fontos megállapítást tesz. Egyrészt azt, hogy az 1941. májusi terv elfogadásra került. Másrészt Minc álláspontja szerint – hasonlóan a J. A. Nyikoforov tanulmányához² – a szovjet csapatok 1941. június 22-i és azt követő magatartása nem a politikai döntésekből vezethetőek le, hanem abból, hogy a korszak uralkodó doktrínájának megfelelően a szovjet katonai vezetés offenzív háborúban gondolkodott, azaz a támadást mint a hadsereg egyik tevékenységi módjaként fogták fel, s nem mint egy hódító háború szinonimájaként.

A „preventív háború” kérdése nem csupán Minc tanulmányában kerül elő. Krausz Tamásnak a német-szovjet megnemtámadási egyezményről írt tanulmányában – a paktumról az Élet és Irodalomban 2009-ben kialakult vitára reflektálva – nyíltan polemizál azokkal az álláspontokkal, melyek szerint a paktumot a Szovjetunió saját imperialista céljai miatt kötötte volna meg. Vaszilij Hrisztoforov tanulmányának elején leszögezi, hogy „a Szovjetunió nemcsak hogy nem készült egy Németország elleni támadó háborúra, de abban az időszakban semmilyen háborúra sem volt kész”. (23.) Bartha Eszter írásában pedig a „preventív háború” és a totalitarizmuselmélet összefüggéseit mutatja be, ahol elsősorban Geoffrey Roberts munkásságára építve utasítja el a „preventív háború” koncepcióját.

A Szovjetunió elleni háborút megelőző 1940-1941-es délkelet-európai események kontextusával a kötet két tanulmánya is foglalkozik. Leonyid Gibianszkij a Szovjetunió Balkán-politikáját

¹ A tanulmány címében tévesen az „1941-42-es évek” megnevezés szerepel, miközben a tanulmány a háború előtti, 1940-41-es stratégiai tervekkel foglalkozik.

² J. A. Nyikoforov: A preventív háború mítosza. G. K. Zsukov 1941. május 15-i terve: az értelmezés problémái. In: Eszmélet, 2005. (17. évf.) 66. sz. 121-133.

világítja meg a Besszarábiába való szovjet bevonulástól a Jugoszlávia elleni német támadásig, míg a II. tematikus blokk első tanulmányában Sipos Péter a Teleki-kormány külpolitikáját vizsgálja meg a második világháború kitörésétől Magyarországnak a Jugoszlávia elleni háborúba való belépéséig. Mindkét történész a vizsgált országok külpolitikája kudarcának tartja az 1940-41-es eseményeket. Gibianszkij a Balkánt a szovjet külpolitika egyetlen megmaradt európai mozgásterének vizsgálja, ahonnan – a német-szovjet tárgyalások ellenére – 1941-re kiszorult, mert egyrészt a román és bolgár politikai elit a Szovjetunió helyett a legerősebb nagyhatalomnak gondolt Németországgal épített ki szoros kapcsolatokat, másrészt az 1941. áprilisi támadással megszűnt Jugoszlávia. Sipos Péter abban látja a magyar államnak a Jugoszlávia elleni 1941. áprilisi támadásának jelentőségét, hogy Magyarország ekkor lépett be egy nem „elkerülhetetlen és szükségszerű lépéssel” (133.) a háborúba, ami ugyan területi nyereséggel járt, viszont ezzel radikálisan csökkentette saját mozgásterét.

Sipos tanulmányát egészíti ki a további események ismertetésével Pritz Pál, aki a Szovjetunió elleni magyar hadba lépés döntési mechanizmusát vizsgálja. Az ELTE professzorának értékelése szerint „adott körülmények között Magyarország nem kerülhette el a Szovjetunióval való hadiállapotot. Ám annak akkor és úgy nem kellett volna bekövetkeznie”. (140.)

A háború időszakára rátérve Vaszilij Hrisztoforov egy igen vitatott kérdést jár körül: a szovjet katonákat érő represszió kérdését. Az Oroszországi Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa megvizsgálja a háború első hónapjai³ során hozott rendkívüli intézkedéseket. Így az adatgazdag tanulmányában áttekinti azokat a rendeleteket, határozatokat, amik révén megnőtt a katonai alakulatok, a hadbíróság, a jogvédő és a bíróságon kívüli szervek jogköre, megszigorították az adminisztrációs és büntetői felelősséget. Részletesen foglalkozik a szerző azzal is, hogy a dezertálással vádolt katonákat, rémhírterjesztéssel vádolt civileket milyen repressziók érték, az ellenségesnek minősített nemzetiségieket milyen „preventív deportálásokkal” sújtották. Ezeknek a

³ A tanulmány címében csak a június és augusztus közötti időszak van megjelölve, de a mű tárgya felöleli az 1941 decemberéig tartó időszakot.

kényszerintézkedéseknek a mérlegét a történész felemásnak értékeli, hiszen egyfelől fontos szerepük volt a vészterhes hónapokban az ellenállás növelésében, másrészt viszont az intézkedések végrehajtása során sok embert megalapozatlanul sújtottak büntetéssel.

A szovjetunióbeli holokauszttal két tanulmány foglalkozik. Alekszandr Djukov tanulmányában – a konferencián bemutatott kötetéhez⁴ hasonlóan – a balti és ukrán kollaboráció és a holokauszt kérdését vizsgálja fel. Írásában azt vizsgálja, hogy a Litván Aktivista Front és az OUN milyen jelentős szerepet játszott a megszállt területen élő zsidók meggyilkolásában. Szita Szabolcs a kötet utolsó tanulmányában az 1941-es deportálások történetét mutatja be, megvizsgálva az eseményeket a rendeletalkotástól a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságokig.

A kötet három részében összesen négy tanulmány foglalkozik a háború emlékezetével. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola oktatója, Szamborovszkyné Nagy Ibolya – 2011-ben megvédett doktori disszertációjával⁵ összefüggésben – az ukrán tankönyvekben elemzi a Szovjetunió megtámadásának kérdését. A mai ukrajnai eseményeket figyelembe véve kiemelendő Szamborovszkyné azon megállapítása, mely szerint nem használják a nagy honvédő elnevezést a második világháborúra vonatkozólag, illetve elhallgatják Bandera szerepét a holokausztban. Vaszilij Muszatov, korábbi budapesti orosz nagykövet a Nagy Honvédő Háború történetének örökségét – s ennek aktuálpolitikai kihasználását – mutatja be a rendszerváltás utáni Oroszországban.

Juhász József tanulmánya az 1941-44-es jugoszláviai magyar szerepvállalás témáját tekintette át a délszláv historiográfiában. Az ELTE docense szerint a 2000-es évekre a történeti viták „ideológiailag megszelídültek, s jórészt elveszítették nacionalista túlfűtöttségüket”. (141.) A délszláv történészek három téma köré csoportosítva – az 1941. áprilisi háború, az 1942. januári razzia és az 1944-45-ös vajdasági megtorlás – vizsgálják a jugoszláviai

⁴ Alekszandr Djukov: Holokauszt, kollaboráció, megtorlás a Szovjetunió ukrán és balti területein. Russica Pannonica, Budapest, 2011. (Ruszisztikai Könyvek XXV.)

⁵ Oktatáspolitikai és történelemtanítás a Szovjetunióban és Ukrajnában (1945-2010); Kötet formájában 2013-ban megjelent Ungváron.

magyar szerepvállalás kérdését. Dmitrij Sztratievszkij a náci Németország egy kevésbé ismert büntettének, a szovjet hadifoglyok megölésének emlékezetével foglalkozik. Habár a német hadifogságba eső szovjet katonák 57 százaléka – mintegy 3,5 millió ember – halt meg a háború éve alatt, a zsidóüldözéssel ellentétben nem alakult ki ennek Németországban emlékezetkultúrája. Tanulmányában bemutatja, hogy a német történettudomány és emlékezetpolitika hogyan foglalkozott a hadifogolytáborokban meghalt szovjet katonákkal.

A háború kortárs reflexióival foglalkozik Pihurik Judit és Majoros István tanulmányaikban. Pihurik Judit, akit a hazai történettársadalom elsősorban a 2. hadsereg katonái memoárjainak és naplójainak feldolgozásáról ismer,⁶ tanulmányában azt a kérdést vizsgálja, hogy a keleti fronton szolgáló katonák miképp vélekedtek a Szovjetunió elleni háborúról. Majoros professzor pedig áttekinti azt, hogy a legfontosabb – a kollaboránsok és az ellenállók által kiadott – francia újságokban hogyan jelent meg a Szovjetunió megtámadásának kérdése.

Krausz Tamás a kötet előszavában „magyar szempontból a kötet legeredetibb részének” (8.) nevezi a kötet mellékletét. Itt Vaszilij Hrisztoforov és Varga Éva Mária közölik a szovjet fogságban lévő Werth Henrik kihallgatásairól készült jegyzőkönyvek jelentős hányadát, illetve a szintén hadifogságban lévő Friedrich Paulus egyik kihallgatási jegyzőkönyvét. A sajtó érdeklődését is kiváltó⁷ dokumentumok központi témája a magyar hadba lépés körülményeinek vizsgálata. Külön kiemelendő, hogy a két levéltáros a közölt 11 kihallgatási jegyzőkönyvet igen magas fokon gondozta, a forrásközléshez csatolt tanulmány pedig nem csupán az iratok keletkezésének körülményeibe enged betekintést, hanem rekonstruálják a Werth Henrik fogságban töltött éveit is.

Összességében megállapítható, hogy a kötet hiánypótló tanulmányok leközlésével sokat tett tudásszintünk növeléséért. Az elmúlt évek történettudományi eredményei – gondolva itt a

⁶ Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból, 1942-1943*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.

⁷ http://index.hu/tudomany/tortenelem/2011/06/22/mindenkeppen_megtamadtuk_volna_a_szovjetuniot/

magyar megszálló csapatok szovjetunióbeli tevékenységéről kialakult vitára vagy az 1941-es deportálás iránt megnövekedett érdeklődésre – mind arra mutatnak rá, hogy érdemes újból megvizsgálni a második világháború keleti frontjának történetét.

Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.): *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót.* [a Magyar - Orosz Történész Vegyesbizottság nemzetközi konferenciájának szerkesztett előadásai: 2011. június 10.] Russica Pannonicana, Budapest, 2011. (Ruszisztikai Könyvek XXXII.) 272 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

KOLONTÁRI ATTILA

ALTERNATÍVÁK, TÖRÉSPONTOK ÉS RENDSZERVÁLTÁSOK AZ OROSZ TÖRTÉNELEMBEN

Az olvasók figyelmébe ajánlott kötet a fiatal ruszisták első nemzetközi konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változatait tartalmazza. A konferencia rendezője és a kötet kiadója, az ELTE Ruszisztikai Központja több mint negyedszázados múltra tekint vissza, iskolateremtő jelleggel végzi és szervezi az utánpótlás képzését a magyarországi ruszisztikai-szovjetológiai kutatások területén.

A tanulmányok szerzői, a konferencia résztvevői a kutatók fiatal generációjához tartoznak. A konferencián 63 előadás hangzott el, és 58 szerző készítette elő közlésre kutatási eredményeit. Közöttük többségében fiatal oroszországi szakembereket és magyar ruszistákat találunk, de Lengyelország, Románia, Nagy-Britannia, Olaszország is képviselteti magát. Összesen tíz ország kutatói vettek részt a közös munkában. A szerzők egy részének már van tudományos fokozata, néhányan a felsőoktatásban dolgoznak és komoly oktatói, kutatói tapasztalattal rendelkeznek. A doktoranduszok és aspiránsok tudományos pályafutásuk elején tartanak, ők minden bizonnyal leendő disszertációjuk témájának egy-egy szeletét mutatják be a kötetben. De rajtuk kívül a konferencia szervezői és a szerkesztők egyetemi hallgatók, mesterképzésben részt vevők számára is előadási és megjelenési lehetőséget biztosítottak. A névsort átfutva megállapíthatjuk, hogy a szerzők több mint egyharmada ebbe a kategóriába tartozik. Néhányukban talán éppen a konferencia vagy a tanulmány elkészítése során erősödött meg a meggyőződés, hogy a jövőben tudományos igénnyel kívánnak ruszisztikával foglalkozni. Véleményem szerint a kötetből megismerhető figyelemreméltó tudományos eredmények mellett ez a hasonló jellegű rendezvények és vállalkozások legfontosabb hozadéka.

A kötet egyik, kétségtelenül nagy érdeme a tudatosan felvállalt sokoldalúság és sokszínűség. A kronológiai keretek a 12. századtól napjainkig terjednek. A konferencia résztvevői 5 szekcióban végezték munkájukat: Oroszország története a 12-18.

században; Oroszország története a 19-20. században; a Szovjetunió története; a posztszovjet időszak és a kultúrtörténeti szekció. A megadott rendezőelv – „Alternatívák, töréspontok és rendszerváltások az orosz történelemben” – rendkívül széles műfaji és tematikus lehetőségeket biztosított a résztvevők számára a történettudomány keretén belül. A cikkek között nem csak a hagyományos és klasszikusnak számító historiográfiai aspektusokkal találkozunk: politikatörténet, hadtörténet, gazdaság- és társadalomtörténet, kultúrtörténet stb., de olyan modern, interdiszciplináris megközelítésekkel is, mint a történelmi emlékezet-formálása, a történelmi emlékezet szerepének kutatása vagy éppen a történelmi jelenségek gender-szempontrú vizsgálata. Az egyes tanulmányokban a szerzők eltérő szinteken ragadják meg a történelmi folyamatokat, eseményeket: mikrotörténeti, helytörténeti, regionális elemzéseket éppúgy olvashatunk a kötetben, mint országtörténeti, államközi vagy éppen globális szintű megközelítéseket. A választott témák és feldolgozásuk módja, a tanulmányok szakmai színvonala mind arról tanúskodnak, hogy a szerzők – függetlenül attól, hogy rendelkeznek-e tudományos fokozattal vagy sem – komolyan vették vállalt feladatukat, munkájukat legjobb tudásuk szerint készítették el, bizonyították, hogy jártasak a történelemszakma mesterfogásaiban. Összességében a tanulmányok egy színes, kaleidoszkópszerű képet adnak az olvasónak a modern ruszisztika helyzetéről, arról, hogy milyen témák foglalkoztatják napjainkban a fiatal kutatókat, milyen új módszerekkel próbálják megragadni, értelmezni Oroszország és a Szovjetunió történetének egy-egy aspektusát.

Mindenki, aki kézbe veszi a kötetet, kétségtelenül talál benne öt érdeklő témákat, írásokat. A rendkívüli választék miatt a recenzens nincs könnyű helyzetben, hiszen a recenzió terjedelmi keretei, de saját szakmai kompetenciájának korlátai sem teszik lehetővé, hogy valamennyi tanulmányra érdemben reflektáljon, vagy akár csak címek szerint megemlítsen őket, holott a szerzők ezt feltétlenül megérdemelnék. A válogatás során tehát nem lehetett elkerülni bizonyos szubjektivitást. Más recenzensek, például középkorászok, irodalomtörténészek, kultúrtörténészek stb., minden bizonnyal más érdemeit emelnék ki a kötetnek és az egyes írásoknak.

Az orosz állam irányításának kérdése rendre visszatérő, több szerző által is vizsgált probléma a kötetben, a különböző történelmi korszakok ellenére a végkövetkeztetések sokban hasonlítanak egymásra. M. Kiszeljov az 1730-as uralkodóváltással foglalkozik írásában, pontosabban ennek kapcsán a Legfelső Titkos Tanácsnak (amely gyakorlatilag az Orosz Birodalom kormányának szerepét töltötte be) az autokrácia felszámolására tett kísérletével. A törekvés tetőpontját a Tanács által trónra segített Anna Ioanovna számára szabott koronázási feltételekben érte el, melyek tartalmazták, hogy amennyiben az uralkodónó megszegi a „kondíciók” pontjait, úgy megfosztják koronájától. Az orosz autokrácia történetében példátlanul erős kifejezés mögött – amint a szerző nagyon helyesen megjegyzi – az orosz eliten belül zajló bonyolult politikai játszmák és társadalmi folyamatok húzódtak meg, a hatalomért folytatott harc és a kormányzati formáról vallott elképzelések változásának elemeivel keveredve. Energikus és cselekvőképes uralkodó hiányában a régi rangos bojárcsaládok (mindenekelőtt a Dolgorukij/Dolgorukov, Golicin famíliák) ily módon akarták kormányzati pozíciójukat megerősíteni, illetve „revansot venni a 18. század első negyedében bekövetkezett státuszvesztésükért”. A szűk eliten belüli harc mellett a konfliktusnak szélesebb társadalmi összefüggései is voltak. A nemesség (dvorjansztvo) soraiban dúlt a küzdelem az egységes nemesség hívei és azok között, akik szerették volna az örökletes és birtokos nemesség I. Péter előtti, kettős felosztását visszaállítani. Épp az utóbbi, fentebb említett családok, melyek tagjai a legerősebb pozíciókkal rendelkeztek a Legfelső Titkos Tanácsban, kezdtek gondolkodni az „uralkodó nélküli monarchia”, a „korlátozott autokrácia” fogalmi rendszerében. A cikk szerzője még a „republikánizmus” kifejezést is használja a nemesség azon rétegével kapcsolatban, amely egyáltalán nem sietett elkötelezni magát az autokrácia mellett. Kiszeljov vitatja azt a két leegyszerűsített megközelítésmódot, amely a történetekben pusztán a bürokratikus gépezet lázadását látja saját megalkotója, az autokrácia ellen, és amely a „kondíciókra” kizárólag a nemesi alkotmányosság megnyilvánulásaként tekint az orosz társadalomban. Az események értékelésénél nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény, hogy a korai felvilágosodás hatására az orosz politikai gondolkodásban ekkor egy paradigmaváltás zajlott,

amelynek eredményeképp a korábban univerzális fogalmakként kezelt állam, uralkodó (oroszul: goszudarsztvo, goszudar) kifejezéseket kezdik felváltani az olyan fogalmak, mint monarchia, monarcha (oroszul: monarhija, monarh). Ez azt jelenti, hogy a korábbi, egyetlen lehetségesnek tartott, Istentől rendelt politikai rend helyébe lép az a meggyőződés, miszerint különböző kormányzati formák léteznek: monarchia, arisztokrácia, köztársaság, demokrácia. Az orosz politikai irodalomban éppen ettől az időtől jelennek meg az első olyan munkák, melyek a monarchikus államberendezkedés kizárólagos üdvözítő volta mellett érvelnek Oroszország számára.

Sz. Szokolov „Milyen kormányzati forma felel meg Oroszországnak? A 18. századi orosz historiográfia történelmi tapasztalatának interpretációja” címet viselő tanulmánya logikus folytatása az előző kérdés vizsgálatának. A szerző a címben jelzett problémakört Tatyisev, Scserbatov, Boltyin és Lomonoszov munkáin keresztül elemzi. Amint Szokolov nagyon helyesen megjegyzi, a politikai gondolkodás és a történetfilozófia szekularizációja oda vezetett, hogy a kor orosz szellemi elitje elkezdett az arisztotelészi kategóriákban gondolkodni és Montesquieu-höz hasonlóan arra a következtetésre jutott, hogy egy adott ország számára az ideális kormányzati formát számos körülmény határozza meg: földrajzi, éghajlati tényezők, a terület nagysága, helyi szokások, erkölcsök, történelmi tradíciók, a szomszédos országok állapota stb. Figyelemreméltó, hogy a Szokolov által tanulmányozott 18. századi szerzők majd mindegyike nem egyszerűen a monarchikus államberendezkedés mellett tette le a voksot, de annak autokratikus, egyeduralmi formája mellett érvelt. Egyedül Scserbakov tett némi engedményt ezen a téren, az uralkodó hatalmának az arisztokrácia általi korlátozását szorgalmazva abban az értelemben, hogy „az ország legjobbjai” tanácsot adnak a fejedelemnek. A korlátlan egyeduralom leírásánál Scserbatov olyan kifejezéseket használ, mint „önkényuralom”, „zsarnokság”, de a demokratikus berendezkedést még ő is az anarchiával, a káosszal azonosítja. A többi szerző viszont egyöntetűen hangsúlyozza a hatalom bármiféle megosztásának káros és végzetes voltát egy olyan hatalmas ország esetében, mint Oroszország. Történelmi analógiaként többnyire Novgorod bukását és Moszkva uralma alá kerülését hozták fel. Értelmezésükben az orosz állam

felemelkedése és virágkora összekapcsolódik az autokrácia (szamogyerzsavije) megszilárdulásával, míg az egyeduralom hiánya hanyatlást és gyengülést hozott.

Ugyanezt a kérdéskört vizsgálja a modern Oroszország esetében két másik szerző, V. Kruglov és V. Siskov. Előbbi áttekintést ad az OSZFSZK és az Oroszországi Föderáció területi-közigazgatási berendezkedéséről, utóbbi Oroszország „posztbirodalmi adaptációjának” tendenciáit és problémáit veszi górcső alá. A terület hatalmas méretei, a központ és a periféria egymáshoz való viszonya, a népek, nyelvek, kultúrák, vallások sokasága komoly kihívást jelentett az államszervezés terén, és minden rendszernek meg kellett fogalmaznia a maga választat erre a kihívásra. Az 1917-ben hatalomra került bolsevikok eredetileg nem rendelkeztek pontos koncepcióval az ország területi-közigazgatási beosztásával kapcsolatban, ráadásul az első időszakban a hatalmas térség feletti ellenőrzés biztosításának feladata volt napirenden. Az 1920-1950-es évek a modellkeresés időszakát jelentették. Ebben a periódusban két megközelítésmóddal találkozhatunk az adott probléma kapcsán: egy adminisztratív-politikai és egy gazdasági szempontrendszerrel. Az első mindenekelőtt a politikai feladatok megoldására összpontosított, ide tartozott a nemzetiségeknek nyújtandó „autonómia” is. A második megpróbált gazdaságilag életképes területi egységeket létrehozni a tervgazdálkodás viszonyai közepette. Kruglov a folyamatban több alperiódust különböztet meg, annak függvényében, hogy mikor melyik koncepció kapott prioritást. Az 1960-1980-as években a „brezsnyevi pangás” időszakában a területi-közigazgatási átalakítás folyamatában is „szélcsend állt be”. A peresztrojka éveiben új korszak kezdődött, melyet a tagköztársaságok jogainak és autonómiájának kiszélesítése, a központ és a tagköztársaságok közötti hatalmi jogosítványok újraosztása, valamint a nemzetiségek erősödő önállósulási törekvései jellemeznek. Végül a „szuverenitások parádéja” a Szovjetunió felbomlásához vezetett. Kruglov alaposan és részletesen elemzi ennek folyamatát, érvrendszere teljes mértékben megalapozott és meggyőző. Az olvasó csak ott fedezhet fel némi következtetlenséget, amikor arról értekezik, hogy a területi viták aktivizálódása, a területi követelések jelentős szerepet játszottak a Szovjetunió szétesésében, majd megállapítja, hogy a határok

stabilak maradtak, „nem következett be az ország térképének nagyarányú átrajzolása”, a „föderáció alanyai a már meglévő határok között törekedtek arra, hogy vagy megerősítsék a szövetségen belüli jogállásukat, vagy kiváljanak az Orosz Föderációból”. Úgy vélem, a fenti eszmefuttatáshoz az ellentmondás feloldása érdekében mindenképpen szükséges lett volna kiegészítő magyarázatot fűzni. Kétségtelen ugyanakkor – és ebben Kruglov cikke is megerősíti az olvasót – hogy a mai Oroszország a szovjet területi-közigazgatási beosztás átvételével megörökölte a perifériák feletti központi ellenőrzéssel kapcsolatos problémákat is. A helyzet megoldása és a helyi elitek feletti ellenőrzés megteremtése érdekében 2000-ben döntés született a szövetségi körzetek felállításáról. A gazdaságilag életképtelen régiók felszámolásával pedig kísérletet tettek arra, hogy csökkentsék a föderáció alanyainak számát. De 2007-ben a folyamat szép csendben megakadt, amiben a szerző komoly kockázati tényezőt lát. Kruglov véleménye szerint 2007-re kimerültek a lehetőségek a föderációs alanyok számának „fájdalommentes” csökkentése terén. Megértve, hogy a további átszervezések (nagyobb területi egységek létrehozása, racionalizálás) a stabilitás rovására mehetnek, a Központban leállították a folyamatot, és azóta semmilyen lépés sem történt ebben az irányban. A szerző szavai szerint: „Néhány apró kivételtől eltekintve a mai Oroszország berendezkedése a szovjet mintát követi. Éppen a területi problémák játszottak komoly szerepet a Szovjetunió szétesésében. Ebből az aspektusból szemlélve, az érdektelenségnek, amit az ország vezetése tanúsít a területi-közigazgatási átszervezés kérdésében, komoly negatív következményei lehetnek.”

V. Siskov ugyancsak a központ és periféria problémáját taglalja írásában. Alaptéziseiből jól érzékelhető a szituáció képlékenysége. Az Orosz Föderáció nemzetközi jogi szempontból az Orosz birodalom és a Szovjetunió jogutódja, identitását a globalizálódó posztsovjet világban kell megtalálnia. A szerző véleménye szerint az állampolgári tudat és a demokratikus intézmények bizonytalansága, az orosz nemzet fiatalsága és gyengesége mind-mind olyan tényezők, melyek jelentős mértékben befolyásolják a posztsovjet Oroszország útkeresését. „Oroszország soha nem szerzett tapasztalatot a nemzetépítés terén, csak birodalomként ismerte magát, amelynek eurázsiai

missziója van.” Ezért a szerző a mai orosz föderalizmusra a poszt-birodalmi kifejezést használja, Oroszországot „birodalmi-töredéknek”, „önmagában való birodalomnak” nevezi, ahol a politikai hatalom különös fontossággal bír. A múlt örökségéért tovább él a hatalom személyi jellege, amely napjainkban az elnöki intézményben ölt testet. Az elnök személye jelenti a politikai hatalom centrumát, ő határozza meg a politikai erőforrások és befolyás elosztását. A politikai szférában zajló folyamatok a központ erősödésének irányába mutatnak, a régiók önállóságának rovására. Egyre szélesebb jogkörök kerülnek át a szövetségi struktúrákhoz, 2004 és 2012 között a föderációs alanyok vezetőit az elnök nevezte ki. De a föderációs alanyokkal szemben a központ kezében a leghatékonyabb fegyver továbbra is a finanszírozás maradt. A központosításra való hajlamot – a szerző véleménye szerint – a történelmi hagyományok mellett az is erősítette, hogy le kellett gyúrni a politikai, jogi anarchiát és a szeparatizmus veszélyét. Tanulmánya végén Siskov arra a következtetésre jut, hogy a mai sajátos orosz föderalizmus unitárius, egységállami jegyeket hordoz magán és a politikai hatalom működése közelít a birodalmi modellhez.

Az államberendezkedés, a hatalmas területek irányításának problematikája, a centrum és a birodalmi periféria közötti viszonyrendszer feltárása mellett nem kevésbé fontos, az orosz és a szovjet érában egyaránt átívelő kérdéskör a társadalom és politikai hatalom viszonya. Több tanulmány foglalkozik a kettő közti kölcsönhatással, kommunikációval (vagy éppen annak hiányával).

Nagy Szilvia tanulmányában Vera Zaszulics perét és annak következményeit veszi górcső alá. A pert a maga korában nemcsak az orosz társadalom kísérte érdeklődéssel, hanem a világ közvéleménye is. Vera Zaszulics tette, majd az eljárás és a felmentő ítélet erkölcsi, etikai, jogi, sőt társadalomfilozófiai kérdések sorát vetette fel, melyek körül élénk viták folytak. A per kimenetelére számos körülmény volt hatással: az áldozat, F. Trepov szentpétervári kormányzó viszonylagos népszerűtlensége, a merénylő személye (egy fiatal nő, akinek tettét egy elvtársa törvénytelen testi fenyegetése felett érzett felháborodása motiválta); nem utolsósorban pedig Zaszulics ügyvédjének, P. Alekszandrovnak az az utólag eredményesnek bizonyult védekezési taktikája, hogy megpróbálta relativizálni a

politikai bűncselekmény fogalmát, és elsősorban a közönség, valamint az esküdtek érzelmeire kívánt hatni. A merénylőt sikerült áldozatként (legalábbis a körülmények és a társadalmi rend áldozataként) bemutatnia, amivel szimpátiát keltett védece iránt. Ezzel Alekszandrov mintát adott a későbbi terroristaperek ügyvédei számára. A per alatt az orosz és külföldi sajtó tele volt a tárgyalóteremből írt tudósításokkal és az újságok készséggel közvetítették az olvasó felé a védő által sugalmazott Zaszulicsképet. A vádlott felmentését a közvélemény az igazság győzelmeként, az esküdti lelkiismeret megnyilvánulásaként értékelte. Ugyanakkor – mint Nagy Szilvia megjegyzi – a távolabb tekintő gondolkodók, közéleti személyiségek (mint például A. Konyi, a tárgyaláson elnöklő bíró), a publicista V. Mescserszkij, olyan író óriások, mint F. Dosztojevszkij és L. Tolsztoj) írásaikban, megnyilatkozásaikban rámutattak a döntés végzetes következményeire, arra, hogy a felmentés nem nyugtatja meg a társadalmat, nem segíti elő annak gyógyulását, sőt még inkább bátorítja a terroristákat hasonló tettek elkövetésére. Ha a nyilvánvaló bűn felmentést nyer amiatt, mert áldozata (Trepov) ugyancsak törvényt sértett, ha bárki felléphet az igazságszótó szerepében, akkor ez könnyen a felbomlás szélére sodorhatja a társadalmat. A terroristák, a folytatásból ítélve, pontosan tisztában voltak ezzel. Ennek alátámasztására Nagy Szilvia Ny. Morozov szavait idézi: „A politikai gyilkosság mindenekelőtt bosszúállás. A forradalmi mozgalom csak megnyomorított elvtársainak megbosszulásával nézhet egyenesen ellenségei szemébe, csak így emelkedhet olyan erkölcsi magasságba, amely a szabadság ügyének harcosai számára szükséges ahhoz, hogy magukkal ragadják a tömegeket. A politikai gyilkosság a jelen körülmények között az önvédelem egyetlen eszköze és az egyik legjobb agitációs módszer.” A következő évtizedekben a terroristák komoly szerepet játszottak az erőszak eszközlésében, a reformer cár meggyilkolásával pedig gyakorlatilag elzárták a kibontakozás útját az orosz társadalom előtt.

Az összehasonlító történeti elemzés terén különös figyelmet érdemel V. Tyihonov írása az államhatalom és a tudós elit viszonyáról a 19-20. század fordulójának Oroszországában. A szerző kiindulási pontul F. Finger „A német mandarinok alkonya” című könyvének vizsgálati szempontrendszerét

választja, és arra keresi a választ, vajon a „mandarinok” címszóval leírt szocio-kulturális jelenség létezett-e Oroszországban is a vizsgált időszakban. A „mandarin” terminus alatt tudósok, akadémikusok, magas rangú hivatalnokok igen szűk körét kell érteni, akik szoros kapcsolatban állnak az államhatalommal, kulcsszerepet játszanak a modernizációban. Németországban a „mandarinok” társadalmi státusza igen magas volt, döntő többségük a nemzeti-liberális ideológia híve volt és aktívan közreműködött a birodalmi ideológia és doktrína kidolgozásában. Tyihonov egész sor hasonlóságot mutat ki a német „mandarinok” és az orosz társadalomtudósok között, de megjegyzi, hogy maga Oroszország is átmeneti állapotban volt az agrártársadalomból az ipari társadalom felé, igaz, Németországhoz képest némi késéssel. Oroszországban a hatalom szintén aktívan finanszírozta a társadalomtudományokat, mivel a politikai lojalitás forrását, a hazafias nevelés eszközét látta bennük. A társadalomtudósok közül mindenekelőtt a Kelet-kutatók vettek részt az orosz birodalmi doktrína megalapozásában, hangsúlyozva Oroszország különleges misszióját Ázsiában. A professzori kar tagjai a társadalom privilegizált rétegébe tartoztak, hivatalba lépésükkor felesküdtek az uralkodóra. Ugyanakkor az egyetemek és a kormányzat közötti kapcsolat nem volt annyira felhőtlen, mint Németországban. A kormány többször is beavatkozott az egyetemek életébe, megsértve ezzel az egyetemi autonómia elvét, ami még a kormánypárti professzorok tiltakozását is kiváltotta. Az akadémiai szféra felett ugyancsak érződött a kormányzat gyámkodása, a tudományos társaságok élén befolyásos politikai személyiségek álltak, nemegyszer az uralkodó dinasztia tagjai. Mindez – Tyihonov teljesen megalapozott véleménye szerint – arról tanúskodott, hogy Oroszországban az úgynevezett „mandarin” jelenség olyan fontos ismérvei hiányoztak, mint például egyfajta társadalmi szerződés a tudományos elit és a hatalom között, vagy az egyetemi szabadság garantálása. Ennek következtében az egyetemi professzori kar sokkal inkább ellenzéki beállítottságú volt, mint Németországban. Ugyanakkor a szerző azon véleményének ad hangot, hogy a modernizáció előrehaladtával egy ilyen társadalmi szerződés minden bizonnyal megkötöttetett volna, ami elősegítette volna egy orosz „mandarin”

elit kialakulását. De a folyamatot a forradalom és a monarchia bukása félbeszakította.

Érdekes kísérletnek lehetünk tanúi R. Gilmintyinov cikkét olvasva. Amikor a bolsevik hatalomgyakorlás módszereiről beszélünk, akkor teljesen megalapozottak az olyan megállapítások, hogy azok mindenekelőtt az erőszakon, megtorláson alapultak, és arra irányultak, hogy mindenfajta ellenállást letörjenek az egyén vagy különböző társadalmi csoportok részéről. Gilmintyinov a pártos történetírást, a „történelem birtokbavételére” tett bolsevik kísérletet elemezve rámutat, hogy egyes konkrét esetekben a bolsevikok kifinomultabb eszközökkel is próbálkoztak. A szerző kiindulópontja a „tudomány” és „tudományos igazság” fogalma az ismert francia szociológus, Pierre Bordieu értelmezésében. Ennek kapcsán van némi ellentmondás az „objektív (időtől független) igazságra való törekvés” tudományos attitűdjé és aközött az állítás között, hogy a tudomány segítségével egyik vagy másik társadalmi csoport („változó összetevő”) igyekszik megteremteni a maga valóságát, igyekszik interpretálni az „objektív (időtől független) igazságot”. Ez a kettősség érezhető a bolsevikoknak a „történelem birtokbavételére” irányuló próbálkozásaiban is. Az „Októberi forradalom és az OK(b)P történetét tanulmányozó bizottság” néven külön intézményt hoztak létre erre a célra. A pártzsargonban a testületet „Isztpart” -ként (kb. „Párttört”) emlegették. A bizottság vezetője, M. Olminszkij olyan forrásbázis létrehozását javasolta, ahol összegyűjtenék a bolsevikok visszaemlékezéseit, mivel a rendelkezésre álló egyéb dokumentumokból, különösen a rendőrségi ügyosztály iratanyagából – állítása szerint – torz és hamis kép bontakozhat ki. Ennek ellensúlyozására a bolsevikok saját memoárirodalmuknak nem egyszerűen azt a szerepet szánták, hogy színesítse és gazdagítsa a többi forráscsoportból kihámozható képet, hanem hogy a visszaemlékezések az olvasó kezébe adják a megértés, értelmezés egyetlen lehetséges kulcsát. Amint a szerző megjegyzi: „Az interpretálás joga a «régibolsevikok» testületének kezében összpontosult”. A pártelit ezen zárt klubjába annak létrehozásakor mindössze 64 fő került be, ők voltak azok, akik szorgalmasan írták visszaemlékezéseiket, melyeket aztán különböző pártkiadványokban közöltek. Ugyanakkor a bizottság sajtóorgánuma, a „Krasznaja letopisz”

(„Vörös Krónika”) némileg másképp közelítette meg a kérdést. A kiadvány főszerkesztője, V. Nyevszkij szintén a tekintélyes és befolyásos bolsevikok közé tartozott, az „Isztpart” Központi Irodájának pétervári vezetője volt. Nyevszkij az Olminszkij által szorgalmazott, a múlt értelmezésének monopóliumára igényt tartó pártossággal szemben a történelmi események bemutatásánál az „objektivitásra” helyezte a hangsúlyt. A „Krasznaja letopisz” cikkeit elemezve Gilmintyinov megállapítja, hogy ez Nyevszkij részéről több volt, mint a bolsevik propaganda becsomagolása az „objektivitás” álcájába. Az 1905-ös forradalom történetét az újság különböző nézőpontokból mutatta be, újraközölte az események eltérő pártállású szereplőinek írásait, sokszor olyanokét is, akik egyértelműen ellenségesen viszonyultak a bolsevikokhoz, mint például a korábbi kormányfő, Sz. Vitte vagy a rendőrségi ügyosztály volt vezetője, A. Lopuhin. A jelenségben Gilmintyinov a bolsevikok és konkrétan Nyevszkij azon törekvését látja, hogy a tudósokkal megpróbáljanak a tudomány nyelvén szót érteni, legalább részben elfogadva az általuk felállított játékszabályokat. Bár a fenti példa inkább kivételszámba megy a bolsevik hatalomgyakorlás terén, ugyanakkor a szerző által végzett és az ehhez hasonló kutatások hozzásegíthetnek bennünket a bolsevizmus jelenségének és történelmi szerepének jobb megértéséhez.

Hasonló problémakört érint írásában V. Gajduk, amikor a kulturális szférában, azon belül is a színházi élet területén vizsgálja a bolsevik politika sajátosságait. Amint a cikkből kiderül, a kultúra feletti kontroll megteremtése során a bolsevikok több alternatíva között ingadoztak. Az egyes bolsevik kultúrpolitikusok a kultúra fogalmának más-más értelmezéséből indultak ki, eltérően közelítették meg a kultúra szerepét a szocializmus építésében, ráadásul ezekben a vitákban elméleti, ideológiai, politikai-hatalomtechnikai aspektusok rakódtak egymásra. A „Proletkult” radikális képviselői amellet kardoskodtak, hogy a proletariátusnak „fel kell égetnie” mindent, amit a korábbi kultúrák létrehoztak, és szigorúan osztályalapokon teljesen új kultúrát kell teremtenie. Vszevolod Mejerhold egyenesen forradalomra hívott fel a kultúra területén. R. Kerzsencev, a „Proletkult” egyik meghatározó ideológusa szerint a proletariátusnak előbb létre kell hoznia saját színházát, és csak miután ez gyökeret vert ebben a közegben, azt követően

lesz csak képes befogadni a hagyományos színházi alkotásokat. Ezzel szemben A. Lunacsarszkij művelődésügyi népbiztos úgy vélte, a szocialista kultúra feladata, hogy minden korábbi kultúra legjobb hagyományainak hordozója és továbbvivője legyen. Mivel a munkások nem értették az új színházat, Lunacsarszkij amellet kardoskodott, hogy Gogol, Osztrovszkij és más „hagyományos” alkotók darabjait játsszák nekik. A proletkult és a Művelődésügyi Népbiztosság közötti küzdelem végül az utóbbi javára dőlt el. A Proletkultot a népbiztosság alá rendelték, annak egyik osztálya lett és – a szerző szavaival élve – eltűnt a politika színpadáról. A szovjet kultúra a korábbi kultúrával való folytonosság talaján indult fejlődésnek, nem pedig a szellemi elit néhány képviselőjének utópisztikus, nihilista víziói és kísérletei mentén. Ebben, minden bizonnyal, komoly szerepe volt annak, hogy a bolsevik vezetők többsége (köztük maga Lenin is) a klasszikus műveltségen szocializálódott.

A. Kocsnyeva és Je. Rabinovics írása, amely „A vasistenek nővérei: a nő és a nők világa az Uralban az első ötéves tervek idején” címmel szerepel a kötetben, egy régióra vetítve mutatja be a szovjet társadalom átalakulásának meghatározott aspektusát, a nők helyzetét, a női szerepeket, a nőhöz való viszony változásait. A szerzők mikroszociológiai kutatásainak köszönhetően nemcsak az Ural-vidék (a Szovjetunió egyik legjelentősebb nehézipari körzete) társadalmi folyamatairól kaphatunk képet, de számos következtetést általánosíthatunk a Szovjetunió egészére. A háborúk és forradalmak kataklizmájában a hagyományos értékek és tájékozódási pontok elvesztése katasztrofális következményekkel járt a családi kapcsolatok, nemi szerepek terén is. A kezdeti időszakban ez az erkölcsi fellazulás súlyos problémákat okozott. Még a helyi pártszervek és hatóságok is felhívták a figyelmet arra, hogy a térségben a nők gyakran váltak vaskos tréfák, durva sértések, nem egy esetben pedig erőszak áldozatává. „Sok komszomolista még ma is úgy tekint a lányokra, mint nőstényekre” – olvasható a kérdéssel foglalkozó egyik korabeli dokumentumban. A másik tipikus jelenség a szabad szerelem ideájának propagálása volt. A cikk szerzői itt Lunacsarszkij feleségének rendkívül éles megjegyzését idézik ezzel kapcsolatban: „Én meglehetősen amorális vagyok. Ha a bátyámnak kedve támadna velem hálni, hát csak tessék! Ha ez neki vagy nekem örömet okoz.” Az 1920-as évek második felétől

a hatóságok komoly erőfeszítéseket tettek a család szerepének erősítésére, de mindez természetesen nem jelentett visszatérést a régi idők értékrendjéhez. A folyamat együtt járt a nők tömeges bevonásával a termelésbe, azokba az ágazatokba és munkaterületekre is, ahol döntően nem nőknél való, nehéz fizikai munkát alkalmaztak. Egyik oldalról a férj igen alacsony fizetése eleve elégtelen volt a család eltartására, másfelől a kezdődő iparosítás hatalmas munkaerő-szükségletet teremtett még a szakképzettséget nem igénylő munkakörökben is. De a család presztízsének „helyreállítása” párhuzamosan zajlott a mindennapi élet kollektivizálásával. A hatalom saját intézményein keresztül igyekezett átvenni a család számos korábbi funkcióját, ezzel is erősítve a kontrollt a társadalom alapsejtje felett. A kommuna-lakásokhoz (kommunálkák) közös fürdő- és mosófunkciókat ellátó épületegyütteseket, közös konyhákat, étkezdéket terveztek, de a legtöbb figyelem a bölcsődék és óvodák létesítésére irányult. A szerzők, állításuk alátámasztására figyelemre méltó számadatokat hoznak fel példaként. Csak 1930-ban az Ural vidékén 100 ezer gyermek bölcsődei elhelyezéséről kellett gondoskodni, és 190 ezren kerültek más, iskola előtti intézményekbe. Nehéz egyet nem érteni a szerzők végkövetkeztetésével, hogy a „nők felszabadításának” hangzatos jelszava mögött korántsem örömteli folyamatok zajlottak a társadalomban: „Meváltozott a női öntudat, az új ipari központokban az építők erőfeszítése révén külön női világ jött létre. De emögött a gender-forradalom mögött, a propaganda által ábrázolt diadalmenet mögött ott volt a nők munkába kényszerítése, amit az váltott ki, hogy a férj képtelen volt eltartani a családját, és ott volt a szovjet nők millióinak tragikus bevonása a nem nőknél való kényszermunkába az első ötéves terv gyáraiban, üzemekben és építkezéseiben.”

A történelmi emlékezet, történelmi tudat formálásának kérdéseivel ugyancsak több tanulmány foglalkozik a kötetben. Az emlékezetpolitika – írja J. Szmirnov – a mai Orosz Föderáció számára kulcskérdés. Az államhatalom, és személyesen V. Putyin elnök is kiemelt figyelmet tulajdonít a történelmi tudat formálásának az új, posztszovjet orosz identitás kialakításában. Ennek alapvető eszközei, a szövetségi képzési standard és a tervezett egységes történelemtankönyv már eddig is számos vitát

váltottak ki, és több történész kételkedik célszerűségükben. Szmirnov példának okáért nem rejti véka alá, hogy kritikusan viszonyul mind magához az ötlethez, mind a megvalósítás módjához. Problematikusnak tartja, ha a hatalom kívánja meghatározni, miképp kell gondolkodni a múltról, nem szerencsés, ha a történelemtankönyvek tényanyagát a politikai hatalom szükségletei alapján válogatják ki és értelmezik. A standard összeállítói és az egységes tankönyv koncepcióján dolgozók véleménye szerint a történelmi tudatformálásnak a katonai-hazafias és állampolgári nevelést kell szolgálnia, büszkeséget kell keltenie az orosz történelem iránt, és úgy kell bemutatnia Oroszországot, mint különböző népek és kultúrák közös hazáját. Ez a megközelítésmód – vélekedik Szmirnov – egy hamis képet hozhat létre az Oroszországot lakó népek harmonikus történelmi múltjáról, elrejt a köztük lejáratott konfliktusokat, a vért és kegyetlenséget, a történelem sötét oldalait, megnehezítve ezzel a múlt kritikus feldolgozását. (Szmirnov itt mindenekelőtt a polgárháború és a sztálini diktatúra időszakából hoz negatív példákat.) A mai helyzetről a szerzőnek meglehetősen lesújtó véleménye van: „...napjaink Oroszországában a történelem a múlttól szóló meseparódiává alakult, ostoba mesék és történetek gyűjteménye ez, amelynek semmi köze nincs a történelemhez”. Ami az egységes történelemtankönyvet illeti (amely épp az azt övező viták miatt mindmáig nem készült el), Szmirnov itt a következőkre hívja fel a figyelmet: az Orosz Történettudományi Társaság által összeállított tervezetben számos fogalmat a szovjet tankönyvekből vettek át, ráadásul a plágiumkeresés eredménye azt mutatja, hogy egyes részeket úgy másoltak ki más tankönyvekből, sőt olyan, diákoknak szóló honlapokról, ahol kidolgozott tételek és puskák szerepelnek. Összességében Szmirnov az egységes tankönyv ötletét visszalépésnek tartja abba a korszakba, ahol a történelem a hatalom ideológiai fegyvere volt. Némi túlzással egyenesen a hírhedt „Kratkij kurszhoz” (az ÖK(b)P történetének rövid tanfolyamához) hasonlítja azt.

Gáspár Roland írásában azt vizsgálja, miképp és milyen mértékben van jelen napjaink orosz történelmi tudatában a Romanovok dinasztiája. A szerző részletesen elemzi a posztszovjet Oroszország állami jelképeinek változásait, és – helyesen – megállapítja, hogy a mostani jelképrendszer sajátos

keveréke a birodalmi, dinasztikus, nemzeti és szovjet szimbólumoknak. A Romanovok helyét a mai orosz közgondolkodásban az „Oroszország neve” című ismert tévéműsor alapján próbálja meghatározni. A 2008-ban közvetített, nézői szavazáson alapuló televíziós show végeredményeképp a 12 legismertebb orosz történelmi személy közé a Romanov uralkodóház három tagja került: I. Péter, II. Katalin és II. Sándor (a nevek sorrendjében az 5., 11., 12. helyet foglalták el). Az eredmény alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy a Romanovok meglehetősen alulreprezentáltak az orosz történelmi tudatban. Külön felhívja a figyelmet I. Péter megítélésének változására az 1990-es évek óta (ezen esztendőök kapcsán egyenesen Péter nimbuszáról beszél). A cár „háttérbe szorítását” pedig a politikai kurzus megváltozásával magyarázza. Péter Oroszországot mindenáron Európához akarta közelíteni, „ablakot nyitott Európára”. A mai orosz politikai hatalom viszont inkább Oroszország Európától eltérő voltát, különutas fejlődését hangsúlyozza. Itt a szerző következtetése jól rímel J. Szmirnov fent elemzett cikkének azon megállapítására, miszerint a tervezett egységes tankönyv kéziratának szövege azt sugallja, hogy Oroszország állandó civilizációs konfliktusban áll a Nyugattal.

Gáspár Roland felhívja az olvasók figyelmét arra a körülményre, hogy a Romanovok neve a mai Oroszországban gyakran valamiféle sajátos „reklám brendként” jelenik meg, amivel azt próbálják érzékeltetni a potenciális vásárlókkal, hogy az adott termék „luxus kategóriába” tartozik, és ez a marketing-stratégia – mint a szerző írja – nem kedvez a dinasztia presztízsének. Az írás alapvető megállapításaival és következtetéseivel nehéz nem azonosulni, néhány mozzanat azonban talán még további finomításra szorulna. Nem egyértelmű például, hogy a cári családdal kapcsolatban a bolsevikok által évtizedeken keresztül folytatott „fekete PR (píár)” (maga a kifejezés ebben a kontextusban kissé furcsán hangzik, de kétségkívül találó) valóban olyan eredményes és máig ható volt-e, amint a szerző állítja. Ha a bolsevik propaganda annyira sikeresen törölte ki a népi emlékezetből a dinasztíát, akkor miért kellett például 1977-ben az Ipatyev-házat sürgősen lerombolni (nem sokkal azután, hogy az épületet forradalmi műemlékké nyilvánították!), attól tartva, hogy a cári család lemészárlásának évfordulója közeledtével zarándokhellyé válhat?

Ügynöki jelentések sora számolt be arról, hogy a környék lakói titokban felkeresték az épületet, imádkoztak, keresztet vetettek, gyertyát állítottak. Másrészt az 1980-as, 1990-es évek fordulóján az oroszországi közvélemény részéről határozottan megnőtt az érdeklődés a dinasztia és annak egyes tagjai iránt. Rengeteg könyv, monográfia jelent meg a témában, újra kiadtak számos naplót, visszaemlékezést, az emigráns irodalom több alkotását. II. Miklós és családja meggyilkolása ügyében újabb vizsgálatot folytattak, sőt a legfőbb ügyész utasítására 1993-ban büntetőeljárást indítottak (igaz ez 2011-ben eredmény nélkül zárult). Feltárták, azonosították és ünnepélyesen újratemették a holttestek maradványait, az Ipatyev ház helyén templomot emeltek (Minden Orosz Szentek Vérző Temploma). A volt uralkodót és családtagjait az orosz pravoszláv egyház kanonizálta. Szóval a recenzens számára kevésbé tűnik komornak ez a kép, mint a cikk szerzőjének. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a monarchikus államberendezkedés visszaállítását szorgalmazók, miként a posztszovjet térség többi államában, Oroszországban sem képviselnek komoly politikai erőt, a monarchista restauráció sohasem volt igazán napirenden.

A posztszovjet orosz identitáskeresés egyik fontos eleme, hogy Moszkva próbál új integrációs modelleket kidolgozni a térség számára. D. Gaforowski írásában az export-import adatok dinamikáját, az árukontingens összetételét vizsgálva azt kutatja, hogy a vámunióból és az egységes gazdasági térségből Oroszország miképp profitált a 2010-2013 közötti időszakban. Az adatsorokban még nem szerepel Örményország és Kirgizisztán, akik 2014-ben, illetve 2015-ben lettek az egységes gazdasági térség tagjai. Bár valószínűleg a két, nem túl nagy gazdasággal rendelkező ország belépése nem változtatott érdemben a tendenciákon, így a szerző megállapításait továbbra is helyénvalónak tekinthetjük. A számok a gazdasági integráció ellentmondásos jellegéről tanúskodnak. Az integrációs struktúra súlypontja kétségtelenül az Orosz Föderáció a maga hatalmas nyersanyagkészletével és gazdasági potenciáljával. A vámunióba és az egységes gazdasági térségbe irányuló orosz export túlnyomó részét az ásványkincsek és fémipari termékek teszik ki. Az export-import terén a feldolgozóipari termékek részaránya igen csekély, ami – a szerző véleménye szerint – az ágazaton belüli kereskedelem alacsony szintjére utal. A kereskedelem

dinamikája ugyancsak némi ingadozást mutat. Például a tagországokba irányuló orosz export 2013-ra 2012-höz képest 4 milliárd dollárral csökkent, ami 9%-os visszaesést jelent. Az Oroszországba irányuló import terén a 2013-as esztendőben a vámunió és az egységes gazdasági térség tagországaira mindössze 7,1% jutott, míg a hiányzó 92,9% a térségen kívüli államokból érkezett. Bár természetesen az ukrajnai válság és a Krím bekebelezése miatt Moszkvára kivetett nyugati szankciók a fenti képet minden bizonnyal némileg módosították, a hangzatos „eurázsiai” jelzővel illetett gazdasági integráció átütő sikeréről még korai lenne beszélni.

Végül mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a recenzens által itt most nem említett szerzők is a konferencián való részvételükkel, a kötetben megjelentetett írásaikkal komolyan hozzájárultak a rendezvény és a kiadvány szakmai színvonalának emeléséhez. Az olvasók pedig kézzelfogható bizonyítékot kaptak arról, hogy a történeti ruszisztika napjainkban is komoly utánpótlással és innovációs potenciállal rendelkező műfaj. Hogy ez így van, abban nagyon komoly szerepe van az ELTE Ruszisztikai Központjának, amely méltán tekintheti magát nem csak a hazai, de a nemzetközi tudományos élet egyik fellegetvárának a ruszisztikai-szovjetológiai kutatások terén. A Központ igazgatójához, Szvák Gyulához hasonlóan mi is reméljük, hogy a kezdeményezés követőkre talál, és a fiatal ruszisták találkozója hagyománnyá válik újabb szép eredményekkel és szakmai tapasztalatokkal gazdagítva a ruszisztika tárházát.

Дюла Свак (главный редактор): Альтернативы, переломные пункты и смены режима в истории России. Материалы первой международной научной конференции молодых русистов будапештского Центра Русистики от 19-20 мая 2014 г. (Альтернативы, töréspontok és rendszerváltások az orosz történelemben. A fiatal ruszisták első nemzetközi tudományos konferenciájának (2014. május 19-20.) anyaga). Будапешт, Руссика Панноникана, 2015. 586 о.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

KRAUSZ TAMÁS

EGY LEVÉLTÁRI KURZUSKÖTET A GYŐZELEM 70. ÉVÉBEN

A kötet funkciója és keletkezéstörténete

A tudományos szövegeken pallérozott olvasót minden bizonnal meglepi – bárhogyan is ítélje meg napjaink szellemi hanyatlásának mértékét –, hogy a II. világháború és következményeinek történetével foglalkozó hivatalos magyar levéltári forráskiadvány nyíltan „belekeveredik” abba az információs háborúba, amely a mai Oroszország története (és persze jelene) körül dúl. A tudományos botrány fogalmát kimerítő kötetet, mint kiadó, Mikó Zsuzsanna levéltári főigazgató jegyzi. Neki tudnia kellett, hogy az „információs háború” csúcspontját éppen a nácizmus felett aratott győzelem 70. évfordulójára érte el. Már önmagában az is visszatetsző dolog, hogy a kötetet a nagy nemzetközi ünnep előestéjén, történetesen a holokauszt magyarországi emléknapján mutatta be Romsics Ignác, a nemzet ügyeletes főtörténésze. Mind az előszót, mind a bevezető tanulmányt a kötet szerkesztője, L. Balogh Béni (továbbiakban: L. B. B.), a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának fősztályvezető-helyettesi rangú tudományos titkára írta. Már a mű címe is félreérthető, s a kiadvány propagandajellegét domborítja ki, hiszen megkérdőjelezi a Vörös Hadsereg felszabadító harcainak „törvényességét” – félrevezetve az olvasót mindjárt a legelején. A cím által sugalmazott történelemkép olyan látszatot kelt, mintha a dokumentumokat eleve egyoldalúan, tendenciózus módon válogatták volna össze. A szerző-szerkesztő egyszerűen nem értette meg, hogy a Szovjetunió és szövetségeseinek antifasiszta felszabadító háborúja minden humanista elkötelezettségű ember számára – igaz ügy volt, amelytől egyértelműen meg kell különböztetni, persze nem elhallgatni (!) a felszabadítást végrehajtó hadseregek katonáinak bűncselekményeit.

A megszállás törvényességének címbeli, „finom” megkérdőjelezése egyébként ellentmond a szerző bevezetőjében leírtaknak: „Magyarország 1944-1947 között nemzetközi jogi értelemben is megszállt állam volt”. De a kötet 90. dokumentuma 1947. december 30-áról maga is utal a törvényesség hátterére,

noha annak elemzésével L. B. B. adós maradt: „G. M. Puskin, a Szovjetunió magyarországi követének átirata Rákosi Mátyás miniszterelnök- helyettes-államminiszternek a szovjet hadsereg Magyarországról való kivonásáról [...] A szovjet kormány megbízásából van szerencsém Önnel közölni, hogy a szovjet hadsereg részlegeinek Magyarországról az 1947. év folyamán történt kivonásának eredményeképpen, f. év december hó 14-én Magyarország területén csak olyan szovjet katonai egységek maradtak, amelyek az ausztriai szovjet megszállási zónával kapcsolatos közlekedési vonalak fenntartására szükségesek, amint azt a Magyarországgal kötött béke- szerződés 22. cikke előírja.”¹

Ennek tükrében a címbeli idézőjelek azt a látszatot keltik, mintha a szerkesztő egy prekonceptcionális olvasatot kívánna adni a nagy munkával összegyűjtött dokumentumoknak. A kötetben szereplő 225 dokumentum kiválogatása azonban jóval kiegyensúlyozottabb, mint amire az olvasó a cím és a bevezető nyomán számíthat. A III. és IV. fejezetben a lakossággal való érintkezés, az atrocitások, a gazdasági károkozás, a rekvirálások kevésbé kutatott témái előtt nyílhat út. Az első két fejezetben szerepel a szovjet csapatok bejövetele, első intézkedéseik; a II. fejezetben találhatjuk a szovjeteknek a magyar hatóságokkal való kapcsolatait; a közigazgatás megszervezésére, illetve működésére vonatkozó források különösen fontosak a helyreállítás érdekében tett szovjet intézkedések feltárása tekintetében. Igen érdekes a szovjet katonák mindennapi életére vonatkozó V. fejezet, amelyben azonban csupán 7 forrás található. A közzétett közigazgatási dokumentumok jelentős részben a különböző szovjet szervekhez írt kérések, kérdések vagy panaszok, de néhány kivételtől eltekintve (pl. 51., 74., 76., 80., 150., 173., 174. sz. dokumentumok), nem találhatjuk meg a szovjet válaszokat, miként sajnálatos szerkesztői hiba az is, hogy nem találunk információkat azokról a szervekről, intézményekről sem, amelyekben a források keletkeztek.

Maga az Előszó – akárcsak a cím – szintén, finoman fogalmazva, lódítással kezdődik: L. B. B., aki a Magyar Nemzeti Levéltár tagintézményeinek összefogásával készült dokumentumkötettről tájékoztat, az Előszó első mondatában azzal

¹ „Törvényes” megszállás..., 248.

dicsekszik, hogy „A Magyar Nemzeti Levéltár vezetősége határozta el a dokumentumkötet kiadását.” Ezzel az állítással a szerző két legyet üt egy csapásra. Sikeresen elhallgatja a kötet valódi keletkezéstörténetét, s ezzel összefüggésben megjelenésének és finanszírozásának felülről történt mozgatását. Vagyis nem derül fény az egész vállalkozás kormányzintű aspektusára és inspirációira, noha a levéltárosi szakmában ezzel gyakorlatilag mindenki tisztában volt, akit a dolog érdekelt. Valójában egy ilyen kötet megjelenésének szükségességét a „szakmában” – ne tűnjön dicsekvésnek– dokumentálhatóan először magam fogalmaztam meg, annak a vihart kavart kötetünk bevezető tanulmányában, amelyet L. B. B. „elfelejtett” megidézni. E kötetre, úgy mellékesen, egy lábjegyzetben tesz utalást (bár a kötet címét – apróság – nem sikerült helyesen leírnia).² Javaslatom akkoriban így szólt: „a Vörös Hadsereg magyarországi szerepéről is teljes és tárgyilagos – dokumentumokra épülő – képet kell felrajzolnunk, beleértve természetesen az elkövetett bűncselekményeket is. Jelen könyvünk e feladat előfeltételeként is szolgálhat.”³

2013. március 5-én, könyvünk bemutatóján, egyébként Mikó Zsuzsanna kint ült a kötetet bemutatók asztalánál, az oroszországi levéltári ügyek legfelső vezetőinek társaságában. A főigazgató asszony szintén tudja, hogy ott is felmerült már egy, a magyarországi eseményeket tükröző kötet megjelentetésének lehetősége. Mégpedig Gyenes Ádám, a l’Harmattan Kiadó igazgatója részéről, aki mint kötetünk kiadója, másnap vagy harmadnap telefonon jelentkezett Mikó Zsuzsannánál, majd személyesen is találkoztak és beszéltek arról, hogy a l’Harmattan hajlandó lenne egy ilyen kötetet kiadni, mivel az orosz levéltári vezetők nem zárkóztak el a szovjet katonák bűncselekményeivel kapcsolatos levéltári peranyagok jövőbeni magyarországi kiadásától. (Erről magam is beszéltem Hrisztoforov tábornokkal, az FSZB Levéltár vezetőjével.) Az a körülmény, hogy az L. B. B. által szerkesztett, széles hazai „levéltári összefogásból” született könyv a mi könyvünkre, a magyar megszálló csapatok szovjet földön elkövetett rémtetteire adott válaszként született,

² Uo. 16.

³ A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok, 1941-1947. Budapest, l’Harmattan Kiadó, 2013. 40.

egyértelműen dokumentálható a 2013. március 20-án 10 órakor (Budapest, Hess András tér 5. fsz. 100. terem) megtartott megyei levéltár-igazgatói értekezleten felvett jegyzőkönyv tanúsága alapján is.⁴ Ha valakinek még ezek után is kétségei lennének azzal kapcsolatban, hogy politikailag megrendelt kötetről van szó, azokat elhessegeti az az „Emlékeztető”, amely a 2013. július 4-i megyei levéltár-igazgatói értekezleten készült, s amely tartalmazza a „miniszter úrnak” a kötet költségeivel kapcsolatban küldött információkat. Sőt, Rácz György főigazgató-helyettes vezetésével egyenesen beszámoló készült az addig elvégzett munkálatokról.⁵ Szomorú történet, nem csoda, ha mindettől L. B. B. a kötet erkölcsi arculatát meg akarta óvni.

Úgy látszik, ez a feltételrendszer határozta meg a kötet és mindenekelőtt az előszó megdöbbentően szakszerűtlen jellegét, amelyet minden túlzás nélkül, ismerve a magyar levéltári kutatás és kiadás múltját, jeles szakmai tradícióját, „árulásnak” is nevezhetnénk. Nyilván levéltárosok feladata lesz a kötet szakmai

⁴ <http://mnl.gov.hu/docstore/2671> „Dr. Mikó Zsuzsanna: Bizonyára mindenki hallott róla a sajtóban, hogy a Krausz Tamás - Varga Éva által összeállított, A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban c. dokumentumgyűjtemény elég komoly vihart kavart elsősorban a feldolgozás, illetve a forrásokhoz való hozzáférés módja miatt. Ennek kapcsán felmerült, hogy lehetne csinálni egy dokumentumgyűjteményt a szovjet megszálló csapatok magyarországi tevékenységéről a levéltárak összefogásával, egy közös kutatási projekt keretében. A megyei tagintézmények feladata lenne, hogy gyűjtsék össze a témában fellelhető forrásokat, és javaslataikat küldjék el április 15-ig.” „Dr. Mikó Zsuzsanna: A tagintézmények a teljes, valamennyi tagintézményt érintő jelentést meg fogják kapni.”

⁵ Uo. „Jelen vannak:

- Dr. Mikó Zsuzsanna - főigazgató
- Gorjánác Rádojka - osztályvezető, EMMI Levéltári Osztály
- Dr. Gyimesi Endre - miniszteri biztos
- Dr. Lőrincz Ágnes - gazdasági igazgató
- Dr. Rácz György - főigazgató-helyettes
- megyei levéltár-igazgatók

Dr. Mikó Zsuzsanna: A szovjet megszálló csapatok magyarországi tevékenységével foglalkozó forrásgyűjteménnyel kapcsolatos kérésnek minden megyei levéltár eleget tett, az anyagok beérkeztek. Rácz György vezetésével készült egy összefoglalás, amelyet a miniszteri biztoson keresztül a miniszter úrnak fog az MNL eljuttatni. Ez tartalmazni fogja a munka során felmerülő költségeket is. Az egyházi levéltárak és az MFLSZ részéről is együttműködési készség mutatkozott a projekttel kapcsolatban. Hamarosan kezdetét veszi az anyagok áttekintése és az érdemi szerkesztési munka. Megköszönte az eddigi együttműködést.”

bírálat, én csak néhány olyan momentumra hívom fel a figyelmet, amelyeket levéltárosok és történészek egész sora részben felvetett már a kötet előzetes, úgymond, szakmai vitáján. A rengeteg kritikától, megjegyzéstől a szerkesztő és előszóíró nem rettent meg, egyszerűen negligálta a kritikai megfontolások többségét. Bármennyire is hihetetlennek tetszik, de teljes egészében hiányzik a dokumentumok „történeti kontextusba” helyezése. Nem talált a könyv kiadója egyetlen levéltárost, egyetlen történészt sem szerte e hazában, aki az 1944–47-es időszak magyarországi fejleményeinek szakértője lett volna? Legalább tanácsadóként felkérhetett volna bárkit a tekintélyesebb szakemberek közül (csak hirtelen felsorolás: Baráth Magdolna – jól tud oroszul is! –, Feitl István, Földes György, Gyarmati György, Izsák Lajos, Ólmosi Zoltán, Pritz Pál, Rainer M. János, Standeisky Éva, Vida István..., és akkor a nem Budapesten dolgozó kollégákat még csak meg sem említettem).

Mindennek ellenére is meglepő, szinte hihetetlen, hogy a dokumentumokat, pontosabban azok keletkezéstörténetét és „terminológiáját” magyarázó „belső lábjegyzetek” egész egyszerűen hiányoznak. Az ország 19 megyéjében a kötetben dolgozó több tucat levéltáros munkájának egy fontos részét L. B. B. egyszerűen negligálta. A szerző bevezető tanulmányában sem magyarázza meg a dokumentumok keletkezéstörténeti specifikumait, feltáratlan marad a dokumentumok közötti összefüggésrendszer, nem esik szó az egyes levéltárakban e tárgyban eddig elvégzett munkálatokról. A megelőző sok évtized komolyan vétele is számon kérhető, hiszen a terjedős historiográfiai „merengés” nem szolgáltat semmilyen komoly anyagot az ideológiai besoroláson kívül. Nem derül ki egy-egy dokumentumról, hogy miért fontos, mennyiben tipikus. A bevezető tanulmány, amelynek terjedelme a dokumentumok terjedelmének több mint 10 százalékát teszi ki, képtelen a forráskritika és forrásértelmezés alapvető kereteit felvázolni. E tanulmány durván tendenciózus, nem is törekszik az objektivitásra. Mindennek fényében olyasmi, hogy az orosz szavak átírása magyarra megoldatlan maradt, jelentéktelen apróságnak számít. Komoly pozitívum viszont, hogy gondos magyar és angol nyelvű iratjegyzék szerepel a kötet végén, bár hiányzik a dokumentumok keletkezésének háttérét adó

események legalább vázlatos felvillantása és a fontosabb események legalább említésszerű felsorolása a mellékletben.

**L. B. B. kirándul a Szovjetunió történetébe – és eltéved benne.
A „preventív háborútól” Magyarország „szovjetizálásáig” –
vissza a hidegháborús történetkoncepciókhoz?**

Mindezek helyett L. B. B. hirtelenjében felcsapott „szovjetológiai” szakembernek (orosz nyelvtudás s minden előzetes „szovjetológiai” kiképzés nélkül!), és rittyentett egy több mint 50 oldalas tanulmányt, jórészt a Vörös Hadsereg és a Szovjetunió történetéről, főképpen a II. világháború periódusában. Mindeközben – akarva-akaratlan – éppen maga a dokumentumkötet is felhívja a figyelmet arra, hogy mennyire hiányzik a hazai historiográfiából a Vörös Hadsereg magyarországi tartózkodásának története. Ám erről L. B. B. bevezető tanulmányában in concreto nem is igen esik szó; úgyszólván semmit sem tudunk meg a felszabadító csapatok hadrendjéről, belső törvényeiről, a hazánkban állomásozó szovjet csapatok létszámáról, nemzetiségi összetételéről, a kapott és alapvetően fontos parancsokról, útmutatásokról, a szovjet megszállás rendszeréről, szervezetéről, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság és a szovjet katonai haderő közötti kapcsolatokról. De semmit sem tudunk meg a dokumentumokban több alkalommal is megemlített román és bolgár alakulatokról sem. L. B. B. elintézi a problémát néhány visszaemlékezés egy-egy elemének pár soros felidézésével – mondjuk meg, rendkívül egyoldalú, közhelyes, sematikus ábrázolás vonzásában: a „barbár ázsiai orosz hordák” állnak szemben a snájdig, civilizált, fogat mosó Wehrmacht-katonákkal.⁶

De hogyan is lehetne másképpen, hiszen a szerző a tanulmányban a Vörös Hadsereg történetének „alpműveként” Gosztanyi Péter könyvét említi (isten őrizzen, hogy G. P. rossz hírét keltsem, hiszen annak idején nem egyszer barátilag

⁶ A szerkesztő gyakran minden megjegyzés nélkül vesz át a Vörös Hadsereg reákasztott toposzokat. Romsics Ignác, Ungváry Krisztián és Márai Sándor műveiből vett idézeteket felhasználva, háromszor is megjelenik az „ázsiai” jelző a Vörös Hadsereg vonatkozásában. L. B. B. a szövegben reflektálatlanul hagyta, mit is értenek az „ázsiai” fogalmán, illetve, hogy e jelző mennyivel inkább a megszólaltatottak, távolabbról a nyugati kultúra több száz éves előítéleteiről szól, mint a szovjet hadsereg valódi nemzetiségi összetételéről vagy „mentalitásáról”.

elbeszélgettünk a lakásomon is a szovjet történelem kutatandó kérdéseiről), noha akkor még hiányoztak az alapvető orosz források, de az idős történész a nyelvi problémákkal már nem tudott megbirkózni. Gosztonyi Péter e tárgyú munkája tehát már a 90-es évek elején sem volt korszerű munka. A szerző törekvését ugyancsak a „torzító tükör” irányába viszi az a körülmény, hogy a hetvenes évek csokoládét és kenyeret osztogató vöröskatonája helyébe a lerongyolódott, fosztogató katona sémáját állítja, aki megerőszkolja a nőket, gyilkol és rabol. Így aztán még azt is elfelejti megemlíteni, hogy Magyarország felszabadításában közel 200 000 szovjet katona esett el. Az viszont már megdöbbentő epizód a hazai történetírás történetében, hogy L. B. B.-nek 22 évvel Gosztonyi után sem aggályos az, hogy a szovjet történelmet, a Vörös Hadsereg „történetét” úgyszólván szovjet források nélkül tárja elénk. Fennmarad a kérdés: ennyire kedvezőtlen feltételek közepette L. B. B. miért vághatta bele fejszéjét ilyen nagy fába éppen e kormányérdeklődést és támogatást kiváltó dokumentumkötet kapcsán. Az ember azt hihetné, hogy a szerző-szerkesztő legfőbb törekvése, hogy a szovjet megszállási politika főbb elemeit, motívumait, következményeit, nemzetközi összefüggéseit feltárja. Ám ehelyett L. B. B. szerfölött hosszú kirándulást tett a szovjet történelem zezzugos útjain, és persze eltévedt annak számára ismeretlen labirintusaiban, mivel a legfőbb útjelzőket sem ismerte fel a sokféle útelágazás mentén. Nyilvánvaló, hogy a sok feladattal egyetlen tanulmányban megbirkózni a témában jártas szerzőnek sem sikerülhet, hát még L. B. B.-nek, aki kellő világossággal még új kutatási területének kereteit sem volt képes tisztázni.

A terjedelmi korlátok okán a felmerülő anomáliák közül csupán néhányat említek meg, hogy az olvasó előtt világos formában kirajzolódjon L. B. B. prekonceptiója, amely a publikált dokumentumok „helyes olvasatát”, az új „kánont” szeretné meghatározni.

Szerzőnknek rendkívüli nehézséget okoz a világos állásfoglalás a II. világháború kitörésének körülményeit és a náci Németország Szovjetunió elleni háborúját illetően. Noha semmilyen új forrásra nem hivatkozik, úgy tesz, mintha valamiféle „korszerű” történeti koncepcióhoz jutna. Valójában a hidegháború időszakának legfagyosabb periódusában keletkezett koncepciókat újítja fel, amelyek Magyarországra csak a

rendszer váltás után érkeztek el. Főképpen Ungváry Krisztián tett sokat ezek hazai meghonosítása érdekében. L. B. B. tulajdonképpen nem is tesz mást, mint „alkalmazza”, némely vonatkozásban felvizezi, más vonatkozásban felcukrozza Ungváry Krisztiánnak a szovjet történelemre vonatkozó – sokszor megbírált –, politikailag motivált koncepcióját.⁷ Szerzőnk egyszerre három – jóindulattal fogalmazva – téves történeti elgondolást vesz át elődeitől, és azt is „lebutított” formában teszi magáévá. Eszerint Sztálin 1939 augusztusában hirtelenjében visszatért valamely – egyáltalán nem konkretizált – „világforradalmi” nézőponthoz, mely misztikus koncepciót egy meghamisított dokumentummal szoktak alátámasztani (Sztálinnak egy soha el nem hangzott beszédével egy soha meg nem tartott politikai bizottsági ülésen). E háttérrel L. B. B. láthatólag nem tud, mivel eszébe sem jutott, hogy elolvassa és idézze Sz. Bíró Zoltán vagy Székely Gábor cikkét, akik bemutatták e „sztálini dokumentum” – egyébként igen rosszul sikerült – falszifikációjának történetét.⁸ A dokumentumra azért volt szükség, hogy a szovjet–német megnemtámadási egyezmény – ugyancsak bántóan egyoldalú és leegyszerűsítő – interpretálásával a háború kirobbanásáért a felelősség jó részét Hitler és a nyugati hatalmak vezetőinek válláról (lásd a Müncheneri Egyezmény és a megbékéltetési politika történetét!) át lehessen pakolni Sztálinéra és a Szovjetunióéra. Ugyancsak Ungváry ihlette L. B. B. gondolkodását, amikor a náci támadást a Szovjetunió ellen a goebbelsi propagandának megfelelően értékeli, azaz a „preventív háború” szellemében. Jellemző, hogy e koncepció, amely a Szuvorov álnéven író titkosszolgálati ügynöknek, a szovjet elhárítás katonájának, illetve katonaszökevényének könyve alapján híresült el világszerte a 80-as évek végén, a 90-es évek legelején, de viszonylag későn

⁷ Az Ungváry és „hívei” nézeteinek bírálatát egy kis kötet foglalja össze, amely „A magyar megszálló csapatok” dokumentumai körül kibontakozott vita terméke: A magyar megszállás – vajúdo nemzeti önismeret. Budapest, Szovjet füzetek, XX. Russica Pannonica, 2014. (Lásd Bartha Eszter ismertetését e számunkban, 100–106.)

⁸ Sz. Bíró Z.: Érvék és paktumok. Élet és irodalom, LIII. 41. sz. 2009. október 9.; Székely Gábor: Egy vita margójára. Élet és irodalom, LIII. 43. sz. 2009. október 22. Ld. még Mitrovits Miklós: A történelem átértelmezése? Élet és irodalom. LIII. 39. sz. 2009. szeptember 25.

érkezett meg hazánkba, amikor már propagandaereje lecsengett. Akik e koncepció felmelegítésével foglalkoztak, sohasem találtak egyetlen olyan dokumentumot sem, amely akárcsak a fantázia szintjén felvetette volna a szovjet politikai vezetők körében a náci Németország megtámadását, pedig Sztálin archívuma is már sok éve szabadon kutatható. Az orosz-szovjet levéltári forrásokból éppen az derül ki, hogy a lengyel és balti hatalmi elitek még 1939-ben is a Szovjetuniót, nem pedig a náci Németországot tartották első számú ellenségnek.⁹ Hogyan is jutott volna a szovjet vezetők eszébe egyedül háborúzni a náci Németország ellen, amely az európai erőforrások igen jelentős mennyiségével rendelkezett már a háború kitörésének periódusában? L. B. B. persze nem tőlem hallja először ezt a kritikát, hiszen a kötet előzetes vitájában példának okáért Földes György, akinek L. B. B. kétszer is köszönetet mond előszavában, a maga kritikai reflexiójában felhívta L. B. B. figyelmét arra, hogy engedményeket tesz a délibábos történetírásnak: „Sajnálom, hogy az anyagodban előtérbe állítod azt a feltételezést, miszerint a Szovjetunió meg akarta támadni Európát ebben az időszakban. Ezt a szándékot nem bizonyítja az, hogy a szovjet vezérkarban támadási terveket készítettek egy esetleges háború esetére. Ugyanúgy nem bizonyíték Kassa esetleges bombázása sem. Kifejezetten nem szerencsés ez az utóbbi azért sem, mert némileg ellenpontozza azokat a hibás döntéseket, amelyeket a magyar politikai elit hozott a második világháború során.” L. B. B. koncepciója azonban megnyerte Romsics Ignác akadémikus tetszését, aki a könyvbemutatón, felvillanyozódva a bevezető tanulmánytól – a maga nagyvonalú, gondoskodó támogatására jellemzően – az újsütetű szovjetológus számára, szép gesztussal, kilátásba helyezte egy jövőbeni habilitációs előadás lehetőségét is.

Szerzőnk a Szovjetunió kelet-európai törekvéseivel kapcsolatban is bemutat álláspontokat. Ám azok, akik „új dokumentumokra” hivatkoznak (időközben történt egy és más, például megnyíltak a szovjet levéltárak), és ezek alapján azt állítják, hogy Magyarország „szovjetizálása” (értsd:

⁹ Vö.: Krausz Tamás: Viták Magyarországon a német-szovjet meg nem támadási egyezményről. Ki a felelős a háborúért? In: Krausz T.: Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében. Budapest, Russica Pannonica, 2011. 106-121.

államszocialista fordulata) csak 1947 nyarán dőlt el a szovjet vezetők számára is (egyébként e szerzők közé tartozik jelen sorok írója is), nem jól látják a dolgot. Mint L. B. B. szerényen fogalmaz: „Megítélésünk szerint Sztálin végső célja – ha erre Magyarország esetében nem is voltak kész tervei (sic!) – minden bizonnyal már kezdettől fogva a Vörös Hadsereg által megszállt európai országok (igaz, egymástól eltérő ütemű) szovjetizálása volt”.¹⁰ Az ilyen megállapítások azért fontosak, mert a szerző koncepciójába ezek illeszkednek, nem pedig a dokumentumokkal alátámasztható érvelés. Magyarán, nem is érdemes belemenni a vitába, hiszen „minden bizonnyal” csak azoknak lehet igazuk, akik ugyan a tárgyban semmiféle „perdöntő” szovjet dokumentummal nem rendelkeznek, viszont erősítik L. B. B. pozícióját. Mi, naiv emberek meg azt gondoltuk, hogy az efféle történetírásnak már régen befellegzett. Ami mindennél érdekesebb, hogy magában a kötetben közzétett források sem támasztják alá az L. B. B. által hivatkozott történészek (mindenekelőtt megint Ungváry vagy Romsics) álláspontját. Vicesnek hathat, de magában az itt recenzált dokumentumkötetben található dokumentumok, illetve az L. B. B. koncepcióját támogató dokumentumok hiánya is éppen azt tükrözi, hogy a helyi szovjetparancsnokságok ad hoc módon cselekedtek 1944–45-ben, s nem valamiféle szovjetizációs terv alapján avatkoztak be a magyar közigazgatás újjáépítésébe.¹¹

A megítélés mércéje – avagy a történeti kontextus

L. B. B. a Vörös Hadsereg katonáit is inkább a horthysta elit szemüvegén keresztül nézte, s nem volt képes – az óriási, részben már

¹⁰ „Törvényes megszállás” ..., 26.

¹¹ A legjelentősebb ilyen incidenst a 144. sz. dokumentum tartalmazza, ahol nemzetgyűlési képviselőket tartóztatnak le a szovjet hatóságok. Jelentős belpolitikai beavatkozást mutat még a 176. sz. dokumentum. Több olyan fontos eseményről is tudunk ezekből az évekből, ahol meghatározó szerepe volt a Vörös Hadseregnek. Így például Rajk László belügyminiszterként a civil egyesületek jelentős részét az 1946. június 17-i, szovjet katonák ellen elkövetett, máig tisztázatlan merényletre hivatkozva tiltotta be. Vagy P. Kiss Szaléz ügye is szorosan kapcsolódik a szovjet hadsereg belpolitikát formáló szerepéhez. Ezen ügyekre viszont csupán egy forrásban – 80. a), b) dokumentum – találunk utalást, de ebből sem derül ki – illetve a szerkesztő sem jegyzi meg –, hogy milyen következményekkel járt mindez. Ez a körülmény éppen a spontaneitás és nem a tervszerűség jelenlétére utal.

publikált forrásanyag ellenére sem – legalább kicsit gazdagabb képet festeni a magyar társadalom alsó csoportjainak, osztályainak beállítódásáról. Bevezetőjéből érdeemben nem derült ki, hogy a bevonuló Vörös Hadsereg mind kulturális, mind nemzetiségi értelemben sokféle katonából tevődött össze. Harcoltak itt hatosztályos ázsiai katonák, egyetemet végzett értelmiségiek, munkások és parasztok, alkalmazottak és hivatásos katonák, mérnökök és tanárok, utászok és bányászok, oroszok és ukránok, beloruszok és zsidók, grúzok és örmények, tatárok és csecsenek... A kötet azonban inkább csak a megszedült, bűnöző katonák tetteire világít rá, valódi történelmi teljesítményük, Európa felszabadítása mint ügy, elsikkad a bűnök között. Ez volna mifelénk a tárgyszerűség... L. B. B. azt a történelemszemléletet képviseli, amely Magyarország megszállását-felszabadítását alapjában egyfajta sérelemként éli meg. Ez ma a mainstream, az uralkodó nézőpont. Isten őrizze, hogy L. B. B. megsértődjön, de sajnós, híján van nagyvonalú történelmi nézőpontnak, empatikus magatartásnak.

L. B. B. egész egyszerűen elfelejtette tisztázni, hogy miképpen, milyen történelmi tapasztalatok birtokában kerültek Magyarországra a szovjet hadsereg katonái. Megdöbbenő, de a szovjet katonák által elkövetett bűncselekményeket nem veti egybe a magyar megszálló csapatoknak a Wehrmachttal és az SS-szel, valamint a román, az olasz és a finn megszálló csapatokkal, az ukrán policájokkal vagy banderistákkal szövetségben megvalósított jó hároméves rémuralmával. Ez több mint hiba egy tapasztalt kutató részéről: éppen a tárgyilagosság – vagy annak legalább a látszata – fenntartása érdekében. Tisztázni kellett volna pár sorban, hogy ellentétben a magyar megszálló csapatokkal, a szovjet katonák nem gyilkoltak meg több mint kétszázezer békés civil állampolgárt Magyarországon, nem gyújtottak fel több száz falut, nem égettek el csűrökben, templomokban sok ezer embert elevenen, nem vettek részt a zsidók tömeges fizikai megsemmisítésében, nem szerveztek kuplerájokat, s a megerőszakolt nőket nem lőtték agyon. A szovjet csapatok – eltérően a nyugati szövetségesektől, akik Drezda, Hamburg, Lipcse és több más település szőnyegbombázásaival nemcsak városokat, falvakat söpörtek el a föld felszínéről, de emberek százazreit pusztították el gyújtóbombákkal – nem hajtottak végre terrorbombázásokat a

civil lakosság ellen. Továbbá a náci és szövetséges megszálló csapatokkal ellentétben a Vörös Hadsereg, a Szovjetunió nem semmisítette meg a magyar államiságot, és nem hajtotta rabszolgaságba a civil lakosságot. Igen furcsa, hogy 2015-ben éppen egy ilyen kötet kapcsán kell leírni azt az evidenciát, ami hiányzik L. B. B. bevezető tanulmányából: a szerkesztő úgyszólván nem reflektál a Vörös Hadsereg felszabadító szerepére, a vészkorszak üldözötteinek megmentésére, a német megszállás felszámolására és a nyilas rendszer leverésére. Ugyancsak a dokumentumok történeti kontextualizálása érdekében lett volna fontos, hogy L. B. B. rámutasson: a régi horthysta hatalmi elit – beleértve és mindenekelőtt a főtiszti kar – teljes egészében diszkreditálta magát mind a magyar nép, mind a szövetséges hatalmak szemében. A Horthy-rendszer közel egymillió magyar háborús áldozatához hozzátevődik a magyar csapatok által legyilkolt minimum 200 ezer szovjet áldozat (civilék és hadifoglyok!), ami akkor még élénken élt az emberek emlékezetében.

L. B. B. historiográfiai visszatekintésében egyes történéseket egy-egy kiragadott megállapításuk alapján kioszt-beoszt, leszól és minősít, így például a korszak legjelentősebb marxista történészt, Ránki Györgyöt, aki 1971-ben a horthysta Magyarországot Hitler utolsó csatlósának nevezte. L. B. B. ügyet sem vetett arra, hogy a későbbiekben Ránki György miképpen differenciálta és gazdagította álláspontját és a magyar történetírás egészét. Egyébként az „utolsó csatlós”-fogalom nem is olyan valóságtól elrugaszkodott meghatározás, ha arra gondolunk, hogy magyar csapatok még 1945-ben is – német területen – harcban álltak a Vörös Hadsereggel.

L. B. B. azt sem ábrázolja, noha a magyar megszálló csapatok dokumentumaiban van erről anyag, hogy már nem harcoló szovjet katonákat is gyilkoltak meg országunk számos pontján.¹² L. B. B. azt sem észrevételezte, hogy feljebbvalóik a magyar katonákat a békés szovjet lakosság ellen elkövetett tömeges bűncselekményekért – dokumentálhatóan – egyetlen esetben sem büntették meg, míg a szovjet katonák elleni bűnperek iratai igen

¹² Vö. pl. az 1944. november 24-i Ohatnál (Hajdú-Bihar) elkövetett mészárlásokat, szovjet katonák holttesteinek megcsonkítását. A magyar megszálló csapatok..., 490–492.

nagy számban található a moszkvai levéltárakban, melyekben L. B. B.-nek is érdemes lett volna kutatnia, vagy oroszul tudó kollégákat oda kiküldeni.

A szerkesztői koncepcióban és felfogásban a magyar kormányzó elit és államhatalom csupán passzív, elszenvető alanyként jelenik meg mind 1944-45 előtt, mind ezt követően. Míg L. B. B. az 1939 és 1941 közötti periódusban a szovjet „expanzív külpolitika” tételét kívánta megalapozni, nem vizsgálta meg hasonló részletességgel a magyar külpolitika botladozásait, amelyek a Szovjetunió – Hitler kérése nélküli – igazolhatatlan megtámadásához vezettek 1941 júniusában. L. B. B. nem érzékeli, hogy a magyar hatalmi elit, Horthyval az élen – szemben a többi csatlós állam vezetőjével – csak 1944 szeptemberében vette fel a kapcsolatot a szovjetekkel, amikor Románia már átállt a szovjet oldalra. Az is figyelmen kívül maradt, amit persze szintén a magyar nemzetnek kellett megszenvednie, hogy a Horthy-rendszer politikusainak, közhivatalnokainak, katonai vezetőinek jelentős hányada pozíciót vállalt a nyilas éra alatt is, ami a fentebb említett teljes erkölcsi és politikai pusztulást elkerülhetetlenné tette; még a szovjetek is csak menet közben jöttek rá, hogy a magyar politikai elit teljes újraformálása elkerülhetetlen. Mintha L. B. B. nem ismerné sem Pritz Pál, sem Juhász Gyula munkásságát, jöllehet terjengős historiográfiai eszmefuttatásokba is belebocsátkozik. A historiográfiai áttekintés egyik sajnálatos hiánya, hogy még csak nem is utal Bálint József igen fontos dokumentumkötetére, amely a horthysta elit felelősségét mutatja meg Magyarország alapjában német érdekű kifosztásában 1944–45-ben.¹³ Miközben – igen helyesen – fény derül arra, hogy az ország területén tartózkodó szovjet hadsereg ellátása jelentős erőforrásokat vont el a magyar lakosságtól, homályban marad, hogy a Vörös Hadsereg egységei is közreműködtek a közellátás megszervezésében, a helyreállítási munkálatokban, a lakosság ellátásában, ami pedig a kötetben szereplő dokumentumokból is tükröződik.¹⁴ Sőt, tükröződik az is, hogy a magyar kommunista vezetők milyen határozottan szálltak síkra a magyar nemzeti

¹³ Bálint József: Magyarország nemzeti vagyonvesztése 1941–1947. Budapest, Agroinform Kiadó, 2014.

¹⁴ A teljesség igénye nélkül lásd erre vonatkozólag a kötetben a 8., 10., 16., 66. sz. dokumentumot.

érdekek védelmében,¹⁵ ami mellett L. B. B. a tárgyilagosság kedvéért gyakorlatilag szótlanul elmegy. Viszont hosszan filozofál a sztálinizmus bűntetteiről, miközben arról nem esik szó, hogy a Vörös Hadsereg katonái több esetben is megakadályoztak a békés lakosság ellen irányuló különböző bűncselekményeket. Így például 1944 őszén a Vörös Hadsereg egységei állították le a Maniu-gárda tagjainak az észak-erdélyi magyar lakosság körében elkövetett fosztogatásait és gyilkosságait.¹⁶

Távol áll tőlem mindenfajta kioktatás, ám mégis csak meg kell jegyezni: L. B. B. egyáltalán nem érti, hogy a „defaszálás” nemzetközileg is „előírt” feladatait a Vörös Hadsereg nélkül Magyarországon nem lehetett végrehajtani. Márpedig ennek megértése nélkül nincsen történeti kontextualizálás. Egyáltalán, L. B. B. fel sem veti a felelősség kérdését: nincs világos megfogalmazása a horthysta hatalmi elit s személyesen Horthy Miklós normális ésszel alig felfogható történelmi bűneinek.

L. B. B. nyilván nem tőlem tudja meg, hogy a Vörös Hadsereg nemcsak mint a sztálinista viszonyok meghonosítójára kell tekinteni, hanem mint katalizátorra is abban a folyamatban, amelyben Magyarországon végre földet osztottak, felszámolták a születési és más feudális természetű előjogokat, az egyházi nagybirtokot, az oktatáshoz és a kulturális javakhoz fűződő kiváltságokat, nem is szólva az ismert mértékű szociális kirekesztés és egyenlőtlenségek azonnali mérsékléséről. Pedig mindezeknek a tényezőknek a hangsúlyozása világosabb kontúrokat tesz lehetővé a felszabadítás/megszállás kérdésében is.

Helyesen domborítja ki a szerző, hogy a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszaktevések története, ha nem is a közbeszédben, de a történetírásban sokáig teljesen elhallgatott tematika volt. Ám tanulmányában a kérdésnél elidőzve megint csak elmulasztja a nemzetközi összevetést, és így olyan benyomás keletkezik, mintha csak a szovjet katonák követtek volna el tömeges erőszakot. Fentebb már utaltam a német és a magyar megszálló csapatok rémtetteire, de valamiféle szégyenlősség miatt L. B. B. még arra sem utal, hogy a német tudományos

¹⁵ „Törvényes megszállás”... lásd pl. a 91. sz. dokumentumot.

¹⁶ A közrend javítására irányuló szovjet intézkedéseket ld. a 8., 45., 77. sz. dokumentumokat.

irodalom előbbre tart e vonatkozásban (is), mint a magyar, ahol a témával foglalkozó kutatók főképpen „extrapolálnak”, „találgatnak”, „ál-dokumentumfilmeket” készítenek a komoly megközelítések helyett. Pedig egy újabb terjedelmes német szakmunka egyértelműsíti, hogy a háborús nemi erőszaktevések régebbi adatai határozottan ruszofób, szovjetofób végkövetkeztetéseket rejtenek magukban. Miriam Gebhardt kutatása megmutatta a mai helyzet abszurd természetét: számításai szerint körülbelül 860 ezerre tehető azoknak a német nőknek a száma, akik nemi erőszak áldozatai lettek egész Németországban, miközben a régebbi irodalom becslései alapján ebből a szovjet katonák 1,1 millió nőt erőszakoltak meg, ami önmagában is a helyzet morbid és abszurd voltát tükrözi.¹⁷

A német szerző módszeresen bemutatja az amerikai, brit és francia katonák által százezres nagyságrendben végrehajtott, tömeges nemi erőszak történetét. Az a mítosz, hogy az amerikai katonák udvarlással és nylonharisnyával „hódították meg” a nőket, immár valóban átadható a bugyuta legendák világának. Hogy a német területen elkövetett nemi erőszakcselekmények mintegy egyharmadát a nyugati hadseregek katonái követték el, csak annyit jelent, de annyit feltétlenül, hogy az „erőszakoló, barbár-szovjet” és a „jóindulatúan erőszakoló nyugati” katona” mitikus szembeállítás nem több politikailag motivált rasszizmusnál: egyértelművé vált, hogy a ruszofób történetnéző az adott összefüggésben sem igazolja vissza a tárgyyszerű történeti elemzés.

L. B. B. előszavában a hadifogolykérdésbe is belekapott, ami valóban jelentős problémakör. Felidézte annak egy-két aspektusát néhány munka alapján, ám vizsgálódásai nyomán valójában

¹⁷ A német történész egy interjúban az adatokról megjegyezte: „A következőképp jártam el: pontosan tudjuk, hogy mennyi ún. Besatzungskinder (a megszálló nyugati csapatok katonái és német nők gyermekei) élt az NSZK-ban, és tudjuk, hogy közülük közel 5% nemi erőszakból született a háború után. Tehát ezen számokból, ha a 100-as faktort vesszük, akkor meg tudjuk becsülni a megerőszakolások számát. Ha minden századik erőszakból született egy gyermek, akkor legalábbis csak az NSZK-ra tudunk megbízható becslést adni a nemi erőszakok számára vonatkozóan. Ami az NDK-t illeti, ott a sötétben tapogatózunk, és itt úgy segítettem magamon, hogy egyszerűen megszoroztam kétszer az NSZK-ra kapott számot, és így 860 000-re teszem a megerőszakolt nők számát egész Németországban.” Miriam Gebhardt: *Als die Soldaten kamen. Die Vergewaltigung deutscher Frauen am Ende des Zweiten Weltkriegs*. Berlin, 2015.

semmilyen határozott tudásra sem tehetünk szert, hacsak azt nem nevezzük tudásnak, hogy szerzőnk mindig megmondja, ki, melyik történész képviseli a helyes álláspontot, s kivel szemben kell óvatosnak lenni – akárcsak egy régi „tudszocos” tankönyvben –, hogy a diák el ne tévedjen. Illusztrálva a problémát: L. B. B. idézte például Stark Tamást, „a kérdés egyik legszakavatottabb kutatóját”, aki szerint: „a kényszermunkások beszerzésének szándéka mellett az elhurcolások háttérében ott volt a kollektív büntetés és etnikai tisztogatás szándéka is”. Ezt az állítást bizonyítani nem is kell, hiszen poeta dixit... Az sem fontos e tárgyban, hogy a szovjetek százezer számra engedtek el Magyarországon hadifoglyokat – etnikai megfontolások nélkül –, mert betegek, sebesültek, munkaképtelenek voltak, s ezért „pótolták” az „elvesztett” munkaerőt újabb tömegek elfogásával, akiket szovjet táborokba vittek helyreállítási munkák elvégzésére. Ugyancsak Starkra hivatkozva írja a szerző: „A korabeli Magyarország területéről 600–700 000 ember került szovjet hadifogságba, akik közül a civilként elhurcoltak száma, az erdélyiek és felvidékiek nélkül, 150–200 ezerre tehető.” Ám van másféle kutatás is, Varga Éva Mária nagy munkája (igaz, ő tud oroszul!); ő az orosz (szovjet) levéltári adatokra támaszkodik, amelyek ritka pedantériával tartották nyilván a munkaerőt, amelyet felhasználtak a nácik és szövetségeseik által elkövetett pusztítások következtében szükségessé vált újjáépítési munkálatok során. Erről L. B. B. így számol be: „Korom Mihály korábbi számításait elfogadva, Varga a Magyarország jelenlegi területéről szovjet fogságba esett polgári személyek számát mintegy 100–110 ezer főre tette.”¹⁸ Nyilvánvaló az adatok közötti igen jelentős különbség. De semmi elemzés, semmit nem tudunk meg semmiről, csak annyit, hogy a „szakavatott” szerző finoman elhatárolódott az alacsonyabb számokat hozó, noha a szovjet hadifogolytáborok konkrét adatait, forrásait használó szerzőtől, aki egyedüli magyar történészként tekintette át ezeket a forrásokat, és járult hozzá jelentős forráscsoportok közléséhez magyar nyelven.¹⁹ Ezzel a hadifogolyügyben L. B. B. csak tovább növelte a káoszt, ahelyett, hogy világosabb képet festett volna.

¹⁸ Vö.: „Törvényes megszállás”..., 36.

¹⁹ Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban, 1941–1956. Az oroszországi levéltári források tükrében. Ruzsisztikai Könyvek, XXIII. Ruzsisztikai Központ,

L. B. B. megpendíti a hazai németek kitelepítésének bonyolult kérdését is, ami nem véletlen, hiszen a kormány éppen ebben az évben, a győzelem 70. évében (mikor máskor?) ezt kiemelt kérdéskörre nemesítette, egyenesen kormánybizottságot hozott létre a megemlékezések helyes lebonyolítása érdekében. A szerkesztő-szerző a szovjet hadsereg tevékenységével kapcsolatban visszatérően reflektál a magyarországi németekkel szemben elkövetett atrocitásokra, jogtipró lépésekre, miközben arról hallgat, hogy a magyar politikai élet jelentős része a német nemzetiségű népesség kitelepítésének gondolatát támogatta, sőt az Ideiglenes Nemzetgyűlés pártjai több tekintetben ösztönzői is voltak e lépéseknek.

Ha a szerkesztő-szerző úgy gondolta, hogy a sok levéltáros közös munkájának eredményét egy ilyesfajta prekonceptívus, kiegyensúlyozatlan, egyoldalú olvasatba tömörítheti, súlyosan tévedett. Ma sem mondhat mást egy történész, mint azt, hogy szembe kell menni mindenfajta misztifikációval, korunk olyan szellemi zsákutcáival, mint az „européer” ruszofóbia, a szovjetfóbia, Kelet-Európában pedig különösen is aktuális feladat a mindenfajta nacionalista megszállottságtól, önigazolástól és önsajnálattól független, a tények minél gazdagabb, sokrétűbb világára épülő gondolkodás pozícióinak megerősítése.

„Törvényes” megszállás. A szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. (Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta L. Balogh Béni.) Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015. 568 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Eszmélet*, 2015/106. 86-99.

PÁLFFY GÉZA

**„A KORONÁNKRÓL”:
EGY XVIII. SZÁZAD ELEJI KÉZIRAT, AZ OROSZ-MAGYAR
KULTURÁLIS KAPCSOLATOK DOKUMENTUMA**

2013–2014 fordulóján egy sok szempontból különleges kötetet vehettek kézbe a magyar Szent Korona és az európai felségjelvények iránt érdeklődők. A több mint 250 oldalnyi terjedelemben megjelent, keménytáblás kötet különlegességét egyrészt a megjelenés helyei, másrészt a kötetet létrehozó tudományos csapat, harmadrészt a könyv témája (az európai koronák és a Szent Korona), negyedrészről egy páratlan forrás keletkezésének feltárása, végül pedig az európai szellemi műhelyek kora újkori és mai együttműködése, összefonódása és egymásra való hatása egyaránt érzékletesen jelzik. Az alábbiakban e szempontokat nyomon követve mutatjuk be azt a nem mindennapi vállalkozást, amely számunkra még egy további okból kiemelkedő örömet jelent. Az elmúlt esztendőkből az MTA BTK Történettudományi Intézetében működő „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport tagjai a Szent Korona és a magyar uralkodókoronázások újabb kori történetére vonatkozóan Európa közel tucatnyi országának (Ausztria, Belgium, Francia-, Magyar-, Német-, Olasz- és Spanyolország, Románia, Szlovákia) mintegy félszáz gyűjteményében folytattak tudományos feltáró munkát. Arra mégsem számítottunk, hogy kutatási témánkat illetően a távoli Tatár Köztársaság fővárosában, az oroszországi Kazanyban is előkerülhet egy meghatározó dokumentum.

A Volga parti város egyetemének kéziratárában őrzött forrást kritikai kiadásban közlétevé kötet megjelenési helyei önmagukban is figyelmet érdemelnek. A teljességgel bilingvis (orosz–magyar) kiadásban kézbe vehető könyv ugyanis nem az Arany Horda egykori egyik kulcsvárosában, a Kazanyi Kánság későbbi székhelyén – amelyet napjainkban leginkább a legutóbbi úszó- és vízilabda-világbajnokság helyszínéül ismernek mind idehaza, mind világszerte –, hanem két régi orosz- és magyarországi egyetemi városban, Moszkvában és Pécsen közösen látott napvilágot: nevezetesen az Orosz Tudományos

Akadémia Oroszország Története Intézete és a Pécsi Tudományegyetem közös kiadványaként.

A sikeres nemzetközi kooperációt mutatja a kiadványt összeállító tudományos team is. Ennek tagjai Moszkvából, Kazanyból, Pécsről és Budapestről verbuválódtak. Az orosz kollégák közül Makszimilian Aljosin az orosz főváros Gazdasági Főiskolájáról, Elmira Iszhakovna Amerhanova a Kazanyi Volgamenti Állami Egyetemről, Oleg Igorjevics Horuzsenko az Orosz Tudományos Akadémia Oroszország Története Intézetéből, a magyar kollégák közül pedig Bótor Tímea az Eötvös Loránd Tudományegyetemről, valamint a vállalkozás egyik legfőbb „motorja”, Font Márta és Sashalmi Endre a Pécsi Tudományegyetem Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszékéről. E névsor önmagáért beszél, s jól jelzi az egyetemek, akadémiák és akadémiai vegyesbizottságok közötti nemzetközi együttműködésekben rejlő lehetőségeket. Jelentős orosz-magyar tudományos összefogás jött létre tehát annak érdekében, hogy egy kiemelkedően fontos forrást tehessenek közzé, amely – miként a mű címe is jelzi – vitathatatlanul nevezhető az orosz-magyar kulturális kapcsolatok egyik meghatározó dokumentumának.

Az orosz kollégák a régi cirill betűs forrás gondos átírását (89–157. oldal) és rendkívül alapos paleográfiai bemutatását (a vízjegyeiktől a papírfajtákon át az írásmódig), valamint a kézirat történetének feltárását végezték el (oroszul: 71–78., magyarul: 79–86.). Ebből kiderül, hogy a dokumentum 1848-ban feltehetően Ivan Grigorjevics Kalasnyikov kollégiumi tanácsos és az egyetem építészeti bizottságának tagja ajándékából került a még I. Sándor cár (1801–1825) által 1804-ben alapított Kazanyi Állami Egyetem Könyvtárába. A magyar kutatók közül Sashalmi Endre (részben Oleg Horuzsenkóval együtt) sikeresen oldotta meg a dokumentum pontos azonosítását és tárta fel gondosan keletkezésének körülményeit (oroszul: 40–55., magyarul: 56–70.), Font Márta pedig a Szent Koronára és a korona-eszmére vonatkozó legfontosabb ismereteket összegezte (oroszul: 10–25., magyarul: 26–39.). Ugyanők készítették el az orosz kézirat magyar fordítását is (176–238.). Az ugyancsak orosz és magyar nyelven olvasható, részletes személy- és helynévmutatókat (239–254.) Oleg Horuzsenko, a kommentárokat az említett magyar kollégák és Bótor Tímea együtt készítették (158–173.). Ugyanő és

az ugyancsak az Eötvös Loránd Tudományegyetemen dolgozó Filippov Szergej végezték a magyar szerzők tanulmányainak és kommentárjainak oroszra fordítását, mégpedig magas színvonalon.

A magyar korona történelme folyamán szinte teljes Közép-Európát bejárta. Gyakran menekítették háborúk és politikai küzdelmek során, így nyugatról keleti irányban haladva megfordult a mai Németország, Ausztria, Cseh- és Magyarország, Szlovákia, Horvátország és Románia területén, de a II. világháborút követően még a tengeren túlra, az Amerikai Egyesült Államokba is eljutott. Keleti irányban viszont csupán Erdélybe került el, nevezetesen a 14. század elején és a 16. század közepén. A most megjelent kötet azonban érzékletesen bizonyítja, hogy jelentőségéről még sokkal keletebbre, Nagy Péter cári Oroszországában is tudtak, neve és híre még ide is eljutott. A kötetben napvilágot látott 18. század eleji orosz kéziratban is külön fejezet szól róla (oroszul: 147-157., magyarul: 227-238.), mégpedig eredetéről, formájáról, tiszteletéről, őrzéséről stb. külön alfejezetek formájában. Bármilyen furcsa, ismereteink szerint ilyen részletesen a 18. század óta alig írtak Oroszországban koronánkról, hiszen történetének összefoglalói csupán angol, francia és német nyelven, újkori koronázástörténeteink pedig németül, szlovákul és lengyelül állnak napjainkban rendelkezésre. Így a kiadvány e szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bír, hiszen különösen Font Márta említett tanulmánya számottevően járulhat hozzá a Szent Korona históriája, eszmeisége, jelentősége és őrzése történetének oroszországi megismertetéséhez. Fontos lenne persze, hogy a magyar koronáról és a koronázási jelvényekről egyszer majd Oroszországban is önálló kötet láthasson orosz nyelven napvilágot, vagy készüljön nagyobb szabású kiállítás szép katalógussal. Ehhez a nagy célhoz e fontos tudományos együttműködés nagyon jó alapot biztosított, ráadásul úgy, hogy a kiadott különleges kéziratnak köszönhetően a cári Oroszország történetéhez is szervesen hozzákapcsolja a magyar nemzeti ereklye históriáját. Mégpedig elsősorban az orosz kézirat mintájául szolgáló latin szöveg napjainkra egyre jobban megismert szerzőjének köszönhetően.

Mindezek után nyilván már alig várja az olvasó, hogy a recenzens magáról a különleges kézitról is szóljon. Miként

Sashalmi Endre és Oleg Horuzsenko említett írása részletekbe menően ismerteti, az orosz nyelvű traktátus – mint a kötet címe is mondja – a 18. század elején, pontosabban biztosan 1712, feltehetően azonban 1722 után született a cári Oroszországban. A mű maga pedig – s ez számunkra a legérdekesebb – nem más, mint egy brassói szász származású Hungarus, a német egyetemekre járt, majd felsőfokú tanulmányai után Németországban ragadt lutheránus értelmiségi, polihisztor és pedagógus, Martin Schmeizel (1679-1747) 1712-ben Jénában megvédett filozófiai magiszteri értekezésének oroszra ültetett, egyes helyeken rövidített, de struktúrájában és koronaképeiben azonos változata. Schmeizel műve, a *Commentatio historica de coronis...* mind írásban, mind képekkel részletesen bemutatja a különféle koronátípusokat, köztük természetesen az európai uralkodók legfőbb koronáit és felségjelvényeit, a német-római császári koronától kezdve a spanyol, francia és angol koronán át a kisebb királyságok hatalmi jelvényeiig és az egyházi főméltósági koronáig. Schmeizel értekezése a magyar Szent Koronáról külön fejezetben szól, és ebben az orosz munka is követi, csupán a korona képét helyezi kicsit más helyre.

A szász származású polihisztor és munkássága újabban már nem ismeretlen a magyar kutatás számára, hiszen Schmeizelről egy napjainkban az egri főiskolán oktató kollégánk, Verók Attila 2008-ban a Szegedi Tudományegyetemen értékes doktori értekezést („Es blickt die halbe Welt auf deinen Lebens-Lauff, / Und nimmt, was Du schreibst, mit grosser Ehrfurcht auf.” Martin Schmeizel [1679-1747] élete és munkássága. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Doktori Iskola. Szeged, 2008) készített. (Remélhetőleg ez a közeljövőben nyomtatásban is napvilágot láthat majd.) Kutatásaiból tudjuk, hogy a tanulmányai után német földön maradt Schmeizel 1722-ben már a jénai egyetemi könyvtár felügyelője és a történelem rendkívüli professzora, illetve a heraldika tudora, 1731-től pedig a hallei egyetem rendes professzora, sőt porosz királyi udvari tanácsos volt. A kor szintjén kiemelkedő címertani munkáit mind a mai napig számon tartja a kutatás. Ami az orosz kézirat keletkezésének szempontjából pedig a leglényegesebb: Schmeizel 1722-ben rendkívüli professzori székfoglalóját I. Péter cár 1721-ben felvett *imperatoris* címe vizsgálatának szentelte (*Oratio inauguralis de titulo*

imperatoris... címmel). Talán e munkája kapcsán léphetett kapcsolatba a szentpétervári cári udvar orosz tudósaival, vagy vették fel vele az utóbbiak a kapcsolatot, s juthatott el így a koronákat bemutató, 1712. évi munkája is a cári fővárosba, amelyet azután ott vagy másutt orosz földön orosz nyelvre ültettek. A brassói százból német professzorrá vált tudós heraldikus munkája tehát – miként Sashalmi Endre tanulmányában gondosan bemutatja – egy az európai nagyhatalmi politika, diplomáciai hatalmi reprezentáció és propaganda szempontjából is jelentős kérdéskör miatt kaphatott az imperátori címet a diplomácia területén és a harcmezőkön egyaránt fokozatosan előkészítő cári udvarban kiemelt figyelmet. Egyszer talán egy szerencsés véletlennek köszönhetően majd az is pontosan kiderülhet, ki birtokolhatta a Néva partján és ki fordíthatta le a brassói száz *Hungarus* Jénában 1712-ben megjelent kötetét. Esetleg a nagy orosz könyvtárak katalógusai vagy a 18. század eleji orosz tudóshagyatékok feltárása erre is választ ad majd.

Végezetül az orosz koronatorténeti kézirat kapcsán egyáltalán nem tanulságok nélküli egy pillantást vetnünk a 17–18. századi Európa értelmiségi és tudós kapcsolati hálójára. E fontos forráskiadvány segítségével ugyanis egyfajta különleges „receptiótörténeti időutazásra” indulhat az olvasó. Az erdélyi végeken fekvő Brassóban született, majd Jénában, Wittenbergben, Greifswaldban és Halléban tanult, sőt utóbb Németországban tanító és doktoráló Schmeizel munkájának legfőbb forrásai ugyanis – legalábbis a magyar olvasót leginkább érdeklő Szent Korona kapcsán – a következők voltak. Egyrészt a Bártfán, Iglón, Bécsben és Strassburgban tanult Révay Péter koronaőr írásai, az 1613-ban Augsburgban kiadott *Commentarius...* és még inkább az 1659-ben Frankfurtban napvilágot látott *Monarchia....* Másrészt a neves soproni polgármester, a Grazban és Padovában járt Lackner Kristóf nevezetes munkája (*Coronae Hungariae emblematica descriptio*, Lauingen, 1615), miként mindezeket Font Márta már említett tanulmánya is részletesen bemutatja a magyar és orosz olvasók számára egyaránt. Azaz egy észak-magyarországi, szép számú szlovák alattvalóval is bíró, nyugati egyetemeken tanult és a németalföldi Justus Lipsiusszal is kapcsolatban álló magyar arisztokrata és koronaőr, valamint egy osztrák és itáliai egyetemeken járt, Padovában jogból doktorált

nyugat-magyarországi polgármester kiemelkedő korona- és országtörténeti munkái egy Jénában doktorált brassói szász történész révén jutottak el Szentpétervárra és Oroszországba, majd utóbb egészen Kazanyba. Más európai koronák kapcsán ugyanakkor Schmeizel elsősorban a francia Carolus Paschalius 1610-ben Párizsban megjelent *Coronarum Libri X*, azaz *10 könyv a koronákról* című művére támaszkodott.

Mindez még akkor is igen figyelemreméltó, ha az orosz fordító érthetően nem ismerte sem Révay Péter nevét, sem 1659-ben megjelent latin nyelvű munkáját, így a latin *de Rewa* személynevéből – nem tévedés – egyenes köznevet, *derevót*, azaz oroszul 'fát' formált. Ugyanakkor a magyarországi kutatás nagy adóssága, hogy míg most az orosz kézirat és magyar fordítása révén részben még Schmeizel latin koronátörténeti munkája is elérhetővé vált a magyar tudományos közönség számára, addig Révay korona- és országtörténeti művének megjelentetésével (amely Schmeizel egyik, ha nem legfőbb forrása volt a magyar korona bemutatásához) még adós a kutatás. Reményeink szerint azonban már csak igen rövid ideig. Tóth Gergely munkásságának köszönhetően ugyanis éppen napjainkban kezdjük felfedezni és újraértelmezni a *Monarchiát* (vö. *Tóth Gergely: Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája*. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. Tóth Gergely. Budapest, 2014. [Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések] 117–147.), amelynek kritikai kiadásán és magyar fordításán a Lendület Kutatócsoport keretében intenzíven dolgozik egy általa vezetett kisebb munkacsoport.

A fentiekben elmondottak alapján talán túlzás nélkül megállapítható, hogy napjaink citációkkal mért szakmai világában milyen jó lenne, ha olyan erős tudományos kapcsolatok élnének mindenütt Európa-szerte, miként Révayék és Schmeizelék idejében a 17–18. századi Közép-Kelet-Európában. E kötet ugyanis – s ennyi kritikát még e kiváló vállalkozás esetében is megengedhet a recenzens – valójában nemcsak az orosz-magyar, hanem legalább ennyire a 18. század eleji német-orosz, pontosabban a jénai-szentpétervári tudós kapcsolatok egyik meghatározó, magyarországi gyökerekkel bíró szerzője miatt magyar szempontból is kiemelkedően fontos dokumentuma. Mivel azonban e kötetben kontinensünk keleti régiójából kazanyi,

moszkvai, pécsi és budapesti tudósok – egy szegedi–egri kolléga friss doktori értekezésére, valamint orosz, angol, amerikai, olasz és természetesen magyar kutatók újabb eredményeire támaszkodva – tettek közzé egy sok szempontból kiemelkedő orosz nyelvű kéziratot forrást, a magyar–német–orosz kulturális-tudományos kapcsolatok fontos dokumentumát, úgy vélem, joggal jelenthetjük ki: a tudományos kapcsolatok intenzív ápolására Közép- és Kelet-Európában továbbra is megvan minden remény. E kapcsolati hálót és szakmai közeget a jövőben is megőrizve aktív részesei maradhatunk a kontinens tudományos és szellemi vérkeringésének.

M. Aljosin – E. I. Amerhanova – T. Bótor – M. Font – O. I. Horuzsenko – E. Sashalmi (sostav./összeáll.): *Rukopisnyj traktat „o koronah” načala XVIII v.: pamâtnik ruszko-vengerskih kulturnihsvâzej / „A koronánkról” : egy XVIII. század eleji kézirat, az orosz-magyar kulturális kapcsolatok dokumentuma.* Orosz Tudományos Akadémia Oroszország Története Intézete – Pécsi Tudományegyetem, Moszkva–Pécs, 2013. 256 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: Századok, 2015/5. 1998-1301.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

RÉGMÚLT IDŐK ELBESZÉLÉSE: A KIJEVI RUSZ ELSŐ KRÓNIKÁJA

A hazai olvasóközönség már hozzászokott ahhoz, hogy magyar nyelven általában a külföldi forrásoknak csak a magyarokkal foglalkozó részeit olvashatja, a teljes szöveget csak nagyon ritkán. Az Óorosz Évkönyvek magyar vonatkozásaihoz Hodinka Antal válogatásában, valamint a Kristó Gyula által elindított szegedi szöveggyűjteményekben férhetünk hozzá. Igaz, már Hodinka is sajnálatosnak nevezte, hogy az évkönyv latin, francia, német nyelvű, teljes fordításaihoz hasonló magyar kiadás nem készült. Jelen kötettel tehát a hazai medievisztika és szlavisztika nagy adósságát törleszti, hiszen elkészültével immár a legmodernebb szakirodalom alapján jegyzetelt, teljes fordításban olvasható a Kijevi Rusz első krónikája, amit kezdőszavairól hagyományosan csak „Régmúlt idők krónikája”-ként (*Poveszty vremennih let*) emlegetünk, és PVL-ként hivatkozunk rá.

A Vízözöntől az 1117-es évig tudósító krónika a Kijevi Rusz 10–12. századi eseményeire összpontosít, s erre az időszakra nézve páratlan tekintélyű történeti és irodalmi forrás. Szöveghagyománya hasonlít valamelyest a 14. századi magyar krónikakompozícióhoz, hiszen ugyanúgy egy különböző kézírathagyományokból rekonstruált szövegű elbeszélő forrásról van szó. Hasonlóképpen, a „Régmúlt idők krónikája” legkorábbi kézíratai a 14–15. századból maradtak fenn, az 1370-es éveket követő időszakból. A krónikával foglalkozó szakirodalom is legalább olyan hatalmas és ellentmondásos, mint magyar társáé, különösen a lehetséges szerkesztések szerzőinek azonosításakor. A magyar krónikákénál persze a PVL irodalma sokkal gazdagabb, a szlavisztika mégiscsak egy világszerte művelt diszciplína. A krónika fordításához kapcsolódó alapos tanulmányokból a szerzők egyértelművé teszik, hogy az eredetileg rövid kolostori feljegyzéseken alapuló első szerkesztést 1112/1113 körül rögzíthették, amit 1116-ban és 1118-ban is átdolgozhattak. A mű első szerkesztése elfogult volt a megírást támogató Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem iránt, akit a trónon 1114-től vetélytársa, Vlagyimir Monomah követett, s akinek

igényeit a következő szerkesztés vette figyelembe. A szöveg első kiadása az 1846-ban megindított, PSzRL-ként (Polnoe szobranijje russzkih letopiszej) emlegetett sorozat tagjaként jelent meg, igaz, az első nyomtatott krónikaszcveg, a Nyikon évkönyv már 1767-ben napvilágot látott.

A PVL korai megismertetésében és kutatásában – amint azt Font Márta tanulmánya (*A PVL mint történeti forrás*, 249-278.) is hangsúlyozza – a göttingeni professzor, August Ludwig Schlözer tett sokat, aki – a PVL kutatásában és kiadásában mindmáig meghatározó szerepet játszó Sahmatovhoz és Lihacsovhoz hasonlóan – az „L”, azaz az 1377. évi Laurentius krónika kéziratát választotta az 1802–1809 között, öt kötetben megjelent Nyesztor-krónika fordításának alapkéziratául. Schlözer a magyar történelem iránt is érdeklődött; ennek az érdeklődésnek számos, egymástól is távol eső területe volt, s ezek egyike éppen a magyar–oroszc krónikák közötti kapcsolat volt.

A magyar Névtelen (P. mester) és az orosz krónikák közötti kapcsolat fontos vitatéma volt a 18. századi, elsősorban német szakirodalomban. Az Anonymus-gezcza felfedezése és Schwandtner általi kiadásai (1746, 1765, 1766) európai szenzációvá vált. Ilyen élénk és naprakész nemzetközi érdeklődés azóta sem kísért egyetlen magyarországi középkori forrás kiadását. Elsőként Bél Mátyás vetette fel a Schwandtner-kiadáshoz írott nagyhatású bevezetőjében, hogy a magyar krónikás kölcsönözhetett az orosz szerzötől. Johann Salomon Semler 1765-ben egy Oroszcország történetéhez írott bevezetőjében megemlékezett a Névtelenről és annak orosz vonatkozásairól, de, nyilván tudatosan, említés nélkül hagyta az átvétel lehetőségét. Kritikája alapja a Névtelen – általa felismert – nyugati mintáival való egybevetés lett. Semler már 1761-ben is felismerte, hogy Anonymus használta Regino szövegét, majd párhuzamos táblázatban közölte a szövegeket, s vont le a következtetést: a magyar krónikás csúnyán félreérti forrását. Végül arra a következtésre jutott, hogy az Anonymus forrásértéke az orosz történelem vonatkozásában is ennek megfelelő lehet. Az orosz krónika és a névtelen magyar krónikás műve közti lehetséges kölcsönhatás cáfolatát August Ludwig Schlözer, majd nyomában Karamsin (1816) végezte el. Schlözer is hosszan idéz Anonymustól, gyakorlatilag ismét kinyomtatja annak első tizenkét fejezetét, de eleve kétségbe vonja, hogy több száz év

távlatából bármiféle hiteles információval is rendelkezhetett volna a 9. századi Ruszbeli viszonyokról (Schlözer, Nestorchronik, 3: 107–148.). Mindenesetre Vágó Pál Anonymust követve 1882-ben megfestette a „Magyarok Kijev előtt” c. képét, amit az új Magyar alkotmány díszkiadása mértéktartóan „feltehetően 995”-re datál.

Végül meg kell emlékezni a szláv forrásokról, amelyek az Óorosz őskronika révén több ponton is érintkeznek a magyarországi nemzeti krónikával. Font Márta tanulmányában meggyőzően tisztázta ezek rekonstruálható szövegállapotát, feltételezhető keletkezési idejüket. A legfontosabb esetekben arra az álláspontra jutott, hogy a közvetlen kapcsolat a ruszbeli és a magyar krónikások között vagy nem igazolható, vagy csak igen áttételesen. Anonymus esetében bizonyosan kizárja a magyar szerző részéről a keleti források ismeretét, míg a nemzeti krónika szövege esetében megengedi annak valószínűségét, hogy bizonyos információk éppen a magyar krónikákból – de nem Anonymusból, mint Koroljuk gondolja – jutottak el az orosz forrásokba. A „Régmúlt idők krónikája” egyszerre krónika, évkönyv, legendárium, s tartalmazza Vlagyimir Monomahnak a fiai számára készített – és a szláv térségben egyetlen, egyébként fordításban már korábban is olvasható „királytükrét” (Poucsenyie/Tanítás). A PVL-ben a Ruszra vonatkozó évszámok a 852. évtől veszik kezdetüket, de végül a varég fejedelmek behívásának 862-es évszáma vált az orosz államalapítás 1862-ben megünnepeelt időpontjává.

A kísérő tanulmányok írói jól érezték, hogy a forrás teljessége feletti öröme mellett a hazai olvasók érdeklődése továbbra is elsősorban a magyar említésekre (Font Márta: *A Kijevi Rusz és a magyar királyság*, 303–316.), valamint a kunokra vonatkozó fejezetekre fog irányulni. A jegyzetek meggyőzően vonultatják fel a szakirodalmat annak bizonyítására, hogy a magyarok minden bizonnyal érinthették 9. századi vándorlásuk során a Kijev környéki területet. Ugyanakkor a Kijev területén említett „Álmos” (Olma)-udvarházának (882) – többeknek, köztük Fodor Istvánnak (Bp. 2008) kevésbé elutasító álláspontja ellenére – valószínűleg semmi köze a magyar fejedelemhez, miként a magyar hegy (Ugor hegy, 898) szókapcsolat értelmezésénél sem árt az óvatosság, hiszen a melléknév után grammatikai okból eredetileg nem a 'hegy' szó állhatott. Balogh László többek között

az orosz szövegben előforduló fehér és fekete magyarok/ugorok értelmezésére kínál megoldást (*A magyarság a kelet-európai nomád népek sorában*, 279–302.). Meggyőzően utal arra, hogy nem lehet ezeket az említéseket egy egységes leírás részeként olvasni. Hasonlóképpen körültekintően mutatja be Kovács Szilvia (*A kunok a PVL-ben*, 317–332.) a kunok szerepét a krónikában, s figyelmeztet arra, hogy a magyarok és kunok életmódjának PVL-beli összehasonlítását nem tekinthetjük korabeli hiteles forrásnak, különösen nem a magyarok 11. századi nomadizmusának vitatott kérdéskörében. Ugyanakkor a Vlagyimir fia Borisz kíséretében leírt Magyar György (Georgij Ugrin, 1015. évnél) és testvérei története hitelesnek tekinthető, miként a krónika közvetett utalásából Font Márta igazolhatónak érzi, hogy I. András még herceggként részt vehetett a Rusz oldalán az 1043-as bizánci konfliktusban. (Erről részletesebben lásd Font Márta tanulmányát a *Világtörténet* 2015:4. számában, 607–624.)

Hagyományosan a legtöbb figyelem Kálmán király 1099-ben a vlagyimiri fejedelem hívására vezetett és Przemysl közelében a kunok váratlan megjelenésének köszönhetően súlyos magyar vereséggel végződő hadjáratára irányul. A magyar és orosz krónikás hagyomány hasonlósága valóban meglepő, Koppány püspök halálát nevének említésével mindkét forrás pontosan regisztrálja. Érdekes, hogy a kun kontingens létszámát az orosz krónika szövege 300 főben adja meg. Az adatot a jegyzetíró jó érzékkel el is fogadja (202. o.), ugyanakkor pár sorral lejjebb a Borosy András nyomán említett 16 ezer fős magyar sereglétszám ebben a korban túlságosan magasnak tűnik. Az orosz krónikások folklorisztikus érdeklődését mutatja, hogy a seregek összecsapását kiválasztott személyek párbaja, birkózása helyettesíti, a magyar Botond történethez hasonlóan (992, 1022 évek).

A kötetet térképmelléletek, hasznos, naprakész irodalomjegyzék és névmutató egészíti ki. A több évtizedes előkészületek eredményeként a krónika méltó, gondosan jegyzetelt magyar fordítását veheti az olvasó a kezébe.

Régmúlt idők elbeszélése: A Kijevi Rusz első krónikája. Fordította Ferincz István. A fordításhoz a jegyzeteket írta Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs, Zimonyi István. A tanulmányokat írta Balogh László, Ferincz

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

István, Font Márta és Kovács Szilvia. Szerkesztette Balogh László, Kovács Szilvia. (Magyar őstörténeti könyvtár, 30.) Balassi, Budapest, 2015. 398 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

BENE KRISZTIÁN

MOSZT KÖNYVEK.

**A MODERNKORI OROSZORSZÁG ÉS SZOVJETUNIÓ
TÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT KIADVÁNYSOROZATA¹**

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Interdiszciplináris Doktori Iskolája *Európa és a magyarság a 18-20. században* című doktori programja az iskola alapítójának és programvezetőjének, Ormos Mária akadémikusnak a javaslatára 2004-ben úgy döntött, hogy önálló kutatóműhelyt hoz létre a szovjetológiai-történeti ruszisztikai tárgyú kutatások összefogása céljából. Ez a döntés annak is köszönhető, hogy ekkorra értek meg a személyi és tárgyi feltételek a dél-dunántúli régióban ahhoz, hogy a történettudomány ezen sokáig elhanyagolt területe saját műhelyt alkothasson. Jól mutatja ezeknek a körülményeknek a meglétét az a tény, hogy az egyetemen és a régió más intézményeiben dolgozó kollégák mellett számos tehetséges doktorandusz és egyetemista is tevékeny módon vette ki részét a meginduló közös munkából. A 2004 nyarán Bebesi György egyetemi docens vezetésével létrejött ruszisztikai műhely, amely a *MOSZT - Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport* nevet kapta, elsődleges feladatának tekintette (és tekinti ma is), hogy összehangolja a Pécsi Tudományegyetemen és a régióban a történettudomány ez irányú kutatásait. Ennek keretében szorosan együttműködik a térség szervezeti és tudományos közegével, így az Interdiszciplináris Doktori Iskolán és az érintett szaktanszékeken kívül itt találjuk a Kelet-Európa és a Balkán története és kultúrája kutatóközpontot, a Pécsi Akadémiai Bizottság Filozófia-, Történettudomány és Néprajztudományok Szakbizottsága Kelet- és Közép-Európa

¹ Jelen írás részben a 2014. április 14-én Harsányi Iván, Kolontári Attila, Dávid Ferenc, Huszár Mihály és Sashalmi Endre tolmácsolásában elhangzott könyvbemutató előadások szóbeli és írásos változatainak felhasználásával készült, amelyért ezúton is szeretném hálás köszönetemet kifejezni nekik.

Története Munkabizottságát, az ELTE Ruszisztikai Intézetét, illetve annak Kelet-Európa Tanszékét.

A kutatócsoport megalakulása óta eltelt tíz év szolgált alkalmat arra, hogy áttekintsük a ruszisztikai műhely teljesítményének egyik leglátványosabb részét, nevezetesen azokat a tudományos kiadványokat, melyek ebben az időszakban láttak napvilágot az itt dolgozó kutatók erőfeszítéseinek köszönhetően.

A meginduló munka keretében eleinte szakmai műhelyvitákra, sajtóbemutatókra került sor, majd 2005 októberében a MOSZT az orosz forradalom 100 éves évfordulójának tiszteletére *Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom* címmel megtartotta első konferenciáját is. A hazai tudományos élet jeles képviselőinek részvételével lebonyolított rendezvény a kutatócsoport tevékenységének bemutatását és számos fiatal pécsi történész országos szakmai nyilvánosság előtt történő bemutatkozását is lehetővé tette. A szakmai műhely ehhez az alkalomhoz kapcsolódva *MOSZT Könyvek* címmel egy új könyvsorozatot is útjára indított. A Bebesi György által szerkesztett sorozat első kötete 2006-ban látott napvilágot.

A tanulmánykötet nem csupán a konferencián elhangzott előadások írott változatait tartalmazza, hanem egyúttal a műhely tagjainak a konferencia tiszteletére készített írásait is közreadja. A szerzők között a professor emeritustól az egyetemi hallgatógig a tudományos élet minden állomásának képviselői helyet kaptak, mivel a műhely felvállalt céljai között szerepel a kiforrott munkák közzlése mellett a fiatal kutatók első „szárnypróbálgatásainak” támogatása is. Ennek megfelelően a kötetben található tizenöt írás által feldolgozott témák is igen sokszínűek, ami lehetővé teszi, hogy az első orosz forradalom különböző szempontok szerinti bemutatásán túl a 20. század első felének orosz és szovjet történelme számos más részlete is a tudományos közönség elé kerüljön.

Az előbbi csoportot erősítik Bebesi György írásai is, aki három tanulmányt is jegyez a kötetben: *Az Ohrana. A cári monarchia utolsó időszakának politikai rendőrsége*, *A „Virtuóz Provokátor”. Jevno Azef, a legendás kettősügynök* (Polgár Tamással közösen), *A feketeszázasság és az első orosz forradalom*. Mint az írások száma és változatos témaválasztása is mutatja, Bebesi György a korszak kiváló ismerője, aki számos aspektusból járta

körbe az orosz forradalom eseményeit. Különösen érdekes harmadik tanulmánya, melyben a hazánkban korábban kevésbé ismert feketeszázas mozgalmat mutatja be. Ennek révén nem csupán a szervezet átfogó történetével, hanem tagjainak az első orosz forradalomban játszott szerepével is megismerkedhetnek az olvasók. A szélsőjobboldal orosz képviselőinek bemutatása rendkívül hasznos lehet a forradalmi eseményeket egyébként jól ismerők számára is.

Rendkívül érdekes olvasmányt jelent Harsányi Iván *Az 1905-ös oroszországi forradalom nemzetközi és belső feltételrendszere* című tanulmánya, melyben a Pécsi Tudományegyetem professor emeritusa egy rendkívül széleslátókörű és kiemelkedő tudásról tanúskodó megközelítésben vizsgálja a forradalom kirobbanásához vezető út állomásait. A szerző írása második felében a belső körülmények átfogó vizsgálatán túl kiemelten foglalkozik a nemzetközi forradalmi ideológia fejlődésével, valamint az orosz eszmerendszer ehhez képest tapasztalható lemaradásával, amely fontos szerepet játszott az orosz forradalom korlátozott sikerében és determinálta a forradalmi események későbbi megisméltődését.

A fiatal kutatók írásai közül meg kell említenünk Fojtik Ádám egyetemi hallgató *Narodnaja Volja – az első modern terroriszervezet* című írását, amelyben a fiatal kutató a narodnyik mozgalom terrorakcióinak történetébe nyújt alapos betekintést, amelyek változó sikerű eredményei – többek között II. Sándor cár meggyilkolása – komoly szerepet játszottak az orosz politikai rendszer konzervatív elemeinek újbóli megerősödésében. A hazai szakirodalomra támaszkodó átfogó írás igen szép teljesítmény egy tudományos pályája elején álló egyetemi hallgatótól.

A tudományos műhely kezdésként egy magas színvonalú, a kutatók és a téma iránt érdeklődők számára egyaránt jól használható tanulmánykötetet jelentetett meg, amely megalapozta a későbbi kiadványok színvonalát.

Az úttörő jellegű kötet egy sikeres kezdeményezés első állomását jelentette, melyet szerencsés módon rövid időn belül újabbak is követtek. A MOSZT Könyvek második kötete két évvel később, 2008-ban jelent meg és alapvetően új stílust képviselt, mivel a tudományos műhely tagjai ezúttal tanulmánykötet helyett egy forráskiadvánnyal jelentkeztek. Az *Azef levelei: 1893-1917. „Piszma*

Azefa: 1893-1917" (Egy kettősügynök hagyatékából) című könyv közvetlen eredménye a kutatócsoport korábbi erőfeszítéseinek, melyekkel hozzá kívántak járulni az orosz történeti források jobb megismeréséhez. Ezek közül is kiemelkedtek azok, amelyek szervezeteket és intézményeket mutatnak be, mivel ezek segítségével lehet áttekinteni azokat a háttérben meghúzódó működési mechanizmusokat, melyek korábban nagyrészt ismeretlenek voltak a történettudomány képviselői számára. Különösen fontos helyet foglalnak el a titkosszolgálati eszközöket is alkalmazó cári politikai rendőrségre, az Ohranára és annak ügynökeire vonatkozó források, hiszen ez a szervezet sok szempontból közvetlen elődszervezete, de legalábbis előképe volt a szovjet korszak hírhedt rendőrségi és titkosszolgálati szerveinek, így a közzétett forrásoknak köszönhető jobb megismerése lehetővé teszi a többi utódszerv tevékenységének megértését is.

A MOSZT Kutatócsoport által közreadott kötet a Terra moszkvai szakkiadó 1994-ben megjelent, az eszer pártba beépített leghíresebb titkos ügynök, Jevgenyij Filippovics Azef leveleinek széleskörű válogatását tartalmazó könyvének magyar nyelvű kiadása. Bár a teljes levelezés konspiratív okokból kifolyólag érthető módon nem maradt fenn, az orosz kutatók az Orosz Föderáció Állami Levéltárában (GARF) végzett kutatások eredményeként megtalált hozzávetőlegesen ezer levélből azt a kétszázat választották ki, látták el jegyzetekkel és adták közre, mely érdemi információkat tartalmazott Azef működésével kapcsolatban. Az elvégzett munka jelentőségét jól érzékelteti az a tény is, hogy a kötetben közzétett levelek nyolcvan százaléka korábban semmilyen formában nem jelent meg, így eltérő információtartalmuk ellenére igen komoly szakmai előrelépést jelentenek a korábbi hiányos és hibás adatok kiegészítésére és kijavítására. Jelentős segítséget nyújtanak ahhoz is, hogy az olvasó rajtuk keresztül megismerje a Belügyminisztérium, az MVD belső működését, az Ohrana szerkezeti felépítését és aktivitását, valamint ezzel párhuzamosan az illegalitásban működő terrorista eszer párt harci szervezeteinek felépítését, kommunikációját és különböző akcióit. A levelek történeti forrásértékükön kívül rendkívül érdekes betekintést nyújtanak egy beépülve tevékenykedő titkos ügynök életébe is, hiszen hűen beszámolnak Azef lelkivilágáról, problémáiról, vívódásairól,

pénzéhégeről és másokkal fenntartott emberi és szakmai kapcsolatairól.

A magyar kiadás minden szempontból követi az eredeti orosz változatot, ennek megfelelően a levelek kronológiája, iratkezelési gyakorlata, levéltári lelohelyük jelölése is megegyezik az orosz kiadás struktúrájával. Ebből kifolyólag a kötet tartalmazza D. B. Pavlov történésznek a levelek elé írt színvonalas bevezető tanulmányát is, mely átfogó módon bemutatja Azef életét és a korszak legfontosabb eseményeit, valamint ismerteti a levelek történetét. A tanulmányban csupán minimális változtatást eszközöltek a szerkesztők, mivel az eredeti jegyzetapparátust a kiadó engedélyével némiképp bővítették azon személyekkel kapcsolatban, akik az orosz közönség számára jól ismertek, de a magyar olvasó számára szükséges lehet bemutatásuk. Ezek a kiegészítések a lábjegyzet-apparátusban az eredetitől eltérő szedéssel találhatók.

A kötet előszavából az is kiderül, hogy a levelek fordítása igen komoly kihívást jelentett a feladatra vállalkozó egyetemi oktatók, doktoranduszok, diákok és kutatócsoporttagok számára, mivel egy régies nyelvet használó, hosszú körmondatokban fogalmazó, titkosszolgálati szlenggel, belső utalásokkal és rövidítésekkel tarkított, korabeli helyesírással íródott szöveget kellett átültetniük magyarra. Mindezek ellenére a nagyívű vállalkozásban résztvevő csapatnak igen színvonalas munkát sikerült letennie az asztalra. A munka sikerében a Terra kiadó pozitív hozzáállásán kívül komoly szerepet játszott az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának és a Magyar Ruszisztikai Alapítványnak a támogatása, akik anyagilag segítettek a forrásgyűjtemény megjelenését.

Mindezek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a kötet magyarországi megjelenése komoly előrelépést jelent a múlt század eleji Oroszország történetének jobb megismeréséhez, és minden bizonnyal érdeklődésre tarthat számot mind a szakmai, mind pedig a nagyközönség részéről.

A Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport kiadványsorozatának harmadik köteteként látott napvilágot 2009-nen Kolontári Attila és Lengyel Gábor szerkesztésében az *„Utak és alternatívák”. Előadások és tanulmányok az 1917-es orosz forradalom 90 éves évfordulója alkalmából* című

könyv. A tanulmánykötet a 2007-ben megtartott azonos című nemzetközi konferencián elhangzott előadások írott változatait tartalmazza, így ennek köszönhetően nem csupán a dél-dunántúli régióban és Budapesten tevékenykedő kutatók tanulmányai kaptak benne helyet, hanem még külföldi szerzők angol nyelvű írásai is.

A kötetben – az első kötet hagyományait folytatva – nem csupán a tudományos élet hagyományos szereplői (egyetemi oktatók, akadémiai kutatók) publikáltak, hanem számos fiatal tehetség (egyetemi hallgató, doktorandusz) is lehetőséget kapott rá, hogy kutatásainak eredményeit megossza a szakmai közönséggel. Ennek következtében a tanulmányok mind stílusukban, mind témaválasztásukban igen széles skálán mozognak, de ez hasznára válik mind a szakmának, amely új szerzőkkel gazdagodott, mind pedig az olvasóknak, akik új témákkal ismerkedhetnek meg ennek az előremutató kezdeményezésnek köszönhetően.

A kiadvány alapvető rendező elve a kronológia, amely önmagában természetesen nem sokat jelentene, ha a tanulmányok megmaradtak volna kizárólagosan az 1917-es orosz forradalom eseményeinek bemutatásánál. Azonban a feldolgozott témák sokkal szélesebb időintervallumot ölelnek fel, hiszen a tanulmányok a 19. század második felétől gyakorlatilag napjainkig számos érdekes kérdést járnak körbe, tehát ugyanúgy találkozhatunk a krími háborúban elszenvedett orosz veszteségek elemzésével, mint a csecsen kérdés történeti kontextusban történő vizsgálatával. Ez a fajta széleslátókörű megközelítés egyértelműen emeli a kötet értékét, hiszen ennek köszönhetően az olvasó Oroszország és a Szovjetunió történelmének elmúlt másfél évszázadába nyer betekintést, amely egy sokkal összetettebb és reálisabb kép kialakítását teszi lehetővé Európa keleti nagyhatalmáról. Ezenfelül ez a kép minden bizonnyal segít jobban megérteni a mai orosz külpolitikát is, amely komoly befolyást gyakorol a mi életünkre is.

A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé a kötet mind a húsztíz írásának részletes bemutatását, ezért az alábbiakban a különböző kutató generációk két-két képviselőjének írása kerül részletesebb bemutatásra, amelyek remélhetőleg jól érzékeltetik a kötet sokoldalúságát.

A kutatócsoport fiatal doktoranduszai közül elsőként Huszár Mihály *Romanov Miklós* című tanulmányát kell említeni, amelyben a szerző II. Miklós cár életének utolsó másfél évét vette górcső alá. Huszár írása azt tűzi ki célul, hogy részletesen ismertesse az utolsó orosz cár szerepét az 1917-es forradalomban, és ezt sikerrel teljesíti is. A történelmi tényeket korabeli visszaemlékezésekkel vegyítő írás érzékletesen mutatja be azt a folyamatot, amelynek eredményeként minden oroszok cárja előbb hatalmáról kényszerült lemondani a forradalmi események hatására, majd pedig végül családjával együtt kivégezték. Az általánosan ismert eseményeket nagy részletgazdagsággal és hiteles forrásokra támaszkodva bemutató tanulmány dicséretére válik a pályája elején járó fiatal történésznek.

A Polgár Tamás által jegyzett *1917 és a lengyel kérdés. Az oroszországi események hatása a lengyel függetlenség kérdésére* című írás egy újabb érdekes és valamivel kevésbé ismert témát jár körbe. Számos eredeti nyelvű forrást felvonultatva a szerző részletesen bemutatja Lengyelország helyzetét az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban, valamint a konfliktus éveiben. Világosan kiderül, hogy a korábban mellőzött lengyel kérdés csak a hosszúra nyúlt háború diktálta változások fényében válhatott érdekessé a nagyhatalmak számára, amely a területen zajló hadi események következtében az érdeklődés középpontjába került. Az érdekelt felek – Oroszország, Németország, Osztrák-Magyar Monarchia – mind másképp képelték el a lengyel területek jövőjét, amely tervek közül ráadásul egyik sem felelt meg hosszútávon a lengyelek várakozásainak, akik újból önálló, erős államot szerettek volna. 1917-re tehát nyilvánvalóvá vált, hogy a korábban a központi hatalmakkal együttműködő lengyel katonai alakulatok az érdekellentétek miatt eljutottak a korábbi szövetségessel való szakításig. Ugyanakkor azonban a már a háború utáni rendezésben gondolkozó Franciaország felkarolta a lengyelek ügyét, amelyet tovább erősített Wilson elnök állásfoglalása is, aki egy erős nemzeti alapokon nyugvó Lengyelország mellett tette le a voksát. Ennek alapján megállapítható, hogy a háború utáni rendezés jelentős részben 1917 folyamán kristályosodott ki a párhuzamosan zajló keleti és nyugati események hatására.

A szakma elismert kutatóinak írásai közül, melyek szép számmal találhatóak a kötetben, nehéz csupán kettőt kiválasztani.

Elsőként egy nagyszabású eszme- és politikatörténeti áttekintést kell megemlíteni (Bebesi György: *Bolsevizmus-sztálinizmus*), melynek szerzője nagyívű összefoglalást ad a 19. század második felében megszületett, majd pedig folyamatosan fejlődő bolsevik ideológiáról, amelyet a sztálinizmus vált fel a 20. század 20-as, 30-as éveiben, illetve ennek következményeiről az orosz-szovjet állam fejlődésére. A kifejezetten olvasmányos és informatív tanulmány bemutatja azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen a századelő Oroszországának sajátos körülményei között a bolsevizmus át tudta venni, majd meg is tudta őrizni a hatalmat az európai kontinens legnagyobb területű országában. Különösen érdekes az a rész, mely a hatalomátvétel utáni útkeresés nehézségeit adja közre, melynek eredményeképpen egy jelentősen átalakult új felfogás, a sztálinizmus lépett a bolsevizmus örökébe. Ez a folyamat természetesen nem ment zökkenőmentesen, így az átmenet számos áldozattal járt a politikai vezetés és a hétköznapi emberek soraiban egyaránt, de eredményeként egy teljesen egyedülálló politikai-gazdasági rendszer jött létre, amely – egyébként jelentős – ereje nagy részét saját lakosságának elnyomására és ellenőrzés alatt tartására használja fel. Ez a sajátos berendezkedés egyszerre gyengíti és erősíti az országot, amely saját maga segíti elő a II. világháború elejének nagy német győzelmeit tisztogatásaival, de ugyanakkor a háború nagy győztesévé is válik átszervezett és erőltetetten modernizált gazdaságának köszönhetően. Ennek a sajátos ideológiának a felszámolására végül csak az 1950-es évek elején, Sztálin halála után kerül(het) sor.

Hiánypótló írásnak tekinthetjük Kolontári Attila *Moszkva és Németország „októberi forradalma”* című tanulmányát, melyben a szerző az 1923-as német politikai válsággal kapcsolatos szovjet magatartás vizsgálatát tűzte ki célul. Ebből kifolyólag az olvasó nem csupán a német kommunista párt elvetélt forradalmi kísérletének részleteivel ismerkedhet meg, hanem egyúttal betekintést nyer a szovjet nagyhatalmi politika kulisszái mögé is. Kifejezetten érdekes végigkövetni azt a tervezési és támogatási folyamatot, amelynek során a szovjet vezetés előkészítette és finanszírozta a németországi kommunista fegyveres felkelést. Ugyanilyen tanulságos a Vörös Hadsereg felkészítése a tervezett nagyszabású akcióban való részvételre, amely egyébként lengyel közreműködést is igényelt volna, mivel a szovjet csapatok csak

Lengyelországon – annak beleegyezésével – juthattak el német területekre. Ugyanakkor ugyanez a szovjet vezetés mérte fel realisabban az esélyeket, amikor a német munkásmozgalom gyengeségére hivatkozva végül az általános sztrájk és az azt követő fegyveres felkelés lefújása mellett döntött. Végül csupán Hamburgban került sor kommunista fegyveres akcióra október 23-án, melyet gyorsan el is fojtottak a német katonai és rendőri erők. Érdekes módon ez a kudarc nem ásta alá a Szovjetunió külföldi kapcsolatait, mivel olyannyira titokban tudta tartani szerepét a nagy nyilvánosság előtt, hogy végül 1924 folyamán számos nyugati állam vette fel vele hivatalosan a diplomáciai kapcsolatokat.

A magyarországi ruszisztikai kutatások egyik méltán elismert szakértője, Krausz Tamás az orosz történelem két meghatározó alakjának, Leninnek és Sztruveének kapcsolatát vizsgálja részletesen (*Lenin és Sztruve – a marxizmus és leninizmus szétoálása Oroszországban*) közel félévszázadon keresztül a kezdetektől az 1940-es évekig. A komoly kutatásokon alapuló tanulmány egyik legnagyobb érdeme, hogy a két politikus természetére vonatkozó számos közkeletű legendával leszámol, miközben átfogó képet fest ideológiai fejlődésükről, melynek eredményeként a marxizmust hirdető két barát fokozatosan eltávolodott egymástól, hogy végül a forradalmat követő polgárháború idején már esküdt ellenségekként nézzenek szembe egymással. Ennek ellenére paradox módon Sztruve Leninnek köszönhette életét, mikor a második világháború idején bizonyítani tudta az őt letartóztató német hatóságoknak, hogy Lenin negatív állásfoglalása okán az Oroszországi Kommunista Párt halálra ítélte őt, mivel így marxista kém helyett veszélytelen orosz emigránsnak tekintették és szabadon engedték.

Végül, de nem utolsósorban röviden meg kell említeni Molnár F. Tamásnak, a Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar professzorának írását (*A krími háború véres veszteségeinek becslési módszereihez: Tolsztoj Szevasztopol ostrománál*), amely komor hangulatú témaválasztása ellenére a kötet egyik színfoltja abban az értelemben, hogy teljesen újszerű megközelítéssel vizsgálja a krími háború egyik aspektusát, mivel összeköti a hadtörténelmet, a klinikai orvoslást és a szépirodalmat. Tanulmányában a mellkassérülések túlélési valószínűségét vizsgálja az orosz hadseregben – melyről

egyébként hivatalos statisztika nem áll rendelkezésre – Tolsztoj visszaemlékezései alapján. Bár ez a megközelítés meglehetősen sajátosnak tűnhet, de a tárgyilagos, már-már szenttelen esetleírások lehetővé teszik annak meghatározását, hogy mekkora túlélési eséllyel rendelkezett egy mellkassérülést szenvedő orosz katona a krími háborúban. Ez a szám húsz százalék körül volt, ami egybeesik a pontosan dokumentált francia és angol adatokkal. Ennek alapján érdemesnek látszik szem előtt tartani a szépirodalmi alkotásokat is, mint esetleges történelmi információforrásokat, hiszen a regényes megfogalmazás akár valódi többletinformációk hordozója is lehet a száraz statisztikákhoz képest.

A MOSZT kutatócsoport kötetét ajánljuk mindenkinek, aki szeretné jobban megismerni az orosz-szovjet történelmet alul- és felülnézetből egyaránt.

A MOSZT Könyvek negyedik kötete egy évvel később, 2010-ben jelent meg, és újfent egy konferencia adta a kiadvány megjelenésének az alapját, ugyanis a MOSZT Kutatócsoport 2009-ben a számos évfordulóhoz kapcsolódva Afganisztán múltjáról, jelenéről és jövőjéről tartott konferenciát *Afganisztán – 1979 – 89 – 99 – 2009* címmel. A konferencia és az azonos címet viselő kötet létjogosultságát az a három évtizednyi időtáv adta, amely egyaránt lehetőséget biztosított a történettudományi megközelítésű vizsgálódásnak, a politológiai elemzéseknek, valamint a hadtudományos és biztonságpolitikai analíziseknek. Ez a sokszínűség egyszersmind lehetővé tette, hogy a közreműködők saját szűkebb tudományterületükről kimozdulva interdiszciplináris megközelítésben dolgozzák fel ennek az időszaknak a történéseit. Ez annál is inkább sikeres lehetett, mivel az előadók és szerzők között nem csupán a tudomány, hanem az eseményekben tevőlegesen résztvevő fegyveres erők képviselői is helyet kaptak, így első kézből származó hiteles beszámolók és tudományos elemzések egyaránt elhangzottak, illetve megjelentek a kötet lapjain.

Bár utóbbiak között nem találjuk meg az összes előadás írásos változatát, a kiadvány tizenkét tanulmánya különböző szempontok alapján átfogó képet nyújt az afganisztáni helyzet alakulásáról az elmúlt három évtizedben, miközben

elgondolkoztató következtetéseket is megfogalmaz a jövőre vonatkozóan.

A kiadvány első tanulmányát (*Az afganisztáni szovjet intervencióhoz vezető út*) Fischer Ferenc egyetemi tanár, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja készítette, aki felvezető írásában mutatja be azt a világpolitikai helyzetet, mely lehetővé tette a Szovjetunió számára, hogy fegyveres erővel beavatkozzon Afganisztánban az 1970-es évek végén. A hidegháborús játszma idevágó fejezetének és a szovjet stratégiai érdekeknek részletes bemutatása jól alapozza meg a kötet gondolatmenetét.

Ezt követően Surányi Róbert nyugalmazott egyetemi docens *Afganisztán az oroszán és a medve között: az angol-afgán háborúk, 1839-1919* című tanulmányában vizsgálja a közép-ázsiai ország helyzetét a két vetélkedő gyarmatosító hatalom szorításában. A történelmi előzményeket bemutató írás nagyon érdekes és hasznos olvasmány a térség távolabbi múltja iránt érdeklődőknek, és érzékletesen jeleníti meg az afgán nép szabadságszeretetét, amely hosszútávon nem tűri meg a hódítókat.

Kolontári Attila egyetemi docens *Az afganisztáni szovjet beavatkozás külső és belső körülményei* címmel folytatja a kötet első tanulmányában felvetett átfogó kérdések vizsgálatát, miközben alaposan körbejárja az afgán és szovjet társadalmi, politikai és gazdasági viszonyokat is, melyek nélkül a szovjet intervenció nem lenne értelmezhető. Különösen érdekes a magyar-afgán külpolitikai kapcsolatok alakulásának vizsgálata, melyet a tanulmány csupán mellékszálként dolgoz fel, de érdekes szeletét adja a nagy nemzetközi összképnek.

A kötet következő három írása (*A szovjet légielő afganisztáni szerepvállalása, 1979-1989; Afganisztán, a „Szovjetunió Vietnáma”, 1979-1989; A szovjet csapatok kivonulása Afganisztánból – a vereség főbb okai, a háború mérlege*) igen részletes hadtörténeti áttekintést nyújt a Szovjetunió afganisztáni katonai szerepvállalásáról Bihary Gyula, Horváth Csaba és Lengyel Gábor tolmácsolásában. A három szerző nem csupán ismerteti az intervenció katonai eseményeit, de részletes elemzést is nyújt azok háttéréről és következményeiről, melyek napjainkig ható módon befolyásolják az ország és a régió életét.

Bebesi György *Néhány adalék az afganisztáni iszlám fundamentalizmus kérdésköréhez 1979-1989 között – Mudzsahedek és tálibok* című tanulmányában a mudzsahed és tálib mozgalmak előzményeiről, születéséről és aktivitásáról nyújt nagyívű és alapos áttekintést. Külön figyelmet szentel a tálib mozgalomnak és a terrorizmus kapcsolatának, amely világszerte ismertté tette az előbbi, de egyben bukását is okozta, mivel magára vonta a világ első számú katonai hatalmának, az Amerikai Egyesült Államoknak a haragját.

Tálas Péter *Csökkenő afganisztáni esélyek* című írásában az Egyesült Államok és a NATO 2009-2010 folyamán tapasztalható tevékenységét helyezi mérlegre a négy kulcsfontosságú területen (biztonság, segélyezés, kábítószer termelés, regionális dimenzió) elért eredmények tükrében. Ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy a vizsgált időszak tendenciái negatívak, amelyek a szövetséges – és így a magyar – szerepvállalási stratégia újragondolását teszik szükségessé.

Elsőként Wagner Péter (*Helikopter-hiány az afganisztáni nemzetközi műveletekben*), majd Lippai Péter (*Az MH-PRT-2 Afganisztánban*) veszi górcső alá a 2000-es évek afganisztáni hadműveleteinek nemzetközi és magyar vonatkozásait. Mindkét tanulmány számos olyan problémára hívja fel a figyelmet, melyek megnehezítik a nemzetközi erők számára a helyzet tartós rendezését, ugyanakkor bemutatják az elért eredményeket is, melyek mögött adottságaihoz képest jelentős magyar szerepvállalás is található.

A kötet utolsó írása, mely egyben a konferencia zárszavaként is szolgált, *Afganisztán helye a 21. század biztonságában* címmel Felházi Sándor nevéhez fűződik, amelyben a szerző kiemeli azt a tényt, hogy az afganisztáni konfliktus katonai megoldása kivitelezhetetlennek tűnik. Ugyanakkor a katonai szerepvállalás elengedhetetlen annak érdekében, hogy gazdasági és politikai megoldás jöhessen létre, amely biztosítja a térség nyugalalmát és kiegyensúlyozott fejlődését.

A közreműködők személyének és tanulmányaik színvonalának köszönhetően minden bizonnyal ez a kötet is hozzájárult az Afganisztán jövőjéről szóló közös gondolkodáshoz, így vitathatatlan tudományos érdemei mellett egy történeti jellegű műtől szokatlan módon valószínűleg egy

jelenleg folyó katonai konfliktus jobb megértéséhez és esetleg lezárásához is hozzájárul.

Dr. Bebesi György: *A roskatag kolosszus bukása – Oroszország története a 19. században* című könyve 2011-ben jelent meg a MOSZT Könyvek sorozat ötödik elemeként. A százoldalas kötetben kronológia, névmutató, tárgymutató és válogatott magyar nyelvű bibliográfia kapcsolódik a főszöveghez. Ez a szerkesztési elv manapság szinte elvárható egy egyetemi jegyzetben vagy tudományos igényű megírt szakkönyvben. A kiadvány szerkesztési munkáit Lengyel Gábor és Kolontári Attila végezte el, akik a MOSZT vezető tagjaiként az elmúlt egy évtizedben a megjelent tanulmánykötetek és kiadványok lektorálásainál, szerkesztésénél folyamatosan jelen voltak. E könyvnél is jellemző az a lényegre törő, ugyanakkor alapos és hiteles írásmód, amely Bebesi György munkáit és az általa szerkesztett tanulmányköteteket jellemzi. Ha röviden jellemezni akarjuk, akkor írhatjuk róla, hogy a PTE-BTK Történettudományi Intézetben és a pécsi orosz történelem oktatásában méltán nevezhetjük iskolateremtőnek munkásságát, amelyet népszerű előadásai és konzulensi munkája is bizonyítanak.

A könyv elsősorban az egyetemi oktatásban kíván fontos kiegészítő anyagként szolgálni a 19. századi orosz történelem tanulmányozásához, ám az Oroszország megismerése iránt érdeklődő nagyközönség igényeit is kielégíti. A 19. századi egyetemes történelem nem véletlenül kapta a „hosszú” jelzőt, amely az 1801 és 1914 közötti időszakot öleli fel. Erről Bebesi György szerkesztésében 2010-ben jelent meg *A hosszú tizenkilencedik század rövid története* című könyv, amelyet tekinthetünk *A roskatag kolosszus bukása* című kötet előzményének. A többszerzős könyv alaposan tárgyalja az európai, az észak-amerikai és a világ többi részének politika történetét, gazdaságát és társadalmi jellemzőit. Mindegyik szerző törekedett a legpontosabb, ugyanakkor legolvashatóbb stílusban való írásra. Ennek a könyvnek a szerkesztési alapelvei köszönnek be a most bemutatott kiadványban, amelyet hangsúlyosan olyan könyvként is ajánlhatunk, mely segíti az egyetemi hallgatókat egy szemináriumi dolgozat vagy a szakdolgozat elkészítésében. Magyar nyelvű irodalomjegyzéke jó kiindulópont lehet az orosz történelem megismeréséhez és megtanulásához.

Bebesi György tudományos munkáiban mindig hangsúlyosan szerepelt a politikatörténet, az eszmei irányzatok alapos vizsgálata, mivel nélkülük nem érthetőek meg azok a történések, amelyek Oroszország 19-20. századi történelmét befolyásolták. Érdemes itt említeni a 2005-ben megjelent *Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve (1820-1920)* című tanulmánykötetet, amely a magyar nyelvű legfrissebb eszmetörténeti összefoglalónak is tekinthető.

A roskatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században című könyvet szívesen ajánljuk mindenkinek, hiszen Oroszország a világtörténelem olykor mellék-, máskor főszereplője, de semmiképpen sem elhanyagolható alakítója ma is.

A MOSZT Könyvek 6. köteteként jelent meg az *Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéből* című kiadvány, amely két nagyobb részből áll. Az elsőben Bebesi Györgynek, a kutatócsoport önállóan és társszerzőkkel közösen jegyzett vezetőjének írásai kaptak helyet, a másodikban pedig az általa vezetett műhely fiatal kutatóinak írásai.

A vezető kutató négy tanulmánya közül kettő az orosz politikai paletta jobboldalán elhelyezkedő csoportok eszméinek bemutatását tűzte ki célul, míg a másik kettő az orosz államfejlődés különböző problémáit járja körbe. Ezek közül érdemes kiemelni *Az orosz birodalom története 1725-1801: Nagy Pétertől I. Pálig* című közleményt, amely Oroszország 18. századi területi expanzióját mutatja be, miközben kitér a hatalommegosztás kérdésére is. Szintén érdekes olvasmányt jelentenek Bebesi Györgynek a korszak orosz politikai viszonyai iránt érdeklődők számára az orosz alkotmány létrejöttét (*Az első orosz alkotmány születése és a cárizmus utolsó „félparlamentáris” 10 éve, a júniusi monarchia*), a szélsőjobboldali feketeszázas mozgalmat (*A feketeszázas szélsőjobb hatalomfölfogásának és hatalomhoz való viszonyának néhány vonásáról a 19-20. század fordulóján*), valamint annak kutatástörténetéről (*A politikai konzervativizmus és a szélsőjobb kutatás historiográfiája a rendszerváltás utáni orosz történetírásban*) szóló írásai.

Ugyanitt olvasható még Bebesi társszerzőkkel közösen írt két tanulmánya. Az első, amelyben Kolontári Attila működött közre, *Az orosz, szovjet történelem ábrázolása a rendszerváltás utáni magyarországi középiskolai történelem tankönyvekben, az 1990-es*

években címet viseli és széleskörű áttekintést adva vizsgálja a vállalt témát. Érdekes megállapításuk, hogy a tankönyvek által közvetített ismeretek a valóságnak megfelelőek és semmilyen torzítást nem tartalmaznak. A másik írás elkészítésében Jemnitz János és Lengyel Gábor működött közre. Ebben a tanulmányban Lev Boriszovics Kamenyev szociáldemokrata, majd kommunista politikus életrajzát adják közre *Kamenyev, (Rosenfeld) Lev Boriszovics (1883-1936)* címmel.

A második részben hét tanulmány kapott helyett, amelyek a kutatócsoport fiatal tagjainak tollából származnak. Ezek közül az első Huszár Mihály nevéhez fűződik és egy gyakran emlegetett, de kevésbé ismert témát, a szibériai száműzetést vizsgálja meg közelebbről *Orosz forradalmárok – Szibériai politikai foglyok. Száműzetési gyakorlat a 19. század végi Oroszországban* címmel. A második írás még messzebb kalauzolja az olvasót, ugyanis ebben az orosz távol-keleti politikával ismerkedhetünk meg Szunomár Szabolcsnak köszönhetően (*A cári Oroszország távol-keleti politikája a századfordulón*). Kolontári Attila a két világháború között hazánkban tevékenykedő fehér emigránsok tevékenységével kapcsolatban Oroszországban végzett levéltári kutatásainak egyes eredményeit adja közre *Szélhámosok, kalandorok, fantaszták. Adalékok a magyar-orosz fehéremigráns „együttműködés” történetéhez* című nagy terjedelmű írásában. A második szakasz negyedik tanulmányában (*Kuropati – egy nemzet tömegsírja*) Bendarzszevszkij Anton azt mutatja be, hogyan vált ismertté az NKVD által végrehajtott egyik tömegmészárlás, amelynek áldozatait a Minszk közelében található Kuropatiban temették el. Ezt Bene Krisztián *Szovjet hadifogolytáborok a második világháborúban – francia szemmel* című írása követi, amelyben a szerző francia levéltári források segítségével adja közre azoknak a francia állampolgároknak a történetét, akik a második világháborúban a német hadsereg – önkéntes vagy sorozott – tagjaiként szovjet hadifogságba estek. Szintén alapos levéltári kutatásokra támaszkodva Dávid Ferenc a magyar-szovjet titkosszolgálati kapcsolatok egy második világháború utáni fejezetét járja körbe *A magyar katonai titkosszolgálatok és a szovjet partnerszolgálatok kapcsolata 1945 és 1947* címet viselő közleményében. A kötet utolsó tanulmányát Lengyel Gábor jegyzi, aki a Szovjetunió történetének utolsó korszakát vizsgálja meg külpolitikai szempontból Gorbacsov világnézeti meggyőződését helyezve a középpontba

(*Kényszerek és erkölcsök – A gorbacsovi „új gondolkodás” külpolitikai vonatkozásai*).

A kötet jól példázza, hogy egy vezető oktató szorgalmas munkával milyen magas szintű tudományos utánpótlás-nevelő műhelyt tud kiépíteni maga körül, melynek fiatal tagjai a hazai történeti ruszisztika új generációját erősítik.

A MOSZT kutatócsoport megalakulásának tizedik évfordulóját ünnepelte 2014-ben, amelyről méltóképpen kívánt megemlékezni, ezért az év folyamán három tudományos rendezvényt is szervezett, amelyek közül kiemelkedett a 2014. október 8-án megtartott *Háborúk és békekötések a 18-20. századi orosz-szovjet történelemben* című konferencia. A konferencián 16 előadás hangzott el, amelyek a 18-21. századi orosz-szovjet történelem különböző kérdéseivel foglalkoztak, a kötet pedig ezeknek az írott változatát adja közre.

A tanulmánykötet a kutatócsoport vezetőjének, Bebesi Györgynek a bevezetőjével indul, amelyet a társintézmények és együttműködők köszöntői követnek. A tanulmányoknak szentelt rész Galicza György átfogó jellegű tanulmányával (*A háború motívuma az orosz geopolitikai gondolkodásban*) kezdődik, amelyben a szerző nagyívű áttekintést ad arról, hogyan változott a háború megítélése az orosz és szovjet történelemben az elmúlt évszázadok során. Ezután a tanulmányok kronologikus sorrendben követik egymást, amelyek megkönnyítik a recenzens dolgát, mivel logikus belső tagolást tesznek lehetővé. Az első nagyobb blokk öt írása a 18-19. századi orosz történelem különböző fejezeteit tekinti át. Bodnár Erzsébet a 18. századi orosz-török kapcsolatokat mutatja be diplomácia szempontból *Orosz-török háborúk és békeszerződések a 18. század második felében. Okok, motívációk és eredmények* című tanulmányában. Oroszország másik határvidékére kalauzol el bennünket Nagy Gábor, aki az orosz történelmet svéd szemmel adja közre közel egy évszázados eseménytörténetet felölelő írásában (*Nystadtól Åboig – Fredrikshamn át. Svédország 1721-1812 közötti történetéről*). Varga Beáta újból dél felé irányítja figyelmünket, amikor a mai Ukrajna területén tevékenykedő kozákok önállóságának felszámolását mutatja be (*A kücsük-kainardzsi béke és a Zaporozsjei Szics likvidálása*). Hahner Péter *Talleyrand és Oroszország* című tanulmánya már nyugatra kalauzolja el az olvasót, amikor

Franciaország külügyminiszterének Oroszországgal kapcsolatos politikáját mutatja be, amely számos meglepetést tartogathat a téma iránt érdeklődők számára. Bodor Mária pedig újabb irányváltással Dél-Európába kalauzol minket, ahol a 19. század első harmadának olasz-orosz kapcsolatait veszi górcső alá (*Békéktől forradalmakig. Orosz-italiai kapcsolatok a bécsi kongresszustól a nápolyi és piemonti forradalmakig*).

A második időrendi egység a 20. század elejének oroszországi viszonyait mutatja be hat tanulmányon keresztül. Az orvostudományban járatos három szerző – Molnár F. Tamás, Fazekas László és Rendeki Szilárd – írása (*A sebesült és a beteg orosz katona az 1904-5-ös orosz-japán háborúban. Amerikai, brit orvos-tisztek és egy ukrán-orosz hercegnő*) a századelő orosz-japán háborúját mutatja be orvosi szempontból, ami teljesen újszerű és élénk színfoltja a kötetnek. Bebesi György ugyanennek a konfliktusnak egy másik aspektusát vizsgálja egy jelentős, de mára méltatlanul háttérbe szorult orosz politikus, Vitte tevékenységén keresztül *Súlyos vereség, könnyű béke. Sz. J. Vitte, egy tehetséges orosz diplomata és a portsmouthi szerződés* című tanulmányában. A MOSZT kutatócsoport egy másik tagja, Huszár Mihály szintén egy orosz politikusportrét jegyez a kötetben *Liberális forradalmár – konzervatív ideológus. Pjotr Sztruve békekötése a cárizmussal* címet viselő írásában. Szunomár Szabolcs már a világháború előestéjét mutatja be (*A béke utolsó napjai. Oroszország háborúba sodródása 1914 nyarán*), amikor részleteiben vizsgálja, hogyan vált hadviselő féllé Oroszország az első nagy világégésben. Az olvasó a hadtörténelem tengerészeti vonatkozásaival is megismerkedhet Sarlós István hiánypótló írásából (*A dreadnought verseny és Oroszország*), aki az első világháború előtti orosz haditengerészeti fejlesztéseinek egyes vonatkozásait mutatja be. A korszakot tárgyaló utolsó írás Kolontári Attila tollából származik, aki az orosz polgárháború magyar résztvevőinek nyomába eredt *Magyar internacionalisták az oroszországi polgárháborúban (1917-1922)* című tanulmányában.

Bár általában nagy népszerűséget élvez és számos írás tárgyalja, ebben a kötetben érdekes módon csupán két közlemény foglalkozik a második világháború alatti szovjet történelem egyes aspektusaival. Fórizs Ákos egy újabban nagy visszhangot kapó témát, a magyar megszálló csapatok szovjetunióbeli tevékenységét vizsgálja meg közelebbről (*A magyar 2. hadsereg*

megszálló tevékenysége a Szovjetunióban. Adalékok a magyar partizánellenes politikához a keleti fronton). Bene Krisztián a magyar történetírásban egy ennél jóval kevésbé ismert témát, a német oldalon harcoló más nemzetiségű önkéntes alakulatok egyes képviselőit mutatja be a *Franciaajkú antibolsevik légiók a Szovjetunióban 1941-1944 között* című tanulmányában.

Az utolsó nagyobb szakasz írásai az 1945 utáni szovjet és orosz történelem különböző fejezeteivel foglalkoznak. Aranyossyné Szeged Andrea egy kevésbé ismert, de mind a mai napig jelentős következményekkel járó folyamat részleteit mutatja be, amikor a Szovjetunió egyik stratégiaileg fontos területének népességmozgásait tárja az olvasó elé tudományos igényvel (*A Kalinyingrádi Körzet benépesítése*). A szovjet korszak egy epizódját eleveníti fel Máté Zsolt amerikai levéltári forrásokra alapozva *Frol Kozlov utazása az Amerikai Egyesült Államokban 1959-ben* című tanulmányában, amely az első teljes értékű feldolgozása a Szovjetunió Minisztertanácsa első elnökhelyettese amerikai útjának. A kötet keretes szerkezetét erősíti a legutolsó írás, amely az elsőhöz hasonlóan geopolitikai és stratégiai szempontból vizsgálja a kortárs Oroszország külpolitikáját – ezúttal Afganisztán vonatkozásában Lengyel Gábor tolmácsolásában (*Oroszország „stratégiai hadviselése” Afganisztánban 2001 után*).

Túlzás nélkül megállapítható, hogy a kutatócsoport színvonalas kötete jelentősen gazdagítja a hazai ruszisztikai kutatásokat, amely kétségkívül komoly teljesítmény egy önálló finanszírozással nem rendelkező vidéki központtal működő tudományos műhelytől.

A MOSZT Könyvek 2015-ben megjelent 8. kötete is az azonos nevű tudományos műhely születésének tizedik évfordulója alkalmából rendezett jubileumi év szerves részeként látott napvilágot. A kötet koncepciója nagyon egyszerű volt: az eltelt évek alatt kiépített szakmai kapcsolatokra és a belső utánpótlás-nevelési erőfeszítésekre alapozva lehetőséget adni a műhellyel együttműködő összes partnernek arra, hogy a 18-20. századi orosz és szovjet történelemhez kapcsolódó legújabb kutatásainak eredményeit megossza a történészszakma képviselőivel és a nagyközöniséggel.

Öröndetes módon erre a felhívásra nagyon sokan válaszoltak pozitívan a történettudomány hazai és nemzetközi

művelői közül. Ennek eredménye rendkívül impozáns lett, hiszen jelen kötetben 28 szerző 27 írása olvasható, amelyek tematikailag, nyelvilag és műfajilag is igen nagy változatosságot mutatnak. Anélkül, hogy a részletekbe menően kitérnénk a könyv lapjain tárgyalt témákra, érdemes megemlíteni, hogy a tanulmányok a 18. századi orosz dinasztikus jogértelmezési koncepcióktól kezdve a 20. századi orosz szélsőjobboldali mozgalmakon keresztül egészen az 1990-es évek elején bekövetkezett államszervezeti változásokig mutatják be az elmúlt közel 300 év orosz-szovjet történelmét.

Ennek megfelelően a kötet felépítése egyszerre tematikus, időrendi és nyelvi, mivel témák szerint három részre van osztva, de ezenfelül található benne egy teljes egészében idegen nyelvű írásokat tartalmazó negyedik szakasz is. Ugyanakkor a fejezeteken belül a rendező elv a kronológia, vagyis a tanulmányok az általuk tárgyalt témák időrendje alapján nyertek besorolást. Az első részben találhatóak az 1918 előtti orosz történelemmel foglalkozó írások, melyeket a Szovjetunió történetét tanulmányozó elemzések követnek, majd pedig egy rövid fejezetben az ennek felbomlása utáni időszakot vizsgáló tanulmányok kaptak helyet. Az utolsó szakaszban hat idegen nyelvű írás található, melyek orosz, angol és francia nyelvűek és a kutatócsoport nemzetközi beágyazottságát erősítik.

A kötet a kutatócsoport elnökének, illetve a kiadvány szerkesztőjének előszava után Sashalmi Endre *Péter Szaifrov művének értelmezési lehetőségei* című tanulmányával indul, amely egy szélesebb körben ismeretlen „politikacsináló” szakmai karrierjének egyik fontos állomását mutatja be. I. Péter orosz cár megbízásából olyan értekezést kellett írnia, mely az európai közvélemény előtt igazolja Oroszország külpolitikai akcióit Észak-Európában a svéd birtokok ellen, röviden tehát legitímálta a megindított háborút, ebből kifolyólag „sokáig a nemzetközi jog első orosz produktumának tekintették”. Ennél sokkal fontosabb volt azonban az a tény, hogy a mű Oroszország Európához tartozásának bizonyítéka, hiszen azt jelenti, ekkor már felmerült a tény, hogy az orosz külpolitikát az európai elvárásokhoz igazítva valósítsák meg. Mindemellett igazi nóvum, hogy a szerző kutatásai alapján rávilágít, hogy a mű dedikációja egyben „a trónöröklés kérdésében tett kinyilatkoztatás” is, amely

egyértelműen állást foglal Nagy Péter örökösének személyével kapcsolatban.

Schrek Katalin *Az angol-orosz szövetségkötés diplomáciai háttere* című írása azt vizsgálja, hogyan változott az orosz külpolitika a 19. század elején, amely eleinte a biztonság fenntartása érdekében az elszigetelődés mellett tette le a voksot, azonban a nagyhatalmi viszonyok alakulása hamarosan az aktívabb szerepvállalás irányába mozdította el Oroszországot. Ennek a kurzusváltásnak a részleteibe avat be bennünket a debreceni egyetem doktorandájának tanulmánya, amelynek eredményeként 1804 folyamán tárgyalások indultak meg Oroszország és Nagy-Britannia között, amelyek végül sikerrel jártak, így 1805 áprilisában együttműködési megállapodást írtak alá, amelynek alapelvei az 1815-ös bécsi konferencián is iránymutatóként szolgáltak.

Bodor Mária szintén a debreceni egyetem doktorandája, aki *Hagyomány és megújulás az orosz diplomáciában: orosz-itáliai kapcsolatok a napóleoni háború időszakában* című tanulmányában az előző íráshoz hasonlóan az orosz külkapcsolatok egy kevésbé ismert szegmensét tanulmányozza a 19. század első évtizede során, amikor az orosz-itáliai kapcsolatokat veszi górcső alá. A kutatás eredményeiből világosan kiderül, hogy Oroszország komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy mind a szicíliai, mind a nápolyi állammal a lehető legjobb viszonyt tartsa fenn, akikben 1812-ben már potenciális szövetségeseket látott Franciaország ellen.

Bodnár Erzsébet egyetemi docens az előbbi két szerző témavezetője, *A fekete-tengeri szorosok problémája az orosz külpolitikában, 1799–1833* című írásában egy nagyobb lélegzetű áttekintésben mutatja be, hogy a Fekete-tenger partvidéke és szorosai milyen súllyal estek latba az orosz állam déli irányú terjeszkedése során. 1799-ben a Török Birodalommal kötött szerződés tette lehetővé az orosz hadihajók számára a tengerszorosok használatát, 1806-ban azonban a francia sikerek nyomán a török vezetés lezárta a tengeri útvonalat az oroszok előtt, ami a két állam között háborút robbantott ki. Ez a konfliktus hivatalosan csupán 1812-ben ért véget, azonban a szorosok újbóli orosz használatát nem tette lehetővé. Mivel az 1820-as években a török hatóságok a kereskedelmi hajózást is ellehetetlenítették, 1827-ben orosz-brit-francia szövetségben verték meg a török

flottát, így végül a szabad kereskedelmi hajózást sikerült helyreállítani, majd a harmincas évek elején a flotta is áthaladást nyert, így Oroszország komoly pozíciókat épített ki a térségben.

Vámos Eszter arra vállalkozott *Münchengrätzről 1848-ig* címet viselő írásában, hogy bemutassa az 1833 és 1848 közötti időszak orosz-osztrák politikai kapcsolatainak alakulását, amely elméletileg közös érdekeken alapult (a fennálló politikai-társadalmi rend megőrzése), ugyanakkor azonban ellentétek is feszítették az orosz expanziós törekvések miatt. A vizsgált korszak végén azonban a felhőtlennek nem mondható viszony újból közös nevezőre ért, hiszen a forradalmakkal szemben közös erővel kellett fellépniük, hogy elkerüljék a fennálló politikai rendszer felbomlását.

Dublecz Dóra, a Pécsi Tudományegyetem történelem mesterszakos hallgatója *Az anarchista terror kora* című tanulmányában a 19. század derekán Oroszországban szárba szökkenő anarchista mozgalmat mutatja be, amely legfőbb célja az államhatalom élén álló uralkodó likvidálása, amelyet számos sikertelen kísérlet után meg is valósítottak 1881-ben II. Sándor cár megölésével. A siker paradox módon végzetes hatást gyakorolt az anarchista szerveződésre, mivel a válaszképpen meginduló rendőri akciók gyakorlatilag felszámolták a szervezetet, amely azonban követendő példaként befolyásolta a később aktivizálódó politikai erőket Oroszországban.

Huszár Mihály történész-muzeológus tanulmányában (*A szalonpolitizálástól az első pártokig. A 19. századi oroszországi liberalizmus néhány fontosabb jellemzője*) a 20. század eleji orosz politikai kísérletének előzményeit vizsgálja meg, amikor a liberalizmus egy évtizedes hivatalos parlamenti tevékenységét és eltűnését megelőző hosszú „lappangási” időszakát mutatja be, amely nélkül nem lenne értelmezhető ennek az orosz történelemben meghatározó korszaknak a politikatörténete.

Bordás Bertalan a korábbi külpolitikai vizsgálódások sorát gazdagítja, mivel *Az orosz külpolitika irányvonalai a nagy keleti válság és az 1877-1878-as orosz-török háború idején* című írása azzal foglalkozik, hogy az orosz diplomácia hogyan reagált „a XIX. század egyik utolsó nagy nemzetközi krízishelyzetére” a nagy keleti válság során. A szerző kiemeli, hogy „az orosz külpolitika újabb balkáni kísérlete kudarcra végződött, ám beemelte a külpolitikába követhető stratégiaként a pánszlávizmust, illetve az

oroszbárát balkáni államokat”, és ezáltal megteremtette az orosz külpolitikai jövőjét, tehát a részleges kudarc előremutató eseményként is értékelhető.

Katona Csaba az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének munkatársa az orosz-magyar történelem egy ismeretlen és nagyon érdekes epizódjának jár utána *Az Osztrák–Magyar és az orosz diplomácia kapcsolatai Forgách Simon újratemetése kapcsán (1904–1906)* címet viselő tanulmányában, amely Rákóczi tábornagya, gróf Forgách Simon tervezett, de meg nem valósult újratemetését mutatja be. A legmagasabb szinten megvalósuló komoly diplomáciai egyeztetéseket követően, amelyek teljes sikerrel jártak, csupán azért nem került sor az újratemetésre, mert a hivatalos nyughelyen talált maradványok nem voltak egyértelműen azonosíthatóak a sír többszöri kirablása miatt.

A Molnár F. Tamás és Rendeki Szilárd alkotta szerzőpáros tanulmánya (*A sebesült orosz katona az orosz-japán háborúban*) a távol-keleti hadszíntér katonaorvosi ellátásában nyújt szakszerű és érzékletes betekintést a szakmai és laikus olvasóknak egyaránt. A korszakban jártasak számára is érdekes lehet a tanulmány egyik, szakértők megállapításain nyugvó következtetése, mely szerint „az 1904-5-ös japán-orosz háborúban az orosz egészségügyi biztosítás eszközparkja, szakmai felkészültsége a korban élenjárókéval (brit, német) vetekedett, alkalmasint meg is előzte őket”.

Szunomár Szabolcs *Útban az összeomlás felé egy angol szemével. George Buchanan visszaemlékezéseinek ismertetése* című tanulmánya, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen új forrásokkal lehet gazdagítani a cári Oroszország első világháborús szerepléséről szóló művek sorát. Számos visszaemlékezést említ meg, melyek közül részletesen bemutatja Nagy-Britannia nagykövetének George Buchanannek az emlékiratait. Az új szempontokat felvillantó írás érdekes információkkal szolgálhat még a korszakot jól ismerők számára is.

Az első szakasz záró írásaként található Bebesi György *Az 1917-es forradalmak hatása az orosz szélsőjobbra, a feketeszázás mozgalomra* című munkája, amelyben azt vizsgálja, hogy az alig egy évtizeddel korábban még tömegeket mozgósító mozgalom hogyan veszítette el korábbi jelentőségét a világháború éveit, majd pedig a forradalmak alatt. A korábban megosztott mozgalom

szembefordult a bolsevikokkal, azonban a cári hatalom támogatását nélkülöző, illegálitáshoz nem szokott szerveződések komolyabb eredményt nem tudtak elérni, így a fehér erők visszaszorulásával párhuzamosan ennek a politikai erőnek a képviselői is eltűntek az orosz történelemből.

Meg kell említenünk Lendvai Endre *Orosz történelem – magyar ecsettel* című írását is, amely átkötésnek is tekinthető az orosz és a szovjet témákat tárgyaló részek között, mivel átfogó módon vizsgálja, hogy az orosz történelemre vonatkozó kifejezések milyen formában jelennek meg a magyar nyelvben. A meglehetősen nagy kihívást jelentő fordítási-leképezési folyamatokat tudományos alaposítással tekinti át és mutatja be az olvasóknak a szerző, a Pécsi Tudományegyetem professor emeritusa.

Seres Attila, a Moszkvai Magyar Levéltári Intézet delegátusa tanulmánya (*Egy nyilas parlamenti képviselő hihetetlen kalandjai bolsevik földön. Rácz Kálmán a Szovjetunióban – magyar és orosz levéltári források 1941*) – amely egyben a szovjet történelemmel foglalkozó rész első írása is – egészen különleges témát dolgoz fel, amikor egy nyilas parlamenti képviselő szovjetunióbeli utazásainak levéltári emlékeit mutatja be, és elemzi a rendelkezésre álló források felhasználásával. A kiutazó képviselőnek „egyéni tapasztalatai és önképzése folytán alapos ismeretei voltak a szovjet rendszerről, és tisztában volt a Szovjetunióban uralkodó viszonyokkal”, így ennek alapján alaposan felkészülve utazott el gazdasági és kulturális témájú tárgyalásokat folytatni a szovjet hatóságokkal, amelyeket sem a magyar, sem a külföldi fél nem támogatott különösebbképpen.

Szorosan kapcsolódik a fentiekhez Kolontári Attila írása, aki az előző tanulmány szerzőjének *Magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok 1920-1941* című monográfiáját mutatja be ismertetőjében nagyon részletesen. Mivel Kolontári maga is rutinos kutatója a korszaknak, így a kötettel kapcsolatos pozitív megállapításai különösen hangsúlyosak, és egyértelműen bizonyítják, hogy hiánypótló munkáról van szó.

Harsányi Iván írása (*José Sandoval. Emlékezés magyarországi partizántevékenységére*) szintén egy mikrotörténeti érdekességet tartogat az olvasók számára, mivel a korábban a spanyol polgárháborúban harcoló kommunista José Sandoval szovjet, szlovák és magyar földön folytatott partizánharcait mutatja be a

rövid történeti bevezető és összefoglaló segítségével, valamint elsősorban az érintett személy saját visszaemlékezéseinek magyarra fordított közreadásával, vagyis „első kézből” származó információkkal.

Fóris Ákos, az ELTE doktoranduszának *Adalékok a magyar háborús bűnösök Szovjetunióhoz való kiadatásához* című írása azt a folyamatot vizsgálja, melynek során a szovjet szervek a megszállás alatt lévő Magyarországon folytattak nyomozást a Szovjetunióban elkövetett háborús bűntettekkel kapcsolatban, amely számos esetben kiadatási kérelmeket is maga után vont. Mivel egységes és egyértelmű jogi szabályozás nem született a két ország között a kiadatásról, illetve a két fél közötti bizalom is alacsony szinten járt, a szovjet hatóságok számos esetben a magyar hatóságok megkerülésével, illetve annak joghatóságát figyelmen kívül hagyva jártak el nyomozásaik során.

Máté Zsolt Nyikita Hruscsov szovjet pártfőtitkár fiával, az Egyesült Államokban élő Szergej Hruscsovval készített interjút, melynek szerkesztett változatát adja közre a kötet, amely számos érdekes adalékot tartalmaz arról, hogyan látta a hidegháború éveiben a világot egy, a szovjet pártvezetés legfelsőbb köreiből bejáratos személy.

Nagy Márton Géza tanulmányában („Többet, nagyobbat, erősebbet!” A Szovjet Haditengerészet Kijev osztályú repülőgéphordozóinak története és geopolitikában játszott szerepük) a hidegháborús fegyverkezési verseny egyik érdekes haditengerészeti vonatkozását mutatja be nagyon alaposan, nevezetesen a Kijev osztályú repülőgéphordozók születésének körülményeit, azok építését, fejlesztését, tevékenységét, majd szolgálatból történő kivonását. Az írás értékét emeli, hogy a haditechnikai bemutatás stratégiai elemzés keretén belül valósul meg, így számos katonai és politikai összefüggésre fény derül.

Galicza György *A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének megalakulása dokumentumok tükrében* című tanulmánya az új orosz történelem eseményeit bemutató részhez tartozik, és rendkívüli részletességgel mutatja be a Szovjetunió felbomlásának folyamatát, valamint a Független Államok Közösségének létrejöttét. Az írás külön érdeme, hogy dokumentumokon keresztül mutatja be a szovjet birodalom végnapjait, valamint a posztszovjet térség (re)integrációs folyamatainak első megjelenési formáit, így jól nyomon követhető

a geopolitikai átrendeződés nemzetközi jogi háttere, amely külön hitelességet kölcsönöz a munkának.

Lengyel Gábor *Oroszország, Kelet-Közép-Európa és a NATO keleti bővítésének vitája az 1990-es években* című írása azt járta körbe, hogy alakulhatott ki valamilyenfajta konszenzus a NATO és Oroszország között előbbi keleti irányú bővítésével kapcsolatban. Az világosan kiderül, hogy a korábbi nagyhatalmi státuszát elveszített Oroszország fenyegető retorikájával ellentétben nem volt képes hatékonyan fellépni a határait potenciálisan fenyegető előrenyomulással szemben, így végül a nyugati szándékok győzedelmeskedtek. Ugyanakkor ez a folyamat megtorpant a 2000-es évek elején, Oroszország stabilizálta helyzetét, így tulajdonképpen egy évtizeddel később, de felnőtt korábbi állásfoglalásához.

Az idegen nyelvű rész első írása Varga Beáta nevéhez fűződik, aki azt vizsgálja, hogy az 1768-1774 közti orosz-török háború Oroszország számára igencsak kedvező kimenetele miként vezetett a Zaporozsjei Had, vagyis az ukrán autonómia maradék elemeinek felszámolásához.

Ezt követően Igor Krjucskov tanulmánya következik, melyet a 20. század eleji magyar politikai élet bemutatásának szentelt orosz diplomáciai jelentések alapján, majd Gennagyij Borgyjugov és Alekszandr Sztikalin munkái a Nagy Terror időszakának emlékezetéről, valamint az 1980-81-es lengyel válságról és a romániai helyzetről. A négy orosz nyelvű írás egységét egy francia és egy angol nyelvű tanulmány szakítja meg, amelyek a szovjet korszak két különböző eseményét vizsgálják: a második világháború alatt az ország területén a szovjetek ellen harcoló francia katonák büntetéseit, valamint a kalinyingrádi térség háború utáni betelepítési politikáját és annak eredményeit.

A kötetet a szerzők bemutatása zárja, amely jó támpontot nyújt az egyes tanulmányokat kidolgozó kutatók, oktatók, hallgatók megismeréséhez, illetve komolyabb érdeklődés esetén a velük való kapcsolatfelvételhez.

A fentiek alapján joggal bízhatunk benne, hogy jelen művet haszonnal fogja forgatni mindenki, aki érdeklődik a 18-20. századi orosz-szovjet történelem iránt, és szeretné jobban megismerni a történelemlapok lapjain leírt események hátterében meghúzódó mozgatórugókat és személyeket.

A MOSZT Könyvek eme hosszúra nyúlt, de szükségszerűen csupán áttekintő jellegű bemutatása után levonhatjuk a következtetést, hogy a 2004-ben megkezdett műhelymunka meghozta gyümölcseit, a kutatócsoport kiadványai az eltelt tíz év során érdemben tudtak hozzájárulni a magyar történettudomány gazdagításához. Különösen fontos kiemelni, mint ahogy az már többször megjelent ennek az írásnak a lapjain is, hogy a műhely vezetője igazi iskolateremtőként képes volt arra, hogy ígéretes fiatal kutatók egész sorát vonja be a közös munkába, amely azzal kecsegtet, hogy a magyar tudományos életet magas színvonalon képviselő MOSZT Kutatócsoportnak gazdag múltja és eseménydús jelene után minden bizonnyal ígéretes jövője is lesz.

Polgár Tamás (szerk.): *„Önkényuralok, alkotmányosság, forradalom”*. Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából. MOSZT, Pécs, 2006. 241 o.

Kolontári Attila – Lengyel Gábor (szerk.): *„Az Azeff levelei: 1893-1917. „Pisza Azeffa: 1893-1917” (Egy kettősügynök hagyatékából)*. Forráskiadvány. Terra, Moszkva, 1994. MOSZT-ÁBTL, Pécs-Budapest, 2006. 230 o.

Kolontári Attila – Lengyel Gábor (szerk.): *„Utak és alternatívák”*. Előadások és tanulmányok az 1917-es orosz forradalom 90 éves évfordulója alkalmából. MOSZT, Pécs, 2009. 275 o.

Dávid Ferenc – Kolontári Attila – Lengyel Gábor (szerk.): *„Afganisztán – 1979 – 89 – 99 – 2009.”* Előadások és tanulmányok az afganisztáni események hármasszoros évfordulója alkalmából. MOSZT, Pécs, 2010. 216 o.

Bebesi György: *„A roszaktag kolosszus bukása”*. Oroszország története a 19. században (1801-1914). MOSZT, Pécs, 2011. 100 o.

Bebesi György – Lengyel Gábor (szerk.): *„Európa peremén”*. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéből. MOSZT-Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs, 2013. 331 o.

Máté Zsolt (szerk.): *Háborúk és békekötések a 18-20. századi orosz-szovjet történelemben*. MOSZT, Pécs, 2014.

Bene Krisztián (szerk.): *Európa perifériáján*. MOSZT, Pécs, 2015.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

SASHALMI ENDRE

EURÓPA PEREMÉN:
VÁLOGATOTT ÍRÁSOK OROSZORSZÁG
ÉS A SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETÉBŐL

A PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskolája Kutatási Füzetek sorozatának 18., a MOSZT Könyvek 6. köteteként látott napvilágot Bebesi György és Lengyel Gábor szerkesztésében az *Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéből* című kiadvány. A könyv két nagy egységre tagolódik. Az első részben (21-169.o.) Bebesi György saját, illetve társszerzős írásai kaptak helyet, míg a másodikban (171-310.o.) elsősorban a körülötte kialakult kutatócsoport fiatal doktoranduszainak közleményei.

A Bebesi által önállóan jegyzett négy tanulmány szerves egységet alkot: közülük kettő az eszmetörténeti-historiográfiai műfajba tartozik – az egyik az oroszországi szélsőjobb eszméinek rekonstruálásával foglalkozik a 19-20. század fordulójának időszakára vonatkozóan, míg a másik a politikai konzervativizmus és a szélsőjobb rendszerváltás utáni oroszországi kutatásával –, kettő pedig az orosz államfejlődés és a politikai struktúra problematikájára koncentrálna a 18-20. század relációjában. E rész és egyben az egész kötet leghosszabb tanulmánya, *Az orosz birodalom története 1725-1801: Nagy Pétertől I. Pálig*, teljes verziója annak az írásnak, amely terjedelmi okok miatt csak rövidítve jelent meg 2007-ben egy OTKA kutatás eredményeit közlő, általam szerkesztett kötetben (*Kelet-Európa és a Balkán 1000-1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs, 2007.). A tanulmány, a kötet koncepciójának megfelelően, de ehelyütt sokkal terjedelmesebben fejti ki az Orosz Birodalom 18. századi területi terjeszkedését a különböző irányokban, és (ugyancsak a koncepcióval összhangban) a hatalommegosztás de facto és de iure meglétére, illetve hiányára fókuszál országos, valamint helyi szinten, továbbá a kormányzati infrastruktúra jellegét és szintjeit mutatja be. Ennek folytán lehetőség nyílik arra, hogy a 18. századi, a péteri reformok utáni orosz államot elhelyezzük egy európai tablón.

A jogi-intézményes hatalommegosztás lehetőségét a realitás szintjén első ízben az 1905-ös forradalom hozta felszínre Oroszországban. Ennek háttérét és a kísérlet interpretációját adja az a tanulmány, amely *Az első orosz alkotmány születése és a cárizmus utolsó „félparlamentáris” 10 éve, a júniusi monarchia* címet viseli, s az írást a szélsőjobb, az autokrácia változatlan fenntartását hirdető monarchista erők, az ún. feketeszázak nézetének rekonstruálásával foglalkozó tanulmány helyezi eszmetörténeti kontextusba. A szerző, miként a szakirodalom is, rámutat, hogy az 1906-os alaptörvény rendelkezései visszalépést jelentettek az 1905. október 17-i manifesztumhoz képest az autokrácia irányába – mégis az előbbi alapján működő négy állami дума szerepét szerinte nem szabad lebecsülni. Különösen fontos volt, írja, hogy a „III. Állami Duma kitöltötte teljes mandátumát, s közben fokozatos ellenőrzést nyert a hadsereg és a flotta fölött, illetve beleszóllhatott a kormányzás ügyeibe”, a negyedik дума pedig „1917. március 2-án leváltotta a cárt és tehetetlen kormányát, és kezébe vette a hatalom gyakorlását és önálló kormányt nevezett ki, végrehajtva ezzel a rendszer megdöntését, a *duma-forradalmát*”. Más szavakkal, a „kényszerből létrehozott, korlátozott jogkörű testület valódi hatalmi tényezővé vált 1917-ben”, megdöntötte a cárizmust – a sors ironiája azonban, hogy „néhány hónapon belül maga is áldozatul esett, az általa is indukált forradalmi folyamatnak”.

Az első rész nagyobb lélegzetű tanulmánya még az 1990-es évekbeli Magyarország középiskolai tankönyveiben megjelenített Oroszország-kép elemzése, melyet Kolontári Attilával társzerzőként jegyez Bebesi. Az írás mind az akkreditált, mind a bővebb ismereteket nyújtó alternatív tankönyveket bevonta a vizsgálatba, melynek konklúziója az, hogy a közölt ismeretek sokkal részletesebbek a 20. század vonatkozásában, mint az előző korszakokra nézve, ugyanakkor a különböző megközelítésekből megírt tankönyvek pontos és megbízható ismereteket közölnek, és „érzelmileg és erkölcsileg semmiféle negatív hangolást nem tartalmaznak” az orosz történelemről. Mindazonáltal a szerzők hangsúlyozzák, hogy e könyvek történelemképe nem adhat biztos támpontot arra nézve, hogy milyen is (volt) a valós Oroszország-kép, minthogy ezt a tanárok által közvetített magyarázat és a társadalmi közeg (közgondolkodás, média) is alakítja. A könyv első szerkezeti részét egy rövid, háromszerzős

(Jemnitz János-Bebesi György-Lengyel Gábor) életrajz zárja Kamenyevről.

A második nagy szerkezeti egység, az elsővel közel azonos terjedelemben, ugyancsak hat tanulmányból áll, amit Huszár Mihály írása nyit meg: *Orosz forradalmárok – Szibériai politikai foglyok. Száműzetési gyakorlat a 19. század végi Oroszországban* címen. Forrásként George Kennan amerikai újságíró két angol nyelvű könyvének 1905-ös magyar fordítása szolgált: Kennan, aki kitűnően beszélt oroszul, 1870-71-ben járt Szibériában és az itt szerzett tapasztalatait adta közre először a *Century* magazinban, majd abban a két könyvben, amelyet a magyar mellett számos nyelvre lefordítottak. Valószínűsíthetően Kennan művei visszhangjának tudható be, hogy II. Miklós 1900-ban eltörölte a Szibériába és a Kaukázuson túlra történő száműzetést, amely büntetési forma jellemzője volt a 19. században a határozatlan idejűség. Ehhez a témához földrajzilag illeszkedik Szunomár Szabolcs tanulmánya, a *Cári Oroszország távol-keleti politikája a századfordulón* címmel, amely lényegében szakirodalmi áttekintést ad a kérdésről a magyar nyelvű művek alapján, s amely a e problematikán belül a legnagyobb teret az orosz-japán háborúnak szenteli.

Más műfajt képvisel Kolontári Attila, a történeti ruszisztika elismert művelőjének írása, amelyben a szerző azon levéltári alap kutatásainak eredményét teszi közzé, amelyek az orosz és magyar történelem egy feltáratlan és igen érdekes érintkezési pontját vizsgálják: nevezetesen az orosz fehéremigránsok magyar kapcsolatait. Ezen emigránsok közül ugyanis számosan Magyarországon telepedtek le a Horthy-korszakban, de a szerző jelen tanulmányában nem ezt a területet veszi górcső alá, hanem néhány olyan politikai kalandor és szélhámos történetét villantja fel, akik ilyen vagy olyan módon hasznot szerettek volna húzni a magyar kapcsolatból (*Szélhámosok, kalandorok, fantaszták. Adalékok a magyar-orosz fehéremigráns „együttműködés” történetéhez*).

Bendarzsevszkij Anton *Kuropati – egy nemzet tömegsírja* című tanulmányában azt a folyamatot tárja elénk, hogy egy véletlen (néhány gyerek egyszerű várépítő játéka) és egy egyéni kezdeményezésből indult régészeti terepfeltárás találkozásaként miként derült fény 1988-ban Sztálin egyik gaztettére egy Minszk melletti, manapság Kuropatinak (jelentése: fehér vadvirágok) nevezett helyen, ahol 1937-1941 közt több tízezer (de minimum 30

ezer) embert végeztek ki és temettek el tömegsírokba az NKVD emberei. A szörnyű felfedezés megmozgatta a belorusz társadalmat, amely az utcára vonulva kezdte követelni a kérdés kivizsgálását, s ezáltal Kuropati a kommunista rendszerrel szembeni fellépés szimbólumává vált. Előkerültek a belorusz nemzeti szimbólumok, a tömegsír felfedezésének és a gyilkosságok kivizsgálásának továbbgyűrűző hatását pedig jól mutatja, hogy az a régész alapította meg 1989-ben a Belorusz Népi Frontot, akinek érdeklődése és egyéni kutatása folytán az egész ügy kirobbant.

Bene Krisztián *Szovjet hadifogolytáborok a második világháborúban – Francia szemmel* című tanulmánya francia levéltári források alapján igyekszik feltárni azoknak a francia állampolgároknak a sorsát, akik a német hadseregben szolgáltak (akár önkéntesként, akár azért, mert erőszakkal besorozták őket), és ennek kötelékében hadifogságba estek. E hadifoglyok, akiknek a számát 40-45 ezerre teszik, a háború után ambivalens helyzetbe kerültek, „hiszen az ellenség egyenruhájában estek fogságba, de mégis egy baráti állam polgárai voltak”. Ez utóbbi tény ellenére a szovjet hatóságok semmiféle különleges bánásmódban nem részesítették őket, s közülük csak kb. 20 ezren térhettek élve haza.

Érdekes és örökzöld témát feszeget Dávid Ferenc *A magyar katonai titkosszolgálatok és a szovjet partnerszolgálatok kapcsolata 1945 és 1947 között* című írása, amely primér forrásként visszaemlékezésekre épül, s a szerző kijelenti, hogy a rendelkezésre álló adatok sporadikus volta miatt mindössze arra vállalkozhatott, hogy „információmorzsák alapján, körvonalalaiban” érzékeltesse a kapcsolatok hivatalos és nem hivatalos aspektusait.

Végül a kötet társszerkesztőjének, Lengyel Gábornak a tanulmánya zárja a sort *Kényszerek és erkölcsök – A gorbacsovi „új gondolkodás” külpolitikai vonatkozásai* címmel, amely két tényezőben látja az új irányvonal megjelenését. Egyrészt a szerző által „objektív kényszernek” nevezett helyzetben, melyen azt érti, hogy Gorbacsov felismerte: az adott gazdasági és külpolitikai helyzet nem tette lehetővé „hogy a Szovjetunió egyenrangú félként álljon szemben a Nyugattal, s alkossa a bipoláris világrend egyik pólusát”. A másik tényezőt pedig a Gorbacsov és stábjá által képviselt új világnézet külpolitikai vonatkozásai jelentették. A gorbacsovi külpolitika ugyanis szakított a korábbi

időszak két fő alaptézisével: a proletár internacionalizmussal, ami az antiimperialistának nevezett mozgalmak támogatását jelentette, és a békés egymás mellett élés doktrínájával, ami viszont a kapitalista országokkal való status quo fenntartását. Ehelyett megjelent az egyetemes emberi értékek hangsúlyozása, és egyúttal elvetette „a szovjet rendszer felsőbbrendűségéről és kizárólagosságáról” vallott meggyőződést, ami aztán magával vonta például a szabad választás elvének elfogadását.

A kötetet ajánljuk mindazoknak, akik az orosz-szovjet-posztszovjet történelem iránt érdeklődnek.

Bebesi György-Lengyel Gábor (szerk.): *Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéből.* Kutatási Füzetek 18., MOSZT 6. PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs, 2013. 331 o.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Múltunk*, 2015/1. 228-232.

DINNYÉS PATRIK

RECENZIO MAKAI JÁNOS HABILITÁCIÓS KÖTETÉRŐL

Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12–13. századi történetéből címmel 2015-ben jelent meg az azóta egyetemmé vált Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában Makai János, főiskolai tanár habilitációs kötete. Ahogy a könyvet kézbe vesszük, már az elején, a tartalomjegyzéknél feltűnhet, hogy a címben is szereplő államalakulat mellett a fő hangsúly III. Vszevolod fejedelmen (1176–1212) van. Az összesen 10 tanulmány időbeli terjedelme az 1170-es évektől az 1210-es évekig tart. Természetesen ebbe nem tartoznak bele az előzményekre és következményekre való kitérések, amelyek időben és térben segítenek beágyazni, ezáltal jobban megismerni a vizsgált témát. Kétségtelenül a fejezetek közül az utolsó előtti, amely kifejezetten egy historiográfiai elemzés a már említett III. Vszevolod fejedelemeről.

A bevezető négy alfejezetre tagolódik,¹ amelyek jól összegzik a főiskolai tanár tudományos teljesítményének előzményeit, munkafolyamatait és eredményeit. Ezekből megtudhatjuk, hogy a téma magyarországi kutatottsága meglehetősen csekély, amely komoly kezdeti hátrányt jelent egy kutató számára. Nem marad más választása, már a legelején az idegen nyelvű szakirodalomra és forrásokra kell támaszkodnia. A kevés hazai kutató között a legjelentősebb Font Márta és Szvák Gyula, akik az 1990-es években tudományos áttörést értek el a témában.

Azonban mivel annál nagyobb a téma és forrás is áll annyi rendelkezésre, mintsem amit két-három kutató „elvégezhetné”, így a kezdettől kénytelen volt Makai János orosz nyelven olvasni a forrásokat. Ez tehát kezdeti nehézség volt, de majd láthatjuk a munkán is, hogy később sokszorosan megtérült. A *Célkitűzések* alfejezetben emellett, hogy az egyes tanulmányok célkitűzéseit megismerhetjük, a szerző beavatja az olvasót hosszabb távú tervébe: egy önálló monográfia megírása, amely a kezdetektől az 1238-as mongol hódításig mutatja be Északkelet-Rusz történetét.

¹ Tudományos előzmények; Vizsgálati módszerek; Célkitűzések; Tudományos eredmények.

Ehhez – amint a szerző írja – további kutatások szükségesek még, a művészettörténet és a régészet eredményeinek bevonásával.

Az első három fejezet² Vlagyimir-Szuzdal történetét mutatja be 1174–1216 között, kiemelt figyelmet szentelve a fejedelmi szék öröklésének következtében kialakult konfliktusokra. Ezeken az oldalakon nem csak az eseménytörténet elbeszélését találhatjuk, hiszen a szerző többször hív segítségül olyan segédtudományokat, mint a művészettörténet, a historiográfia vagy a néprajz. Így a korszakról sokkal differenciáltabb képet kaphatunk, amely a későbbi fejezetek olvasásánál fontos háttér-információként nagy jelentőséggel bír. Emellett az életrajzi elemek is fontos adalékai a munkának, különösen azért, mert a szereplők nem igazán ismert személyek hazánkban, de még az egyetemes történész szakmában sem.³ Az első fejezet egy tipikusnak mondható ruszbéli belviszályról szól, amelyből győztesként a kötetben is főszerepet kapó III. Vszevolod fejedelem került ki. Ezt követi egy összefoglaló fejezet Vlagyimir-Szuzdal életéről a már említett fejedelem uralkodása alatt, kitérve többek között egyházi és társadalmi kérdésekre egyaránt. A szerző ismeretei szerint a korszak és a terület belső viszonyairól önálló tanulmány eddig még semmilyen nyelven nem készült, így jelentősége magától értetődő. Ezt követően, a harmadik fejezet egy újabb zivataros időszakot mutat be, amely a trónöröklés nehézségeinek következtében alakult ki, és amely egyúttal a fejedelemség hatalmának gyengüléséhez is hozzájárult.

Külön fejezetet⁴ kapott Vszevolod fejedelem családja a kötetben. Ez sajnos csak a tőle származó utódokra vonatkozik, és bár a kötetben több helyen találunk információkat a fejedelem felmenőiről is, talán szerencsés lett volna a szóban forgó negyedik fejezet elején egy rövid áttekintés Vszevolod felmenőiről is. Ugyanígy a munka értékét emelte volna egy bővebb családfa. A kötet végén elhelyezett családfa (257.), ahogy a tárgyalt fejezet is, csak Vszevolod fejedelem leszármazottaira összpontosít, holott minden bizonnyal a vlagyimir-szuzdali „külpolitika” jobban

² *Zúrzavar Vlagyimir-Szuzdalban (1174–1177); Zúrzavar után stabilitás; Újabb zúrzavar Vlagyimir-Szuzdalban (1211–1216).*

³ Az „ismeretlenséget” támasztja alá az a tény, hogy Vszevolod fejedelem gyermekeinek számáról sincs kompromisszum a szakirodalomban, amire Makai János is felhívja a figyelmet, sőt, megpróbálja azt kibogozni (87-90.).

⁴ *Vszevolod fejedelem „nagy fészke”.*

megérthető lett volna egy részletesebb genealógiai rajzzal, amiben legalább a vérszerinti rokon fejedelmek szerepeltek volna. Mindezek mellett a kitűzött célját a szerző alaposan elvégezte: fiai, sőt lányai saját politikai célkitűzéseiben való szerepét jól ábrázolta.

Az ötödik, hatodik, hetedik és nyolcadik fejezetek a leginkább egymáshoz hasonlóak.⁵ Ezekben az egri egyetem oktatója a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség kapcsolatát vizsgálja más fejedelemségekkel vagy népekkel. Tekintve, hogy ezek a fejezetek diplomáciai jellegűek, elsősorban a külpolitikát érintő területekre összpontosított bennük a szerző. Az uralkodóváltások abban az esetben kerültek elő, ha azokban megtalálható volt a vlagyimir-szuzdali hatás. Ennek áttekintésére helyezte el a szerző táblázatokat a munkában, a kijevi és novgorodi fejedelmek listájával (131., 160.). A kijevi listában a nevek mellett az uralkodási éveket találhatjuk meg információként, amiből a rokoni kapcsolatokra sajnos csak nehézkesen lehet következtetni, míg a novgorodi felsorolásnak különlegessége, hogy a szuzdali fejedelmek által pártfogolt fejedelmeket közli. Kijev és Novgorod távolsága a vlagyimir-szuzdali központi területektől jóval nagyobb volt, mint Muromé és Rjazanyé, éppen ezért sokkal intenzívebb kapcsolat volt a két állam között, Vszevolodnak is nagyobb hatása volt a fejedelmi székekre. Ugyanakkor Makai János óv azon általánosítástól – amely a szakirodalomban jelen van – miszerint a muromi és a rjazanyi fejedelmek ugyanolyan módon alá lettek volna rendelve a vlagyimiri fejedelemnek. Utóbbi komplexebb helyzetét részletesen tárgyalja a szerző, sőt a Vszevolod családfa mellett egy, a rjazanyi fejedelmekről szóló családfát is találhatunk a kötet végén.⁶ Ugyanígy külön lapon kezelendő a volgai bolgárokkal való kapcsolata Vlagyimir-Szuzdalnak. Minthogy itt nem Rusz fejedelemségről van szó, a szerző részletesebben ír a népcsoport történeti előzményeiről, majd pedig a témát érintő konkrét konfliktusokról és

⁵ *Vlagyimir-Szuzdal és Kijev kapcsolatai a 12–13. század fordulóján; Vlagyimir-Szuzdal és Novgorod kapcsolatai a 12. században és a 13. század elején; A vlagyimir-szuzdali és a rjazanyi fejedelmek kapcsolatai a 12. században és a 13. század elején; A vlagyimir-szuzdali fejedelmek és a volgai bolgárok viszonya a 12. században és a 13. század elején.*

⁶ Ez a családfa a szerző saját kutatási eredményeit tartalmazza, meglátása szerint bár kronológiai szempontból hiányos, de a források adatait jobban tükrözi, mint a rendelkezésre álló egyéb listák (258.).

hadieseményekről. A tanulmány végén még a bolgárok gazdasági kapcsolatairól és városairól is olvashatunk. A jelen habilitációban szereplő évszámok forrásokon alapulnak, de a szerző nem feledkezett meg a forráskritika alkalmazásáról sem, így vélhetően ez a témában készült munkák közül az egyik legjobban datált alkotás.

A következő, a már említett, leginkább eltérő kilencedik fejezet,⁷ Vszevolod fejedelem historiográfiai bemutatásával foglalkozik. Ebben a középkorász négy főbb részre bontotta kutatásának irányát: az 1917 előtti orosz, a szovjet-orosz, az 1991-et követő évek orosz és általában a nyugati történészek munkáira. Ez a fejezet bizonyítja a szerző rendkívüli tájékozottságát a témában, ahogyan azt olvashatjuk, a szakirodalom és forrás értékelésében. A fejezet a benne vizsgált 36 szerző révén igazolja a felvetett hipotézist, miszerint Vszevolod a történetírásban kevésbé vitatott személyiség, mint bátyja, Andrej Bogoljubszkij.

Az utolsó fejezet⁸ külön a vlagyimir-szuzdali állammal foglalkozik, annak területi kiterjedésével és közigazgatásával. Leginkább ehhez a fejezethez használható a kötet végén található térkép, amely mellé egyébként hasznos lett volna egy nagyobb léptékű térkép beillesztése is, feltüntetve rajta a többi Rusz fejedelemséget. A központok és területi kiterjedés vizsgálata után a vecse és a druzsina szerepével ismerkedhetünk meg. Itt jegyeznénk meg a szerző egész kötetre kiterjedő alaposságát a jegyzetelés és szómagyarázat terén, hiszen nem egyszer közli az eredeti cirill betűs formát, de azokat minden esetben lefordítja és értelmezi.

A kötetet a mellékletek után egy orosz nyelvű rezümé, a szerzőnek a témában megjelent további munkáinak jegyzéke, valamint a forrás- és szakirodalom-jegyzék zárja. Összességében elmondható, hogy az egész tanulmánykötet érthető és követhető egy olyan olvasó számára is, aki nem a korszakkal foglalkozik, ugyanakkor a hivatkozások és az értelmezések rávilágítanak arra is, hogy tudományos tekintetben is egy nívós munkát tartunk a kezünkben. Utóbbi megjegyzés a kutatót dicséri, míg az előbbi a katedrán is kedvelt egyetemi oktatót. Ahogy a bevezetőben is elhangzott, a 12–13. századi Rusz történetének magyar

⁷ Vszevolod fejedelem a történetírásban.

⁸ A vlagyimir-szuzdali államiság a 12. század második felében és a 13. század elején.

DINNYÉS PATRIK

tudományos vizsgálatában az áttörést Font Márta és Szvák Gyula végezte el, azonban véleményünk szerint mellettük mára már kétség nélkül említendő Makai János munkássága.

Makai János: *Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12–13. századi történetéből*.
Líceum Kiadó, Eger, 2015. 277 o.

Az ismertető a jelen kötet számára készült.

SZVÁK GYULA

**OPPONENSI VÉLEMÉNY
FILIPPOV SZERGEJ
VALLÁSI KÜZDELMEK OROSZORSZÁGBAN
A XVII. SZÁZAD KÖZEPÉN
ÉS A TRADICIONÁLIS KULTÚRA VÁLSÁGA
CÍMŰ PHD-DISSZERTÁCIÓJÁRÓL**

Filippov Szergej címe szerint a tradicionális kultúra válságáról és a 17. század közepi vallási harcokról írt disszertációjában, ambíciója szerint újszerű metodológiai megközelítésben, célja szerint új beszédmódban új eredményeket ígérve.

Az általa választott kor és probléma kiváltképp alkalmas a tradicionális történész diskurzus felülírására, hiszen olyan tematikáról van szó, amelyet egyként tekintett sajátjának a hagyományos irodalomtörténet-írás és a par excellence történetírás. Köztes területről, mondhatni interdiszciplináris kérdésről van szó, amely igényli is a különböző tudományzakok legitim ismeretelméleti, módszertani nézőpontjainak alkalmazását. A disszertáció bevezetésében megfogalmazott azon deklarációja pedig, hogy a tanulmányozott kor nézőpontja és értékrendje szempontjából írja le az események sorát, jószerivel minden valamire való tudós álma ősidők óta – még ha ez az átideologizáltság és átpolitizáltság hosszú időszaka után ma revelációszámba megy is.

Így hát Filippov Szergej disszertációjában hosszú passzusokat szentel történetelméleti, episztemológiai, terminológiai és historiográfiai fejtegetéseknek, különös élvezetet lelvén azok mottószerű, citatív nyomatékosításában. Ezzel nincs is bajunk, hiszen fontos tisztázni alapállásunkat és pontosítani a nyelvet és fogalomrendszert, amelyen beszélni akarunk. Természetesen, alárendelve mindezt a megvalósítandó célnak.

Nézzük tehát ebből a szempontból a disszertáció narratíváját és a diskurzust, amelyet más narratívákkal folytat.

A Bevezetés mottójával Filippov Szergej meghatározza témája fontosságát, kommentár nélkül citálva Rozanov megállapítását arról, hogy az orosz raszkol jelentősebb, mint Luther

reformációja. A továbbiakban a disszerens felvázolja a követni kívánt módszerét – kulturológia –, valamint hitet tesz a szemiotika nagyjai és eredményei mellett (3-4.) Előljáróban leszögezi, hogy a raszkol „általános összeomlást”, a „tradicionális struktúrák szétesését” hozza (7.), majd kissé később pontosítja (szűkíti) a krízist „a régi orosz vallási kultúrára”.

Filippov Szergej az első fejezetben, amely a „Szakadás az orosz egyházban: események és tények” címet viseli, kísérletet tesz a raszkol történetének vázaltszerű előadására – láthatólag kelletlenül, hiszen később Huizingát idézve ezt írja: „Nincs veszedelmesebb történetírói irányzat, mint az, amelyik úgy mutatja be a múltat, mintha észszerű egész volna, és világosan körvonalazott érdekek diktálnák”. (50.) Mivel magam híve vagyok a racionális megközelítésnek, ezért üdvözlöm a disszerens ezen törekvését, amellyel – az események és tények elősorolásával –, természetesen, egyszersmind logikus rendbe szedi és interpretálja is a történéseket. Kevés kivétellel – amire rögvést kitekerek – magam is egyetértek ezzel az interpretációval, sőt, azt nagyon világos, logikusan végigvezetett és meggyőzően érvelő áttekintésnek ítélem. Mivel igaza van a disszerensnek abban, hogy az egész raszkol igen talányos jelenség, amit mai ésszel elég nehéz felfogni, szerencsésnek tartom, hogy összefoglalása a mai gondolkodás számára is érthető módon idézi fel az orosz egyházszakadás okait, főbb állomásait és a reformok lényegét. S bár előadásmódja szigorúan leíró jellegű, nem kerül el a következtetéseket, sőt az ítéletet sem, amellyel pl. egyértelművé teszi Nyikon ellentmondásos, sőt, kárhozatos tevékenységét. Mivel hangsúlyozottan nem monografikus fejezetről van szó, érthetően nem törekszik historiográfiai teljességre, és nem érzi szükségét minden megállapítása tényekkel, hivatkozásokkal való alátámasztásának. Ebben a beszédmódban érthető, ha nem a miérteken van a hangsúly, mégsem bántam volna, ha elidőzik a disszerens az olyan problémán, hogy pl. Nyikon hogyan tudott akkora (túl)hatalomra szert tenni, mi az oka a cár látszólagos „behódolásának”, az évekig tartó átmeneti állapotnak? Vagy másképpen fogalmazva: miért érte meg mindez Alekszej Mihajlovicsnak? Miért vállalta a cár – már jóval Nyikon bukása után –, hogy az 1666-67-es zsinat elítélje az egész régi orosz vallási tradíciót, beleértve a Sztoglav határozatait, amelynek pedig – amint azt a disszerens

meggyőzően bizonyította - meghatározó szerepe volt a korabeli vallásosságban általában, de különösen az ún. „istenszeretők” reformtörekvéseiben? Ilyen okfejtések aligha feszítették volna szét a disszertáció kereteit, amelybe még egy magyar historiográfiai passzus is belefért. Talán fölöslegesen. Én ugyanis nem tudok speciális magyar raszkol-kutatásokról. Mégis úgy gondolom, hogy ez a lényegében bevezetés-jellegű fejezet pontos, szakszerű és lényegre törő összefoglalását adta annak, amire vállalkozott.

A második fejezet - A „korok közti kapcsolatok” helyreállítása (az egyházszakadás és történelmi folyamatok a Moszkvai Oroszországban) - már dokumentáló módszerrel, filológiai apparátussal és forráskritikával felfegyverkezve igyekszik választ adni a címbe körülírt problémakörre. Különösen produktívnak tartom azt az ívet, amelyet IV. Iván kora, Filaret és az „istenszeretők” tevékenysége között felrajzol, sőt helyénvaló, hogy még korábbra, Makszim Grekig visszamenve keresi az előképeket. Mivel ez az alfejezet valójában még mindig egyfajta bevezetés funkcióját tölti be, itt sem volt elég tér minden megállapítás tényekkel, dokumentumokkal való bizonyítására (pl. honnan tudjuk, hogy 1645-től Alekszej udvarába tevődik a vallási újjászületésen való munkálkodás?)

A fejezet második alfejezetében a szerző kísérletet tesz a „Szent Oroszország” ideáljának rekonstruálására, ahogyan azt az „istenszeretők” rekonstruálták. Mivel az „istenszeretők körének” tevékenysége nem kellően tanulmányozott a szakirodalomban, ezt az interpretációt kiváltképp fontosnak tartom. Más kérdés, hogy számos problémát látok benne. Miközben nem vitatom a 16. század közepi reformok és az „istenszeretők” reformelképzelései közötti kapcsolatot - márcsak azért sem, mert a korabeliek is így élték meg - ahogy azt Filippov Szergej precízen dokumentálta -, azonközben számos ponton erőltetetteknek - de, ami még fontosabb - dokumentálatlanoknak, utólagos spekulációknak tartom a párhuzamokat. (Ilyen általában a IV. Iván - Alekszej Mihajlovics kora közötti, pl. külpolitikai egyezések kérdése és azok egyházi ideológiai megokolása /80./). Egyébként érdekelt volna, hogy Hegel - vagy Marx - hol és mikor mondta az e helyen citált bölcsességeket? Ha már párhuzamról van szó, én inkább a fiatal uralkodók helyett döntő tanácsosok problémáját emeltem volna ki, ám akkor hangsúlyosabban kellett volna pl.

Morozov szerepéről szólni, ami viszont háttérbe szorította volna az egyháziakat, és csökkentette volna a vallási-ideológiai motívumok szerepét Alekszej cár tevékenységében. Egyébként a disszerens igen zavaros vizekre evez a két háború - a livóniai és a lengyelek elleni - „összehozásakor”. Egyrészt ugyanis deklarálja, hogy az Alekszej Mihajlovics háborúját megelőző „szertartásrendbeli reform csak a nagy politikai változások előhírnöke” (98.o.), másrészt, hogy a livóniai háború esetén a vallási ok nem csak „köntös” volt (99.) Magam egyébként egyetértek és meggyőzőnek tartom azt az okfejtést, amelynek végén a disszerens Nyikont egy velejéig pragmatikus, és a háborút nem elvi, hanem merőben gyakorlati okokból sürgető egyházfejedelemként láttatja - s ezzel kétségtelenül „racionális” magyarázatát adja a történeteknek.

A disszertáció kétségkívül legeredetibb és legérdekesebb fejezete a harmadik, és azon belül is az első alfejezet, az eszkatológiai történelemfelfogás rekonstrukciója, amelynek során a szerző sikerrel bizonyítja a világvégevárás jelentőségét a korabeli orosz gondolkodásban, árnyalt elemzését adja Filofej teóriájának, s általában a Moszkva - harmadik Róma koncepció genezisének és valóságos (történelmi) jelentőségének. Alapvető fontosságúnak tartom, hogy a módszer ez esetben szigorúan forrásközpontú és filológiai, amelynek segítségével a textusok analízise vezet el a konceptuális következtetésig, jelesül ahhoz a megállapításhoz, hogy a *translatio imperii* elve kibékíthetetlen ellentétbe került a *translatio religionis* elvével. Nyikonnak köszönhetően végül is a politikai pragmatizmus győzedelmeskedett s vele a racionális diskurzus a szimbolikus fölött. Kérdés, persze, hogy mindez mennyire Nyikonhoz köthető személyesen, kétségtelen azonban, hogy a nikoniánusokhoz általában.

Jól épül minderre a cári és a vallási hatalom viszonyának elemzése a régi Oroszországban. Itt szintén a korabeli szövegek alkotják a kiindulópontot, a végeredmény pedig egy széles történeti áttekintés, amely Jozsif Volockijtól kezdve Makszim Greken és IV. Ivánon át Nyikonig és az óhitűek felfogásának elemzéséig terjed. Nézetem szerint meggyőzően dokumentálja, ahogy a világi és a vallási hatalom közötti „szimfónia” ősi pravoszláv elve sérül IV. Iván alatt, majd Nyikon is eltér tőle, miképpen - ellenkező előjellel bár, de - maga a „jámbor” Alekszej

cár is. Vártam volna ugyan, hogy forráshelyekkel dokumentálja azt a nézetét, hogy IV. Iván lenne a karizmatikus uralkodó orosz koncepciójának megalkotója (144.o.), bizonyosan gazdagította volna az érvelést az egykorú cári hatalomról vallott egyéb világi nézetek (mint pl. Ivan Pereszvetové) ismertetése is, amint a politikai gyakorlat érdemi szembesítése is az elmélettel. Különösen szembeötlő, amilyen kurtán-furcsán elintézi a disszerens a szakadárak és a hatalomellenes tömegmozgalmak viszonyának kérdését (190-91.).

A harmadik alfejezetben az ún. „obrjadoverije” kérdését vizsgálja – az előző két alfejezettől kissé eltérő módszerrel, itt a historiográfiát előtérbe helyezve. Igen meggyőzőnek tartom annak bizonyítását, hogy a pravoszláviában a szertartásoknak a formalitáson messze túlmutató szerepe volt, mintsem csak merő „betúrágásnak”, „szőrszálhasogatásnak” tarthatnánk az óhitűek ragaszkodását a vallás minden ősi attribútumához. Ebbe a kontextusba helyezve az orosz pravoszláviát ért három görög hatást, tárul fel igazán, hogy valójában két kulturális orientáció küzd meg egymással a nikoniánusok és az óhitűek személyében, miközben eredetileg mindkét tábor a soha nem létezett, eszményített múltat állította a mindkét részről szükségesnek ítélt reformok – a jövő – példaképéül. E tekintetben produktívnak tartom Nyikon és I. Péter párhuzamba állíthatóságának kérdését, bár az ezzel való foglalkozás mértékét túlzónak gondolom. Érdekesebbnek tartom Nyikon és Mohila tevékenységének egybevetését (223.), mert felveti az alternatívák lehetőségének kérdését – igaz, ezzel egyrészt ismét az általa fenntartással kezelt „racionalista”, „érdekvezérelt” történetfelfogás csapdájába esik, másrészt megint olyan véletlennek tételezi az orosz egyházszakadást, amely szöges ellentétben áll a tradicionális orosz kultúra disszerens által felvázolt általános válságával.

Az utolsó rész valójában Befejezés, illetve – ahogy a szerző is írja – azt helyettesíti. És valóban. A szerénység a célmegjelölésben nem indokolatlan. Itt viszonylag kis terjedelemben, ám hosszú historiográfiai és terminológiai fejtegetések közepette valójában váratlanul és tézisszerűen I. Péterre terelődik a szó. Előkerül Herzen és az ő képe a „koronás forradalmárról”, Assmann és a kulturális emlékezet, eszmefuttatás a reform mint fogalom mibenlétéről, hosszú fejtegetés – elvi síkon – a robbanás és fokozatosság, kontinuitás és diszkontinuitás egymáshoz való

viszonyáról, majd egy rövid – bár egy Befejezéshez képest mégis terjedelmes – historiográfiai válogatás a 17. század és az I. Péter közötti folytonosság irodalmáról. Egészen lelkes stílusban, Pogogyint és Szolovjovot meg (és fel-) idéző módon. Azt gondolom, hogy I. Péter történelmi helyének kérdése ennél több teret és bizonyító apparátust igényelne és érdemelne. Így az idevonatkozó megállapításokat publicisztikai jellegűeknek tekintem és nem gondolom a disszertáció integráns részeinek.

Értem én, persze, hogy I. Péter nélkül elég nehéz bizonyítani a raszkol által jelzett általános válságot. Megelégednék azonban szerényebb eredménnyel is. Filippov Szergej a tradicionális pravoszláv kultúra nagyszabású tablóját rajzolta meg disszertációjában és történész-filológushoz méltóan, a publikált források és a szakirodalom fölényes tudásának birtokában elemezte annak krízisét az orosz történelembölcselet kulcskérdései vizsgálatának segítségével. Ez a szövegközpontú, ha tetszik, a korabeli értékrendből kiinduló analízis önmagában bizonyító erejű volt, és nem igényel – egy tézisszerűen felvázolt – kontrasztot. Igaz, szűkíti a disszertáció címben jelölt kompetenciáját – de Filippov Szergej más helyütt (9.) maga is csak a „rég orosz *vallási* (Sz.Gy.) kultúra hagyományos rendszere válságának tüneteiről” beszél. Szerintem arról is szól a disszertációja és ennek bizonyítására elég az általa felvonultatott anyag.

Mármost, hogyan helyezhető el ez a mű a nemzetközi ruszisztikában? Nyilvánvalóan ott kell keresnünk helyét, mert orosz nyelven íródott, s mert, ha nem népszerűsítő jellegű feladatot vállal magára, akkor a ruszisztika a globális tudomány része. Azt gondolom, hogy a magyar történeti ruszisztika egy vonulatába illeszkedő módon, Filippov Szergej alapvetően az orosz nyelvű historiográfiával folytat diskurzust, és próbál meggyőzőbb interpretációt ajánlani. Megvan az igénye arra is, hogy az új – a posztmodern utáni – beszédmóddal közvetítse nézeteit. A végeredmény módszertanilag még eklektikusnak nevezhető és homályos a metodológia is – hiszen a mi korunk is átmeneti, akár a Filippov Szergej által tanulmányozott történelmi időszak. Nemzetközi kontextusban vizsgálva a kérdést, a disszertáció figyelmébe ajánlanék két írást. Egyik Andrej Jurganov Gureviccsel vitázó metodológiai tanulmánya a *Rosszija XXI* 2003/3-as és 4-es számában a kultúra forráskritikájáról. A másik

Georg B. Michels általa is ismert *At War with the Church* c. könyve. Ez arra bizonyíték, hogy bőven bővíthető még a téma forrásbázisa.

A magyar tudományos minősítési rendszer keretein belül maradva, azt kell megállapítani, hogy Filippov Szergej az orosz történelem megértése szempontjából kulcsfontosságú, ám a nemzetközi szakirodalomban nem kielégítően megvilágított probléma világos összefoglalását adta, a releváns kiadott források és szakirodalom teljességének kritikus elemzésével, miközben számos esetben új, az eddigi interpretációktól eltérő, ám meggyőző következtetésre jutott. Dolgozata sokéves kutatómunka kiérlelt eredménye, amely messze meghaladja a PhD-disszertációk átlagos színvonalát. A magyar historiográfia számára nagy nyereség lenne – a szükséges kiegészítéseket követően – a disszertáció könyv alakban történő megjelenése.¹

Mindezek alapján a disszertációt *summa cum laude* minősítéssel történő elfogadásra javaslom.

Filippov Szergej: *Vallási küzdelmek a XVII. század közepén és a tradicionális kultúra válsága*. PhD-értekezés.

¹ Ez 2007-ben meg is történt a *Ruszisztikai Könyvek* sorozatban, amelyben 19. kötetként *Religioznaja bor'ba i krizisz tragyicizmalizma v Rosszii XVII veka* címen jelent meg.

